CEZAR PETRESCU

CEZAR PETRESCU

ÎNTUNECARE

Vol. 2

CUPRINS:

CARTEA A DOUA (Continuare)
III. Pe cer s-a arătat un semn mare 5
IV. În întuneric se află lumină 47
V. Ca să fii tare, fii singur 92
CARTEA A TREIA.
I. Trăiască România Mare! 141
II. Fierul, fonta şi oţelul 172
III. Strigoii 211
IV. Întoarcerea unde au fost jurămintele 233
Epilog. Lângă Lacul Negru, Asfaltit 278
REPERE ISTORICO-LITERARE.
Pompiliu Constantinescu: 315; Al. A. Philippide: 317; Izabela Sadoveanu: 320; Cezar Petrescu: 322; Perpessicius: 323; E. Lovinescu: 329; G. Călinescu: 331; Tudor Vianu: 334; Mihai Gafiţa: 336; Ov. S. Crohmălniceanu: 343; Ion Rotaru: 346; Ion Bălu: 348; Nicolae Manolescu: 351; Al. Piru: 354.

Capitolul III.

PE CER S-A ARĂTAT UN SEMN MARE.

Locotenentul Ghenea vorbea întins cu faţa în sus, cu mâinile încrucişate sub cap.

Deasupra lui, sub bârnele de stejar ale bordeiului subpă-mântean, o gazorniţă ofticoasă afuma lemnul şi adunase un roi de musculiţe nocturne.

— Ceea ce nu poţi să scoţi din năravul soldatului e focul! Cum îţi scapă din ochi, noaptea, îl şi vezi apărând triumfal

cu un braţ de vreascuri. Suflă în tăciune până îi plesneşte coşul pieptului şi, când au început să joace flăcările, se chinceşte roată, cu cea mai mare fericire… Dacă sunt mai mulţi, stau la cislă! Dacă e singur, scormoneşte cu un gătej în cenuşă, până îl apucă miezul nopţii… Neam de ciobani şi de cărăuşi! Fără foc, i se pare că nu mai sfârşeşte noaptea. Degeaba pedepse, ordine, şi degeaba-l iau la ţintă santinelele din tranşeele inamicului! O zi-două, se astâmpără… Pe urmă iar începe! Cel puţin acum s-au mai învă-ţat minte… Îl aprind la câteva sute de metri, după un adăpost, înăbuşit. Uite, Comşa, pariez că o să găsim un foc la „Casa Neamţului”! Ia-ţi casca şi să mergem. Nu pui pariu? Ştiu! Eşti un om sobru, fără nici un viciu… Dar tot să mergem!

Locotenentul Ghenea sări în picioare, îmbumbându-şi nasturii şi luându-şi casca. Îşi trecu pe sub bărbie cureluşa şi ieşi din bordei, plecându-se să nu atingă pragul de sus.

— Să le ducem şi puţină mahorcă băieţilor! se întoarse Comşa din uşă, alegând de pe poliţă un pachet cubic, enorm, de tutun rusesc, din rezerva depozitată înadins pentru soldaţi.

— Vă pregătim un ceai pe când vă întoarceţi, domnu locotenent? întrebă Omir, petrecându-i din urmă câţiva paşi. Vă mai încălziţi oleacă înainte de culcare…

— Pregăteşte! Dar să nu dea dracul să-mi fabrici iar o limonadă, c-o torn toată în capul Elegiei. Înţelesu-m-ai, Omir?

— Şi pentru mine. Omir. Două! comandă locotenentul Ghenea. Dacă mai ai rom, două! Dacă n-ai, să scoţi din pământ!

Noaptea era luminată şi înstelată. Lumina şi stelele clipeau însă numai sus. Aci, brazii ţineau umbra nepătrunsă lângă pământ. Picurase rouă pe frunzele late.

O clipă se opriră s-asculte spre linia tranşeelor.

Nu se auzea nici o suflare.

S-ar fi spus că pădurea e pustie, fără picior de om, că toţi au părăsit şanţurile să lase codrul numai cu sunetele

dintotdeauna, care şi ele fac parte din tăcere: clătinarea frunzelor, răsufletul apelor, chemări singuratice de sălbătăciuni.

Dar aproape de tot, dintr-un capăt în altul, prelungite până la marginea mărilor, de la cercul polar până la tropice, ştiai că sunt şanţurile cu ţăruşi şi cu sârme, unde unii pe alţii se aşteaptă cu ochii trezi şi unde gurile de foc au amuţit. Numai ca să înceapă cu alte puteri odihnite.

— Mă gândesc, spuse Ghenea ţinându-se de crengile joase de brad la coborâş, mă gândesc că peste munţii aceştia am mai trecut acum cinci ani, într-o excursie, cu liceul… Veneam de la Slănic spre Mânăstirea Caşin. Aci, unde mergem acum, la „Casa Neamţului”, era o gospodărie în miniatură. O căsuţă albă, acoperită cu olane roşii. Câţiva stupi. O grădi-nuţă cu flori… Un pădurar, pesemne neamţ de neamul lui, un om de treabă, ne-a desfăcut doi faguri şi o fetiţă bălană ne-a dat să bem apă rece într-un pahar brumat… Era un zumzet de albină, ca într-o istorioară patriarhală! Pe urmă am plecat mai departe. Acolo unde sunt ei, se află o stână. Ne-a apucat o ploaie grozavă. Am ajuns leoarcă, dar eram cei mai fericiţi absolvenţi de liceu din cele cinci con-tinente! Făcusem un cor… De pe vârf se vedea spre Ardeal, când s-a înseninat… Am dormit înveliţi cu pelerinele… Şi acum îmi stă mirosul de lână şi de zăr în nări, când îmi aduc aminte… Parcă n-am mai trăit tot noi vreodată viaţa aceea!

— N-am fost niciodată prin locurile acestea… Doar la Slănic, câteva zile, acum doi ani…

Radu Comşa nu continuă.

Acum doi ani venise la Slănic cu automobilul lui Alexan-dru Vardaru, într-o excursie, cu el, cu Mihai şi cu Luminiţa. Atunci a cunoscut-o el mai bine. De atunci poate a început, fără să-şi lămurească bine, iubirea lor.

Astăzi vilele Slănicului sunt sub tunurile germane; figura Luminiţei nu şi-o mai poate aminti întreagă; apare numai şiragul dinţilor albi când hohoteşte, sau numai un gest:

clătinarea părului tuns, mişcarea când se ridicase în vârful picioarelor să-i ducă braţul după gât, la despărţire, în gara Iaşilor, murdară şi populată de o gloată lărmuitoare ca un azil de mizerie.

Iar el, cu mâinile sprijinite în scoarţa brazilor care-i lasă în palmă urme cleioase de răşină, coboară priporul repede, în noaptea luminată numai de scânteierea măruntă a stelelor.

— Păşim mai încet, să-i surprindem asupra faptului…, şopti locotenentul Ghenea, oprindu-se şi mirosind câteva frunze de mentă mototolite între degete.

Din „Casa Neamţului”, crescută acolo pe vremea când pădurile acestor munţi hrăneau cherestelele din vale, mai rămăsese un perete pe jumătate surpat şi hogeagurile în picioare, după luptele de astă-iarnă. Gospodăria în miniatură era numai movile de moloz, cărămidă, ţiglă pisată şi cenuşa din gura sobelor.

Dar acolo unde a fost grădina cu flori, din rădăcinile şi seminţele scuturate de anul trecut, răsăriseră şi în vara aceasta flori pe jumătate sălbătăcite, iar straturile de legume îmburuienite durau încă. Soldaţii se adunau după ruina pereţilor cu spatele întors spre linia frontului: astfel lumina focului era apărată şi toţi păstrau iluzia că se află lângă amintirea unui locaş omenesc.

Flacăra juca pe zidul alb; umbrele se înălţau şi scădeau diforme.

Erau şase soldaţi în jurul focului, pe scăunaşe improvizate din pietre şi cărămizi.

Vorbea numai unul şi ceilalţi priveau în cărbuni.

— Era unu la noi, unul moş Vasile Pohrib…

Când sunară paşii, toţi ochii se întoarseră cu tresărire, scormonind întunericul, în încruntarea cu care întotdeauna privirea orbită de lumină cearcă să pătrundă bezna.

— Care e acolo?

Şi îndată, mai încet:

— Îs doi domni ofiţeri…

Săriră cu toţii în picioare.

— Ce-i, Morarule? făcu prietenos locotenentul Ghenea, înaintând în bătaia luminii. Bună seara, băieţi! Ei, ce-i cu moş Vasile Pohrib?

— Ia, nişte istorii de-ale noastre, domnu locotenent! Povestea Mucenicu ista, despre un semn care i s-a arătat lui, şi le spuneam şi eu că era în sat la noi, unu moş Vasile Pohrib, un solomonar…

— Ce? Şi tu eşti aici, Mucenicule?

— De, domnu locotenent… rosti moale soldatul.

— Alunci, după cum văd eu, e rost să visăm urât la noapte… Are să ne scoată Mucenicu aista din minţi cu arătările lui! Ia să ne faceţi loc, băieţi, şi să ne spună întâi Mucenicu ce-i cu semnul care i s-a arătat lui? Pe urmă, om afla şi întâmplările lui moş Vasile Pohrib, solomonarul… Staţi jos, băieţi!

Soldaţii făcură roată la loc, în jurul focului, după ce se aşezară ofiţerii.

Unul răscoli cărbunii şi flacăra ţâşni împroşcând scântei şi aromind miros de răşină arsă.

— Ei, Mucenicule?

Soldatul Mucenicu urmărea cu ochii plecaţi băţul camaradului înviind jeraticul.

Avea un fel de surâs fricos şi trist, uitat pe faţa smeadă, cu umerii obrajilor osoşi luminaţi de jos în sus, de flacăra galbenă.

— Îi vine greu să povestească, domnu locotenent! rosti soldatul cu băţul, aruncându-l în foc după ce-a isprăvit. Are şi dreptate… Cine să-l mai asculte, dacă nu are omu o ţigară de tiutiun?

— Mă, Bocăneţ, mă! Cu obrăznicia ta, numai cei de colo, de peste drum, au să-ţi vină de hac! profeţi Ghenea.

— Eh! Domnu locotenent! Obraznicu tot mai trage din când în când câte-un fum de tiutiun… Cumintele n-are decât s-aştepte să-i deie itindenţa, până i s-or lungi urechile…

Radu Comşa scoase pachetul de tutun şi îl întinse soldatului Mucenicu.

— Să trăiţi, domnu locotenent, nu fumez…

— Nu fumează, domnule locotenent! se grăbi Bocăneţ să întărească, râzând cu toată figura lui de tătar şi apucând pachetul. Nu fumează, nu bea, nu suduie! El numai se roagă pentru noi, păcătoşii, care fumăm, suduim şi bem, şi are să ne aştepte muncile iadului până în vacul vacului…

Vorbind, Bocăneţ desfăcu pachetul, mirosi tutunul dând din cap în semn de aprobare, îl trecu din mână în mână.

Toţi răsuciră cu sfinţenie, apăsând cu arătătorul să iasă ţigara groasă şi îndesată.

— Ei, Mucenicule? întrebă a doua oară Ghenea. Ce-i cu năzdrăvăniile tale?

Soldatul Mucenicu ridică ochii negri şi lucioşi, mistuiţi de arşiţă, şi vorbi cu blândeţe:

— Domnule locotenent, eu nu spun nici o năzdrăvănie… Eu am văzut un semn mare şi urât şi-am înţeles că de-acuma s-apropie capătul… Eu am mai tălmăcit semne de-aieste, dară mai slabe, în anu o mie nouă sute şapte, de eram atunci leat nou-nouţ. Le-am spus atunci unora şi altora, că ne-aşteaptă vărsare de sânge, şi vărsare de sânge a fost. Crezutu-m-a cineva? Ferit-a sfântul! Au râs şi m-au făcut de ocară, până ce semnele s-au adeverit. Aşa ş-acuma! Aiştea stau şi râd şi suduie şi beau tutun şi nici nu le pasă, fiindcă diavolul, când vrea să-l piardă pe om, întâi minţile i le ia… Da eu pot zice că de-acurna-i capătul şi să ne pregătim, dacă s-a arătat semnul despre care scrie şi-n carte…

— Bine, Mucenicule! îl îndemnă locotenentul Ghenea, trăgând cu poftă din ţigară, ca unul care nu se prea sinchisea de judecata viitoare şi de muncile iadului. Nouă nu ni se arată semne, tocmai fiindcă fumăm, bem şi suduim! Dumnezeu şi-a întors faţa de la noi şi ne lasă în ticăloşiile noastre şi-n pierzare… Dar de aceea mai mult, Mucenicule, ai datoria să-i îndrepţi pe cei rătăciţi de pe drumul cel rău şi

să ne tălmăceşti semnele, care nouă nu ni se arată, măcar că Dumnezeu ne-a dat ochi să vedem şi nu le vedem…

— Domnule locotenent, eu ştiu că dumneavoastră rîdeţi. Sunteţi tânăr şi omului tânăr i se pare că se-ntinde viaţa înainte fără de sfârşit, ca marea… Şi atunci, îşi uită el sufletul, şi în sufletul lui năpădesc buruienile şi pălămida, ca în grădina neamţului istuia, săracu, rămasă de izbelişte.

Locotenentul Ghenea nu râse, cu ochii îngânduraţi privind, peste capete, în negrul pădurii.

Pe urmă făcu un semn cu mâna, alungând un gând supărător şi trase mai adânc din ţigară.

— Domnul locotenent Ghenea nu râde. Vrea numai, ca şi mine, să afle! interveni Comşa.

Soldatul Mucenicu împinse cu talpa bocancului un cărbune sărit alături de foc.

Vorbi cu alt glas:

— Domnu locotenent Ghenea şi domnu locotenent Comşa, cele ce vorbesc eu oamenilor aistora sunt numai lucruri ieşite dintr-o minte proastă… Dumneavoastră aveţi învăţătură de şcoli nalte şi n-aveţi ce afla de la un netrebnic ca mine… Eu nu m-am învrednicit să capăt altă învăţătură de carte decât atâta cât îi trebuie omului ca să afle învăţătura cea bună din sfintele cărţi… Dară şi sfinţii părinţi au spus că Dumnezeu, atunci când vrea să vorbească oamenilor, îşi alege mai deseori gura celui mai păcătos dintre toţi, fiindcă şi învăţăturile Domnului n-au fost scrise pe table de piatră, ci pe table de carne şi anume pe inimi… Eu nu ştiu dacă am înţeles bine semnul, dară ochii mei l-au văzut! Şi de două zile şi de două nopţi mă tot gândesc eu, şi carnea pe mine se crâncenează, fiindcă văd că stă aproape sfârşitul înfricoşat pe care l-au vestit cartea cu şapte peceţi, iară sufletul meu se bucură cu toate aieste, fiindcă am înţeles eu că se apropie domnia lui Dumnezeu şi a mielului…

— Bine, Mucenicule! vorbi cu nerăbdare locotenentul Ghenea, îndepărtându-şi genunchii dogoriţi. Aceste sunt

tălmăcirile tale! Ca să le înţelegem mai bine, spune-ne mai întâi cum a fost semnul…

— Domnu locotenent Ghenea şi domnu locotenent Comşa, să vă spun… Alaltăieri seara, când am intrat pe sector, am căzut de santinelă. Ştiţi dumneavoastră că ploua mărunt ca toamna… Stam eu şi-mi trudeam ochii să văd încolo, spre şanţurile lor. Şi-mi treceau fel de fel de gânduri prin mintea mea proastă… Că acasă a început al doilea prăşit de păpuşoi… Că n-or fi avut pe cine să pună la coasă, fiindcă au rămas numai femeile şi moşnegii becisnici… Îmi aduceam eu aminte de anul nouă sute şapte, când eram răcrut şi am primit poruncă să tragem cu arma în părinţii noştri… Pe urmă, mă gândeam eu cum are să sfârşească toată năprazna asta nouă, de-a doua. Să ne întoarcem odată pe la necazurile noastre. Şi mă uitam înainte în ploaie şi mi-a venit aşa un gând ca un fel de jale. Pentru atâta lume care în loc să-şi caute de sărăcia ei şi să se roage pentru izbăvirea sufletului, s-a încontrat şi nu mai ştie de casă, nici de nevastă şi de copii, şi nici de poruncile Domnului, numai stau în şanţuri şi pândesc să se ucidă unul pe altul… Drept să vorbesc, parcă nici pentru nemţii aceia şi pe unguri nu mai simţeam atâta duşmănie, nici pentru dânşii, nici pe toate seminţiile care s-au ridicat cu gând vrăjmaş împotriva legii noastre… N-au şi dânşii casele lor? N-au şi dânşii neveste şi copii, n-au şi ei necazuri, vai de mama lor? Şi mă gândeam eu la cei de ne cad prizonieri, că-s slabi şi jigăriţi ca mâţele-n post, şi dacă le dai o bucată de pâine nu le vine să creadă şi se uită cu nişte ochi, aşa, domnu locotenent Comşa şi domnu locotenent Ghenea, de te prinde un fel de milă, că-i tot om şi prizonierul… Şi mă gândeam că poate şi la dânşii nu este cine să iasă la coasă şi mulţi au prunci pe care nu i-au văzut şi i-au uitat, aşa cum nu ni i-am mai văzut nici noi şi ne-au uitat şi pe noi copiii de-acasă… Şi atunci am simţit eu aşa o căldură şi am înţeles că se întâmplă o minune! Ci numai s-a deschis peste şanţurile lor o lumină mare, şi în lumină a răsărit o pasăre cât trei biserici una

peste alta, cu un cap de lăcustă şi cu gheare de fier şi aripile erau deschise ca la un hultan care se repede; dară pasărea nu se răpezea, ci numai sta împietrită pe marginea şanţului şi ochii priveau de toate părţile, şi pe frunte stătea scris nume de hulă şi şapte coarne, cumu-s coarnele culbecilor, creşteau şi scădeau, şi în pliscul de oţel încârjoiat spânzurau inimi de oameni şi mâini de copii nevinovaţi, şi curgea sângele şi ieşeau fulgere şi fum negru de smoală… Iară mie-mi bătea inima să spargă coşul pieptului, că m-a ales Înalt prea bunul să văd asemenea semn! Şi lumina, după un timp, a început a se întuneca şi-au rămas numai ochii de foc, şi pe urmă s-a stins şi aceea, şi pasărea urâtă nu s-a mai văzut, dară am ştiut că nu s-a dus de acolo, că se uită cu ochii ei mulţi în toate părţile şi din cioc îi spânzură inimi de om şi mâini de copil neprihănit, şi nimica din ce facem noi nu-i scapă ochilor, ci numai stă să-i vie alte inimi de oameni şi alţi copii… Şi-am aşteptat eu din ceruri un glas tare ca să strige oamenilor adevărul cel cumplit şi chemarea la scaunul dreptului judecător, dar nici un glas n-a coborât şi pe cer era numai întuneric ca în cel din urmă iad, şi numai ploaie ţârâită de toamnă… Şi-am înţeles eu că ceasul încă n-a venit, fiindcă nesăţioasa pasăre mai cere sânge şi inimi, dară că ceasul acela se apropie şi n-are să mai treacă o vreme, vremi şi jumătatea unei vremi, până când adevărul şi judecata ziditorului are să răspundă în sămânţa copiilor noştri şi în toate făpturile vii… Şi atunci are să se verse cele şapte potire cu mânia ziditorului pentru fărădelegile noastre, şi răni mai grele ca cele de moarte au să lovească pe oameni, şi marea are să se facă putredă ca sângele de mort, şi are să se verse un potir de mânie în soare şi soarele are să se facă negru, cumu-i un ghem de lână pârlit, şi au să se bată munţii în capete şi să se usuce izvoarele şi peştii să se sfârlogească pe uscat şi din gura prorocilor mincinoşi au să iasă duhurile necurate ca nişte broaşte… Şi ploaia de sus curgea mocnit şi m-a prins aşa o scârbă, care mi-a fiert inima când m-am gândit că atâta

amar de lume merge la peire ca turma de miei la înjunghiere fără să se pregătească la ceasul care s-apropie, şi vai de atâţia prunci care au să îndure pentru păcătoşenia noastră… Aceasta am văzut-o eu cu ochii mei şi am gândit-o eu cu mintea mea cea proastă, domnu locotenent Ghenea şi domnu locotenent Comşa, alaltăieri noapte şi iacă acum stăm şi vorbim şi oamenii aiştia râd, dară pasărea cea cu nume de hulă scris pe frunte stă acolo cu ghearele pe marginea şanţurilor şi ochii ei mulţi cată la noi şi ne văd şi noi n-o vedem şi dânsa ne-aşteaptă şi poate zice acum: „Iacă, Mucenicu aista prea multe spune vrute şi nevrute, şi mâine am să-i fac şi lui capătul, că mult a fost păcătos în viaţă”…

Soldatul Mucenicu tăcu, uitându-se în focul acuma stins, numai cu câteva scânteieri, ca în vis, sub spuza sură şi fărâmiţată cum e părul de mort.

Ceilalţi tăceau şi ei, cu gândul la arătarea de peste şanţuri, în care o clipă acum cu toţii credeau, fiindcă sufletele erau pregătite să creadă, iar de jur împrejur întunericul era negru, tainic şi plin de ameninţări.

Un vreasc cu dop de răşină trosni, împroşcând cenuşa ca o castană coaptă.

Toţi au tresărit şi s-au scuturat de-un fior; fiindcă noaptea se făcuse rece şi umedă.

Apoi ochii se răsuciră la răsărit. O lumină albăstrie şi dulce cheamă privirile spre vârful brazilor din marginea poienii. Niciunul nu spunea că se afla pregătit, fără mirare acum, să vadă semnul lui Mucenicu, urât şi cu nume de hulă scris pe frunte, dacă s-ar fi arătat aievea peste vârfuri, ca o dihanie apocaliptică, întoarsă din veacul dintâi.

Dar lumina creştea peste brazi, lină şi rece, fără nici un semn înfricoşat…

— Răsare luna! vorbi unul cu uşurare şi toţi se mişcară din loc cu neastâmpăr, parcă scăpaseră dintr-o primejdie.

— La noi, la câmp trebuie să fi răsărit de-un ceas de vreme! rosti altul. Când eram băietani, iaca la ceasu aista

plecam noi la scăldat, pe lună…

Tăcu îndată, fiindcă îşi aminti că acolo, pe malul Siretului, acum e frontul; satul lui e sfărmat de rafalele tunuri-lor şi nimeni nu mai ştie unde s-au risipit oamenii.

— Parcă nici nu-ţi vine să crezi, domnu locotenent, că tot luna asta răsare acolo unde-s nemţii! grăi soldatul Bocăneţ, a cărui gospodărie cu nevastă şi copii rămăsese dincolo, la inamic.

Şi altul, îndată, glăsui un gând care-l muncea de mult:

— Spune că ar fi ieşit porunca să ne deie pământ la noi toţi care-am luptat… Noi suntem în duşmănie cu primarele şi ne-o scris femeia epistolă că ne-a luat până şi giuncanii, şi i-o dat o bucată de hârtie galbenă pe dânşii; un belet… Ci, mă-ntreb, domnu locotenent, cum are să mai fie el o dreptate odată în ţară, chiar dac-ar ieşi porunci pe hârtie de la cei care-s mari şi tari în fruntea bucatelor, când mare şi tare-i în comună primarele, care ştie el numai de dreptatea lui! Până la Dumnezeu te mănâncă sfinţii! Asta-i de când lumea…

— Dacă ne-om întoarce acasă, care ne-om mai întoarce, n-om mai lăsa el să fie aşa cum a fost! hotărî soldatul Bocăneţ, trosnindu-şi degetele scurte şi privindu-şi pe urmă mâinile tari, ca pe nişte unelte de luptă sigure, cu care ştie că are să-şi facă dreptate singur, când va fi nevoie.

— N-are să fie cum a fost, băieţi! întări locotenentul Ghenea. Când s-or sfârşi toate, dacă se va arăta nevoie, noi, ofiţerii, o să fim cei dintâi lângă voi… De asta să nu vă îndoiţi nici o clipă! Jumătate dintre noi suntem feciori ori nepoţi de clăcaşi. Am crescut în aceleaşi păsuri. Nu vorbesc, deci, numai pentru mine… Ştiu ce gândesc toţi camarazii…

— Şi noi zicem, domnu locotenent! grăi soldatul cu juncanii rechiziţionaţi. Se cheamă că acuma la dumneavoastră ni-i toată nădejdea… Aţi îndurat cu noi toate năcazurile, ni ştiţi şi vă ştim. Dreptu-i că ne mai suduie un don'ofiţer, mai răcneşte la noi, că aşa cere, se

cheamă, sărviciul! Până nu-l întăreşti oleacă, omu nu sâmte! Da dumneavoastră, domnii ofiţeri, ştiţi că ne-am făcut datoria fiecare cum ne-o agiutat puterile şi capul, iară cum or pierit unii or pierit şi ceilalţi… De aceea, şi noi zicem, când ne-om întoarce şi-om întâmpina iar prigoană şi scârbă, la dumneavoastră să venim ca la un părinte, să ne luminaţi şi să ne scăpaţi, ca pe unii care ne-aţi văzut la treabă, când alţii au stat de şi-au păzit osul…

— Eah! Măi Stângaciule! clătină cu neîncredere din capul mic şi rotund soldatul Bocăneţ. Aieste ni le spun domnii ofiţeri acuma, că-s lângă noi şi îndură alăturea de noi. Le spun şi le cred, că multe gânduri bune pune omul la inimă în ceasul cel de cumpănă! Nu tot asemeni fost-a el şi în 1907, despre care pomenise mai adineaori Mucenicu, fiindcă am fost atuncea tot în companie cu el? Ce nu ni s-o spus şi ce n-am crezut? Aşişderea ş-amu… Vorbim. Ascultăm. Credem… Pe urmă, ne-om risipi pe la casele noastre, fiecare, şi domnii ofiţeri pe la casele dumnealor… Şi-om uita câte-or fost şi câte-or îndurat fiecare şi domnii ofiţeri au să fie nişte civili pe la treburile lor, cu slujbele lor, şi noi, ia, nişte ţărani proşti pe la plugurile noastre, cum am mai fost… Tu, măi Stângaciule, te-i întoarce iar la primarele tău, şi dacă te-o prigoni iară, cum te-au mai prigonit, te întreb eu pe tine, Stângaciule, să-mi spui tu acuma îndată, unde ai să-l mai găseşti pe domnu locotenent Ghenea şi pe domnu locotenent Comşa? Cine ştie pe unde, pe la Bucureşti şi prin alte târguri mari, să-ţi ajuture dumnealor ca să-ţi câştigi tu dreptate? Dreptatea, dacă nu eşti vrednic că ţi-o cauţi singur, slabă nădejde să vie şi să ţi-o deie alţii de-a gata! Mie-n sat mi-i ieşit buhu că-s colţos şi obraznic. Bine, rămâi eu colţos şi obraznic! Dară fiindcă-s colţos, jandarmul şi primarele mă lasă în plata Domnului, şi fiindcă-s obraznic, iaca, dacă am să îndrăznesc să cer lui domnu locotenent Comşa să mai scoată oleacă pacul cela de iarbă rusească, să mai duhănim o ţigară de tiutiun, domnu locotenent Comşa are să scoată frumos pacul din buzunaru

dumisale şi ne-om înfrupta, măcar că spune: „Mare obraznic îi Bocăneţ aista, are dreptate domnu locotenent Ghenea!” Şi m-oi înfrupta nu numai eu, care-s obraznic, dar şi voi de pe de lături, care se cheamă că nu sunteţi obraznici şi trageţi numai folos de la obrăznicia altuia! Aiasta scrie şi în cele patru Evanghelii ale lui Mucenicu: „Cere şi ţi se va da”.

Bocăneţ o luă înainte cu râsul şi râseră şi ceilalţi cu mare înveselire întinzând mâinile negre, bătătorite şi zgâriate, după pachetul cu tutun.

Pe urmă, fumară cu toată luarea-aminte încordată la nesaţiul fumului sorbit până în adâncul plămânilor, cu o gravitate religioasă.

Doi ochi sclipiră verzi şi fosforescenţi, în întunericul tufelor de ferigă.

— Aiasta-i mâţa neamţului, săraca! Spuse Bocăneţ. Pis-pis! Na, pisica-pisica, pisss-pisss…

Pisica mieună slab şi se apropie câţiva paşi, dar nu îndrăzni mai mult.

— Are şi pui acuma: patru… Nişte adevărate sălbătă-ciuni, domnule locotenent! Mă întreb unde-o fi găsit lighioana motan, aici în pădurea asta! se miră soldatul Stângaciu.

— Aiasta să se-ntrebe Mucenicu, măi Stângaciule, că el îi sfânt. Vorbi Bocăneţ. Mâţa, măi băiete, ca muierea… Parcă nevastă-ta, măcar că se plânge c-o rămas fără giuncani, dară dacă o văzut şi o văzut că tu de doi ani numai pe meleaguri umbli, crezi tu, măi băiete, că nu şi-o fi găsit şi dânsa un motan?

Toţi izbucniră în râs la năzdrăvana închipuire a nevestei lui Stângaciu, care şi-a găsit un motan.

Stângaciu scuipă amărât în foc, la un gând care până acum nu-i venise.

Dar pisica nu se mişca. Sclipirile verzi priveau din întuneric la oameni, cu pornire să se apropie şi cu teamă de vietate pe jumătate sălbătăcită. Când se dărâmase casa, pisica fugise. Pe urmă, în primăvară, apăruse din cine ştie

ce rătăciri, credincioasă ruinelor. Avea culcuşul puilor într-o gură de sobă. Noaptea vâna păsările adormite în cuiburi şi dădea târcoale zidurilor, ca singurul duh paznic al gospodăriei părăginite.

Radu Comşa se ridică.

— Haidem, Ghenea… Noapte bună, băieţi!

— A fi ea bună noaptea, numai de ne-or lăsa boierii de peste drum în pace, domnule locotenent! Pregătesc dânşii ceva, de tac de atâta timp de vreme!

Locotenentul Ghenea urcă alături, pe poteca în care luna vărsase tremurate ochiuri de lumină. Aerul era jilav, mirosul răşinei aspru.

O pasăre deşteptată foşni din aripi şi piui somnoros.

— Ce zici, Comşa, de arătările lui Mucenic? întrebă Ghenea într-un târziu, fără să mai surâdă a batjocură.

— Încă o dovadă, dragă Ghenea, că fiecare caută după înţelegerea lui să găsească o interpretare acestor vremi neînţelese! Omul nu se resemnează numai să le suporte. Nici n-ar putea să le suporte… Mă întorc la ideea mea! Singura putere care ne ţine pe toţi aci e credinţa că ceva din lumea din care am plecat se va schimba când ne vom întoarce. Şi că are să fie şi în noi, înăuntru, ceva schimbat… Mucenicu vede izbăvirea lumii, după câte-a înţeles el confuz din Apocalipsă. Bocăneţ ori Stângaciu, puţină dreptate, pământ şi sfârşitul prigoanei din partea primarului; adică vechea obidă a plugarului român, care răsuflă în vreun 1907 oarecare. Eu, tu, Stelian Minea, Bogdan Cernegură, în alte imagini idealizate ale viitorului, după chipul şi asemănarea noastră… Dar nici unu nu se poate deprinde, cu ideea că totul va fi cum a mai fost!

Ghenea se opri să răsufle.

Undeva, porniră răzleţe focuri de armă. Se înteţiră un timp. Tăcură iar. Mai pocni departe un glonţ întârziat.

Când din nou fu linişte deplină, Ghenea vorbi urcând:

— Avem de-acum o mare datorie faţă de oamenii aceştia!

— Într-adevăr, Ghenea? Poate datoria noastră cea mare are să înceapă numai după ce ne-om întoarce de aci… Dacă nu vom uita, cum se temea soldatul Bocăneţ şi cum au uitat alţii, în 1907!

— Nu vom uita… a rostit Ghenea apăsat. Prea netrebnici am fi ca să uităm!

— Nu vom uita! întări Radu Comşa la rândul său, ca un legământ.

Şi amândoi urcară muntele în tăcerea ireală, cu vârful negru al brazilor scăldat de lumina albastră şi metalică a lunii, cu gândurile împovărate de grele hotărâri.

Într-un loc, tranşeea e apropiată de şanţurile vrăjmaşe numai cu o sută de metri, atât cât ţine un gât de vale.

Pe urmă, gardurile de sârmă se depărtează pe crestele culmilor, lăsând o spintecătură lărgită la mijloc, unde curge o aţă de pârâu.

Din locuri apărate se poate zări de la unii la alţii. Cu binoclul priveliştea se apropie ca pe o scenă fantastică de teatru.

Muntele din faţă e cu pădurea pe jumătate tăiată; a fost acolo un parchet; butucii răsturnaţi, roşii şi vineţi, putrezesc cu gloanţele înfipte în lemn. Alături însă, codrul ascunde şanţurile; brazii se văd în pâcla albastră ca în bruma de pe pieliţa prunelor.

Ochiul ascuns priveşte încordat, să surprindă o mişcare.

E numai o mare tăcere, cum sunt furnicarele cu aparenţă de părăsire deasupra, neclintite şi mute, unde ştii că dedesubt mişună în galerii, fără istov, oştirea de furnici.

Plesneşte rar un foc de armă: un cap s-a mişcat undeva. Dar tăcerea e după aceea încă mai nefirească.

Dimineaţa, o baterie reglează tirul. Munţii se umplu de ăuitul prăbuşirilor în văgăuni. Împroaşcă undeva un snop de pământ răscolit şi aşchii de stânci. Norii de fum se risipesc clătinaţi uşor de vânt, ca o pânză sură. În şanţuri, oamenii caută unii la alţii, cu priviri neliniştite, cu urechea atentă. Gradaţii trec cu buzele strânse. Răspunde altă

lovitură de tun. Ghiuleaua a trecut pe deasupra, spintecând aerul ca o bucată de postav sfâşiată.

Apoi iarăşi tăcerea se cască. Atacul nu e pentru astăzi.

Oamenii mocnesc în şanţuri cu spatele rezemat în pământ şi cu genunchii la gură. Numără ceasurile lungi, până la mâncare.

— Mă camarade, tu de colo! Ia trece-mi şi mie capătul, să-i trag numai un fum…

Vestea vine de undeva – nu se ştie niciodată cine a adus-o întâi – obuzul a lovit doi de la compania a cincea. Aduceau apă… Unuia i-a scos maţele. Mitru a Vădanei, cel pe care-l chemau domnii ofiţeri să le cânte din frunză. Pe urmă, chiar unul care l-a dus pe targă povesteşte amănunte în vremea mâncării; ţine gamela numai cu o mână, cealaltă e încă plină de sânge omenesc.

Dar nimeni nu se miră, nici nu se mai scârbeşte. Moartea şi-a pierdut misterul. Pe unul l-a ucis glonţul într-un anume loc ruşinos, când îşi făcea nevoile. Totuşi şi acela murise pentru ţară.

Locotenentul Radu Comşa priveşte, de un sfert de oră, dincolo, cu lăcomie, din punctul cel mai apropiat, printre păienjenişul sârmelor cu ghimpi.

Nu se vede nimic decât marginea de pământ a şanţului din faţă, ţăruşii şi împletiturile sârmei în care au rămas acăţate bucăţi de postav. Şi vine miros de excremente şi de putreziciune. Câteodată parcă se aud glasuri. Cineva a râs ori a răstit un ordin; nu se desluşeşte…

Din locul acela, în noaptea de Paştele ortodox, desigur că s-au auzit până în tranşeele germane cântecele noastre pravoslavnice. N-a tras nimeni de la dânşii la noi. A fost un armistiţiu tacit, fiindcă tot aşa, din tranşeele noastre, n-a tras nimeni spre dânşii în noaptea Paştelui catolic.

Câţiva de aici au aruncat pâini; nemţii au răspuns cu pachete de ţigări. Bocăneţ s-a ridicat în picioare pe muchea şanţului şi le-a strigat:

— Christos a înviat, bre, nemţilor!

— Adevărat, Kamerad! a răspuns de acolo un bavarez gros cât un ştiubei, înălţat şi el pe margine şi salutând înainte, la dreapta şi la stânga, cu casca.

Pe urmă au intrat iar în borţile lor şi s-au aşteptat să se ucidă.

Pe bavarezul acela gros l-a recunoscut Bocăneţ mai târziu, mort de opt zile şi intrat în putrezire, între şanţuri, după nişte hărţuieli fără urmare.

Radu Comşa priveşte şi nu-şi poate desprinde ochii.

Aşa sunt acum milioane şi milioane. Pe mii şi mii de kilometri. Aşteptându-se. Pândindu-se. Şi în alte locuri, de luni de zile n-a contenit focul, movilele de carne s-au grămădit pisate de tunuri, şi alţi oameni proaspeţi, dintr-o parte şi alta, n-au contenit să curgă din izvor nesecătuit.

În munte se vad câţiva brazi rupţi de la mijloc. Spânzură fâşii albe de aşchii. Alţii, drepţi şi înalţi, despoiaţi de crengi, par colonade dintr-un templu prăbuşit.

Ceva s-a mişcat?

Parcă dintr-un punct, din ţarina şanţului din faţă, alţi ochi îl privesc, tot aşa, ţintă. Şi dacă într-adevăr e un om, ce gândeşte acela? Îl vede, şi ce gândeşte? De ce nu trage?

— Degeaba vă uitaţi, domnu locotenent! Nu mişcă dânşii de-acolo. Să-i picuri cu ceară… Numai noaptea îi auzim cum cară şi se schimbă şi suduie în limba lor. Este unul care cântă din flaut! Tăcem toţi şi-l ascultăm… Iară când sfârşeşte, batem din palme şi strigăm: „Brava, neamţule!” Rid şi ei acolo şi răcnesc vorbe de-ale lor, în nemţeasca lor! Cine să-i înţeleagă ce spun? Până când într-o zi s-o sfârşi şi cu flautul lui, şi l-om arde c-o moacă la cap, că dacă-i inamic tot inamic rămâne!

— Domnu locotenent, vă cheamă la telefon.

În pâlnia telefonului se aude numai o sfârâitură continuă şi pocnituri metalice: sfrrr-sfrrr-pac-pac – sfrrr-sfrrr-pacpac…

Atât a înţeles, întrerupt, printre bâzâitul firelor atinse:

— Mihai Vardaru… un ceas… alo! Un ceas… Aci Mihai Vardaru… Nu se aude? Alo… aşteaptă un ceas…

Radu Comşa a aşteptat şi într-adevăr peste un ceas, Mihai Vardaru a apărut în bordei, cu casca pe ochi.

— Am venit să te văd… Să-ţi aflu impresiile! rosti punând casca pe capătul patului. Sectorul nostru e aproape, trei kilometri în linie dreaptă, prin pădure… Am avut inspecţie de la corp, un colonel francez. Am ieşit minunat. Două zile n-a mai urlat Mugilă şi Orăcăilă al nostru! Aveţi un bordei foarte bun, văd că există şi cineva amator de gazete umoristice! îşi exprimă mirarea, plimbându-şi ochii pe perete, unde Omir, o dată purces pe cultul zeiţelor mitologice, bătuse în ţinte, ca o supremă rafinare artistică, foi ilustrate dintr-o revistă münchenează aruncată de peste şanţuri.

Mihai Vardaru vorbea repede, se ridica şi se aşeza iarăşi, întrebând fără să aştepte răspuns, aproape tot aşa cum vorbea Alexandru Vardaru.

Dar sub graba cuvintelor, se ghicea uşor un neastâmpăr, ca un gând alungat şi revenit.

— Vrei să mergem puţin? Să ieşim de aci… E prea întuneric… Mi se pare, de la un timp, că niciodată, că nicăieri nu mai este destulă lumină!

Radu Comşa coborî cu Mihai la „Casa Neamţului”, unde ziua era linişte şi soarele lumina poiana până târziu.

Pe pajiştea verde, măruntă şi deasă, încinsă de hora brazilor, două urme, de-un lemn care-a fost târât, păreau dungi lucioase, trase cu o unghie uriaşă pe-o catifea fină.

Felia de perete rămasă în picioare, cu orbitele ferestrelor goale, arăta ca o faţă crispată în aşteptarea celor ce-avea să mai vadă încă, după cele ce mai văzuse.

Se aşezară pe-o treaptă de piatră, înaintea grădinii cu flori sălbătăcite, între buruieni şi spini.

Pisica îşi scosese puii la soare.

Unul alb se juca, urmărind delicat cu laba mică pe pământ, umbra unei albine. O furnică roşie târa de-a-ndăratele cadavrul unei insecte de trei ori mai mare decât ea.

Mihai Vardaru o împinse cu o crenguţă subţire, dar furnica reveni încăpăţânată să-şi reia prada.

— Totul în natură e numai carnagiu! rosti încet Mihai, aruncând creanga şi prinzându-şi bărbia în pumni. Te apleci să priveşti cu o lupă deasupra unei palme de pământ, acolo unde ţi s-a spus că e calmul măreţ al naturii, şi vezi numai distrugere! O insectă o pândeşte pe alta, o larvă atacă pe alta; totul e numai un continuu asasinat. Lumea e un cimitir nesăţios!

Se ridică în picioare, ştergându-şi fruntea albă şi înaltă cu batista.

Rosti, privind într-o parte:

— Ştii că am ucis un om?

Îndreptă îndată ochii în ochii lui Radu Comşa, lacom să-i citească o tresărire.

Radu bănui ceva din gândurile lui Mihai Vardaru şi spuse, ridicând din umeri, cu un gest care voia să arate că el nu găseşte nimic de mirare:

— Dragă Mihai, acesta e războiul!

Şi mai târziu:

— Probabil ai să fii propus pentru decoraţie.

Mihai repetă, cu aceeaşi intonaţie ca a lui Radu Comşa, parcă pentru a se familiariza cu o consolare, pe care îndată cugetul i-o respinse:

— Acesta e războiul! Nu!

Făcu doi paşi, se întoarse şi, aşezându-se alături de Comşa, vorbi dintr-o suflare, fără să mai ridice ochii la el:

— Am omorât un om! Nu-l cunoşteam. Nu-mi făcuse nici un rău. Nici n-avea de ce să-mi dorească un rău… Purta numai altă uniformă. Era ca şi mine, tânăr; purta, ca şi mine, uniforma de elev plutonier. Poate venise exact cu aceleaşi gânduri ca mine. Şi eu am întins revolverul şi-am tras! În două minute, omul acela tânăr, cum sunt eu aci, n-a mai fost decât un stârv… Un ochi îi ieşise din orbită, fiindcă am tras un glonţ în cap. Părea că priveşte însângerat şi cu spaimă la mine… L-au îngropat! Îl chema Kadar István; din

scrisorile aflate în buzunarul lui, am văzut că era student în litere, pregătea o teză despre Petöfi, se gândea cu îngrijorare la sărăcia lui care n-are să-i îngăduie să-şi ia un doctorat la Iena, când va fi pace… Acestea le scria către o soră a sa, şi altă scrisoare, de la sora lui, cine ştie ce fată nevoiaşă, care-i trimitea un pachet cu lucruri femeieşti, nişte batiste, lenjuri, o cutie cu erzaţ de cafea, zahăr, pachete de ciocolată… Îl întreba dacă poartă destulă grijă să nu răcească, adăuga alte amănunte familiare: un unchi care a fost, pe la ei, ce fac bătrânii, o verişoară care întreabă de el şi îl aşteaptă… Mi le-a tradus toate un camarad ardelean… Era o viaţă acolo care se pregătea şi eu am curmat-o! Cu ce drept? Ceea ce nu mai are întoarcere! Nu se mai poate plăti! Nici repara… nimic… un stârv! Şi m-am ascuns după aceea şi am plâns. Ofiţerii m-au felicitat, şi maiorul… M-a chemat colonelul la telefon! Toţi se bucurau că am ucis un om! Acum îţi pot spune, fiindcă nu-mi mai e ruşine: după ce s-au sfârşit toate, m-am ascuns şi am plâns. Pentru el şi pentru mine… Acesta este războiul? Eroismul? Ah! Cum aş fi dorit să fiu şi să rămân un laş!

Radu Comşa îi prinse mijlocul şi îl strânse lângă pieptul lui ca pe-un copil, fiindcă într-adevăr, acum, buza de jos a lui Mihai tremura ca buza unui copil care-şi biruie un scâncet.

— Dragă Mihai, dacă nu trăgeai tu, trăgea el! Nu ştiu cum au fost împrejurările, nu mi le închipui, dar aceasta este cert; dacă l-ai împuşcat tu, înseamnă că altfel nu se putea… Te omora el!

— Tocmai aceasta e mai îngrozitor! vorbi Mihai. Tocmai aceasta el… Ne-am întâlnit în patrulă. La noi este într-un loc distanţă de doi kilometri între tranşee, nişte viroage… Acolo ne-am întâlnit în mijlocul nopţii, parcă ne-am fi căutat. Eu singur am cerut să fiu trimis… Altfel mergea un sergent cu trei oameni. Poate şi el a cerut să fie trimis, ca şi mine! Numai ca să-şi dovedească lui singur că nu tremură… Veneau spre noi şi i-am aşteptat. Când le-am ieşit înainte, soldaţii lui au ridicat mâinile, să se predea. Dar el le-a

strigat în ungureşte o comandă şi a întins mâna să tragă! Era cât mine de înalt, se profila extraordinar de precis, teribil de precis, între doi copaci. Din două capete de lume am venit amândoi ca să ne căutăm acolo! Am tras două gloanţe, unul după altul; a tras şi el unul, mi-a şuierat pe la ureche. Când s-a prăvălit cu mâinile întinse, am simţit o mare bucurie, tot sângele din trup mi se ridicase în cap şi în inimă. Înţelegi grozăvia? Am simţit o mare bucurie, fiindcă ucisesem un om, eu, care nu puteam strivi o furnică… Două gloanţe, unul în cap, unul în plămân…

— Vezi, Mihai, singur recunoşti că nu se putea altfel! Ţi-a trecut glonţul pe la ureche, puteai să cazi tu în locul lui! stărui Comşa, dar fără convingere. Nu spuneai tu că în război nu există ucidere?

— Spuneam… spuneam! Ce spuneam erau lucruri înainte de aceasta. N-aveam de unde să ştiu. Nimeni nu poate să ştie de departe! Toţi raţionează, discută, expun teorii, exaltă! Când eşti departe, e uşor să crezi că numai tu deţii adevărul… Mai ales când acest adevăr e măsluit cu dibăcie de profitorii războiului, exploatat în numele patriotismului… Acum am înţeles însă că războiul e o singură realitate: toţi care-au ucis n-au să uite aceasta niciodată! Poate numai de aci mai e cu putinţă să vie o scăpare, aci stă singurul bun al grozăviei acesteia pe care o săvârşim cu toţii. Când fiecare va avea mortul lui şi amintirea aceasta va fi mereu prezentă în fiecare act ai vieţii, are să răstoarne toate minciunile, înţelegi? Toate! Când am să mă întâlnesc peste un an, doi, zece, cu un imbecil care să-mi debiteze palavrele vechi de când lumea, am să-l întreb numai atât: Dumneata ai ucis un om? Dacă nu, te rog să nu-mi vorbeşti! Eşti un impostor! Dumneata nu poţi înţelege! Dar ce să ţi le spun acestea? Nu mai interesează acum pe nimeni. Poate altădată! Acum vreau numai să te rog ceva…

— Spune, Mihai! îl îndemnă cu blândeţe Radu Comşa.

— Iată ce vreau să te rog…, şovăi, Mihai. De atunci am o presimţire… Nu e aşa că-ţi vine sa râzi? Dacă se întâmplă

ceva, uite, sunt aci două scrisori… Una pentru toţi, pentru tanti Laura, Cora şi Ralu… Cum vezi, un testament general! Poate o să râdem toţi mai târziu, când vom scăpa de aci şi când am să te rog să nu spui la nimeni! Şi mai este încă o scrisoare… Ai să mă ierţi că nu-ţi spun acum pentru cine. De va fi dat să afli, ai să afli atunci… În plicul alb se află alt plic, cu adresa… Dacă se întâmplă ceva, rupi plicul alb, iar scrisoarea dinăuntru, te rog să o faci să ajungă la adresă… Nu te superi, nici că te rog atâtea, nici că sunt atât de misterios? Aici nu mai am pe nimeni…

Radu Comşa strânse scrisoarea cu adresa ascunsă, gândindu-se la Măgduţa Dobreanu, fetiţa cu genele frizate şi gura cât o caligrafie.

Mihai dădu capul pe spate şi respiră ca un om care-a urcat în fugă peretele unei prăpăstii.

Sub ochi avea două dungi vinete, pe care nimeni nu i le mai văzuse până acum. Obrazul tânăr, de copil, era supt; nările palide.

Încercă să surâdă, dar zâmbetul fu ca al unui copil după plâns.

Se smuci de jos şi strânse brusc mâna lui Radu Comşa.

Făcu un gest neisprăvit de îmbrăţişare. Porni repede de-a curmezişul poienii; pe urmă, printre trunchiurile drepte.

— Mihai! Mihai!

Radu Comşa se ridică să alerge după el, întrebându-se: „Unde pleacă aşa? Unde aleargă copilul acesta?”

— Mihai!

Dar Mihai Vardaru era acum departe. Din când în când, numai tunica apărea şi dispărea sub crengile joase.

Pisica adăpostită în ruini îşi târa puii mici, în gură, la adăpostul lor ascuns. Lumina apusului se retrăgea oblică peste munţi.

Albinele se scufundau ameţite în cupa florilor, cu picioarele pline de polen. Şi ele, în locul stupilor sfărâmaţi, îşi duraseră undeva, în vreo scorbură, o gospodărie de

mizerie. Fiindcă oamenii se ucid, aceasta nu înseamnă doar că viaţa nu trebuie să dăinuie mai departe!

La ceasul când se împart scrisorile, toate mâinile strâng peticul de hârtie avar.

Se ascunde fiecare, să rămână numai cu veştile lui.

Unii silabisesc cu greu slovele şterse de atâta drum, acoperite de atâtea peceţi. De pe frunţi curg boabe de sudoare ca după cumplită trudă. Un om care, când împinge cu umărul, mişcă tunul în joacă, acum luptă cu litere întortocheate cu neputinţa unui becisnic copil.

Alţii, cei care nu înţeleg deloc semnele misterioase, aşteaptă să sfârşească fericiţii ştiutori de slovă, ca să se roage:

— Domnu caporal, fă bunătatea şi ceteşte-mi şi mie… Am primit oleacă de scrisoare de-acasă!

Există un soldat în plutonul lui Comşa, care păstrează necitită o scrisoare de două luni.

O scoate din când în când, o răsuceşte pe-o parte şi pe alta: hârtia s-a tăiat în patru bucăţi, cum a fost împăturită. Cerneala e muiată de sudoare, într-un loc e arsă de ţigară. Nu îndrăzneşte ori nu vrea să lase să-i fie citită?! Nimeni n-a înţeles! Când se uită la dânsa poate vede atâtea de acasă câte n-ar putea încăpea în nici o scrisoare din lume. Epistola lui e în fiecare zi alta. În ea se găseşte răspuns la toate întrebările.

— Ce, măi Ghermănuţă? Iar îţi citeşti corespondenţa? râde a batjocură un sergent trecând pe lângă el după treburi.

Ghermănuţă ţine scrisoarea pe dos.

O strânge. Pe azi e destul!

Ceilalţi, care ştiu carte, n-aşteaptă de-acolo prea multe bucurii.

Frunţile se posomorăsc pentru o jumătate de zi.

Într-un sat, e molimă. Aiurea, jandarmii au ridicat fânul şi nu l-au plătit. Altuia, i-au luat şi vaca. Vine şi vestea că a murit un copil.

Omul priveşte undeva, în peretele de pământ. Nu glăsuieste nimic; numai priveşte, fără să vadă înainte. Oftează şi se răzleţeşte de toţi. Şi n-are măcar o ţigară.

Sunt unii care nu primesc niciodată nimic. Toţi ai lor au rămas dincolo. Când se împart scrisorile, îşi caută de lucru aiurea. Se întorc mai târziu, cu o linişte silită, întrebând pe unul şi pe altul:

— Ei, ce-ţi scrie de-acasă nevasta, Viţălarule? Au început să strângă şi pe la voi fânul? Şi copilul, a dat Dumnezeu de s-a făcut sănătos?

Fiindcă nu au pe nimeni, îndură pentru necazurile tuturor şi se bucură pentru bucuriile tuturor.

Sublocotenentul Stelian Minea şi sublocotenentul Bogdan Cernegură nu mai au nici ei de ce să aştepte cu neastâmpăr sacul cu veşti.

Cer numai un ziar şi citesc atent, dintr-un capăt în altul: listele de preţuri, anunţurile de morţi, ordonanţele, accidentele şi comunicatele de pe fronturile străine. Radu Comşa, când se întâmplă să se afle cu scrisoarea în mână, înaintea lor, se simte jenat. Nu vrea să-şi arate nerăbdarea. Deşi a recunoscut scrisul şi plicul Luminiţei, strânge răvaşul în buzunar, cu indiferenţă prefăcută.

Sublocotenentul Stelian Minea înalţă fruntea bombată şi ochii miopi de pe foaia gazetei cu cerneala mirosind a catran.

— Ce mai scrie în ziar, Minea?

— Nimic de seamă… Aceleaşi poveşti! De ce nu-ţi citeşti scrisoarea? Crezi că mai simt ceva? Crezi că n-am văzut cum ai strâns-o? Acum m-am deprins.

Radu Comşa se aşează pe-un butuc răsturnat, ochii aleargă lacom pe rândurile subţiri şi înalte. Bogdan Cernegură, în celălalt capăt al butucului, a lăsat ziarul să-i cadă.

E cu obrazul în palmă; priveşte în iarba călcată de picioare, în muşchiul unde fuge o gânganie verde cu aripi metalice.

În bordei, un capăt de lumânare îşi pâlpâie sâmburele ofilit de lumină.

Radu Comşa, întins pe palul de cetină, urmăreşte umbrele lingând pereţii de grinzi.

Un greier ţârâie stăruitor şi continuu.

A pus cartea la cap; una din cele trei, nedespărţite. Dar n-o deschide. Locotenentul Ghenea lipseşte. E la camarazii din altă companie, într-un bordei, unde unul şi-a adus o damigeană de vin. Radu Comşa îl aşteaptă. Gândurile multe s-au materializat parcă, îl apasă, e săturat de ele, are nevoia altui om căruia să-i spună… Se simte mai bun, înţelege parcă lucruri pe care nu le-a înţeles niciodată până acum… Să stai aşa, cu ochii închişi, şi să laşi gândul să curgă cu toate ezitările lui, cu dibuirile din care se limpezeşte, şi să ştii că cineva ascultă!

Peste un ceas, Ghenea soseşte vesel, prea vesel.

Dezbracă tunica. O zvârle într-un ungher. Se opreşte în faţa lui Comşa, crăcănat, cu mâinile în buzunările pantalonilor, clătinându-se puţin.

— Păcat că n-ai fost, dragă Comşa! Un vin d-ăla grozavul! Damigeana toată ziua ţinută în pârâu… Rece ca gheaţa! Pe onoarea mea: gheaţă! Şi tata Pleşea ne-a făcut o cafea de-a lui teribilă, dragă Comşa! Pe onoarea mea: teribilă! Ce voiam să-ţi spun? Asta e nostim… Voiam să-ţi spun ceva şi s-a dus… În sfârşit, înţelegi: o cafea pe cinste… Tata Pleşea, sireacul… Mai era şi Bogdan Cernegură… Îl roade şi pe acela ceva… Poate dorul de nevasta care a rămas dincolo, de copilul pe care încă nu l-a văzut niciodată… Pe toţi ne roade ceva…

Aprinde o ţigară. Mâna cu chibritul joacă nesigur înaintea gurii şi nasului, până să poată da foc.

Se trânteşte în patul îngust, cu ţigara între degete, fredonând: A fost odată un mic copilaş… a fost odată…

După două minute, e aproape adormit. Restul ţigării a căzut jos dintre degete, dar el tot mai murmură agonia cântecului: Dar după una… două… trei… patru… cin'… şa…

Radu Comşa suflă în lumânare. Priveşte cu ochii deschişi în întunericul de păcură.

E numai el şi glasul monoton al greierului, ca un mecanism de ceasornic în gaura lui ascunsă din pământ.

A doua zi, locotenentul Ghenea are dânsul nevoie să simtă alături înţelegerea unui om:

— Dragă Comşa, mi se pare câteodată că vorbele sunt făcute pentru a ne disimula gândurile, nu pentru a le exprima… S-au uzat! Le-am prostituat numai pentru trebuinţele noastre vulgare şi mediocre de toată ziua… Pe urmă, când vrei să spui ceva care există în tine, mai subtil, mai intim cu fiinţa ta, cuvântul te trădează! Te trezeşti cu el. După ce l-ai rostit, paralizând tot ce-ţi stătea pe buze… Ţi se pare, uite, crezi că ar fi foarte simplu să explici ceva unui prieten, să-i spui ce ai pe suflet… Ai tot aici, gala, lămurit, ca plicul unei scrisori pe care trebuie numai să-l deschizi şi să citeşti… Şi când dai ochii, ţi-a îngheţat toată pornirea, fiindcă nu ai la îndemână decât cuvintele uzate care au trecut prin toate gurile. Astfel eu, dragă Comşa…

Dar acum, Radu Comşa, el e cel care nu ascultă. Fluieră, fără să-şi dea seama când a început, melodia obsedantă: Dar după una, două, trei, patru… săptămâni…

Ghenea s-a oprit.

Se uită lung, cu plictiseală, la pereţii de bârne, unde se află lipite ilustraţiile artistico-decorative ale lui Omir.

Întinde mâna pe poliţă şi apucă teancul de cărţi sleite şi cu colţurile rotunjite de atâtea mâini prin câte-au trecut:

— Hai mai bine, atunci, să te fac un ecarté!

Pe urmă, într-o noapte, batalionul a pornit iar la vale, pe drumul prăvălatic de cară.

A rămas sus numai o parte din regiment. Odihna se face din bucăţi. E unul din puţinele regimente care n-au cunoscut refacerea…

— Scăpărăm şi de data asta de Friţ! se bucură Bocăneţ, pocnind dintr-o frunză. Iar om trece la baia noastră şi ne-om spăla jăgul c-oleacă de sopon care miroase a său, şi-om

mai auzi iar glas de muiere… Ce zici, sfinte Mucenicule! Şi tu te-i duce iar la biserică şi-i trage iar nouăzeci şi nouă de mătănii pentru sufletele păcătoase! Numai de nu ne-ar fi a rău atâtea plimbări, c-am începui să uităm crâşcarea de astă-iarnă.

La casa mătuşii Ilinca şi-a găsit şi Radu Comşa ulcica cu flori ţărăneşti, şi ochii verzi ai lui Catrinel, şi muza de piatră albă, Erato, adusă dis-de-dimineaţă de Omir, de la deal.

În faţa ferestrei, firele lungi de nalbă până în streaşină au înflorit: flori galbene, bătute şi moi.

Privind, cu obrazul dezmierdat de perdeluţa subţire clătinată de vint, Radu Comşa se întrebă cu ce se aseamănă mai mult, aşa pufoase cum sunt? Cu miezul de cozonac proaspăt, ori cu puii de găină abia ieşiţi din găoace?

Înspre el vine Catrinel, cu altă cămaşă de zăpadă cu flori sinilii pe umeri, pe care nu i-a cunoscut-o şi cu catrinţa scurtă, despicată, lăsând să i se vadă, goale şi rotunjite ca fusul, pulpele până sus.

Îi zâmbeşte, rupând o floare de nalbă şi ţinând-o în colţul gurii.

— Ce mai spun catanele nemţeşti de sus? arătă cu capul spre munte.

— Ce să spună, Catrinuţo, Catrinel? Se pregătesc să vină într-acoace, fiindcă au auzit şi ei că baba Ilinca are un drac şi jumătate cu ochii verzi… de mâţă! Îşi aduse aminte şi adaogă.

— De mâţă? Biiine! Dară ştii dumneata că mâţa scoate unghiile când e la o adică?

Catrinel îşi arătă unghiile care n-au cunoscut niciodată manichiura domnişoarei Betty.

— Şi ce ai făcut în vremea asta, Catrinel?

— Am strâns fânul… Nu vezi?

Arătă spre stoguşorul de fân, clădit proaspăt şi netezit ca o jucărie, lângă şură.

— Am mai lucrat oleacă! Am mai tors! M-am mai gândit!

— Te-ai mai gândit? Se miră Comşa. Şi la ce, mă rog, dacă se poate să ştiu?

— Aiasta nu-i treaba dumitale.

— Cam ştiu eu la ce… sau mai bine zis: cam ştiu eu la cine, Catrinel.

— Ba nu-i mai şti dumneata, măcar că multe mai crezi a şti!

Catrinel a ciuli urechile, fiindcă i se păru că se aude mătuşa Ilinca dereticând pe undeva, pe-aproape.

— Fug, că mă vede mămuca şi-mi trage-o papară ca aceea.

— Va să zică. Dacă nu te-ar vedea, n-ai fugi, Catrinel? întreabă Comşa cu o căldură de care s-a mirat singur, uitându-se prea lung la sânii ridicând în sfârcuri pieptul cămăşii…

Catrinel e cu obrajii învăpăiaţi, îşi acoperă pieptul cu mâna, răsturnând cu piciorul căţelul cu blană fumurie. Căţelul se ridică şi mârâie, iar se rostogoleşte… Roşeaţa din obrazul lui Catrinel s-a risipit.

— Ţi-i drag tare puiul ăsta de urs, cum văd? arătă Comşa spre căţel.

— Dacă zici că ştii atâtea, mă miră ce tot mai întrebi!

S-a răsucit pe călcâie şi-a fugit.

Căţelul aleargă după ea împleticindu-se, căzând şi lătrând.

Radu Comşa bate prea tare, cu încheieturile degetelor strânse pumn, în muchea pervazului. Durerea îi face bine. Aşa! Încă, încă!

La popotă au apărut feţe noi.

Mai întâi, soţia domnului colonel.

A venit numai pentru trei zile, ca să aibă ce povesti apoi trei luni, ce şi câte-a văzut ea pe front.

Colonelul e cu barba pieptănată şi mătăsoasă, cu ceva sărbătoresc în mişcările june şi galante, aşa cum vor fi fost când era sublocotenent.

Dar doamna colonel are buzele prea văpsite; la colţul ochilor, creţuri ca o gutapercă boţită; întrebuinţează o pudră viorie care-i face o mască de cantatrice pensionară.

Râsul îi dezveleşte gingiile vinete de deasupra până sus; niciodată Radu Comşa n-a putut suporta râsul femeilor care-şi arată gingiile.

— Dumneata, domnule locotenent, eşti totuna cu avocatul Radu Comşa care ia pe nepoata colonelului Pavel Vardaru? glăsueşte subţire doamna colonel, tocmai din capul mesei, tipărindu-şi cu mâinile de o parte şi de alta a tâmplelor părul, care e mai negru spre vârf şi mai decolorat spre rădăcină.

Radu Comşa simte roşeaţa din obraz.

Toţi ochii îl examinează atent.

Ghenea îl atinge pe sub masă cu vârful piciorului, şoptindu-i înăbuşit, ca o tuşă, în şervet:

— Treci la raport, locotenent Comşa!

— Da, doamnă colonel! răspunse cu politeţă rece Radu.

— Am văzut-o de câteva ori! O ţigăncuşă foarte nostimă… A fost colegă cu una din fiicele mele. Lumânărica, Candeluţa? Cum îi spune, domnule locotenent? Are un nume cam fistichiu.

Cincisprezece perechi de ochi s-au întors iarăşi curioşi spre locotenentul Comşa, a cărui logodnică se numeşte Lumânărica ori Candeluţa, dacă nu cumva domnişoara Opaiţ.

Radu Comşa priveşte cu mare atenţie faţa de masă: a observat o pată de sos şi, alături, cum pânza arsă de ţigară a fost ţesută savant cu aţă albă.

— Se numeşte Luminiţa, doamnă colonel! răspunde Comşa respirând greu, ca şi cum ar fi răsturnat un sac de pe umeri.

— Da, da, Luminiţa! se bucură doamna colonel, trecându-şi limba pe buze. Ştiam eu bine că are un nume absurd! Vardarii au însă avere şi deputatul e un tip cu foarte mare trecere… Mă mir că nu e încă ministru.

Radu Comşa a mozolit cinci cocoloaşe de pâine, pe care le clădeşte în piramide, le înşiră în figuri geometrice. S-a

hotărât: până pleacă doamna colonel are să se dea bolnav, nu mai mănâncă la popotă.

Colonelul a înţeles indiscreţia acestei anchete şi schimbă vorba:

— Să lăsăm aceasta, Sofi. Ştiţi, copii, că guvernul Kerenski începe ofensiva în Galiţia? Se apropie şi rândul nostru, una la mână! În curând vom avea şi o vizită de la marele cartier… Încep să ne viziteze domnii… Două la mână! Aceasta înseamnă că se apropie, domnilor, una la mână…

Căpitanul Ionescu e gata să-întrebe: „Ce e aia una la mână?”, dar se reţine şi surâde cu dispreţ: „Ce e aia inspecţie? Ce e aia ofensivă? Să poftească aci!”…

A doua zi, colonelul a apărut singur la masă. E posomorât; barba şi-a pierdut strălucirea. S-a certat cu Sofi, care a cerut să fie trimis la trupă Ion, fiindcă s-a purtat obraznic cu ea, şi în consecinţă Ion va fi trimis la trupă.

Iar Sofi pleacă mâine dis-de-dimineaţă la gară, cu o zi mai curând decât proiectase.

Colonelul fumează nervos, aprinde o ţigară printre feluri, trage câteva fumuri, o aruncă, aprinde alta.

Toţi tac la masă şi sublocotenentul Minea a scăpat de astă dată de supliciu.

La un moment dat, pe neaşteptate, colonelul face o declaraţie neadresată nimănui:

— Ostaşul care se însoară e un măgar! Una la mână!

Talpa lui Ghenea striveşte pe sub masă piciorul lui Radu Comşa.

— E un măgar, Tomaziule! Ai înţeles?

— Am înţeles, domnule colonel! afirmă aghiotantul.

— Ce ai înţeles? Să-mi trimiţi un soldat în locul lui Ion! Două la mână… Pe Oţelaru. Oţelaru-i gospodărit. Un soldat însurat cunoaşte altfel rânduiala lucrurilor într-o casă, nu-i, una la mână, un bezmetic şi un zevzec… Pe Oţelaru să mi-l trimiţi!

— Pe Oţelaru, domnule colonel!

Se aude un muscoi albastru bâzâind. Apoi aterizează ca o aeronavă pe mâna păroasă a colonelului, atras de cine ştie ce capriciu sau cine ştie ce iluzie optică.

Colonelul încercă să-l prindă cu cealaltă mână făcută cupă; dar muscoiul cu reflexe de metal oxidat a zvâcnit şi acum descrie bezmetic zigzaguri deasupra capetelor.

— Ce scandal e ăsta? explodează colonelul. E popotă aci, ori grajd? Ce caută muştele astea aci? Poate să fie infectată, o… una la mână, o muscă de cadavru!

Căpitanul Ionescu se uită după musca de sus: „Ce e aia muscă de cadavru? Am mai văzut noi d-astea!”

Dar întrebarea o rosteşte în gând, pe figură se citeşte numai aceeaşi indignare nedumerită ca a colonelului: „Ce e aceasta, popotă ori grajd?”

Locotenentul Ghenea profită că atenţia generală e îndreptată la virajele muscoiului de cadavru şi face semn soldatului să schimbe sticla de vin deşartă, cu alta plină.

Astfel soldatul Ion, prin voinţa doamnei Sofi şi cu aprobarea celui mai paşnic şi omenesc colonel de pe frontul armatei a doua, a fost trimis la trupă, direct la compania lui din tranşee.

După trei zile, un general, doi colonei de stat-major, un ofiţer francez şi unul rus au vizitat trupa, abătându-se de la regula de până atunci, care era să descindă numai la comandamentele de brigăzi, divizii şi corpuri.

Au sosit la vremea mesei, în trecere.

Colonelul n-a lăsat să-i scape această fericită împreju-rare. Bucătarul s-a întrecut pe sine însuşi, deşi nici pe departe rafinamentele sale culinare, limitate la o gamă strict, autohtonă, nu se asemuiau cu acele de la popota colonelului Paul Vardaru.

Dar tot era ceva.

Cu altă dispoziţie văd ochii care inspectează, după o masă îmbelşugată.

Când Radu Comşa şi Ghenea au intrat în baraca popotei, oaspeţii se aflau dinainte instalaţi la locurile de cinste.

Generalul, în capul mesei. Colonelul la dreapta, pe urmă cei doi ofiţeri străini şi coloneii de stat-major.

Crengile de brad, schimbate proaspăt, miroseau a răşină. Un steag românesc, unul rus şi unul francez îşi amestecau culorile… Apăruseră trei portrete mari încadrate de benzi tricolore: regele, generalul comandant de armată şi generalul Berthelot.

Colonelul îmbrăcase tunica nouă care-l strângea la gât, silindu-l să vâre din când în când arătătorul între guler şi omu-şor, pe sub barbă. În dreptul inimii, când se plecă să asculte glasul generalului, se clătinau uşor două şiraguri de decoraţii, fiindcă colonelul era ostaş ales şi luptase întotdeauna brav. Ofiţerul francez, în tunica albastră de culoarea mării, întorcea tot timpul faţa spre general; şi către ceilalţi ofiţeri, din celălalt capăt al mesei, numai ceafa congestionată, pe care se vedeau deasupra gulerului cicatrici albe de furuncule. Fuma dintr-o pipă scurtă. Spunea cu răceală, verde, tot ce credea că a constatat până aci nemulţumitor: iar generalul român şi ceilalţi doi ofiţeri superiori se grăbeau să zâmbească amabil, aprobând şi căutând scuze.

Glasul colonelului Una-la-mână se îneca emoţionat. Mâna cu păr roşu pipăia mereu sponcile gulerului să dea drumul cuvintelor.

Francezul distribuia brevete de bravură:

— Soldatul român e brav. Luptă la baionetă ca senegalezii! Acum, când nu avem numai bastoane pentru luptă şi când ofiţerii români au învăţat, cu o dureroasă experienţă, că războiul nu e o manevră cu focuri oarbe, trebuie, scumpii mei domni…

Colonelul, asculta iritat, dându-şi toate silinţele să pară încântat şi de perfect acord cu lot ceea ce aude. Francezul era el însuşi un militar priceput şi viteaz, luptase pe Somme şi la Verdun; toată misiunea franceză făcuse servicii netăgăduite armatei româneşti, ajutând-o să învie din cenuşă, chiar în acest regiment murise în luptă un ofiţer

francez, şi celălalt, care-l înlocuise, era acum la spital, rănit, dar de ce-i comparau cu senegalezii?

Generalul din capul mesei răsucea cuţitul privind încruntat în tăiuş.

Tăcuse aproape tot timpul, ascultând: ştia că două lucruri nu-şi găsesc împăcare.

Francezul era preocupat de victoria lui. Tot ce se întâmpla pe orice front, aci sau aiurea, avea importanţă numai în măsura în care putea ori nu să aibă o urmare pe frontul de la Aisne, Verdun, Craonne, sau Chemin des Dames.

Românii aveau ochii şi gândurile adunate numai la ţara pierdută. Ei nu puteau fi ca senegalezii; acum îndeosebi, în deznădejdea cu care se pregăteau să-şi ia ţara înapoi.

Când se ridică generalul, păru absurd de scurt pe picioare, fiindcă avea trupul spătos şi voinic; iar cât stătuse pe scaun, arăta să fie peste înălţimea normală.

— Acum mergem să vedeţi… senegalezii! hotărî, zâmbind cu intenţie, în mustăţile mari.

Francezul pricepu, făcu un gest, ca şi cum ar fi voit să dea o explicare, dar scutură numai scrumul din pipă, lovind mâna dreaptă cu pumnul stâng.

Rosti, în locul cuvintelor ce voise să spună şi-i păreau prea complicate:

— Trupele de culoare sunt dintre cele mai preţuite pe frontul occidental, fiindcă sunt dintre cele mai brave.

Generalul rus venea în urmă, ciugulindu-şi fărâmiturile de pe tunică. El n-avusese cuvânt, fiindcă revoluţia din patria sa nu era pe placul aliaţilor din apus. Una-la-mână numai din ochi expedie, în dreapta şi-n stânga, ordine mute printre ofiţeri.

— Ţi-am spus, Comşa, că vorbele sunt create numai să ne trădeze gândurile, nu să le exprime? rosti Ghenea, mergând repede spre platoul unde era trupa. Toţi avem pentru francezi dragoste şi recunoştinţă, ca să vorbesc cum se spune. În toasturi… Iar când încep o discuţie, ai văzut? Ai

văzut ceva mai stupid? Bietul nostru tătuc! Am crezut că se sufocă în gulerul lui!

Tăcură, fiindcă se apropiau de soldaţii aliniaţi, în tunici noi de doc albastru-cenuşiu, voioşi şi gravi. Gradaţii dădeau cele din urmă ordine răguşite.

Seara, masa la popotă a fost mai lungă. Inspecţia ieşise bine, aci în rezervă şi pe sectoare.

Acum, se ştia că toată armata întâia a părăsit zonele de refacere şi se afla gata pe frontul Siretului.

Iar în flancul stâng al armatei întâia, spre Limpejoara, Mărăşti şi Mânăstirea se pregătea o luptă grea.

— Pentru acest lucru, am să să dau eu un banc număru unu, la tata Pleşea! declară locotenentul Ghenea. Şi avem să mai uscăm şi damigeana pe care mi-a adus-o leatul meu de-acasă! Mâine ne zgrepţănăm la gropile noastre… De astă dată nu măi ştim când ne vom întoarce şi cine! De bani şi de damigeană nu mai avem, aşadar, deocamdată nevoie… Şi mai bine să scăpăm de grija lor, decât să le lăsăm moştenire… zis şi făcut!

Locotenentul Ghenea zise şi făcu.

Dădu un banc numărul unu şi se scutură de bani numărul doi. Eliberat de-o grijă, rămase numai cu a damigenei. Făcu semn unui soldat cam brunet să se alăture şi să-i scârţâie din scripcă toate cântecele frontului: româneşti şi ruseşti şi chiar Madelon. Dar cu deosebire La Bacău, la Bacău şi istoria pruncului care, după mai multe săptămâni, a învăţat a da din mâini…

— Eu, dragă Comşa, sunt un netrebnic! descoperi la un moment dat cu mâlmire Ghenea, privind cu ochii bulbucaţi în fundul paharului gol, unde aflase că e un mare netrebnic. Eu am ceva aici pe suflet şi nimeni nu ştie! Eu am văzut de multe ori că vorbele nu ne folosesc, decât să ne facă pe lume mai singuri… Dar tot am să încerc eu odată să-ţi spun ţie ceva. Până atunci să ne cânte brunetul acesta ceva de jale, un cântec rusesc! Eu mor după cântecele ruseşti. Ne miroase ei, ruşii, de la distanţă, a votcă, a mahorcă, a ceai şi

a iuft, dar cântecele lor sunt divine… Am zis divine? Acesta e adevărul! Divine, dragă Contşa! Şi de Stelian Minea acesta mi-e milă, şi pe el îl iubesc! El e ca un pui pierdut de cloşcă; trebuie să-l strângem şi să-l apărăm şi să-l ducem înapoi la mama lui! Eu, pentru dânsul, şi cu căpitanul Ionescu m-am certat; i-am spus numai două vorbe şi m-a înţeles. Şi el mă duşmăneşte acuma şi mă paşte, dar mie nici nu-mi pasă! Stelian, puiule! Vino să bei un pahar de vin cu taică-tu şi să te pup pe frunte, ca pe un fiu cuminte şi ascultător ce-mi eşti!

Stelian Minea îşi scoase ochelarii primejduiţi şi se lăsă sărutat pe frunte; gustă, oţerindu-se, un deget de vin din pahar.

— El nu ştie să bea, că-i mic şi necăjit! îl compătimi Ghenea netezindu-l pe cap, ca pe-un copil adoptat într-adevăr. El numai cu Bergsonul lui! Eu i-am dat dracului pe toţi Bergsonii! Nu-i aşa, prietene Bogdan Cernegură? Te mai gândeşti tu la doctoratul tău, la Paris, la toate câte au rămas în altă lume? Acum suntem toţi nişte brute şi nici nu mai putem crede că am mai citit şi noi cărţi! Tată Pleşea, şi pe tine am să te sărut!

L-a sărutat şi pe tata Pleşea, care a venit cu linguriţa cu care amesteca în cafea, să bea şi el un pahar de vin şi să se lase sărutat pe tâmpla căruntă, fiindcă Ghenea e pupăcios la chef şi nu se cuvine să-i fie stricat gustul unui om la petrecere.

Tata Pleşea a trecut astăzi printr-o cumpănă mare. Colonelul francez, fiindcă i-a văzut pe piept semnul decoraţiei franceze, i s-a adresat de două ori, foarte afabil, în graiul lui Corneille.

Iar tata Pleşea, care are numai vagi noţiuni de graiul lui Corneille, a răspuns, de amândouă ori, gâtuit de emoţie, un „Oui, mon capten”, retrogradare care l-a surprins foarte pe colonel.

Pe urmă a înţeles că tata Pleşea poate fi foarte bine un ofiţer brav, cu toate aceste insuficienţe lingvistice; i-a strâns

mâna şi l-a bătut pe umăr, ca pe-un viteaz senegalez.

— Mă întreabă nu ştiu ce dracu, în franţuzeasca lui „Mon capten” şi tututu şi tatata şi chescăvu şi comsi-comsa! Eu răspund ca un tâmpit: „Ui, mon capten!”, parcă dracu mi-a luat minţile să uit că-i colonel… El face nişte ochi de idiot! Eu mă uit la el tot ca un idiot! Să-l ia dracul cu chescăvuul şi comsicomsaul lui, că mi-a dat cafeaua în foc!

Apoi, în încăperea căpitanului Pleşea a fost numai fum de tutun şi scârţâiala scripcii, şi glasuri amestecate, povestind tot ce se poate povesti de către oamenii care de mult sunt despărţiţi de ceilalţi oameni.

Radu Comşa a plecat mai devreme acasă. N-a observat când începuse ploaia.

Acum noaptea e plină de fulgere. Şi apa potopeşte de sus gârlă. Pe prispă, sub streaşina lată, o pală albă, neclintită. Se pleacă să desluşească ce e.

— Tu eşti, Catrinel? întrebă cu mirare. Ce faci aci?

— Nimic… Ascult cum plouă… şopteşte fata ferindu-şi fără voie, cu o tresărire, capul îndărăt, fiindcă s-a aprins brusc un fulger.

— Ai să răceşti aci, drace! Du-te la culcare! vorbeşte tot în şoaptă Comşa, fiindcă în şoaptă vorbise şi ea.

— Nu pot dormi… În casă e cald şi mămuca horăie…

Comşa pune mâna pe zăvor să intre: „În definitiv, treaba ei! O fi aşteptând pe cineva… Ce m-amestec eu?”

— Plecaţi mâine? întrebă într-o suflare uşoară Catrinel.

Radu a lăsat încuietoarea uşii:

— Da, Catrinel, plecăm mâine! Şi de astă dată o să rămânem acolo mai mult.

Catrinel îl priveşte în sus la lumina albastră a altui ful-ger.

O scutură frigul.

— Am auzit că începe iar de-acuma… Au trecut tunuri noi, multe şi mari. Începe iar…

— Aceasta n-o ştie nimeni, Catrinel!

Tăcere.

Ploaia curge potop şi din streaşină sar stropi mărunţi ca o pulbere rece.

— Bună seara, Catrinel!

— Dacă te duci, bună seara…

Radu Comşa a intrat.

În tindă. Omir doarme cu mantaua în cap, la pământ. Locotenentul începe să-şi descingă curelele, pe gânduri, fără să aprindă lumina… Ce naiba o fi aşteptând mâţa cu ochii verzi a babei Ilinca? „Nimic… Nu pot să dorm. Ascult ploaia… Dacă te duci, bună seara.” „Cum dacă mă duc?” Se apropie, fără zgomot, s-o privească, plecându-se pe fereastra deschisă.

Catrinel stă cu picioarele sub ea, cu mâinile încrucişate pe sâni, cu creştetul rezemat în perete tocmai sub pervaz. Afară ploaia neagră e brăzdată de lumini întrerupte.

Firele de nalbă ude se clatină sub potop şi, în flacăra fulgerelor când se aprind, par cu florile lor lumânări înalte şi împodobite de cununie.

Radu Comşa s-a lipit cu braţul şi cu pieptul de marginea ferestrei, s-a înclinat deasupra creştetului rezemat dincolo de perete, sub pervaz. Părul lui Catrinel miroase a fin plouat, s-a aplecat mai tare. Mâna a atins obrazul, care e neted şi rece ca pieliţa mărului.

Catrinel nu s-a ferit; numai degetele ei îi apăsa tremurând mâna lui pe obraz. Acum obrazul s-a învăpăiat. Mirosul părului e de fân copt în soare. Capetele s-au apropiat. Radu îi ridică bărbia; în luminile sfâşiate, îi vede, de sus în jos, un început de surâs fricos de vietate sălbatică, nedeprinsă cu dezmierdarea. Nu ştie, el a ridicat-o sau Catrinel s-a răsucit în picioare? Gurile lor s-au găsit. I-a prins mijlocul. Are sânii pietroşi, ca fructele, şi cămaşa e jilavă şi rece de praful ud al ploii. Dar unde s-a încleştat mâna, în sâni, e cald ca în miezul unei pâini coapte. Şi atingerea obrazului e netedă cum nu şi-a închipuit, şi acum nu mai e rece: dogoreşte.

Ce stranie noapte cu fulgere mute! Nu tresare nici o bubuitură de tunet. Parcă e o noapte văzută de-un surd.

A ridicat-o în braţele tari. S-a zbătut, dar ce e zbaterea unei copile în două braţe tari care vor? A ridicat-o şi o trece uşoară peste fereastră, înlăuntru.

— N-ai să… N-ai să… geme încet Catrinel.

Radu îi astupă gura cu gura. Catrinel e moale în braţele lui, cu ochii închişi, de moartă, Radu se împleticeşte şi, cu mâna liberă, trage perdeaua să acopere fulgerele.

— N-ai să… N-ai să…

— De ce plângi, Catrinel? îi simte obrazul ud de lacrimi. Nu trebuie să plângi. Nu vreau să plângi!

A doua zi, Catrinel nu s-a văzut toată ziua în ogradă. Căţelul fumuriu scotoceşte la uşi, o caută împleticindu-se pe poteca dintre troscot, la poartă şi la fântână.

— Ha? Că n-aud bine, măicuţă! răcneşte mătuşa Ilinca, Întrebi de Catrinuţa? Că mai avem oleacă de fân peste vale… Nu ştiu ce-a pălit-o tuma az, să vadă de nu l-o mâlit ploaia!

Radu a început de două ori să scrie Luminiţei. Rândurile s-au împleticit de la început. Foile de hârtie au mers sub muşamaua neagră să ţină tovărăşie altei scrisori, începută de altă mână: „Dragă Elviro, sunt două săptămâni de când…”

Florile s-au veştejit în oala de lut smălţuit. Spânzură cu vârfurile plecate, şi unele s-au scuturat.

Noaptea, picioarele încărcate de noroi se târâie greu, prin întuneric, spre înălţimile de acolo. Şi Radu Comşa păşeşte cu fruntea în jos, nu numai din această pricină.

Răsuflările urcuşului se amestecă întrerupte cu sunetul bidoanelor atinse şi cu ciocnirea armelor. Din crengi se scutură apa în pale; Comşa ridică faţa să-i cadă stropi în ochi. Îi face bine această baie şi nu scoate batista să şteargă obrazul ud.

În casa mătuşii Ilinca, în odaia cu statuia Elegiei pe masă, sub privirea indiferentă a muzei Erato împietrită cu mâna pe liră, Catrinel, la flacăra lumânării, cu un ac străpunge

ochii de pe fotografia Luminiţei şi cu cerneală îi zgârie o pereche de mustăţi.

Cu mâna proptită în pământ, Radu Comşa ridică ochii peste butucul putred.

Încă nu se vede nimic; abia e mai puţin întuneric decât adineaori…

Nasturii tunicii îi intră în piept. A pus din nou bărbia pe cotul întors, înfundat în lemnul descompus şi ud, care se fărâmiţează sub apăsare. Mirosul iute de putreziciune şi bureţi îl ameţeşte. A aţipit şi tresare… I s-a părut că doarme de mult, de la începutul lumii.

Dar ceasul cu fosfor de la brăţară arată că au trecut numai două minute.

Şi întunericul abia e mai puţin opac.

Acum se desluşesc trunchiurile verticale dinainte şi umbrele de crengi, fantastic de neclintite. Cu ce are să biruie oare arşiţa aceasta din gâtlej? Mai adineaori, când a ajuns aci, a călcat într-o apă la doi paşi. Are să-şi moaie buzele acolo, când va începe să se lumineze. Iar minutarul fosforescent abia înaintează… Mai este o jumătate de ceas până când vor sări cu toţii să zvâcnească în atac.

Un om a tuşit şi o umbră plecată a trecut pe dinainte, mutându-se dintr-un loc în alt loc. Verzui s-a aprins un licurici în muşchi; clipeşte neclintit şi s-a stins.

Întunericul însă se mai destramă. Dimineaţa abia se încruntă vânătă din nori într-o pânză de păianjen tremură suspendate câteva boabe diamantine de rouă. Şi frunzele crestate de ferigă se văd acum brumate uşor de aceeaşi sudoare a nopţii… Cât de uşor, cât de simplu, ce minuni divine ar fi toate, dacă n-ar şti că acolo! Şi setea aceasta de bolnav…

La stânga, departe, au început tunurile.

Numără loviturile. Îşi spune în gând: „Acesta obuzier, acesta de munte, acesta de la noi, acesta de la dânşii”.

Iar dânşii unde sunt? Aşteaptă?

S-a ridicat într-un genunchi, pe urmă în picioare. Nu recunoaşte locul. N-a mai ajuns niciodată până aci. De patru zile, de când înaintează şi se retrag, smulgându-şi şi pierzând poziţii, au mers oblic.

Soldaţii se mişcă şi ei; umbrele se confundă cu trunchiurile arborilor, dar tunicile foşnesc la fiecare mişcare, aspru, fiindcă de patru zile, de când se înmoaie prin noroaie şi iar se usucă pe dânşii, s-au întărit scoarţă, şi dacă unul s-ar dezbrăca s-o arunce, haina ar sta singură în sus.

Încă zece minute.

Zorile tulburi s-au răsfirat. Noaptea spânzură numai în crengile negre.

Comşa înconjură ochiul de apă stătută. Nu e o apă din care să poţi bea! Apă verzuie şi neagră, cu vegetaţie flocoasă plutind şi cu broaşte care au sărit speriate. Acum scot din mătreaţă numai ochii ficşi şi gurile lor rotunde şi dezgustătoare. Şt e un om care a căzut cu faţa în jos, cu capul pe jumătate înfundat în nămol.

Un mort.

A crezut la început că e un soldat întins, aşteptând. Casca e răsturnată în apă, pe-o coastă.

Dar e un mort. Uniforma e românească şi e de sublocotenent. Luceşte nou firul de metal alb pe umăr şi insigna regimentului.

Radu Comşa a pus genunchiul în pământ şi s-a plecat să-l întoarcă.

Când trupul cu mâna ţapănă s-a rostogolit cu pieptul în sus, atunci, din mâl, cu scame de mătreaţă vegetală, cu un singur ochi alb, fiindcă celălalt era scurs şi din el spânzura o lipitoare şi fugeau gângănii de apă, l-a privit stârvul copilului Mihai Vardaru.

Lipitoarea s-a desprins cu un spasm în trupul lucios, gras şi vâscos.

Hm! o mână nevăzută i-a gâtuit răsuflarea.

S-a rezemat de-un brad, acoperindu-şi privirea cu braţul.

Mai târziu, Radu Comşa avea să-şi spună întotdeauna că dacă mintea nu i s-a clătinat atunci, cum s-a temut, a fost numai fiindcă în clipa aceea au irupt brusc toate tunurile de la spate şi toţi soldaţii au sărit în picioare.

Minutarul se oprise pe secunda când două mii de oameni, pe tot sectorul, porneau în năvală. Cea dintâi mitralieră germană clempăni. Pe urmă salvele gloanţelor. Pe urmă grenade. Iar pe deasupra, încrucişându-se cu şuier, cu chiot, cu zbârniit şi cu prăbuşit, obuzele dintr-o parte şi alta. Un brad retezat la jumătate se clatină cu aşchii sfâşiate, ca o jucărie de carton; vârful zvârlit a rămas suspendat între alte vârfuri.

— Haideţi, băieţi! Haideţi, băieţi!

În dosul unui trunchi, când un om s-a adăpostit înainte de a zvâcni în alt salt, îndată se adună toţi turmă. Aşa se simt mai puţin singuri şi au iluzia că-s mai apăraţi.

— Haideţi, băieţi! Haideţi, băieţi!

Gloanţele se înfig în lemn cu un sunet ciudat, iar unul a intrat în capul unui soldat de alături de tot, ca o piatră aruncată în lut moale.

Radu Comşa nu-şi mai aminteşte cum se numeşte soldatul. E din plutonul lui; ieri a ştiut cum îl cheamă… Şi altul, necunoscut, din alt pluton, aleargă cu mişcări stranii, se împleticeşte, a scăpat arma şi caută să prindă cu mâinile întinse aerul; din gura căscată nu iese nici un sunet, numai sânge ca o panglică de catifea roşie, când s-a prăbuşit şi mai încercă să se ridice în coate… L-a izbit cineva cu călcâiul. Dar pe celălalt, cum îl chema? Cum îl chema? Radu Comşa aleargă, absurd torturat numai de această întrebare.

— Haideţi, băieţi!

Radu Comşa îl vede şi pe soldatul Bocăneţ fugind pe lângă el cu paşi răşchiraţi peste măsură; şi pe Mucenicu, cumpănind arma în mână fără să tragă, absent, mergând numai fiindcă merg toţi. Obrajii palizi şi uzi de sudoare rece s-au înverzit în lumina de plumb… Radu Comşa îşi spune că

acum toate inimile sunt golite de sânge, toată carnea e încrâncenată pe oase şi în toţi se cască nu frică, ci altceva, necunoscut, o spaimă în afară de tot ce e omenesc.

Au dat într-un gol.

Copacii au fost retezaţi aci. Gloanţele mătură în plin. Au mai trecut alţii pe-aci, astă-noapte ori ieri. Sunt morţi neridicaţi. Gloanţele îi mai ucid o dată. De pe celălalt clin, înaintează altă companie. Căpitanul Ionescu păşeşte calm, cu ţigara în gură, întorcându-se din când în când spre soldaţii lui. De-a-ndăratelea… Cum a putut să-l urască? De ce-l urăsc toţi? Ei merg cu toţii într-acelaşi gând, şi iată-l! Nu se ascunde, nu arată teamă, fumează şi păşeşte cu linişte nefirească. Poate surâde cu dispreţul lui care acum nu i-ar părea lui Comşa, nici lui Ghenea, nici nimănui imbecil: „Ce e aia glonţ? Ce e aia moarte?”

— Haideţi, băieţi! Haideţi, băieţi!

A ţistuit un roi de gloanţe. Oamenii sar peste căzuţi, îi ocolesc. Dar nimeni n-aude ce strigă celălalt de alături. Un rănit îl apucă de picior şi Radu Comşa se smulge răcnindu-i ceva.

Pânza mitralierei a trecut pe deasupra şi oamenii au zvâcnit mai departe.

A călcat o mână; se întoarce din mers. Nu era mort. Mâna mişca. I-a rămas în talpă senzaţia cărnii strivite.

Sublocotenentul Stelian Minea, între oamenii lui cu obrazul plin de noroi şi de fum, strigă cu glas subţire; e cu fruntea enormă descoperită; mâna flutură goală.

Şi dincolo nu vezi ce e la dreapta, la stânga: numai ştii că alţii se zgreapţănă pe alte pripoare şi cad sub altă răpăială de gloanţe, şi aceasta se întinde până la Siret şi până la Dunăre.

S-au trântit toţi. Pânza morţii a trecut pe deasupra.

Un cap se ridică şi se retrage îndată după o rădăcină, ca un melc în găoace. A lovit aproape un obuz, care-a detunat urechile. Din pâlnia de ţărână şi pietre, înecată de fum, au împroşcat picioare şi maţe. Radu Comşa îşi şterge gura de

sânge, scuipă, i-a intrat în gură sânge de om; îşi priveşte mâna, a fost stropit de ceva vâscos şi alb, poate creieri de om. Se târâie unul numai în mâini, cu gura oribil sfărâmată. Când a trecut pe lângă el, Radu Comşa l-a recunoscut. Soldatul Ion, care slujea de şanuri vii pentru cizmele prea strâmte ale domnului colonel şi acum nu mai are picioare; care-a fost trimis la trupă fiindcă aşa a cerut doamna colonel, găsindu-l prea rău de gură, şi acum nu mai poate striga, fiindcă nu mai are gură.

În marginea golului, cu ramuri împroşcate de gloanţe, atacul se clatină o clipă. Carabinele răspund de aproape. Trosnesc cu flăcări scurte, grenade. Acum sar peste trupuri cu uniforma germană şi mâinile se întind ferindu-şi faţa:

— Kamerad, Kamerad!

Alţii se văd în poala poienii din faţă. Se văd şi dispar.

— Haideţi, băieţi… Baioneta, băieţi!

Au intrat din nou în pădure, unde adineaori erau inamicii, şi soarele s-a deschis deodată în lumini paralele printre vârfuri, ca într-un vitraliu. Soarele şi cerul, şi tot, sunt impasibile la tot ce fac oamenii aceştia, halucinaţii aceştia.

Mitraliera a tăcut.

— Fug! răcneşte Bocăneţ, întorcând capul spre locotenent.

— Ce este? strigă Comşa ca un surd, fiindcă n-a înţeles.

— Fug! Fuge Friţ! îşi încarcă puşca din fugă soldatul. Fug de baionetă!

Dar altă mitralieră a început mai departe, metodic. Doi răniţi trec rezemaţi, în clătinări stranii, ca doi oameni beţi, împleticindu-se şi rezemându-se de copaci.

Perdeaua de pădure a fost subţire. Din nou luminiş şi din nou gloanţele bâzâind ascuţit ca viespile.

În spate nu mai e nimic: răniţi târându-se şi strigăte în urmă de tot:

— Bran-car-dier! Bran-car-dier!

Ordinul trece din gură în gură.

— Măşti! Săpaţi măşti…

Şi gloanţele se înfig în ţărână, retează crenguţe, sar azvârlite din piatră; capetele cad în piept, unghiile se înfig în pământul care a fost odată darnic şi bun. Peste capete, focuri de baraj opresc rezervele.

Radu Cornşa îşi aprinde ţigara, cât oamenii scobesc măşti, şi e preocupat de o singură grijă: să nu-i tremure mâna.

Dar mâna are mişcări sacadate de păpuşă mecanică.

Seara au fost iar îndărăt. Încă o dată atacul s-a frânt.

Printre soldaţi, s-au amestecat soldaţi necunoscuţi din alt regiment. Artileria românească trage cu puteri îndoite. Peste un ceas trebuie să pornească din nou. Ultima oară, să nu mai vină nici un om îndărăt!

Colonelul îşi netezeşte nervos barba cu mâna stângă, fiindcă dreapta e strânsă într-un bandaj. Maiorul, deşirat şi cu nasul lung, ascultă ordinele fără să înţeleagă nimic. Tot timpul a fost undeva unde nu l-a văzut nimeni. Acum a apărut, îşi freacă nasul şi începe vorbe neisprăvite. Colonelul îl priveşte de jos în sus, îi întoarce spatele.

— Domnule colonel…

— Am zis! Una la mână… N-ascult nimic! Ai înţeles, domnule maior? N-ascult nimic!

— Domnule colonel…

Maiorul păşeşte răşchirat în urma colonelului, gesticulând cu braţele lungi.

Colonelul nu-l ascultă. Se opreşte înaintea căpitanului Pleşea, care-şi numără oamenii, îi pune mâna bandajată pe umăr:

— Iubite Pleşea…

— De ce, domnule colonel? Datoria! Nimic decât datoria…

Se întoarce la numărătoarea lui: prezent! prezent! mort! rănit! mort! mort…! mort! prezent! dispărut! rănit! rănit!

Când la sfârşit, se duce şi îl ia pe Radu Comşa de braţ:

— Să mergem acum la Ghenea! Înainte de a-l ridica…

Păşesc peste o movilă de cartuşe răsturnate, de unde un sergent împarte alte muniţii. Aproape s-a întunecat.

Ghenea e întins pe o brancardă. Alături, căpitanul Ionescu, mort, cu pieptul spart, cu tunica descheiată, lăsând să se vadă sângele care-a udat toată cămaşa şi a început să se înnegrească. Dar pe obrazul alb, neatins, golit de sânge, stă scrisă o nedumerire: „Ce e aia moarte? Ce e aia obuz? Am mai văzut noi d-ăşte…”

Ghenea deschise ochii. Vrea să surâdă, dar nici un muşchi nu se supune. O schijă i-a trecut prin osul capului, la ceafă.

— Tată Pleşea… vorbeşte încet şi greu, împleticind cuvintele. Eşti şi tu aci… Comşa?

Tace.

Amândoi s-au aplecat s-asculte, fiindcă glasul abia se aude, acoperit de canonadă şi de vaietele altor răniţi.

Un vârf de creangă, o cruciuliţă de brad, cade de sus.

Ghenea încearcă să întoarcă ochii bulbucaţi spre dreapta, unde e întins trupul căpitanului Ionescu, aşa cum a fost adus de sanitari. Nu poate. Jos nu se vede. Capul cade îndărăt.

— Nu te mişca, Ghenea. Spune-ne nouă… Ce vrei tu, Ghenea? întreabă amândoi, aşezându-i mai sus ceafa udă de sânge cleios.

— E Ionescu? Acolo e el?

Amândoi dau din cap.

— Da… De ce?

Ghenea priveşte în sus bradul care, văzut de la poale spre vârf, pare nemăsurat de înalt, în cerul inserării de ireală albăstrime.

— Nu vorbeam cu el… Ştiţi că eram certaţi! Acum aş vrea… dar e imposibil. Acum imposibil…

Căpitanul Pleşea îi mângâie postavul tunicii. Mustaţa sură îi tremură.

— Trebuie să taci… Ghenea! Nici o oboseală… Numai linişte… Acuşi o să te ridice! Vei avea linişte şi, când ai să te întorci sănătos, bem iarăşi din cafeaua noastră… Am să păstrez anume pentru tine… Cafea, ca în vremurile bune!

Ghenea vrea să surâdă la amintirea cafelei lui tata Pleşea; dar surâsul e numai în ochii albaştri şi dilataţi. Muşchii obrazului refuză.

— E curios… tată Pleşea… Comşa. Auziţi? E curios… tată Pleşea… Comşa, auziţi? E curios… nu simt nimic… absolut nimic… fără durere… Numai mâinile nu le pot mişca… nici picioarele… nimic! Uite, vreau să strâng…

— Ghenea, te-am rugat să taci! vorbeşte cu asprime căpitanul Pleşea, punându-i mâna care spânzura pe marginea brancardei la loc, pe piept.

— Să tac? Ascultaţi? Vreau să vă rog ceva… Pe tine, tată Pleşea, şi Comşa, pe tine… Am mai vrut o dată… Ascultaţi? Dacă nu scap…

Ghenea închide ochii. Ce vede el acolo nu e în puterea nimănui să mai vadă.

— Dacă nu scap, am să vă rog pe voi… Ascultaţi? Eu am un copil. Am avut odată o dragoste… Ascultaţi? Nu ştie nimeni… Ea n-are să spună niciodată… N-are să îndrăznească… Săracii nu îndrăznesc… Ascultaţi? Comşa, auzi? E o fată săracă… nu trebuia… Am un copil. Şi voi, dacă nu scap, am să vă rog pe voi… Ce spuneam? Da! Ea n-are să spună. Înţelegi, tată Pleşea? Comşa, m-ascultaţi? Ce-au să facă de-acum, singuri? Am fost o canalie… Nu trebuia… Comşa! Eu am un… Ce spuneam? A fost odată un mic copilaş! Nu asta… E cântec ăsta… Ce spuneam? Să-i scriţi voi, să vă duceţi voi la dânsa… Ascultaţi? Imposibil. Ce spuneam? A fost odată un mic copilaş… Imposibil! Nu-mi amintesc… Pleşea, Comşa, de ce-au tăcut tunurile? Au tăcut acum…

Ochii căpitanului Pleşea şi ai lui Radu s-au întâlnit cu acelaşi gând. „Tunurile n-au tăcut, bat încă mai tare. Daca nu le aude, înseamnă… Şi dacă moare, n-are să ştie nici-odată nimeni unde să le scrie, unde să-i caute…”

Plecaţi deasupra, aproape în genunchi, aşteaptă. Dar locotenentul Ghenea nu mai clipeşte, întins acolo cu faţa în

sus. Numai din ochi îi curg lacrimi mari. Care se rostogolesc încet de o parte şi de alta, până acolo unde e sângele baltă.

— Ghenea… Auzi? Ghenea!

Îi scutură amândoi, dar capul se clatină moale pe căpătâiul brancardei.

Numai lacrimile continuă, mari, mute.

Căpitanul Pleşea îi desface tunica. Ascultă. Casca i-a căzut jos, şi căpitanul cu tâmplele sure ascultă inima, care era tânără şi s-a oprit. Nu mai respiră şi totuşi plânge, regretul ireparabil, dus dincolo de moarte.

Când s-a ridicat, căpitanul Pleşea păşeşte undeva spre întunericul de sub brazi, smulgându-şi un nasture de cât îl răsuceşte. Radu Comşa fărâmiţează în dinţi o bucată de scoarţă de brad. Nu ştie când a luat-o şi de unde.

Dar peste cadavrul căpitanului Ionescu nimeni nu s-a plecat. Se urcă numai furnicile roşii. Şi noaptea i-a împresurat acum pe toţi; iar o creangă lată de brad se clatină încet, ca o apărătoare pentru somn lung.

— Bran-car-dier! Bran-car-dier!

Când au pornit din nou în noaptea pădurii de unde n-au fost strânse încă toate leşurile, un reflector îi primeşte orbindu-i cu lumină verzuie. Radu Comşa a văzut o clipă deşirându-se peste păduri, peste gropi, peste oameni, târându-se pe brânci, peste tot ce e ireal şi totuşi aievea, a văzut deşirându-se halucinaţia lui Mucenicu, pasărea înălţată în cârligele ghearelor de fier, să caşte ochii fără număr şi fără îndurare, sticloşi, de vis rău.

În lumina rece, erau însă numai alţi şi mereu alţi viermi târându-se unul lângă altul; mereu lunecând şi mereu căţărându-se.

Lumina s-a mutat încet…

Toţi bâjbiie iarăşi numai în întuneric, dar ochii se întorc hipnotizaţi acolo unde proiectorul tremură deasupra unui punct şi caută ca un deget într-o rană. Coboară de sus candela unei rachete. Din nou se distinge în flacăra sulfuroasă, ireal de aproape, fiecare spinare încovoiată şi

fiecare armă. O mitralieră şi-a slobozit clănţănitul metalic, neaşteptat, de alături; cu tăişuri de aşchii grenade se sparg.

Radu Comşa aleargă de la trunchiul unui copac la altul, răcnind oamenilor cuvinte fără legătură, strigăte care nu înseamnă nimic.

Şi în clipa când îşi spune că o putere ascunsă şi bună, printr-o minune, îl apără încă, ceva i-a trosnit în obraz şi în piept, un vid s-a deschis sorbindu-i suflarea, iar mâinile-au bătut deodată întunericul gol.

Capitolul IV.

ÎN ÎNTUNERIC SE AFLĂ LUMINĂ.

Ca să cânte privighetoarea mai frumos, scoate-i ochii! Va crede că întotdeauna e noapte…

(Sfatul păsărarului)

Îi conducea un sanitar fără capelă, cu obrazul roşcat şi stropit de pistrui, îmbumbându-şi din mers nasturii bluzei.

Din când în când se oprea să măture cu vârful bocancului, din praf spre şanţ, resturi de bandaje murdare de sânge, de iod, de puroi.

Alexandru Vardaru mergea alături, inspectând cu ochii severi aşezările. În urmă, Laura Vardaru şi Luminiţa în haine cernite, doliul lui Mihai.

Barăcile de scânduri crescute în jurul spitalului erau spoite cu var. În alb fusese turnat ceva verzui; culoarea ostilă rănea privirea.

Dar şi fără aceasta, privirea se posomora îndată ce drumeţul întâmpina aci mirosul de medicamente, de carne putrezită şi de murdărie omenească, după ce străbătuse câmpul cu fâneaţă şi copaci, unde totul era încă simplu şi însorit, iar războiul părea la celălalt capăt al lumii.

Acolo zbura o ciocârlie în lumină, brazdele retezate de iarbă răsfirau mireasma dintotdeauna a fânului cosit. Se afla un lan verde de trifoi, aşternut până la marginea unei dumbrăvi, şi verdele acela, crud, neted şi sănătos, dădea întregului şes înfăţişare de prosperitate bucolică. Stropise un ropot de ploaie numai până aproape, în şosea. Norii se

lăsau spre miazăzi negri, iar peste toată întinderea se arcuise un curcubeu ireal: miracol de sub care aşteptai să răsară în zbor albul porumbel cu ramura de finic.

Sufla adiere răcoroasă; în trifoiul ud luceau de cleştar boabele ploii.

Omul uita că aproape se petrecea ceva dureros şi ireparabil. Călca fluierând, smulgând un fir de iarbă înspicat, gândind la lucruri plăcute şi la nimicurile din care se înfiripă bucuria de a trăi.

Ajuns la adunarea aceasta de construcţii precare, de corturi vinete şi de căruţe cu crucea roşie pe pânze, ochii se tulburau deodată şi un pumn de unghii ascuţite strângea să înăbuşe inima. De ce toate acestea? Când au să sfârşească?

Şi zborul ciocârliei, şi mirosul de fân, şi lanul de trifoi, şi curcubeul ireal, şi toată lumina şi gândurile de adineauri se înecau lipsite de sens. Şi lipsite de realitate. Realitatea era numai aci, singură, alta!

Iar paşii se târau greoi şi silnici, ca mersul ocnaşilor spre un capăt de drum unde nu aşteaptă nimic alt decât aceeaşi şi aceeaşi resignare posomorâtă.

Trei barăci de privăţi, cu uşile date în lături, lăsau să se vadă murdăria hidoasă, gurile circulare şi negre.

De sub o camionetă sanitară, fără o roată, lăsată într-o rână, un mecanic vârât cu faţa în sus, numai cu picioarele afară, cerea răstit o piesă ajutorului îngenuncheat pe o foaie de cort.

— Nu aia, idiotule! Ţi-am spus, nu aia! Franţuzul, boule!

Boul îşi şterse cu mâna unsă obrazul asudat şi căută într-o cutie de scânduri franţuzul.

Pe împrejmuirea de arbuşti tunşi, cămăşile şi izmenele de pânză groasă întinse la uscat arătau pete dezgustătoare. Câţiva convalescenţi desculţi, cu mantăi între umeri, se soreau tolăniţi pe un taluz, vorbind încet între ei. Nu se mirau că se află aci şi nu găseau nefiresc. Scăpaseră, şi acum uitau de unde scăpaseră, povestind amintiri care-i făceau să râdă.

Şi râsul suna scârţâit şi absurd, ca hohotele din balamuc.

Unul scria pe genunchi o scrisoare, muind după fiecare cuvânt un capăt de creion în gură şi privind îngândurat în gol.

Le tăie drumul o găină, fugărită de altele, târând în plisc un tampon ud de sânge.

Alexandru Vardaru clătină din cap cu nemulţumire. Ce ordine e aceasta? Cum pot tolera atâta necurăţenie?

În uşa unui pavilion; un medic în halat apăru cu mânecile sumese. Se uită iritat la civilii necunoscuţi, le întoarse spatele vociferând la cineva, dinlăuntru:

— Am spus că nu e permis! Până când porcăria aceasta? Ce face santinela la poartă?

Trecură printre două şire de saltele întinse în praf, unde alţi soldaţi, numai în cămaşă, schimbau paiele dintr-o claie proaspătă. Toţi se întrerupseră din lucru, cu gura coşului de pânză vânătă într-o mână şi cu smocul de paie în cealaltă, să privească personajele care sosiseră cu un automobil. Erau goi, păroşi şi murdari.

Mâna Luminiţei tremură sub braţul Laurei Vardaru. Tanti Laura îi căută în ochi. Trivialitatea acestei mizerii o ofensa.

— De ce n-ai fi ascultat tu oare, Luminiţo? Cuminte era să ne laşi numai pe noi întâi…

Vorbind, duse la nări un flacon destupat.

Luminiţa, palidă, cu buzele strânse, scutură din cap, cu mişcarea de nerăbdare care altădată îi flutura părul tuns, acum adunat sub pălăria mică, neagră.

Întâlniră un alt sanitar, cu un lighean de tablă, în care se afla un picior tăiat de sub genunchi; alb ca o piesă anatomică, dar la încheietura labei cu lip uscat; picior de biet soldat, purtând încă şi în moarte umilitoarea mizerie a tranşeelor.

Degetele Luminiţei se înfipseră cu unghiile în braţul Laurei Vardaru.

Tanti Laura simţea că are şi ea nevoie acum de un braţ să o sprijine.

Soldatul cu obrazul stropit de pistrui se opri:

— Aici este! Numai, vă rog să vorbiţi întâi cu domnu maior… Altfel nu e voie! Nu e permis decât după ora patru. Ordin!

Arătă cu mâna spre avizul bătut în uşă.

Alexandru Vardaru scoase cartea de vizită, cu chenar negru:

— Dă-o domnului maior! Spune-i că vreau să-i vorbesc. Corectându-se: Că îl rog să poftească să-i vorbesc… Aştept aci sau să mă cheme înlăuntru!

Sanitarul intră, tipărindu-şi bluza pe trup şi părul roşcat pe frunte.

Alexandru Vardaru făcu câţiva paşi. Se opri înaintea avizului din uşă, scris cu mâna, cu cerneală violetă palidă şi atât de ştearsă, încât nu se mai puteau citi decât semnăturile şi sigiliul. Un colţ se desprinsese din cui şi flutura. Alexandru Vardaru acăţă colţul hârtiei la loc, ca să restabilească ordinea. Se întoarse. Privi lung la Luminiţa, îi dezmierdă bărbia cu stângăcie de om nedeprins să mângâie:

— Ce e, fetiţa tatii? Ce e, fetiţa tatii?

Luminiţa surâse trist:

— Vezi că sunt tare, papŕ! Trebuie să fiu tare… Radu…

Cuvintele i se înecară în gâtlej. Privi înainte peretele care-i tremura în lacrimi.

Era acolo iscălitura unui soldat, scrijilată complet, cu numele, comuna, judeţul, contingentul şi regimentul, ca o adresă minuţioasă de răvaş; ca un apel desperat şi naiv al unui anonim din marea mulţime, să-şi cerşească partea lui de eternitate.

Îi ajunse, gâfâind, Neculai şoferul, cu mănunchiul de flori şi pachetele de hârtii albe; tot ce socotise Luminiţa şi tanti Laura că pot aduce puţină alinare unui rănit.

Luminiţa luă mănunchiul pe braţ, ca pe-un copil apropiat de sân. Aşează frunzele între trandafirii învoiţi şi garoafe, ca să fie un mănunchi corect. Florile miroseau proaspăt şi pur,

ca orice flori crescute să înfrumuseţeze viaţa oamenilor. Ele, pentru muribunzi şi pentru iubire, erau aceleaşi flori, dăruindu-se cu egală nevinovăţie în acelaşi parfum. Dar oamenii găsesc o dată că sunt triste şi altă dată că la o fericire mai pot adăoga încă ceva; iar unei dureri că-i aduc îmbunare. Luminiţa înţelese întâia oară că nimic în viaţă, nici flori, nici oameni nu participă într-adevăr la ceea ce rămâne aci, închis, singur şi inexprimabil în suflete.

Iar florile apăsară grele pe braţ, ca trupul unui copil mort.

Lumina soarelui se cernea decolorată prin nori subţiri, sfărâmăturile cereşti ale furtunii îndepărtate. Un stol de vrăbii zburâ sfârâind ca un pumn ele plumbi, din frunzele unui salcâm în frunzele altui salcâm.

Asemeni, superstiţioşilor jucători de cărţi. Luminiţa gândi: „Dacă se întorc îndărăt, atunci Radu scapă; dacă se întorc înainte de a trece un minut, rănile n-au să-i lase nici o urmă grea. Dacă nu zboară până vine doctorul, atunci… atunci…”

Dar alungă gândul, cu frică să nu provoace astfel destinul.

Maiorul apăru şi vrăbiile nu se clintiră din salcâm. Lucrase în spital de la şapte, era cu ochii injectaţi de oboseală, isprăvise abia acum; şi ca să-şi alunge leşiala din stomac, ceruse un pahar de lapte fierbinte. Sanitarul îi dăduse biletul deputatului Vardaru tocmai în clipa când deşerta paharul. Uitase să se şteargă la gură în grabă, şi pe mustăţile rare şi zbârlite, de pisoi, rămăsese o dungă de caimac.

Alexandru Vardaru îi vorbea, neputând să-şi desprindă ochii de la pata de pe mustăţi.

Maiorul răspundea cu privirea la cele două femei în haine cernite. Cunoştea numele lui Alexandru Vardaru din ziare şi din dezbaterile parlamentare, ştia că este un personaj puternic, se grăbi să se arate cât se poate de îndatoritor; dar cum avea printre camarazi faimă de Don Juan, nu putea lăsa, fără obligatoriile ocheade admirative, frumuseţea şi distincţia doamnelor în doliu.

Alexandru Vardaru îl luă de braţ, ducându-l câţiva paşi, să-i ceară fără înconjur, departe de urechile femeilor, ştire

sigură, dacă rana ori rănile locotenentului Radu Comşa sunt grave şi în ce măsură.

Înainte de a răspunde, maiorul purtă o mână la mustaţă, gânditor, privindu-şi vârful cizmelor. Mâna atinsese pata de lapte, tresări, maiorul se uită la degete, îşi aminti, roşi şi scoase îndată batista, frecându-se apăsat şi cerându-şi scuze, cu un surâs care-i zbârli mustăţile înainte, ca la pisoi când cască:

— Ne abrutizăm aci, domnule deputat! De cu noapte, tăiem, pansăm, operăm… Adevăraţi măcelari! Îngrijind de alţii, uităm de noi, domnule deputat!

Dar Alexandru Vardaru respiră uşurat; de la început îl persecuta gândul cum să-i spună că nu şi-a şters mustăţile de lapte şi nu găsise momentul. Scăpase în sfârşit de obsesie. Totul îi păru de acum înainte mai simplu.

Medicul povesti. Rănile erau grave, desigur, dar nu de moarte. Trei, de grenadă: la piept, la gură şi la ochi… Ochii, probabil să scape intacţi; acum sunt înfăşuraţi, complet să nu străbată lumina. La buze va rămâne o cicatrice fără importanţă. Complicată e doar rana de la piept: plămânul perforat, două operaţii una după alta abia i-au scos aşchiile din coastă, dar criza a trecut, a fost bine îngrijit la ambulanţă înainte de a ajunge aci. Şi este un organism robust, un om tare!

— Sângele lucrează mai sigur decât biata noastră ştiinţă! încheie cu modestie, maiorul, continuând să-şi şteargă în răspăr cu batista mustăţile rare. Deşi acum nu mai avea ce şterge. Să vă conduc! Doamnelor, dacă permiteţi…

Maiorul o luă înainte. Luminiţa îşi auzea zvâcnelile inimii.

Toate privirile din paturi se întoarseră lacome, fiindcă orice vizită era un eveniment. Mâini golite de sânge trăgeau repede păturile deasupra. Unul îndreptă ochii deznădăjduiţi şi rugători spre un infirmier să-l învelească, în locul mâinilor avea două bonturi înfăşurate în bandaje groase, prin care pătrundea serul gălbui.

Luminiţa trecu în revistă rândurile de paturi: nici aci! nici aci! nici aci!

Radu se afla în colţul cel mai întunecos, dar să fi fost în cel dintâi pat şi tot nu l-ar fi recunoscut. A înţeles numai fiindcă acolo s-a oprit maiorul.

Locotenentul Comşa era numai o momâie de vată.

Luminiţa îşi închipuise clipa aceasta astfel: avea să-l găsească dormind ori citind, ori privind cu ochii în tavan. Avea să vină tiptil lângă el, în vârful picioarelor, să-şi apropie buzele de buzele lui, de frunte, de ochi.

Capul întreg înfăşurat în bandaje. Atât în dreptul nărilor şi într-un colţ al buzelor, două tăieturi circulare în vată şi în tifon lăsau aerul să străbată.

Soldatul Omir, în picioare, la căpătâiul patului, îi pândea fiecare mişcare, cu ochi credincioşi de câine. Pierduse altă dată un stăpân. Era hotărât, pe acesta, să-l apere cu toată îndârjirea. Făcu un pas înainte când se apropiară, ca şi cum aveau să i-l ia.

La sunetul paşilor, mâinile lui Radu Comşa pipăiră marginea păturii. Auzea surd prin fâşiile încrucişate peste urechi. Aştepta! Ştia că paşii se opresc întotdeauna sau înainte de a ajunge la el, sau după ce au trecut dincolo. Nu era ora pansamentelor, ca să se oprească un pas şi la patul său.

Luminiţa îi prinse mâna, nu ştia ce să facă cu ea, o duse la buze. Laura îşi descheie şi îşi încheie nasturii mănuşilor. Alexandru Vardaru citi cu o exagerată atenţie inscripţiile foii de observaţie. Medicul avu deodată altceva de făcut, la patul bolnavului de alături.

Soldatul Omir întinse gâtul într-o încordare gata-gata să-i plesnească vinele.

Luminiţa se plecase asupra vălătucului de vată, acolo unde trebuia să se afle dedesubt ochii. Străbătea un miros farmaceutic. Şopti înecată:

— Sunt eu, Radule… Eu, Luminiţa!

Se mişcară numai mâinile pachetului fără figură.

Cu amândouă, bolnavul duse la gură, într-o convulsie, pumnul Luminiţei; dar sărutarea fu numai o atingere uscată şi moale, de pânză.

Soldatul Omir ascunse sub pat vasul de sticlă cu lichid gălbui.

Când a păşit aci, Luminiţa ştia că are să-i spună atâtea şi atâtea, câte a gândit de două zile de când a aflat, şi câte nu s-ar sfârşi într-o noapte. Din toate nu găsi însă acum decât dezmierdarea mută a mâinilor cu sudoare rece şi numai un cuvânt repetat:

— Radu… Radu…

Pe dosul palmelor căzu caldă o picătură, două, mai multe. În feşile albe, Radu Comşa murmura şi el un singur cuvânt indistinct. Poate numele Luminiţei, poate altceva.

Bolnavul din patul de alături se întoarse cu faţa la perete.

— E ţi papŕ! Ţi tanti Laura…

Degetele lui Radu Comşa căutară în gol; cuvintele erau numai bolboroseli.

Ochii dinlăuntru nu vedeau decât întunericul în care se aprindeau şi se stingeau constelaţii ca dintr-un adânc de hrubă.

Alexandru Vardaru îi puse palma pe umăr, o retrase îndată, fiindcă dăduse peste alte feşe şi îşi aminti spusele medicului, că rana de la piept e cea mai grea. Glasul îi tremură un moment numai, nesigur. Pe Radu Comşa îl iubea, iar de la moartea lui Mihai, ceva din toată asprimea se mlădia câteodată.

— Radule! Dacă sunt aci… dacă suntem aci. Nu e pentru vorbe. N-are sens să-ţi spun ceea ce se repetă de obicei: curaj, ţară, recunoştinţă! O singură grijă există acum pentru toţi: să te avem sănătos mai curând. Pentru aceasta, voinţa face cât cel mai miraculos medicament. Am venit să-ţi întărim această voinţă şi această încredere! Să înţelegi că la cele ce suferi tu, participăm şi noi. Nu eşti singur! Aceasta e tot ce-am venit să-ţi spunem…

Mâna cu degete scurte şi tari strânse mâna lui Radu Comşa.

Deputatul Alexandru Vardaru îşi şterse obrazul cu batista. Mai multe nu ştia să spună.

Nu era om pentru condoleanţe şi tandre gingăşii. Şi observă că unghiile lui Radu Comşa nu sunt tăiate şi că sunt murdare. Îi făcu semn mut lui Omir: degetele mişcate foarfece în jurul unghiei arătătorului indicau cum trebuie să le reteze numaidecât.

Laura Vardaru îl dădu uşor la o parte. Ea ştia să vorbească altfel cu răniţii; nu călca întâia dată într-un spital.

Se aşează pe marginea patului.

Mâna grăsulie dar lină atinse bandajul. Îi aşează altfel capul pe pernă, aşa că îndată greutatea de plumb se destinse şi respiraţia fu mai liberă. Îi spuse, plecată peste obrazul ascuns, cuvinte fără însemnătate şi simple, dar care aduceau lumină în ochii astupaţi, fiindcă deşteptau interes pentru măruntele gesturi ale vieţii. Amănuntele cele mai vulgare: pansamente, mâncare, băutură care răcoreşte, spălat, toate luau importanţă neasemuită şi începeau a mai fi vulgare.

Îi pipăi dedesubt feşele de la piept; spuse că vor aduce a doua oară, când vor veni, cearşafuri, saltea, alte perne mai moi. Dădu desluşiri lui Omir ce se cuvine, să facă.

Ştia că bolnavul redevine un copil, cu toate poftele şi mulţumirile inocente ale unui copil.

Luminiţa, de cealaltă parte a patului, cu un foarfece de pansamente, galant oferit de maior, îi tăia unghiile rotunjindu-le şi îi strângea într-un tremur degetele deşertate de sânge. Întorcea ochii de la butucul de bandaje; nu mai putea să-şi închipuie cum e dedesubt figura lui Radu, cum a fost altădată, cum o păstrase în închipuire, până ce-a intrat aci.

Nici ochii, nici buzele, despre care unchiul Pol spunea că sunt de cadână; nici privirea care-o înfăşură ca o îmbrăţişare fluidă; nici surâsul dezvelind dinţii albi. Nimic.

Nu mai zărea, nu-şi mai amintea, nu mai putea reconstitui nimic. Era numai un pachet de pansamente, cu două găuri oribile la gură şi la nări, ca într-o mască de scafandru, O mumie neclintită, exaltând miros de dezinfectante şi unguente.

Iar Radu Comşa, strângând degetele logodnicei, ascultându-i glasul surd, nu-şi mai putea chema nici el în întunericul din ochi, populat de constelaţii negre, şi roşii, şi verzi, chipul cel adevărat al Luminiţei.

O dată, în mijlocul unei fraze, Laura Vardaru pomeni numele lui Mihai. Se opri.

Mâinile lui Radu Comşa se zgârciră aşteptând: Ştiau? Nu? N-avea cum să cunoască din hainele cernite că aflaseră, fiindcă el nu putea vedea aceste veşminte de doliu. Şi în ochii care nu izbuteau să reconstituie figura Luminiţei atât de apropiată şi totuşi pentru el indecisă ca o fantomă în crepuscul se căsca monstruos de amănunţit toată oroarea clipei când l-a întors pe Mihai cu faţa în sus, cu faţa lui tânără putrezită de apa stătută şi cu lipitoarea spânzurând în orbită.

Figura Luminiţei, alături, nu mai avea pentru el fiinţă aievea. Dar capul lui Mihai cu mâna ţeapănă deasupra, aşa cum părea că se fereşte de lumină, cu singurul ochi alb privindu-l înspăimântat şi cu celălalt supt de viermele dezgustător, îi era atât de aproape şi atât de întreg prezent, încât s-ar fi crezut că feşele bandajului le-au împreunat capetele alături, unul în faţa celuilalt, să se alipească, să se îngemăneze. Să se contopească şi să nu se mai poată părăsi.

— Când ne-a scris ultima oară, bietul Mihai! reluă tanti Laura cu un suspin.

Aşadar, ştiau! Nu va fi nevoit niciodată să le spună că el l-a găsit şi cum l-a găsit, în mâlul muced cu viermi.

Pentru toţi ceilalţi, va rămâne numai amintirea copilului; când roşind cu sfiiciune de fată, când neliniştit de atâta viaţă cât îi înfierbânta vinele de sevă. Numai el singur are

să ştie în aceasta lume că ochii aceia au putut să fie altfel, spăimântător de cum pot să fie altfel aceiaşi ochi care au râs, au privit şi cu atâta sete se pregăteau să se bucure de minunea de a trăi.

Îşi aminti scrisorile. Le avea aci, undeva, strânse de Omir.

— Omir!

Soldatul se aplecă lungindu-şi gâtul. El doar mai înţelegea ce bolboroseşte locotenentul în legăturile lui de vată.

A înţeles şi de astă dată, şi a scos cutia în care se aflau toate scrisorile. Luminiţa recunoscu plicurile lunguieţe, cu scrisul ei. Radu Comşa pipăi cu mâinile oarbe, până găsi cele două scrisori ale lui Mihai.

Încercă să explice; dar cuvintele lui nu izbuteau.

Scrise cu un creion, pe nevăzute, tremurat şi stângaci, ca literele unui începător, pentru Luminiţa: plicul alb să-l deschidă ea singură! Să-l dea la adresa dinlăuntru! E dorinţa cea din urmă a lui Mihai…

Ca şi Radu Comşa, fără să ştie ce nume stă scris pe adresa cu atâta grijă ascunsă înlăuntrul plicului, Luminiţa se gândi îndată la ochii cu gene frizate şi la obrazul de miniatură al Măgduţei Dobreanu. Şi toată dimineaţa de astă-iarnă îi răsări în cuget, şi toată zăpada neclintită în depărtări, şi drumul cu sania spre Chioaia cu arborii ninşi ca giganţi madrepori albi, şi nebuniile lui Mihai, şi nebuniile ei; atâta viaţă care părea eternă, stinsă în scrum! Numai atâta timp a trecut şi atâta noapte s-a lăsat acum peste toate! Erau adunaţi aci, gândeau cu toţii la aceasta, dar gândul rămânea înlăuntru, deşi a-l rosti ar fi însemnat singura alinare a durerii uscate în fiecare. Iar când tăcerea se rupea, cuvintele sunau indiferente şi străine, ca să exprime deşertăciuni.

Alexandru Vardaru îşi cercetase de câteva ori ceasul cu nerăbdare.

Luă iarăşi la braţ pe maior, ducându-l până în fundul sălii. Ceea ce voia el – şi voia cu un ton care îndată îl convinse că nici nu s-ar putea altfel! – era ca locotenentul Comşa să fie

mutat imediat din sala aceasta comună, într-o cameră mai mică, şi singur. Aceasta până când va suporta drumul să fie adus la Iaşi. Va veni iarăşi peste câteva zile. Va trimite până atunci pe cineva cu cele trebuincioase bolnavului. Nu se îndoia că rănitul va avea tot timpul o îngrijire specială. Apăsă pe cuvântul „specială”, cu un drept care nu admitea replică. Se punea la dispoziţie, în schimb, să facă tot ce se poate face pentru spital. Şi-a dat seama că sunt lipsuri, ştie că nimic nu se înfăptuieşte niciodată în ierarhia administrativă dacă nu e cineva să forţeze uşile. Lui îi erau deschise toate.

Să fi vrut Alexandru Vardaru, n-ar fi nimerit mai bine slăbiciunea maiorului.

Medicul îngrijea eroic de bolnavi, era un chirurg priceput şi neobosit, dincolo de faima lui de Don Juan; dar cu o pasiune de maniac, tot timpul liber şi-l petrecea expunând în dreapta şi-a stânga cum înţelege el să fie organizat un spital în apropierea frontului.

Era celebru cu aceste proiecte. Înainta cereri, devize, planuri, memorii, care călătoreau de la un birou la altul cu numere, rezoluţii, parafe şi peceţi; până când adormeau într-un dosar. Nu scăpa nici o inspecţie fără să ceară îmbunătăţiri după o listă întotdeauna la îndemână, modificată, adnotată, completată în fiecare zi cu alte observaţii.

În aşteptarea acestor modificări ipotetice şi îndepărtate, gospodăria spitalului suferea îndestule lipsuri, care s-ar fi putut îndrepta fără nici un raport şi fără nici un memoriu.

Medicul însă nu le vedea; el avea ideile sale!

Alexandru Vardaru nu scăpă de el până la uşa automobilului:

— Am să vă trimit numărul memoriului, domnule deputat! Şi o copie. Am păstrat o copie… Să poftească domnii aci, să constate la faţa locului! Toată speranţa, domnule deputat, e în dumneavoastră. Vă trimit o copie bătută la maşină…

Alexandru Vardaru privi lung, cu dezaprobare, găinile care trăgeau din două capete de bandaj pline de sânge. Maiorul îi urmări privirea. Înţelese şi tăcu deodată, smulgându-şi mustăţile de pisoi.

Luminiţa se ghemui între Alexandru şi Laura Vardaru, cu palmele desfăcute în sus, pe genunchi cu ochii goi.

Nu! Nu era aceasta! Altfel îşi închipuise. I-a strâns mâinile mult, să-i simtă sângele pulsând viu şi fierbinte în artere; i-a ţinut capul enorm lângă pieptul ei… I-a tăiat unghiile, ridicolă mărturie de iubire! Nu putea fi aceasta tot! Nu i-a rostit nimic din câte şi le spusese atât de limpede şi cald, astă-noapte, şi în cealaltă noapte, de când a aflat; şi tot ce-a gândit în drumul până aci… Iar el numai a bolborosit nelămurit. Ceilalţi răniţi au figura liberă, ochii… În ochi atâtea se pot citi! De ce tocmai el?

Închise pleoapele să-şi amintească cum sunt ochii lui Radu şi buzele.

O scutura un fior.

— Ce e, Luminiţa? O strânse mâna caldă a Laurei Vardaru pe după mijloc.

— Nu ştiu, tanti… Nu mi-am închipuit aşa! o podidiră lacrimile repezi.

Automobilul intră în dumbrava rară unde se sfârşea câmpul de trifoi cu verdele jilav, care dădea şesului înfăţişare de prosperitate bucolică. Neculai ţinu dreapta de tot, alături de şanţ, ca să treacă pe lângă un convoi de camioane sanitare.

Pe urmă, scăpată la drum liber, maşina se avântă într-un uragan de praf.

„Nu e aceasta. Nu aceasta am aşteptat!” gândea şi Radu Comşa în mormanul lui de vată.

Era acum deznădăjduit de singur în întunericul bandajelor. Ar fi vrut să doarmă, să nu gândească nimic, să uite ca într-un început de moarte.

Alături se afla un rănit, a înţeles de la început, din vorbele medicilor, că e ofiţer de artilerie; un rănit care doarme tot

timpul. Când se trezeşte, nu găseşte nimic mai interesant decât să povestească ce a visat. Absurd, uită realitatea, pentru a trăi incoherenţa vedeniilor din somn. Are desigur o rană grea; de trei ori l-au dus la masa de operaţie.

Despre aceasta nu pomeneşte nimic. Nici nu se vaită.

Acum două zile i-au tăiat un picior. A tăcut toată dupăamiaza, copleşit de amorţeala cloroformului care ajungea până la el, miros fad, prin căptuşeala de vată. Pe urmă, când s-a deşteptat, a început să povestească imediat, cuiva care îl asculta:

— Să vezi ce nostim! Am visat că eram pe marginea unei ape foarte mari, într-o pădure cu vegetaţie necunos-cută. O pădure ecuatorială… Am mers mult până să găsesc un loc bun de coborât, fiindcă malul era înalt şi râpos… M-am dezbrăcat, am intrat în apă; era o apă caldă şi plăcută, cum e apa de vară… Am început a înota spre o insulă de la mijloc, unde se vedea un şir de palmieri cu smocuri ciudate de frunze în vârf… Deodată, apare o femeie înotând lângă mine şi începe să râdă…

Rănitul se oprea să râdă şi el la amintirea râsului ca care l-a întâmpinat femeia din apă. Nenorocitul nu mai are un picior, nu poate merge, se va târî toală viaţa într-o cârjă, nu poate înota, şi el visează că merge şi înoată, şi acestea sunt singurele lucruri care îl interesează. Realitatea teribilă o uită.

De ce a spus: „nenorocitul”? E întotdeauna o fericire să poţi reface, după fantezia ta, realitatea, măcar dormind. Şi el visa altădată! Acum somnul e gol. Viaţa suspendată. Dar chiar atunci când visa, nu era o evadare din realitate, era o prelungire chinuită a tot ce-l nemulţumea peste zi, o conştiinţă monstruos diformată, o justiţie a umbrelor.

Radu Comşa mişcă mâinile deasupra păturii. Degetele atinseră ceva străin.

Pipăi.

Şi soldatul Omir se plecă, rostind:

— Sunt flori, domnule locotenent! Un buchet care nu se mai află de frumos… Le-o adus cucoanele…

Erau florile Luminiţei, rămase acolo, abandonate, fiindcă socotise de prisos să le mai dea cu mâna ei aşa cum îşi imaginase scena, când a ştiut că ochii astupaţi nu puteau să le mai vadă şi nările nu mai puteau să miroasă.

Degetele rănitului continuară să pipăie: căuta să ghicească florile prin atingere.

Aceştia sunt trandafiri; acestea garoafe…

Frecă între degete foile răsucite şi netede ale unui trandafir, era un trandafir roşu şi învoit, acestea nu le putea şti, învăţa numai să le simtă. Iar atingerea din vârful degetelor era netedă şi rece, ca obrazul lui Catrinel, în noaptea cu fulgere. De ce să-şi mai amintească noaptea aceea? Şi încă tocmai acum!

Împinse florile:

— Ia-le!

Omir ridică mănunchiul cu luare-aminte, ca să nu tulbure savanta rânduială a florilor şi frunzelor care nu mai erau de fâneaţă, ca pentru mormântul sublocotenentului Ion Vântu; plecă să caute un vas cu apă, păşind în vârful bocancilor lustruiţi oglindă, cu grijă să nu trezească odihna celor din paturi.

Radu Comşa, trunchi diform de vată, numai cu mâinile libere de-a lungul păturii aspre, ar fi părut în neclintirea lui că doarme acum.

Dar în întunericul ochilor astupaţi, sub maldărul de cârpe, se ridicau, ca ochiurile de apă din adânc, gânduri cum nu cunoscuse niciodată, fiindcă niciodată ca în acest pat de spital, n-a fost atât de îndelung singur, numai cu el; fiindcă ochii nu mai puteau să-şi risipească privirea în afară, căutau numai în el.

— Ascultă, ce vis curios! sună, încă nedezmorţit de somn, glasul artileristului amputat. Se făcea că eram copil şi plecasem în excursie, cu o bicicletă mică, ştii, cum sunt bicicletele pentru copii…

— Stimabile Comşa, îţi pot spune că salcâmul nostru de la fereastră s-a pregătit de toamnă! Şi îţi mai pot spune, că la poartă văd intrând pe doamna doctor Probotă… Ceea ce înseamnă că peste o jumătate de oră va fi aci şi că din prag ne va face o morală severă, fiindcă am infectat camera cu fum de tutun şi fiindcă iarăşi am aruncat capetele de ţigări pe jos, mişălie care se întâmplă numai în cele mai ticăloase cafenele de suburbie! Morala vei suporta-o şi tu, măcar că nu fumezi, ergo nu poţi arunca chiştocurile în dreapta şi-n stânga… Această supremă eleganţă aparţine numai subsemnatului! Dar doamna doctor Probotă va trece peste aceste regretabile lapsusuri din educaţia mea scandalos neglijată şi se va aşeza iarăşi pe marginea patului tău, ca să rămână mai mult decât e decent lângă un bolnav cu aceleaşi drepturi şi datorii ca oricare altul… Constatare care din nou va contraria spiritul meu democratic şi egalitar, ostil oricărui privilegiu de clasă şi altor asemenea mofturi… Deocamdată, să ne tragem cu unghiile prin păr şi să ne aşezăm pocăiţi sub cerga noastră cea de toate zilele; să fim ca întotdeauna doi bolnavi exemplari.

Bolnavul exemplar păşi de la fereastră rezemându-se cu palmele de perete.

Cămaşa lungă era desfăcută pe pieptul foarte păros, picioarele goale în papuci erau tot atât de păroase. Când ajunse la pat, îşi lepădă papucii, scuturându-i pe ciment. Înainte de a pune capul pe pernă, repetă o tentativă neizbutită să aducă oarecare rânduială în părul câlţos şi rebel.

Orânduiala rămase ca întotdeauna o iluzie. Vâlvoiul îşi strămută doar direcţia, dinspre ochii unde făcuse până atunci streaşină spre creştet, liberând fruntea cilindrică.

Dar omul îşi trase pătura până la bărbie cu un surâs de satisfacţie: se vedea în închipuire un bolnav exemplar.

Radu Comşa nu-i putea zări surâsul.

Nu-i cunoştea nici faţa. Nu ştia cum arată acest tovarăş în necurmată agitare.

Ştia numai că rana aproape de vindecare îngrijorează doctorii, dar că îndată ce scapă de sub supraveghere, tovarăşul se târâie sprijinindu-se de pereţi până la fereastră şi nu tace decât prin somn. Ba nici atunci încă!

Sforăie şi, când se opreşte din sforăit, glăsuieşte.

De aceea, la început îl exaspera. N-a putut dormi câteva nopţi, fiindcă tovarăşul de cameră dormea patetic. Sforăiturile se dezlănţuiau în ciclonuri, se opreau să se prefacă în fluier subţire de piculină, irupeau în note profunde de bas, apoi omul lupta prin somn cu braţele, începea să cuvânte şi sfârşea întotdeauna cu o singură exclamaţie:

— Moft!

Iar dimineaţa, cum se deştepta, dacă nu apuca o carte în mână să rămână furat până la ultima pagină în lectură, vorbele curgeau inepuizabile ca apa dintr-un robinet uitat deschis.

Acum îl iubeşte. Când tace, îi lipseşte.

Tovarăşul de cameră e pasionat de cel mai mic amănunt al vieţii, e în continuă răzvrătire, gata să se războiască pentru nimic cu tot spitalul şi e, mai ales, pitoresc. E în acelaşi timp trivial şi subtil, cinic şi plin de candoare, brutal şi cu delicateţe neaşteptată: ascensiunile în cele mai pure înălţimi ale ideii le încheie coborând brusc într-o comparaţie la al cărei auz roşesc şi urechile zidurilor.

— Comşa?

— Da…

— Observ că au cam rărit-o musafirii tăi! Familia deputatului Vardaru, cea cu atât de fine ţigări, coşuri de fructe, flori, cărţi şi atâtea alte multe şi apetisante mofturi.

— De ce-au rărit-o? N-au fost joi?

Comşa se grăbi să-i apere, deşi avusese acelaşi gând: a început să-l uite familia Vardaru!

Spunea: familia Vardaru, dar gândea la Luminiţa.

Bolnavul exemplar numără pe degete:

— Joi, vineri, sâmbătă, astăzi duminică. Patru zile! Nouăzeci şi şase de ore! Altădată veneau de şapte ori pe săptămână şi câteodată de două ori pe zi… Încep să-mi pierd răbdarea! M-am învăţat cu ţigări bune, cu fructe, cu pesmeţi la ceai, cu belşug… Eu, până n-am căzut rănit şi până nu m-a adus providenţa care se numeşte doamna Maria Probotă în camera ta, n-am ştiut ce e aceea huzur… Şi e ignobil, stimabile Comşa, să înveţi un om cu ţigări fine şi la timp, cu pesmeţi şi flori, şi pe urmă să-l laşi numai cu năravul! Înseamnă că ai fost filantrop, numai aşa, de-un moft!

Pauză.

Radu Comşa s-a răsucit şi a gemut, fiindcă în ochi i-au trecut fulgere roşii.

Tovarăşul s-a ridicat într-un cot. Îl priveşte cu îngrijo-rare şi cu atâta bunătate, câtă ar putea arăta celor ce văd faţa-i păroasă şi aspră. Adică o bunătate încruntată şi o îngrijorare răstită.

— Ce e, Comşa? Te doare? Vrei ceva?

Iar pauză.

Omul şi-a pus capul pe pernă cu mâinile sub ceafă. Vorbeşte, privind în tavanul unde patrulează fără odihnă o muscă.

— Am întrebat dacă te doare şi m-am ruşinat, Comşa! Eu care nu mă ruşinez uşor, m-am ruşinat fiindcă inima mea e făţarnică… Te-am întrebat un moft! Dacă mi-ai fi răspuns: da! mă întreb cu ce te puteam ajuta? Cum pot să iau parte într-adevăr la durerea altuia? Află de la mine, Comşa, că durerea ta e întotdeauna numai a ta!

Radu Comşa, în bandajul lui, pare că n-a auzit. Acum feşele i-au lăsat gura şi nările libere: acopăr numai ochii şi partea din obraz, cusută.

Dar în pansamentul său, Radu Comşa a auzit şi gândeşte că într-adevăr în durerea morală ca şi în cea fizică, omul e osândit să se mistuie singur. Acei care un timp au cercat să ţi-o pătrundă încep a obosi, te ocolesc, nu se mai pleacă

deasupra să le simţi respiraţia caldă de unde şi tu sorbi căldură de viaţă.

— Comşa?

— Da…

— Când te-ai plictisit de palavrele mele, spune-mi ce să-ţi citesc… Mai avem încă două cărţi minunate! Mă mir că am putut trăi până acum, fără să le fi cunoscut… Ca şi cum aş fi fost mai sărac, dacă se poate, şi nu o ştiam… Dar înainte de toate, să te rog ceva!

— Zi!

— Cere amicilor tăi să ne mai slăbească pe viitor cu marfa acestui anost Bourget! Bourget… De ce ne tot îmbuibă cu Bourget?

— Nu pricep mirarea… Sunt doar cărţi alese de femei!

— Ştii, Comşa, cu ce compar eu romanele acestui domn Bourget?

— Nu ştiu cu ce compari romanele acestui domn Bourget…

— Cu nişte căţei împanglicaţi de salon, cu aceasta le compar. Ştii de ce, Comşa?

— Nu ştiu de ce le compari cu nişte căţei de salon…

— Să-ţi spun eu de ce, Comşa! Ai văzut căţei de ăia dezgustători, care te ling, au tremurici, dansează pe picioarele subţiri de păianjen şi nu mai sfârşesc fandosindu-se? Când li s-au înnodat intestinele, fiindcă s-au îmbuibat, se târâie constipaţi pe covor de ţi-e scârbă. Şi ai crede că s-a întâmplat o catastrofă, atâta agitaţie e în casă: „Vai, ce-o fi mâncat Pusi? Şi-a stricat stomacul Pusi… Fuga la telefon! Cheamă doctorul!…Imediat, că moare Pusi!” Ştii ce fac eu, Comşa, cu asemenea javre?

— Nu ştiu ce faci cu asemenea javre…

— Le înşfac de ceafă şi le azvârl de trei ori peste cap, pe fereastră afară… Aceasta fac eu cu asemenea javre! Aşa cum aş arunca şi volumele acestea de indigestie psihologică ale domnului Bourget, dacă n-ar fi aduse cu gingaşe intenţii de Vardarii tăi!

Şi aceasta durează douăsprezece ore pe zi, când sunt singuri.

Radu Comşa regretă că nu-i poate vedea indignarea pe figură şi că e silit să o reconstituie numai din accentul cuvintelor.

Acum tovarăşul lui Radu Comşa tace şi desigur fumează, fiindcă Radu a auzit chibritul şi simte mirosul de tutun.

S-a deschis uşa. A apărut în prag Maria Probotă.

Se uită mustrător, cu ochii obosiţi, la aţele de fum şi la tapiseria de mucuri lărgită pe ciment, pe o rază de doi metri, în jurul patului unde zace bolnavul exemplar. Mustrarea e mută, numai în privire. Dar tovarăşul lui Radu Comşa e cu atât mai sensibil.

— Nu vă uitaţi la mine, doamnă Probotă… Comşa e de vină, vă spun pe onoare! Dacă prietenii lui, ori ca să fiu mai exact dacă prietenele lui tot aduc ţigări, ce putem face? Suntem recunoscători şi fumăm.

— Am să vi le confisc! ameninţă Maria Probotă cu o bănuială de surâs pe buzele împietrite.

Tovarăşul lui Radu Comşa turteşte ţigara de perete şi aruncă jos mucul, cu figura sa pocăită de bolnav exemplar.

Maria Probotă cercetează foaia de observaţie, temperatura: nu le desface însă pansamentele, căci nu e ora pansamentelor, iar bolnavii nu sunt în secţia ei.

— Dacă ai sta liniştit, domnule sublocotenent, dacă ai fuma mai puţin şi ai vorbi şi mai puţin, ai fi acum pe picioare!

— Dar mă simt foarte bine aci, doamnă Probotă! Abia m-am deprins să trăisc ca un rentier. Când am să înţeleg că vreţi să mă daţi afară, rup singur pansamentele… Sunt şi rămân aci! Am jurat să nu mă despart de locotenentul Comşa! Eu am întotdeauna convingerea vanitoasă că tot ce se întâmplă e cu intenţii ale providenţei pentru mine. Dacă m-a pus alături de Comşa, înseamnă că providenţa are vreo socoteală cu mine şi cu el!

Maria Probotă îşi astupă urechile, exagerat înspăimântată de avalanşa care ameninţa ca întotdeauna să nu mai

sfârşească.

Se apropie de patul lui Comşa.

Rănitul vorbăreţ tace brusc. Deschide o carte şi, întors pe o coastă, cu spatele, se cufundă în lectură cu ostentativă indiferenţă la tot ce se petrece împrejur, care pe Maria Probotă o stânjeneşte.

Atinge mâna lui Radu:

— Azi ce ne spui? Când dăm drumul luminii?

Radu Comşa nu-i vede privirea în care totul e stins, dar cuvintele şi atingerea mâinii îi fac bine.

— N-aş fi crezut niciodată că trei săptămâni înseamnă atât de nesfârşit timp! Dinu ce face?

— Am să-l aduc într-o zi… Nu-i mai ajunge timpul. I-a născocit unchiu-său altceva: zmeu! Abia îl pot aduce seara la culcare… Nu mai vorbeşte decât de zbârnâitori, cumpănă, coadă, zmeie de una şi de două coli… Copiii sunt fericiţi! Nu înţeleg înfricoşarea timpului în care trăim şi au să uite îndată…

A fost o scurtă însufleţire numai când a vorbit de copil; acum s-a stins.

Vorbele au căzut în urechea lui Radu Comşa ca pietrele care deschid cercuri concentrice în apă, mult după ce au ajuns la fund; acum toate cuvintele sună în întunericul lui mai adânc.

Purtând mâna la fruntea acoperită să-şi aşeze bandajul mişcat, spune încet:

— Nu numai copiii au să uite… Tot omul uită! Aci e poate şi singura noastră putere de a trăi. Omul uită un adevăr, îl caută din nou… Îl descoperă. Nenorocirea şi durerea ne învaţă sensul vieţii; dar ar fi teribil ca învăţătura aceasta să ne rămână veşnic prezentă aci, să ne paralizeze! O uităm, ca să avem voluptatea de a o mai căuta şi a o mai găsi încă o dată. Aceasta e de altfel toată povestea omenirii…

Bolnavul exemplar se răsuceşte din pat, dovedind aşa, imprudent, că n-a citit, ci a ascultat.

— Nu, Comşa! N-ai drept să spui aceasta! Deşi urăsc războiul, îi sunt recunoscător… E singura împrejurare când durerea ta egoistă poate lua un caracter universal. E o consolare să ştii că suferinţa ta individuală, de astă dată, nu se pierde meschin şi izolată, ca un moft fără importanţă pentru restul lumii, ci se confundă cu o catastrofă universală… Fiecare om, de la o vârstă înainte, e o ruină păcătoasă în care nu s-a petrecut nimic. Acum vor fi toţi ruini grandioase în care s-a petrecut ceva teribil! Fatalitatea înainte de război era într-adevăr făcută din nimicuri… Îţi cădea un burlan în cap, ori te însurai cu o balcâză, care-ţi amăra zilele… Existau şi înainte de război martiri, dar nimeni nu-i băga în seamă. Martiriul lor era urât şi mediocru! Nici ei nu ştiau că sunt martiri… Experienţa lor era pierdută, pentru dânşii şi pentru umanitate! Dar acum, fatalitatea nu mai e o sumă de nimicuri: e o realitate precisă şi formidabilă, dominând câteva zeci de milioane de oameni; iar martirii au conştiinţă că sunt martiri, se văd, se ştiu, se numără, sunt şi ei milioane care vor face o categorie aparte în omenire… N-o să mai avem ruşinea elanului; n-au să ne mai sperie toate stârpiturile şi n-au să ne mai conducă toate larvele, care se intimidează înaintea a tot ce e mare, dezinteresat şi curajos… Zici că o să uităm? Dar aceasta de aci?

Îşi dezveli pântecul înfăşat, unde se vindecau spărturile gloanţelor şi îl acoperi îndată, când îşi adusese aminte că e o femeie de faţă şi că Radu Comşa nu poate vedea.

— Aceasta de aci şi ochii tăi, şi pieptul din care ţi-au scos chirurgii atât de complete şi curioase colecţii de aşchii, acestea sunt mofturi? Se pot uita? Acestea au să fie ruini în care nu s-a petrecut nimic? Sunt răni care nu trebuie să se închidă niciodată. Dacă ai să le poţi uita şi dacă ai să le uiţi, şi dacă am să le pot uita, şi dacă am să le uit, atunci, stimabile Comşa, ne putem întoarce spatele de pe acum! Suntem nişte mofturi! Atunci ar însemna că războiul a fost într-adevăr numai un asasinat… Iar eu, care am culcat

atâţia oameni cu mitraliera câţi n-a ucis cel mai celebru ocnaş din cei cu craniul măsurat la serviciul antropometric, merit nu tinicheluţe, nu panglici, nu mofturi, prăjiturele, ţigări şi îngrijire de prunc răsfăţat; ci merit o pedeapsă mai grea decât ştreangul, o tortură care încă n-a fost născocită…

Maria Probotă îşi astupă urechile îngrozite de vertiginoasa peroraţie.

Tovarăşul lui Radu Comşa tăcu, nemulţumit că din nou nu şi-a stăpânit neastâmpărul.

Deschise cartea de pe piept la semn şi, întorcându-se cu băgare de seamă şi încruntări de durere, începu iar să citească.

E tăcere. O frunză roşie a intrat uşor pe fereastră, a părut că-şi caută întâi plutind un loc; s-a refugiat cu un foşnet de ameninţarea toamnei de afară.

Radu Comşa a săltat capul orb, să prindă ce înseamnă acest fâşâit pe ciment.

— Nimic… O frunză… Încă o toamnă…

Pe figura Mariei Probotă nu s-a clintit nici o linie şi obrazul e totuşi încă mai dureros împietrit. Ceva s-a destins înăuntru, un simţământ purificat alături de omul pentru care într-ascuns suferise.

Acum, Radu Comşa e numai un prieten în durere.

Maria tace. Făptură firavă în haină albă de pânză, încovoiată pe marginea patului, e numai o femeie lângă un bolnav, ridicându-i capul mai sus pe pernă, privindu-i bărbia descoperită, şi învăluit sub pansament obrazul, pe care îl ştie pentru totdeauna desfigurat. Ceva rău, neştiut de nimeni, era în sfârşit mort. Viaţa ei se elibera.

Nu mai simţea nici ură pentru el, ura care nu era decât altă voluptate, acră, a iubirii; nici teamă; nici neliniştea de care fugea şi pe care o căuta. Nimic de astă dată nu mai era vinovat în îndemnul ce-o purta în fiecare zi aci. Plecându-se peste figura orb înăbuşită, atât de aproape, încât Radu Comşa îi aude bătăile inimii în pieptul strâmt; când îi vâră

mâna sub trupul rupt de aşchii să-l îndrepte, e numai femeia alinând un soldat căzut: mamă ori soră, aşa cum au îngenuncheat întotdeauna, de când oamenii se întreucid, să pună balsam pe răni de război… De când a aşteptat ea eliberarea aceasta, şi iată că nu-i aduce acum nici o bucurie!

— Radule… – de-acum îl poate chema fără nici o teamă pe nume – Radule, nu mi-ai spus ce să-i scriu lui Virgil?

E încă o biruinţă asupra ta însăţi să amesteci amândouă numele, fără nimic vinovat, fără ezitarea secretă; să nu mai simţi ruşinea şi umilinţa tăinuită în tine.

— Radule, ce să-i scriu lui Virgil? întrebă a doua oară.

Radu Comşa îşi pipăi pansamentul pe ochi. Zâmbi, aşa cum zâmbea acum, cu muşchii buzei crispaţi dureros şi urât:

— Scrie-i că am ajuns, în sfârşit, aşa cum spune camaradul meu de aci! O ruină grandioasă în care s-a petrecut ceva… Şi dacă îi pare aceasta sibilic, spune că îl aştept să capete lămuriri de la prietenul meu, Vasile Mogrea.

Rănitul din celălalt pat, dovedind încă o dată că era mai atent la ce se petrece în jur decât voia să pară, se întoarse ţinând semnul foii din carte între degete.

— Comşa, în ironie stă adesea plăcerea să insulţi ceea ce iubeşti mai mult… Tu ai pudoarea gândurilor şi a celor ce simţi. Crezi că a le mărturisi e o slăbiciune… Şi că a le batjocori e o bravură! Eşti ca acele izvoare care, atunci când sunt aproape să fie captate, fug… Dar izvorul, dacă există, tot trebuie să iasă odată la lumină… Sunt curios să-ţi văd ochii, când doamna Probotă şi colegii domniei-sale îţi vor scoate, în sfârşit, această mizerie de cârpă… Sunt sigur că arată aşa cum mi-i închipuiesc!

Bolnavul exemplar deschise iarăşi cartea la semn. Îşi aminti şi surâse în mustăţile aspre:

— Vă jur că de-acum tac! Mi-am consumat debitul verbal pe două ceasuri.

Se întoarse cu spatele, trăgându-şi şi pătura peste umeri.

Maria Probotă privea deasupra lui Radu Comşa ca deasupra unui obiect.

Privirile lor se încrucişau prin pânze şi vată, dar nu se vedeau.

Radu Comşa simţea umilire că se află astfel înaintea fiinţei care uitase şi iertase. Dar Maria Probotă, cu spaimă, descoperea că acum, când tot ce era rău şi înăbuşit în ea fusese definitiv biruit, în loc de bucuria aşteptată, i se desfăşura înainte numai un deşert uscat. Îşi spusese că atunci când va veni ceasul acesta, va afla că viaţa ei se mai poate încălzi la o lumină blânda. Lumina era acum numai peste ruini devastate şi infertile, aşa cum rostise omul păros de alături: ruini în care nu s-a petrecut nimic.

Iar figura cu fruntea rotundă, ochii castanii cu firişoare de aur, gura cu frăgezime încă de copil, între cele două paranteze de cute săpate sub nările subţiri, erau de un calm neomenesc, o rigiditate sub care totul a fost pustiit. Tot aşa cum sunt inerte chipurile morţilor după ce s-au răcit.

— Ce să-ţi mai aduc, Radule? Fructe, flori? Astea nu… Ştiu că domnişoara Vardaru…

— N-au venit de patru zile! Se răsuci iar din pat tovarăşul lui Comşa, cu promptitudinea unui şcolar pârâtor.

— N-au venit de patru zile? repetă încet, cu mirare, Maria Probotă.

Şi tăcerea care dură îi păru atât de goală lui Radu Comşa, încât îi apără îndată:

— Desigur, s-a întâmplat ceva… Vor fi fiind la ţară… Se va fi întâmplat ceva colonelului Pol Vardaru!

Ca să alunge gândul care rodea în el, schimbă altceva:

— Ce voiam să te rog? Da! Cărţi, dacă se poate să ne aduci; cărţi, mai bine decât flori şi…

— Orice cărţi, doamnă Probotă, orice poate să fie! O chimie, un dicţionar ori un almanah de la patruzeci şi opt, numai Bourget nu! se grăbi să adaoge bolnavul exemplar, apărându-se cu amândouă mâinile, ca şi cum îi răsturna

cineva chiar acum pe piept, să-l sufoce, toată opera completă a lui Bourget, în ediţie definitivă şi revăzută.

— Tot nu v-aţi împăcat cu Bourget, domnule Mogrea?

— O!

Tovarăşul lui Radu Comşa înlocui cuvintele cu un gest care arăta că între el şi autorul Cosmopolis-ului nici o reconciliere nu e posibilă.

Maria Probotă se ridică:

— Să-mi fiţi liniştiţi, vă rog! Şi, domnule Mogrea, te-am rugat, mai rar cu ţigările… Am să vi le confisc.

Mai vru să adauge ceva, cu mâna rezemată de fierul patului unde se afla Radu.

Dar şterse gândul, ca un fir de funigel păienjenind înaintea ochilor.

Când deschise uşa, frunza uscată, târâtă de curent, fugi să se ascundă într-alt ungher mai păzit de suflarea rece a toamnei.

Tovarăşul lui Comşa aşteptă până când paşii din sală se depărtară. Întinse mâna şi alese o ţigară. Aprinse aruncând în sus inele de fum, privindu-le cum trec unul prin altul.

— Comşa?

— Da…

— Pe doamna Probotă o cunoşti de mult?

— De când eram şi eu şi dânsa la universitate… De ce?

— Nimic! O întrebare ca oricare alta. Şi cu Probotă eşti prieten? Prieten vechi?

— Ce întrebare? Cel mai vechi şi mai bun… Colegi din clasa întâi de internat.

Tovarăşul lui Comşa aruncă trei inele de fum unul prin altul, le risipeşte cu mâna.

— Îl cunosc şi eu puţin… Am suplinit o catedră şi ne-am cunoscut într-o cancelarie… Un tip cam pedant, cu chelie precoce, roşcat şi fără gene…

Alte trei inele de fum, şi mâna păroasă iar risipindu-le.

Apoi o reflecţie, aşa, fără nici o legătură:

— Soarta unor femei e câteodată stupidă! Nu e cel mai uşor lucru să te resemnezi sărutului conjugal, onest ca o recompensă… În fine, moft! Viaţa e uneori un moft trist, Comşa… Ce trist? Sinistru, Comşa! Cel mai sinistru moft!

Radu Comşa nu înţelege. Camaradul lui are nevastă şi copil în Bucureşti. I-a vorbit întotdeauna despre dânşii cu suflet, suferă pentru soarta lor: au rămas singuri şi fără bani acolo, sub stăpânire străină. Sunt săraci. S-au luat numai fiindcă s-au iubit. S-au unit două sărăcii. Nimic nu-l îndreptăţeşte să vorbească astfel.

Dar tovarăşul lui Radu Comşa a schimbat cartea pe care o citea singur; a luat alta să urmeze cu glas tare, pentru amândoi.

Zvârli ţigara, fireşte jos, şi începu:

— În uşă, apăru Nataşa. Toată lumina soarelui năvăli învăluind-o în irizaţii tremurătoare, ca o eşarfă. Orbit, Stolnicov închise o clipă ochii. Când îi deschise, figura Nataşei tot nu se distingea, dar razele făceau în jurul capului, în păr, o aureolă…”

Radu Comşa, care vedea acum, în ochii închişi, imaginile luminoase mai vii decât întotdeauna, o zări pe Nataşa în prag, plutind aerian în explozia de soare, cu tremurul razelor în păr.

Figura indistinctă era a Luminiţei, a Zoei Vesbianu, a Mariei Probotă, a lui Catrinel… Toate confundate, conciliate, topite în una singură, ireală. Dar painjenişul de raze palpitând în păr îl orbi acolo, în întunericul lui, de atât de iradiantă şi nepământească lumină.

Tristă Luminiţă, Tu ştii că pentru mine începutul unei scrisori e întotdeauna dificil şi rece, ca cele dintâi cuvinte cu care încep o conversaţie într-un salon: vremea, servitoarele, jurnalele de modă – sau acum: comunicatele, ruşii, Verdun, Salonic etc. Şi cum rodeam vârful tocului în dinţi (obicei urât, dar incorigibil), mi-am adus deodată aminte că tot aşa, după miezul nopţii, la aceeaşi masă şi tot cu fereastra deschisă, acum un an, îţi scriam la Bucureşti

un răvaş tot aşa de lung, cum sunt sigură că va fi şi acesta… Am măsurat aşa mai bine timpul. Un an! Am fugit repede la oglindă să cercetez dacă nu mi au dat fire albe, aşa cum e mama astăzi, albită cu totul.

Câte prostii ţi-am scris atunci, Luminiţo! Ni se păreau toate simple şi nu ne îndoiam nici o clipă că vor sfârşi repede şi patetic. Aveam chiar un fel de mândrie, evident, nemărturisită, fiindcă nu se spun toate prostiile câte-ţi dau în gând; aveam mândria că începe şi pentru noi o vreme eroică, aşa cum au trăit contemporanii lui Napoleon. Că vom fi în acelaşi timp actorii şi spectatorii unei grandioase epopei.

Pe urmă, abia, am văzut că tot ce se pare epic şi glorios în perspectiva timpului, când bunicii povestesc nepoţilor, e de fapt numai un nesfârşit lanţ de urâţenii. Suferinţa nu este grandioasă decât când e evocată mai târziu în amintire şi a fost curăţată de tot ce era meschin.

Ce să-ţi spun? Acum ştiu ca toţi contemporanii lui Napoleon nu erau oameni supranaturali, aşa cum mi-i arătau cărţile: erau numai nişte oameni necăjiţi care suportau vremurile, nu le creau şi nu le conduceau. (Cred că-ţi place introducerea, Luminiţo, e după ritual: o consideraţie generală, înainte de a trece la amănunt). Acum am să urmez numai sfatul lui M-lle Roche, care ne rezuma lecţia de stil şi compoziţie într-o singură concluzie: „Enfin, bavardez, la plume aux doigts”!

Ai ghicit! Aş vrea să fiu iarăşi lângă tine, Luminiţo, nu atât fiindcă eu mă simt aşa de singură şi aş vrea atâtea să te întreb, căci se petrece în mine ceva necunoscut şi nou, dar mai ales fiindcă te ştiu pe tine atât de încercată de mâhniri. Bietul Mihai! Când am citit scrisoarea ta, nu-mi venea să cred. Poate e o eroare, se fac atâtea confuzii în listele de pierderi!

Dar am văzut că nu avem dreptul să ne mai îndoim. Şi mă gândesc cum într-o vară ca aceasta, cu atâta soare, poate să fie un copil pus în cutia aceea oribilă de lemn şi îngropat

cu pământul pe piept. Toate nebuniile lui de astă-iarnă, şi dimineaţa aceea când s-a înfuriat şi a rupt fotografia lui la Chioaia! Tu spui că ai acum mustrări pentru că îl zeflemeai tot timpul, dar cine şi-ar fi închipuit, Luminiţo? Şi mă gândesc la Măgduţa Dobreanu, la Cora şi Ralu… Cum s-ar putea să nu urăsc războiul?

De aceea cred, Luminiţo, că e un noroc pentru Radu Comşa că a fost rănit.

O rană oricât de grea e unica siguranţă pentru tine că nu se mai poate întâmpla altceva mai oribil. E cel puţin pentru multă vreme la adăpost, aşa cum ne-am bucurai noi când am aflat că bărbatul Emiliei a căzut prizonier. E o bucurie egoistă şi poate laşă, dar de ce să nu fim sincere şi să n-o spunem?

Un rănit se vindecă şi un prizonier se întoarce, dar acei care nu se vor întoarce niciodată?

Nu înţeleg din scrisoarea ta un lucru. E poate numai o părere… Zici că e penibil când te afli lângă el şi, în loc de cu-vinte bune pe care le aveai pe buze cu un ceas înainte, taci numai, şi priveşti bandajul care-i ascunde faţa şi ochii. Şi scrii că te simţi aşa lângă el, străină, parcă ceva s-a îndepărtat.

Vezi, de aceasta mai cu seamă regret că nu sunt lângă tine! Ai înţelege mai bine, Luminiţa, că nu trebuie să spui aceasta, nici pentru tine, nici pentru el! Ar fi într-adevăr oribil! Dar nu e aşa că nu se poate? Sunt sigură că astăzi chiar ai să te duci la el să-l dezmierzi pe obraz şi pe ochii acoperiţi, şi ai să-i spui cuvintele pe care le gândeşti şi nu le spui. Cugetă câtă nevoie are el acum de cuvintele acelea pe care le înăbuşi avară în tine!

A fost pe aci domnul Paul Vardaru, cu nu ştiu ce misiune urgentă la comandamentul rus. A trecut numai ca o vijelie pe la noi, târât de papŕ, care l-a întâlnit, furios pe toate comandamentele din lume. Era periat, netezit, bărbierit şi tânăr, parcă n-ar fi venit direct de pe front, unde regimentul lui a fost iarăşi decimat şi scos din luptă. A stat

la masă la noi, a animat puţin casa noastră care e atât de tristă de la un timp. A speriat-o pe biata maman cu reţetele de mâncăruri, ceea ce numeşte dânsul „l'art de la gueule”, pe care românii au pierdut-o. I-a interzis să utilizeze vreodată fasolea verde, mazărea, cartofii de primăvară, morcovii, decât imediat ce sunt culeşi din grădini; după câteva ore îşi pierd toată savoarea. Puiul să fie fript numai la frigare sau într-o coală de hârtie albă, puiul la tavă e o crimă! În sfârşit, le ştii toate, mai bine decât mine. Privea biata maman cu nişte ochi la acest colonel cu două rânduri de decoraţii pe piept, venit direct de pe front, şi vorbind cu pasiune numai de mâncări, băuturi, de Brillat-Savarin, Grimond de la Reynčre, marchizul de Cussy, nu mai ţin eu minte ce gurmanzi celebri! La sfârşit a povestit câteva anecdote atât de picante, încât a trebuit să-mi caut de lucru prin alte camere până a sfârşit. Simţeam cum îmi ard urechile. Iar la plecare nu s-a lăsat până ce maman n-a primit o sticlă de coniac Martel*, pe care o avea nu ştiu unde în maşină, plângându-ne pe noi românii că n-am învăţat nici până acum cum trebuie băut coniacul: numai în pahare speciale foarte largi, balonate, cu gura îngustă, ca să poţi aspira toată aroma. Dar când şi-a adus aminte de Mihai, l-am văzut privind în altă parte, ţintă, până când i s-au limpezit ochii…

După plecare, în casa noastră s-a făcut iarăşi liniştea care mă apasă; parcă a fost scos un mort de aci.

Maman iar a început să se strecoare albă şi îmbătrânită printre uşi; slugile să păşească în vârful picioarelor.

Papŕ s-a închis în birou, unde citeţte Montaigne ori nu ţtiu ce enciclopediţti, ca să fie cât mai departe de tot ce se petrece pe lume. Cum ştii şi tu, toate ne-au mers şi acum rău. Recolta a fost rechiziţionată, ca şi vitele toate de muncă; în schimb, în sertar s-au adunat bonuri galbene pe care nu dă nimeni un ban. Trăim ca săracii – nu înţeleg cum pentru alţii războiul e un prilej de îmbogăţire – şi îl admir pe domnul Vardaru, că atât de bine ştie să-şi apere

interesele, rămânând totodată şi un bun român, fiindcă dă mai mult decât dau alţii îndoit de bogaţi şi care acum se plimbă pe la Paris, Tokio, Stockholm etc. Dar el dă, numai ce ştie că trebuie dat!

La papŕ, vin toţi, încarcă, lasă bonuri şi pleacă! Iar bonurile rămân să ţină signet în volumele lui Montaigne…

Am mai avut o singură zi de bucurie, când ne-a venit, prin Elveţia, o scrisoare de la bărbatul Emiliei, prizonier la nemţi.

S-a întâmplat ca tocmai în lagărul lor din Germania să fie anunţată o vizită a unor gazetari elveţieni, olandezi, danezi, spanioli, suedezi, în sfârşit din ţările neutre. Emil a scris atunci o scrisoare din ajun şi a înmânat-o pe furiş unui gazetar la întâmplare, rugându-l s-o trimită prin legaţie şi lăsând-o deschisă să vadă că nu scrie decât lucruri familiare. Aşa ne-am trezit într-o zi, pe neaşteptate, cu scrisoarea foarte gentilă a elveţianului, care nu-l cunoştca nici pe bărbatul Emiliei, nici pe noi; şi în plic, scrisoarea cealaltă… E o mângâiere să vezi că în mizeria în care se zbate toată omenirea acum mai întâlneşti oameni care, de la adăpostul neutralităţii lor foarte confortabile, tot au îndestul suflet să înţeleagă suferinţele celorlalţi, care-şi ispăşesc neutralitatea de doi ani, cum a fost a noastră, numai risipă şi dezmăţ.

A fost câteva zile şi fratele cel mai mic, Toderiţă, după o rană fără importanţă la Mărăşeşti. Dar a plecat lăsându-ne bucurie mai puţină, ai să vezi mai departe de ce.

Şi acum, Luminiţo, să trec la partea cea mai delicată, pentru care aş vrea să fiu lângă tine şi să comunicăm altfel decât printr-o scrisoare, chiar când atinge dimensiuni kilometrice ca toate răvaşele mele.

Când spuneai în glumă că roşesc cum nu se cuvine unei fete în faţa lui Scarlat Măinescu, nu-ţi puteai imagina cât de aproape erai de adevăr. Nici eu nu ştiam atunci. N-aş putea să-ţi spun cum a fost şi de ce… Poate era hotărârea unei puteri mai mari decât noi, căreia nu ne putem împotrivi…

Îţi aminteşti că acum un an, când nimic nu mă îndreptăţise să cred că o să-l cunosc vreodată, îţi scrisesem că l-am văzut la braţul lui Radu Comşa, pe Calea Victoriei?

El e domnul acela cu privirea elegiacă şi absent de pe planetă, despre care îţi scriam. A trebuit multă vreme să-mi amintesc de unde-i cunosc figura; altfel aş fi crezut că o ştiu din altă viaţă. Şi când mi-a vorbit întâia oară, am simţit că roşesc: nu voiam să roşesc şi, cu cât gândeam că nu trebuie să roşesc, cu atât simţeam sângele zvâcnindu-mi în obraz… Pe urmă, ne-am cunoscut de aproape; era prieten, nu ştiu de unde, cu Camil şi în această calitate l-au invitat papŕ ţi maman. Am simţit ceva necunoscut când mă privea insistent şi ochii lui spuneau altceva decât vorbele indiferente pe care le rostea întotdeauna cu un ton de ironie, ca un om blazat de toate nimicurile omeneşti.

În fine, Luminiţo, e prea lung şi complicat să-ţi povestesc toate. Ai înţeles că eu, aceea totdeauna rece şi care spuneam că voi împleti cosiţă albă fiindcă nu vreau să se repete ceea ce vedeam împrejurul meu pretutindeni, voi fi peste puţine zile logodnica domnului Scarlat Măinescu.

Papŕ e încântat, Scarlat (vezi că nu mă pot opri să-i spun pe nume), Scarlat l-a cucerit. Maman e bucuroasă că mi-au ieşit ideile absurde, cum spunea ea, din cap. Dar toate nu se pot povesti într-o scrisoare. Aş vrea să ţi le murmur la ureche.

Am fost acum două zile cu Scarlat la moşie. Imediat a observat că toată gospodăria se părăgineşte.

Din câteva cifre a dovedit lui papŕ toată risipa şi, împotriva impresiei pe care mi-a făcut-o că ar fi elegiac şi absent de pe planetă, Scarlat dă dovadă de spirit întreprinzător; l-a convins pe papŕ că un om energic ar putea scoate venituri întreite decât arată scriptele din anii trecuţi. În sfârşit, nu e numai un bărbat spiritual, inteligent şi umblat în lume (observi ce banală am devenit cu epitetele?), dar pare să fie şi un om activ şi cu iniţiativă, ceea ce ar aduce puţină ordine în gospodăria noastră de moldoveni prea pasivi.

Şi aci ajung la întâmplarea cu Toderiţă!

Când a sosit în permisia lui de câteva zile şi a aflat de la maman, în loc să vină şi să mă îmbrăţişeze cum mă aşteptam, s-a arătat foarte rezervat. A început, spunând că tocmai faptul că e prieten cu Camil e destul de proastă recomandaţie. Pe urmă, când s-au cunoscut, tot timpul a stat morocănos şi l-a cercetat cum cercetează vameşii paşapoartele pasagerilor. În seara aceea, Scarlat a fost mai cu vervă decât oricând. Fiecare frază era o jerbă de scântei… Îl priveam cu adevărată recunoştinţă că aduce puţină viaţă în casa noastră atât de posomorâtă şi că maman se luminează la figură şi mai uită tristeţile ei. Toderiţă răspundea sec la întrebări, ca la un interogatoriu, nu râdea, când abia începusem să ne veselim şi noi puţin; în sfârşit, a stat între noi ca o bufniţă cobind a rău.

Scarlat a observat şi numai delicateţea l-a făcut să nu remarce altfel lucrul, decât neglijându-l complet şi vorbind mai departe ca şi cum Toderiţă nici nu exista. Când a plecat, am avut o scenă cu Toderiţă: m-a pufnit plânsul. El şi-a permis să spună că un om care, în loc să fie pe front ori măcar altfel util ţării, îşi petrece timpul la mesele de cărţi, în tovărăşia unei „secături” cum e Camil, nu poate să fie decât o secătură de aceeaşi speţă. Destul că avem un exemplar în familie! Iar după aceasta, o sumă de lucruri urâte şi rele, aşa cum vorbesc mulţi din cei întorşi de pe front, cu o intransigenţă de oameni care nu mai înţeleg şi au uitat viaţa de oameni.

E adevărat că Toderiţă e singurul dintre copii care aproape n-a cerut niciodată nimic de acasă; deşi cel mai mic, a fost bursier la liceu şi e bursier la şcoala lui de inginerie – mă mir cum a putut scoate acte de paupertate, când avem moşie în judeţ! – dar aceste lucruri foarte frumoase nu-l îndreptăţesc să se amestece cu atâta brutalitate în viaţa altora. M-am convins încă o dată, dragă Luminiţo, că oamenii cei mai insuportabili sunt virtuoşii: rigiditatea nu le permite să înţeleagă nimic din viaţă şi nici

să admită că omul e un fragil aparat de carne, suflet şi nervi, nu un mecanism pe care să-l învârţi cu o cheie de ceasornic.

Cele câteva zile cât a mai stat acasă, de abia ne am mai vorbit. Ne-am despărţit numai cu o atingere de buze.

Şi fiindcă n-am rezistat şi am început să plâng, pe o canapea a noastră, unde plângeam toţi când eram copii şi primeam pedepse, s-a întors din prag să-mi spună:

— Să fii bucuroasă dacă peste trei ani are să-ţi răniână măcar canapeaua aceasta, ca să ai pe ce plânge…

Monstruos!

Scarlat a întrebat, numai după ce a plecat, de ce e atât de morocănos Mr. St. Vertu? – aşa l-a numit el – şi cu aceasta s-a sfârşit.

Şi mă întreb, dragă Luminiţo, ce cruzime au oamenii, chiar când sunt fraţii cei mai apropiaţi şi se iubesc, să-şi sfâşie unul altuia inimile cu unghiile? Toderiţă a plecat, dar ceva a picurat în sufletul meu, ca să n-am bucuria întreagă.

Mă surprind câteodată privindu-l pe Scarlat cu alţi ochi decât ar trebui. Mă neliniştesc ochii lui, care capătă o răceală cenuşie de metal, când vorbeşte despre unele lucruri.

Dar îndată ce-mi întâlneşte privirea, ochii lui sunt buni şi calzi, şi îmi spun că nimic din cele ce cobea Toderiţă nu poate fi adevărat. De altfel, ştiu că Scarlat are un rând de case şi o moşioară în teritoriul ocupat; e un om de energie care şi-a făcut singur averea, exact cum ar trebui să compenseze temperamentul unei fete romanţioase ca mine, şi că dacă îşi pierde din când în când timpul la mesele de cărţi, e numai fiindcă încearcă să se înşele uitând ceasurile grele prin care trecem şi situaţia lui de refugiat.

Am sfârşit, Luminiţo, şi, încheind, simt o ruşine faţă de mine însămi.

Toată lumea suferă, toţi din jurul meu poartă haină neagră, sau măcar altfel de dureri, la voi sunt tristeţi grele;

iar eu, în mijlocul acestor catastrofe, sunt absorbită numai de acest sentiment nou.

Mi se pare că sunt pasărea ceea despre care am citit că începuse să-şi facă cuib în gura unui tun. Nu ştiu de ce mi-e frică. De ce tocmai eu să fiu aleasă pentru puţină fericire?

Mă ierţi că fericirea aceasta mă face egoistă? Am vorbit numai de mine. Aş vrea, Luminiţo, să fiu lângă voi, tu şi Radu Comşa, căci nu se poate să nu vă rezerve şi vouă aceeaşi fericire.

Dacă viaţa ne trimite câte o încercare, e numai ca să preţuim mai mult ceea ce am fi putut pierde.

Doresc însănătoşire repede lui Radu Comşa şi ţie altfel de gânduri. Cum aş dori să fie toţi fericiţi în jurul meu!

Te îmbrăţişează.

Elena.

După cinci zile de ploaie mocnită, un vânt cald a mânat norii spre miazănoapte, dezvelind cerul adânc.

Soarele, obosit şi tomnatic, cerca să împrăştie o timidă amăgire de primăvară.

Radu Comşa îi simţi dezmierdarea bună pe obraz. Înălţă capul, încins acum peste ochi cu o singură fâşie îngustă şi neagră, să primească în plin această baie caldă de viaţă. La fereastră, pe un scaun, cu mâinile pe genunchi, ca bă-trânii când ies să se sorească în april, respira cu lăcomie aerul încă jilav.

Vasile Mogrea se plimba dintr-un capăt în altul pe cimentul sonor, se oprea să-l privească o clipă, ridica ochii afară, la salcâmul cu frunze ovale de ceară.

Îşi muşcă mustăţile aspre:

— Acum, iubite Comşa, îţi pot mărturisi că simt un regret fiindcă ne vedem aproape vindecaţi… Ne despărţim, şi mă tem că tot ce-am vorbit şi-am hotărât în camera aceasta de spital se prea poate să rămână un moft! Ne întoarcem iar la viaţa care ne depărtează definitiv. Poate o să ne ocolim când vom da ochii. O să ne fie ruşine de atâtea mofturi! Şi de aceea, Comşa, simt mâhnire…

Radu Comşa îşi îndreptă faţa spre el, ca şi cum ar fi putut să-l privească prin cingătoarea opacă:

— Nu te-nţeleg, prietene! Eu, acum nu mă mai tem. Cât am adunat în întunericul acesta de două luni, e destul să renască un om. De ce crezi că avem să ne ocolim? Ne vom căuta, dimpotrivă, unii pe alţii, căci nu suntem numai doi. Presimt că se află sute acum, care se caută! Poate chiar în spitalul acesta! Avem să ne căutăm şi să ne găsim.

Celălalt se rezemă de pervazul ferestrei, privind pe gânduri o vrabie zburlită într-un ram.

Când vrabia zbură, se întoarse:

— Aceasta o ştiu, Comşa, şi totuşi mi-e frică. Mi-e frică de viaţă… Aici e uşor să hotărăşti! Pe urmă, viaţa ne sileşte la tocmeli. În sfârşit, moft!

Privi din nou la lumina de afară.

Alungându-şi temerile, vorbi cu bucurie:

— Poţi spune, dragă Comşa, că şi soarele s-a arătat astăzi bun cu tine! Peste câteva ceasuri, când vor veni să-ţi scoată, în sfârşit, mizeria aceasta, ai să dai cu ochii în lumină. Dacă s-ar fi întâmplat ieri, ai fi deschis ochii noi la o lumină urâtă şi veche… Era un cer mucegăit de-ai fi zis: „Moft!” şi-ai fi cerut îndată bandajul înapoi, să nu-l mai vezi. Astăzi e un soare lustruit ca un samovar rusesc şi un cer spălat şi muiat în sineală, într-adevăr festiv… Te invidiez de două ori! Întâi, fiindcă mă conving astfel că te bucuri de o atenţie specială a providenţei; pe urmă, pentru senzaţia unică, atunci când vor cădea cârpele acestea ca să renaşti; cum drept ai spus… Deocamdată e ceasul unsprezece. Se apropie vizita înaltelor personagii. Dă mâna să te conduc până la pat! E ultima oară când îţi mai pot sluji cu ceva…

Radu Comşa căută cu mâna liberă înainte, în gol, până ajunse lângă pat.

Tovarăşul îi împături haina, o aşează pe scaun, îl înveli până la bărbie.

Apoi, cu îndemânarea unui licean deprins să fugă noaptea din dormitor, se dezbracă şi îşi mistui uniforma, întinzându-

se în poziţia lui de bolnav exemplar. Era bărbierit proaspăt, cu mustaţa tunsă şi ţepoasă ca o perie de dinţi, cu părul pentru moment domesticit de foarfece şi pomadă, numai câteva fire indisciplinate îndrăzneau întoarcerea la vechea liber-tate, care făcea întotdeauna coafura lui Vasile Mogrea să amintească sârmele de frecat parchetul.

În tăcere, cu faţa în sus, cu mâinile paralele de-a lungul trupului, începură să aştepte vizita înaltelor personagii.

Iar în vremea aceasta, înaltele personagii treceau de la pat la pat, în sălile mari cu soldaţi.

Era o vizită de trei ori anunţată şi mereu amânată.

Două zile spitalul fusese spălat, măturat, feţuit, dezinfectat, pavoazat. La intrare, deasupra porţii boltite, crengi verzi încrucişate şi drapele aliate urau bun sosit înaltelor personagii. Bolnavii, mutaţi, categorisiţi din nou, îmbrăcaţi în cămăşi curate, săpuniţi şi periaţi, aşteptau în păturile aliniate cu o emoţie molipsită de la tot personalul agitat.

Ciudat!

Pentru moment uitaseră rănile, braţele şi picioarele amputate, ochii orbi şi durerile crunte. Chiar cei în delir se opriseră şi simţeau cu toţii grandoarea evenimentului; orgoliul că fac parte dintr-un spital onorat cu o atât de însemnată atenţie.

Misiunea era numeroasă.

Un general obez, stacojiu ca un rac fiert, cu părul şi mustăţile albe, se încrunta, icnea, mormăia şi gâfâia în tunica prea strânsă, cu ochii convulsionaţi ca de spaima unei explozii apropiate. Fiecare pas era însoţit de un complex de scârţâituri. Scârţâiau ghetele de piele de bizon, scârţâiau jambierele roşii care gâtuiau pe pulpă pantalonii cu lampas, scârţâiau curelele încrucişate pe piept şi pe mijloc; în întregime mirosea a piele şi scârţâia ca un geamantan nou.

Alt general, scund şi grozav de spătos, în uniformă cu buzunări numeroase şi enorme, încât ar fi putut cuprinde

toată arhiva marelui stat-major, părea, dimpotrivă, foarte încântat de tot ce întâlnea, deşi nu s-ar fi putut spune de ce, şi nici n-ar fi avut de ce.

Rămânea în urma tuturor, ridicând sprâncenele îmbinate şi imense cât o pereche de mustăţi, să adaoge după inima sa milostivă cuvinte de îmbărbătare bolnavilor:

— La Mărăşeşti? Bravo! Amândoi ochii? Regretabil, dar nu e nimic… Bravo! La Poiana Mărului, ai zis? Interesant! Se poate trăi foarte bine şi numai cu o mână… Bravo, îmi placi, băiatule! Îţi spun că-mi placi!

Strângea mâinile câte nu erau ciungite, dezvelea păturile să vadă resturile picioarelor sfârşite în bonturi de bandaje… Bolnavii cereau să se ridice pe-o coastă, înălţau gâturile slabe, îngăimau începuturi de vorbe.

— Stai liniştit! Bravo! Nu e nimic… Ţara! Minunat!

Se aflau încă două doamne şi o fată blondă, în haină albastră de culoarea viorelei, înaltă şi fragilă, cu umerii slabi şi înguşti, cu părul imaterial ca un abur.

Toată silinţa şi-o adunase să-şi reţină lacrimile.

Împărţea timidă câte o floare din mănunchiul răsfirat pe braţ şi ţigări dintr-un coş, purtat respectuos de un infirmier… Nu ştia cu ce cuvinte să-şi însoţească darul; cu obrajii învăpăiaţi de emoţie, punea floarea şi cele câteva ţigări pe marginea păturii şi pleca repede, ca după o faptă ruşinoasă. Dar ochii bolnavilor o urmăreau recunoscători; simţeau că într-adevăr aceasta singură suferă cu adevărat pentru suferinţa lor.

Una din doamne, înaltă şi pieptoasă ca un jandarm călare, într-o manta de mătase cafenie, o doamnă venerabilă cu mustăţi sure privea paturile printr-un lorgnon ţinut în mâna cu numeroase inele şi brăţări. Se apleca pe jumătate, ca înaintea unor vitrine cu obiecte curioase, adresându-se răniţilor cu interjecţii franceze, împestriţând frazele româneşti:

— Quoi? Ţara n-are să vă uite niciodată que je te dis! Au să ne sosească peste câteva luni un transport de aparate

ortopedice perfecţionate… Voilŕ! Creaţie englezească! Are să fie o plăcere să uzaţi de ele… Lasă capul în jos, pe pernă… Quoi? O să facem şcoli şi pentru orbi. Puţină răbdare. Et puis! Te doare? Curaj! Eh oui! je comprends bien… Curaj!… Are să treacă… Allons! Toate au să treacă, grace au ciel… De ce să gemi? Quoi? Să aduci mulţumiri lui Dumnezeu că te-a ales să suferi martiriul pentru scumpa noastră ţară… Ah! il ne faut pas să plângi… Allez! Dacă se sfârşeşte războiul? Ah! Grand dieu, non! Întâi să-i învingem, să sufere şi ei, să sufere teribil, ce que j'en dis!

Din când în când se întorcea spre un domn civil, cu bărbiţă şi ochelari cu şnur, cu picioarele moi şi nesigure, adus de umeri. Un personaj mai important între toate, care-a rostit o scurtă şi simţită cuvântare când a descins din automobil şi a împărţit, cu degetele gelatinoase, decoraţii.

— Mon ami, sunt splendizi de curaj şi de abnegare. Parbleu!

— Parbleu! Confirmă personajul important între toate, zâmbind ca un om care-şi asumă cu modestie jumătate numai din secretul acestui curaj şi acestei abnegaţii.

Colonelul medic-şef al spitalului, gros cât un hipopotam şi fin ca o insectă, ameninţa să fie atins de strabism din pricina sforţărilor cu care se căznea să privească în acelaşi timp la personajul foarte important între toate, la doamna cu lorgnon şi la cei doi generali. Îşi iubeşte bolnavii şi spitalul, îşi spune că e inutilă această odioasă comedie: vizitarea unui spital ca un muzeu de mizerie şi distribuţia de consolări clişeu; dar nu-şi poate înfrânge precipitarea mai tare ca el, să previe fiecare întrebare, să surâdă când surâde personajul important între toate şi să dea din cap a confirmare când generalul, scund şi grozav de spătos, încurajează un amputat de amândouă picioarele, cu obrajii scobiţi de suferinţă, cu buzele uscate şi albe şi cu ochii de păcură în fundul orbitelor;

— Bravo! La Oituz! Nu e nimic! Se poate trăi foarte bine şi fără picioare… Ţara, băiatule!

În urmă, alţi medici în şorţuri albe, şi doamne de cari-tate, şi infirmiere purtând coşurile de ţigări, şi infirmieri cu condici, cu flori şi cu pachete de şocolată…

Convoiul înaintează doi paşi, se opreşte, bolnavul face sforţări să se ridice într-un cot şi încearcă printre crispaţiile de durere să surâdă, ruşinat că se află culcat înaintea atâtor persoane înalte…

Iar bolnavii inspectaţi, după ce convoiul a trecut, îşi caută cu degetele câte le-au mai rămas, pe marginea păturii, cele câteva ţigări, pachetul de şocolată şi floarea lăsată de fata subţire şi bălană, cu ochii umezi şi cu buza de jos tremurând. Ea singură presimţea că acestor dureri altă alinare li se cuvine; nu exclamaţiile doamnei cu lorgnon şi îmbărbătările generalului scund: „Nu face nimic… La Oituz? Bravo!”

Camera lui Radu Comşa şi Vasile Mogrea s-a umplut, abia izbutind să primească atât de numeroşi oaspeţi.

Radu Comşa îşi muşcă buza; tovarăşul său mototoleşte marginea păturii între degete.

Colonelul medic şopteşte ceva personajului important între toate. Răniţii aud numai numele lui Alexandru Vardaru.

Personajul înaintează, ridică mâna tremurătoare, cu vinele ca sforile:

— Patrie… niciodată… recunoştinţa ţării… Am să-l felicit pe Vardaru.

— Comment? îl priveşte doamna cu lorgnon, ca într-un panoptic unde se vede agonia lui Osman Paşa. Trei răni şi vindecat? C'est prodigieux! Mais quoi! Am spus întotdeauna că Vardaru… ce n'est deja pas şi mal!

— Bravo! Ochii? Se poate trăi foarte bine şi fără ochi. Vindecat? Chiar astăzi scoateţi pansamentul? Ei, bravo! Cu atât mai bine… Curaj…

Generalul scund şi spătos îi scutură neaşteptat mâna atât de zdravăn şi entuziast, încât patul s-a mişcat pe ciment şi în ochii lui Comşa au trecut fulgere negre.

Se întoarce la celălalt pat:

— Şi dumneata?

Dar ochii lui Vasile Mogrea l-au pironit îndrăzneţ şi drept, încât s-a citit în ei, ca şi cum ar fi fost scris cu litere de-o palmă, gândul batjocoritor: „Ce, şi eu? Bravo, nu? Se poate trăi foarte bine ciung sau orb!”

Generalul s-a oprit, s-a pipăit deasupra nasului unde se îmbinau sprincenele groase, de teamă parcă să nu se fi desprins ca o pereche de sprincene postişe, şi ducând apoi amândouă mâinile la spate, privi indiferent pe pereţi.

— Sublocotenentul Mogrea! lămureşte colonelul medic, ca întotdeauna mândru de bolnavii lui. Rezervist. Profesor. Un adevărat brav! Citat în ordin de zi pe corp de armată… singur cu mitraliera… menţinut, poziţia…

Ochii sublocotenentului Mogrea se încrucişează cu ochii colonelului într-o mustrare: „De ce, ce importă?”

Dar personajul important între toate şi-a şters cu o mână mătreaţa de pe umeri şi s-a aplecat peste pat, rostind:

— Patrie… niciodată… recunoştinţa ţării… pregătim viitorul…

— Pregătim? Cine „pregătim”? Eu şi dumneata? sunară sec vorbele sublocotenentului Mogrea, care privea părând că a descoperit ceva foarte curios în tavan.

În tăcere a scârţâit numai pielăria generalului, ca un geamantan strâns în curele, înainte de a fi coborât la trăsură.

Personajul important între toate şi-a retras mâna ca la o atingere de reptilă. Îşi şterge mătreaţa şi zâmbeşte, cu milă complice, către doamna cu mustăţi sure şi cu lorgnon, clătinând din cap.

— Hm! făcu personajul important.

— Hm! făcu doamna cu mustăţi sure.

— Hm! făcu generalul scurt şi spătos.

— Hm! făcu celălalt general, ameninţat de apoplexie, care nu rostise nimic până acum.

Dar în ochii fetei cu haina albastră trecea întâia dată un început de surâs trist; iar colonelul medic îl priveşte cu indignare îngăduitoare, ca pe-un copil care s-a purtat necuviincios la masă.

Personajul important îşi şterge bărbiţa cu batista şi se îndreaptă demn spre uşă, urmat de întreg convoiul.

Copila înaltă, în haină albastră, a rămas să pună cele din urmă flori pe patul bolnavilor.

— Acestea nu supără… Nu e aşa? îndrăzneşte să întrebe cu glas care aminteşte ecoul clavirului după ce cântecul a încetat.

— De ce să supere, domnişoară? Pe acestea le păstrăm aci… pentru totdeauna! Arătă cartea în care va strivi florile, când vor începe să se vestejească.

Copila mulţumeşte cu obrajii învăpăiaţi.

A observat că rănitul citeşte aceeaşi carte pe care o citeşte şi dânsa acasă. Este acolo un capitol… Dar ar roşi mai tare, să spună ce capitol…

Când s-a închis uşa după toţi, tovarăşul lui Radu Comşa s-a ridicat pe marginea patului; îşi zburleşte părul în semn de independenţă şi protest:

— Comşa!

— Da…

Imitând glasurile de adineauri:

— Patrie… recunoştinţă… Am să-l felicit pe Vardaru… Comment? Trei răni şi vindecat? C'est prodigieux! Am spus întotdeauna că Vardaru… Quoi? Ai crede că acest domn Vardaru e rănit şi că el de două luni n-a văzut lumina, cum n-ai văzut-o tu de două luni: lumina, Luminiţa şi alte luminăţii şi mofturi… Comşa, asculţi?

— Da…

— Ştii ce fac eu cu asemenea personaje, care vizitează spitalele ca grajdurile de curse?

— Nu ştiu ce faci cu asemenea personaje.

Omul cu părul zburlit ca sârmele de frecat parchetul spuse atunci ce-ar face el cu asemenea personaje care vizitează

spitalele ca grajdurile de curse, dar tiparul nu va putea niciodată să reproducă textual.

Sublocotenentul Mogrea începu să-şi îmbrace din nou uniforma cu înfrigurarea şcolarilor când se pregătesc să fugă pe fereastra dormitorului.

Îşi încheie nasturii. Împinge chipiul pe ochi.

— Comşa, eu m-am dus! Până la cinci sunt îndărăt… Regret că nu pot asista la evenimentul resurecţiei tale… Dar am să te găsesc înviat… Bună…

E a treia oară de când camaradul lui Comşa dispare la întâlniri misterioase.

Radu Comşa a rămas singur.

Ultima dată priveşte în el, înainte de a fi iarăşi întors la lumina celorlalţi.

Ascultă sunetele confuze din jurul său, le descifrează, s-a deprins să înţeleagă din ceea ce ar trebui să vadă ochii.

Peste câteva ceasuri, când îi va fi îngăduit să vadă într-adevăr, vor fi oare toate tot aşa de purificate şi limpezi, cum le proiectează acum lumina lui ireală dinlăuntru?

Au trecut paşi sub fereastră; s-au auzit strivind nisipul sub talpă. Pe urmă, alţi paşi în sală. Au sunat prin faţa uşii.

Nu sunt pentru el; i-a cunoscut de departe. Erau paşi de femeie: tocuri înalte bătând mărunt şi ritmic cimentul.

Dar nu erau pentru el.

Luminiţa n-a fost de două zile; a spus că vine şi n-a venit. Iar Maria Probotă n-a venit de două săptămâni… „În durerea fizică, ca şi în cea morală, omul e întotdeauna singur…” Va vedea în sfârşit şi ochii acestui prieten care l-a ajutat în întunericul de două luni să privească în el şi să găsească lumină. Va recunoaşte şi atâtea figuri până acum fantomatice, de două luni plecându-se peste patul lui, unele cu blândeţe, altele cu indiferenţă, le-a simţit din glasuri, le-a ghicit imperceptibil numai din prezenţa lor.

A foşnit ramura din fereastră. Acuşi va fi altceva decât o ramură auzită.

Ce adâncă tăcere câteodată! Nu s-ar spune că deasupra şi alături şi pretutindeni de jur împrejur, într-aceste ziduri, sunt o mie de oameni cu o mie de alte suferinţi, fiecare închisă în fiecare… Pe urmă, iar pornesc goarnele de automobil, se aud din nou pe culoare duruind paturile spre sălile de operaţie, glasuri şi tusete, gemete, şi – bizar! – între ele, câteodată, un cântec ţărănesc, monoton şi interminabil… Niciodată, ca în această încăpere, n-a presimţit în jurul lui atâtea mistere, şi iremediabila solitudine a oamenilor în suferinţă nu l-a potopit niciodată cu atâta milă pentru umanitate.

Prin mila de el, a învăţat mila de alţii.

Durerea nu l-a strâns avar numai în carapacea lui de vată. Pacificat, a putut asculta gemând lumea. Fiindcă de două luni n-a mai putut vedea cu ochii lumea cea de aievea, a ascultat ceea ce e invizibil în lume. L-au împresurat gânduri pe care oricând altădată le-ar fi alungat sau n-ar fi avut timp să le asculte. Întins în nemişcare letargică a stat două luni, să gândească şi să simtă pentru toată umanitatea. I-ar fi ruşine să o mărturisească aceasta. Are să-i fie ruşine mai ales mâine… Omul, când pune în mâna unui sărac o pomană, o face pe ascuns, cum ar săvârşi o faptă rea.

Acum se simte ca un trunchi dezmorţit în primăvară, plin de sevă. Şi de toate hotărârile îi este cu toate aceste teamă; fiindcă se teme să nu-l reia viaţa, să nu-l desprindă de tot ce-a adunat aci, să nu le risipească în toate vânturile.

Ştie că în orice bolnav dormitează ingratitudinea cu care va dezerta de la toate gândurile bune, îndată ce-i este îngăduit să se ridice din pat şi să se întoarcă la viaţă.

Astfel, vindecarea lui Radu Comşa începe prin regretul după suferinţa pe care o părăseşte.

Până ieri era bucurie şi nerăbdare. De ce i-a tulburat-o? „Ne despărţim şi tot ce-am vorbit şi am hotărât în camera aceasta de spital se poate să rămână pierdut…” A răspuns că n-are teamă. Şi acum se îndoieşte! Îi e teamă de ceea ce trebuia să înceapă de acum şi, ciudat, în neliniştea aceasta,

se amestecă părerea de rău pentru acest Radu Comşa orb de două luni, de care se desparte. Tot astfel la judecata de apoi, când noroadele de morţi vor porni din mormintele vechi, cu o absurdă înduioşare vor întoarce privirile spre groapa cu întunericul ei muced, pe care o părăsesc.

Radu Comşa ridică între perne capul.

Se auzeau foarte departe paşi, dincolo de colţul culoarului, dar prin ziduri ştia că aceşti paşi sunt pentru el. Iar pentru acest început de instinct nou, pe care îl va pierde mâine, când nu-i va mai fi trebuincios, simte părere de rău.

Paşii s-au oprit înaintea uşii.

Cineva a tuşit. Altul a râs. Glasuri. Le recunoaşte pe toate.

Au intrat. Au făcut cerc în jurul patului. Poate spune acum după scârţâitul ghetelor, unde se află fiecare.

Colonelul e lângă el, plecat; îi simte pe frunte respiraţia caldă, care miroase a tutun.

— Locotenente, a sosit ceasul execuţiei! Ţi-ai făcut rugăciunea? Glumeşte cu o mare oboseală în vorbă, fiindcă a repetat aceleaşi cuvinte, la alţi bolnavi, de sute şi sute de ori. Lasă storul jos, Petrăchescule! Să-i dăm lumina în doze mici… Şi scaunul, trage-l aci!

Se aude storul desfăşurat. Zgomotul rece al scaunului mutat pe ciment. Îl ajută să se ridice din pat; infirmierul îi pune papucii în picioare; când i-au rezemat ceafa de spătar, l-a atins cu o tresărire mânerul unui instrument de metal.

Colonelul i-a prins fruntea în degetele scurte şi grase, i-o răsuceşte ca un manechin, îi pipăie banda de pânză.

— Lumină a zis şi lumină s-a făcut! sună, obosită, gluma.

Au crănţănit foarfecele. Atât de simplu era tot? În faţa lui Radu Comşa s-a ales din noaptea de opt săptămâni, ca o lună plină, faţa rotundă şi bună a colonelului.

Radu Comşa a adus palmele la ochii inundaţi de erupţia albă, în care jucau curcubee.

— Ne, ne! îi apucă mâinile colonelul, punându-i-le imediat pe genunchi şi plecându-se să-i cerceteze de aproape

pupilele. Ne, ne! Atât de repede şi te-ai săturat, locotenente?

Se îndreptă de mijloc, aruncă jos fâşiile din mână. Ochii albaştri şi fini cătară în ochii lui Comşa cu o bunătate acum tristă. Îi puse amândouă palmele pe umeri:

— Cum ne simţim? Ai căpătat ochii şi, zi, acum pierduşi glasul?

Radu Comşa privea cu o uşoară ameţeală oamenii care-i apăreau întâia dată aievea: colonelul vast în halatul rotunjit pe burtă, medicul ajutor cu mâinile în buzunările şorţului, infirmierul cu cap de galinaceu.

Toţi surâdeau ca unui copil trezit din somn.

Infirmierul îşi şterse nasul cu arătătorul.

— Ei?

Ar fi vrut să rostească vorbe rare de mulţumire, aşa cum îi dicta inima. Nu rosti decât:

— Domnule colonel, domnule căpitan…

— Ssst! ameninţă colonelul cu degetul gras şi galben de tutun. Acum, peste o săptămână scoatem şi p-asta! bătu cu degetul corsetul de bandaje care-i înfăşură încă pieptul. Pe urmă, ne spui la revedere! Faci loc altuia…

— Domnule colonel, ceea ce…

— Ssst! îl opriră ochii albaştri. Ai să uiţi mâine! Toate sunt fleacuri! Acum linişte; nu ridici deocamdată storul… Şi cred că n-ai să te apuci să citeşti! răsuci o carte pe măsuţă, să-i descifreze titlul.

O aruncă la loc, cu indiferenţă, fiindcă de mult se dezvăţase să mai citească o carte.

— Te-am lăsat, locotenente! Aşteaptă şi alţii.

Toţi trei s-au îndreptat spre uşă. Trecând, infirmierul a cules de pe ciment o bucată de vată.

Radu Comşa e parcă dezamăgit. „Evenimentul resurecţiei” s-a petrecut prea repede şi altfel de cum îl aştepta de două luni.

Rămas singur, măsură cu privirea camera.

O crezuse mai mare, paturile mai depărtate. De ce-şi închipuise că peretele era alb, când e de culoarea cafelei cu lapte? Lumina prin storul dens e de culoarea chihlimbarului. Totuşi îl oboseşte; trebuie să reînveţe a clipi. Şi să-şi procure o pereche de ochelari negri, fumurii, albaştri. Străbate o singură bandă îngustă de soare, între marginea storului şi pervaz. În ea joacă praf aproape invizibil. Şi tremurul razelor e cald, deşi nu-l atinge.

Nu poate rezista chemării de afară.

Păşind spre fereastră – curioasă senzaţie să vezi unde pui talpa şi să nu mai pipăi – zvârli cu vârful piciorului legătoarea lepădată jos, care-i astupase ochii. Dădu întâi numai un colţ într-o parte, cum ar privi pe furiş, într-un loc inter-zis. Apoi, cu hotărârea bruscă a înotătorului când se aruncă într-o apă necunoscută şi rece, smuci storul să dezvelească cerul.

Soarele, cerul, copacii, drumurile cu prund, cum au năvălit toate ca o explozie!

L-au ameţit şi se reazemă cu ochii închişi.

Ce repede se refugiază în întunericul lui!

Aşa, acum numai în doze mici, cum a recomandat doctorul! A redeschis ochii numai pe jumătate; în tremurul pleoapelor îi joacă lacrimi. Poate e imprudent… Dar cum poţi lăsa soarele atât de aproape, când l-ai aşteptat cu lăcomie de două luni? Abia acum emoţia i-a înăbuşit respiraţia…

Creanga salcâmului cu frunze ovale de ceară e chiar sub fereastră, o poate atinge. Şi departe alte tufişuri cu arbuşti, cu frunze sfârlogite de brumă. Vârful ierbii e ars.

La poartă, soldaţi şi bolnavi.

Unul pleacă, desigur; e cu o legătură albă sub braţ, sub celălalt cu o cârjă. În jurul lui, cei care rămân îi urează drum bun. Sunt cu mâinile în bandaje, cu obrazul acoperit de faşe. Flutură din mâini… Cel care pleacă s-a întors repede, trece pe lângă zăbrelele de fier cu mersul lui încă nedeprins, infirm; piciorul de lemn şi cârja sună în pietre,

legătura albă se balansează la fiecare pas, dar în mers are o stranie sprinteneală voioasă, de om pe care îl mai poate aştepta undeva o fericire.

Când nu se mai zăreşte, ceilalţi s-au întors muţi, privind în ţărna drumului, târându-se ca larvele. Ca să vadă aceasta i-au dat ochii?

Radu Comşa a ridicat privirea mai sus de la pământ, spre zarea albastră. Spre cerul de deasupra. Ce odihnitor e, şi lin! Nori plutesc absorbiţi de adânc, luând forme fantastice de zei şi de monştri fabuloşi. Nu-şi poate desprinde ochii de la misteriosul lor joc. Suflă un vânt abia simţit, îi tremură fire de păr pe tâmplele în sfârşit libere.

Radu Comşa simte o înduioşare de copil. Poate înduioşare de el; poate de cerul care mai ştie încă să fie calm.

Norii şi-au schimbat conturul. Mai înainte era o femeie plecând mâna spre o ramură de flori. Acum e o fregată cu pânze întinse pe-o mare cu creste mărunte de valuri. Şi iarăşi e o femeie cu fruntea în pumni, cu coatele rezemate pe genunchi: gândind sau privind într-o depărtare nevăzută?

Cum a tresărit! Adineaori, adunat în el, simţea de departe paşii şi îi recunoştea. Acum, risipit în afară, nu i-a mai auzit decât când s-a izbit uşa în perete.

S-a întors; din prag, l-a privit un om cu chipiul pe ceafă, cu ochiul drept micşorat, să-l ferească de fumul ţigării. Mai târziu, n-avea să-l mai poată vedea altfel ochiul acela decât aşa, pe jumătate închis, fiindcă ţigara e veşnic nelipsită acolo, în colţul gurii.

Dar pe om l-ar fi cunoscut, chiar dacă nu i-ar fi auzit glasul.

Au avut amândoi o pornire de îmbrăţişare şi amândoi s-au oprit ruşinaţi. Şi-au întins numai mâinile, care abia se încleştară mai cald decât între doi cunoscuţi indiferenţi. Se privesc. Îşi surâd. Nu ştiu ce să facă cu braţele.

Radu Comşa îşi spune că tovarăşul lui e aproape aşa cum l-a închipuit: zburlit, cu fruntea înaltă şi cu toată înfăţişarea

rebelă, de la nasturii aproape smulşi din încheietori până la privirea care nu e calmă, pe suprafaţa lucrurilor, ci scormoneşte, ca un vârf de baston brutal, ridicând pietrele. Prin ce previziune l-a ştiut aşa cum era, fără să-l fi văzut vreodată?

Sublocotenentul Vasile Mogrea nu-i mai înfruntă privirea. Se uită în jos. Radu Comşa e încă mai desfigurat de cum şi-l închipuia. Cicatricea roşie-vânătă din colţul gurii şi aceea care boţit ridică pielea din colţul ochiului fac jumătatea de obraz să pară opărită. Ce bună inspiraţie să ascundă oglinda! Desigur că nu s-a văzut, poate nici nu s-a gândit la aceasta. Nu bănuieşte. Va trebui să-l deprindă pe încetul cu gândul.

Vorbele însă se legau greu! Acum, când îşi văd ochii, se simt mai îndepărtaţi. Au presimţirea că fiecare vorbea numai să-şi spună sieşi gândul, din această clipă înainte vor trebui să pândească pe figura celuilalt ecoul.

Sublocotenentul Mogrea îşi aruncă pe pat chipiul; trage cu zgomot celălalt scaun; aprinde, de la ţigara sfârşită, altă ţigară.

Arată cu mâna spre geam:

— Cred că am avut dreptate, Comşa! Cerul şi soarele te-au primit sărbătoreşte…

Privesc amândoi norii, care acum au scobit în cer o grotă în care se vede un catafalc.

Omul cu părul ca sârma de frecat parchetul a întors ochii la pământ.

S-a hotărât. Glăsuieşte fără să ridice fruntea, zgâriind cu unghia o pată de noroi uscată, pe postavul genunchiului.

— Îmi pare rău, Comşa, că trebuie să-ţi mâhnesc cea dintâi zi a ta de lumină…

Radu Comşa s-a mişcat pe scaun.

Caută la ochii prietenului, care se ascund. Abia i-a fost redată privirea şi el citeşte cu teamă în ochii altuia o dibăcită pregătire de veste rea.

— Nu înţeleg, Mogrea…

Mogrea continuă să frece cu unghia locul unde a fost pata.

— Ai întrebat de câteva ori de ce nu mai vine Maria Probotă…

Radu Comşa nu observă că prietenul nu mai spune, ca întotdeauna, „doamna” Maria Probotă.

— Tot nu înţeleg!

Mogrea descoperi altă pată mai mică. Începu să o curăţe şi pe aceea, cu duşmănie.

Schimbă altfel:

— Tifosul e o boală grea, Comşa! Mai cu seamă când dă peste un organism fără rezistenţă morală… obosit… detaşat mai dinainte de viaţă… Mi s-a părut întotdeauna, când Maria Probotă surâdea, că avea ceva imperceptibil în surâs. Ştiu eu? Poate dintele acela albăstrui în toată dantura intactă, în fine ceva care neliniştea… ca un avertisment al morţii. Sunt unele fructe în care roade un vierme ascuns, deşi fructul părea intact… Când viermele morţii a ajuns la inimă, fructul se desprinde şi cade… fără suflarea vântului… singur…

Vorbind, Vasile Mogrea freca pata atât de preocupat de ea, încât părea că numai din pricina aceasta îşi dibuieşte vorbele.

Radu Comşa de astă dată a înţeles:

— Şi?

— Acum vin de acolo… S-a sfârşit!

Omul termină de frecat pata, şterse tot genunchiul cu mâneca şi se ridică de pe scaun, ocolind ochii lui Radu Comşa, ca ochii unui om căruia i-ai pricinuit un rău de moarte. Se rezemă cu coatele pe pervaz şi începu să privească la norii albi, în care peştera se surpase pe catafalc.

Stătu mult aşa, muşcând cartonul ţigării.

Când se întoarse, Radu Comşa era tot pe scaun, cu mâinile pe genunchi, aşa cum fusese deprins când era încă orb.

Dar în ochii goi nu izvorâse nici o lacrimă să îmblânzească obrazul rupt de fier. Îl împresurau numai morţii: Dan

Şcheianu, bătrâna, Mihai, Ghenea… Şi acum, încă…

Sublocotenentul Mogrea îl luă de braţ, aşa cum îl sprijinea când mai avea încă nevoie să fie dus de cineva.

— Te întinzi pe pat, dragă Comşa! Şi coborâm storul.

Radu Comşa se lăsă dus. Când se aşeză pe marginea patului, iarăşi cu mâinile pe genunchi, ochii întâlniră, deasupra cărţii de pe măsuţă, o cutie de seringă nichelată cu luciul capacului ca o oglindă.

Întinse mâna poate fără să gândească, amintindu-şi că nu şi-a mai văzut ochii, că nu-şi mai ştie chipul, cicatricea numai a pipăit-o.

Dar n-avu când să-şi apropie oglinda metalică de ochi. Celălalt, i-o smulse:

— Lasă acum! Pentru o singură zi e prea mult!

Capitolul V.

CA SĂ FII TARE, FII SINGUR.

Se ridică din jâlţ. Merse câţiva paşi. Se întoarse la loc.

Răsuci între degete scoica roză cu margini încovoiate de sidef, în a cărei pâlnie Luminiţa spusese odinioară că ascultă chemarea mării.

Din nou nu-şi găsi astâmpăr.

Oglinda îi atrăgea tiranic privirea, să-i arate obrazul cu cicatricea dezgustătoare: coada ochiului, cu pielea boţită şi arsă spre tâmplă, buza spintecată dezvelind, într-un rânjet continuu, doi dinţi şi gingia.

Întoarse jâlţul cu spatele la oglindă.

Dincolo, se auzea în răstimpuri glasul lui Alexandru Vardaru, vociferând.

A căpătat un obicei oribil: când e nerăbdător, îşi roade unghiile. Trebuie să se dezbare. Îşi vârî mâinile în buzunarul tunicii.

Merse iarăşi până la fereastră.

În grădină, Cora şi Ralu Vardaru, în veşmânt negru, se depărtau pe poteca potopită de frunze foşnitoare; strâns una în alta, cu umerii încovoiaţi, ca două bătrâne într-un cimitir. Grădina devastată de toamnă părea mai largă. În

fund, se vedea spinarea unui zid cu tencuiala grunzuroasă şi fără nici o fereastră, perete geometric şi hâd, altădată ascuns de frunziş.

Cele două surori, căutând în aleile deşarte fantoma invizibilă, măreau dezolarea grădinii, cu poteci tăiate pentru veselia şi încântarea ochilor. Pantofii negri răscoleau sonor frunzele metalice. Din când în când, se plecau să ridice ori poate să smulgă ceva. Dar păreau că cercetează în nisipul mărunt urmele unor paşi de copil numai de ochii lor ştiute.

Radu Comşa se înduioşă de această durere tenace. Mihai, şi în moarte, trecuse, cu indiferentă peste sufletul lor.

Ceruse, în scrisoarea cea din urmă, să fie îngropat acolo unde avea să-l găsească glonţul şi unde nimeni să nu-i „scurme” mormântul.

Cora şi Ralu nu puteau astfel să-şi adune durerea lângă un mormânt din cimitirul târgului bătrân, la care să vină în fieştece dimineaţă păşind în vârful picioarelor, ca lângă pătucul lui de copil, când nu se îndurau să-i deştepte somnul. L-ar fi avut aproape. Ar fi putut să-l cheme. Plivind o floare, mâinile lor l-ar fi vegheat, ca în viaţă. N-ar fi fost atât de desăvârşit absent.

Acum, amintirea risipită o culegeau din fiecare ungher unde în aer a rămas nevăzut un gest al lui, unde îi mai aud glasul, unde îl simt cu o tresărire apropiindu-se lin cu surâsul din cealaltă lume: „Iată-mă, Cora! Iată-mă, Ralu! Totul a fost o glumă… Cum aţi putut crede?”

Radu Comşa gândi că o singură îndurare le-a cruţat: n-au să-l vadă niciodată decât intact şi elastic, în adolescenţa lui plină de sănătate şi de frumuseţe. N-au să-l ştie cum îi stă lui în ochi, în arătarea de spaimă din balta cu mâl de la cota 535, cu fruntea putredă şi cu lipitoarea atârnând în orbita golită.

Se mişcă să-şi rupă din ochi imaginea monstruos de clară.

Călcase mai apăsat.

Alexandru Vardaru deschise uşa de la birou:

— A, tu erai, Radule? Intră!

— Aştept până…

Radu Comşa se gândea la persoana necunoscută dinlăuntru, pe care o executa Vardaru cu glas atât de violent.

— Nu e nimic. Intră! Poţi asista la execuţia acestui onorabil!

Radu Comşa intră şi rămase surprins, constatând că „acel onorabil” era Sofron Vesbianu!

În picioare, lângă birou, bărbatul Zoei îşi ştergea cu batista sudoarea de pe chelia ovoidă.

Se uită duşmănos la martorul nepoftit.

Nu recunoscu în acest ofiţer cu obrazul desfigurat pe prietenul Zoei. Numai când Radu Comşa se mută în lumină şi fu cu partea neatinsă spre el, Sofron, îşi puse batista în buzunar şi se grăbi să-i întindă mâna bondoacă, zâmbind milog:

— Domnule Comşa, judecă şi dumneata!

Alexandru Vardaru îşi dădu drumul între braţele fotoliului.

— Vă cunoaşteţi? Cu atât mai bine! Să te pun în curent. Acest domn – îl arătă ca pe-un animal împăiat – prin nu ştiu ce legături cu comandamentul rus, a obţinut pe numele spitalelor ruseşti autorizaţia să taie lemne din pădurea statului, de lângă Chioaia. Taie şi le transportă! Bineînţeles, cu oameni şi cai puşi la dispoziţie de comandamentul rus, iar alţii, rechiziţionaţi de la noi. Face două depozite aci, circa cinci sute vagoane. Evident, nimeni nu se atinge de ele, de bună-credinţă că sunt ale spitalelor ruseşti. Şi fiindcă acest domn ştie că a îngheţat populaţia şi bolnavii astă-iarnă, se pregăteşte să le speculeze. Îţi imaginezi cu ce preţuri! Kilogramul de lemne, mai scump decât kilogramul de pâine! Desigur, se roagă lui Dumnezeu să avem o iarnă mai teri-bilă ca iarna trecută… Întâmplarea face să prind de veste – tăia doar lângă Chioaia! – intervin să se facă o anchetă, se dovedeşte potlogăria…

— Nu e nici o potlogărie! Pot face dovadă! protestă Sofron Vesbianu scotocindu-se în buzunarul stâng al vestei, pe urmă în cel drept, pe urmă în buzunarele hainei, şi, în sfârşit, în fiecare buzunar al pantalonilor, de unde nu scoase nici o dovadă.

— Lasă-mă să termin! Se dovedeşte potlogăria şi se ordonă rechiziţionarea lemnelor. Şi acest domn, ştii cu ce propunere îmi vine? Îmi oferă o tranzacţie pe care o socoate cea mai firească şi onorabilă soluţie! Treizeci de vagoane, mie, Vardaru, să mă dezinteresez de chestiune… Şi nu e prima cu care îl surprind! Îţi închipuieşti ce operează de un an! Acest individ şi alţii de aceeaşi speţă: o bandă. Numai de pungăşii, auzi…

— Domnule Vardaru, insulţi în casa dumitale un om care… Domnule Comşa, vă fac martor! îşi agită Sofron Vesbianu mâinile scurte.

— Nu e pungăşie? Şi vagoanele de grâu sustrase rechiziţiei, astă-iarnă, nu-s pungăşie? Şi zahărul cu care-ai îndrăznit să vii la mine să-mi propui, nu e pungăşie? Şi vagoanele de ulei, de la Botoşani, nu sunt pungăşii?

Vorbind, Alexandru Vardaru se ridicase şi, înaintând în jurul biroului, se apropie de Sofron Vesbianu, care ridică braţul în dreptul obrazului ciupit şi cu negi păroşi, ca şi cum Vardaru avea să-l lovească.

— Acestea nu sunt pungăşii? Dacă te dau pe mâna Curţii Marţiale? Dacă înfunzi puşcăria? Mi-e milă numai de fata nenorocitului ăla de Racliş, altfel…

Alexandru Vardaru nu era cu mult mai înalt decât celă-lalt, dar îl stăpânea atât cu privirea, încât Sofron Vesbianu se condensase în colţul biroului, lepădând toată apa prin pori.

Uitătura piezişă, ocolind ochii, nu făgăduia nimic bun.

— Ai să iscăleşti aci… Aşteaptă!

Vardaru continuă să poruncească răstit, ca unei slugi, fără să-l îmbie să ia loc pe scaun. Şi Radu Comşa privi cu uimire la Sofron Vesbianu, multimilionar şi un soi de satrap la el în

casă, supunându-se acestor porunci. Vardaru scria atât de apăsat, încât peniţa scârţâia.

Sofron Vesbianu, siiindu-se să pară nepăsător, se apropie de Radu Comşa, cu mâinile la spate:

— Când ne faci plăcerea să vii pe la noi? O pot anunţa pe Zoe? Zoe Dimitrievna! Făcu aluzie la discuţia de astăiarnă.

Radu Comşa îngăimă o scuză oarecare; dar Vardaru îl scăpă de această corvoadă.

— Semnează, individule!

Individul citi foaia de hârtie; cu tocul în mână, încercă o împotrivire, în care se vedea că nu-şi pune prea multă nădejde.

— Domnule Vardaru, dar înseamnă cu aceasta să renunţ şi la capitalul meu! Am plătit numai la…

— Iscăleşte!

Sofron Vesbianu muie peniţa în călimară şi semnă. Pe urmă, se scărpină amărât în chelie şi, cum era cu degetele unse de cerneală, lăsă pe creştet trei parafe.

Vardaru puse tamponul, împături coala trecând cu unghiile pe muchii.

— Lăsaţi măcar să o prezint eu! stărui Vesbianu, întinzând mâna după hârtie.

Alexandru Vardaru puse coala împăturită în buzunarul hainei, privindu-l cu scârbă.

— Ca s-o dai când îţi convine? Aci e mai sigură! Şi acum nu mai am nimic cu dumneata…

Sofron Vesbianu întinse mâna lui Comşa, o îndreptă spre Vardaru, dar, văzând că celălalt le ţine pe amândouă în buzunar, isprăvi gestul ducând degetele să-şi pipăie cravata.

La uşă, Alexandru Vardaru îi strigă din urmă:

— Vezi, sunt obiecte de preţ în sală!

Sub insultă, Sofron Vesbianu se opri o clipă. Vru să rostească ceva din prag.

Apoi, reţinându-se, ieşi îndesându-şi pălăria pe chelia cu trei amprente digitale.

— Cum şi-a putut da nenorocitul ăla de Racliş fata după o asemenea bestie? se miră Vardaru, făcând ordine pe birou, lăsând capacul călimării de cristal şi ştergând peniţa în părul aspru din cupa de porţelan.

Când sfârşi, îşi ridică ochii cu totul îmblânziţi spre Radu.

— Să ne mutăm în grădină! Am pus să ne aducă acolo cafeaua şi fructe… Să profităm de cele din urmă zile cu soare!

De fapt, Alexandru Vardaru ştia că schimbându-se dintr-un loc în altul, îşi schimbă desăvârşit şi dispoziţia sufletească.

Aci, unde-a ţipat la Sofron Vesbianu, n-ar putea să păstreze calmul de care are nevoie.

O clipă se oprise, uitându-se la obrazul lui Radu Comşa. Arătând cu mâna, cum indica pe teren, când hotăra o modificare, tăierea unui şanţ, ori alinierea unei grădini, rosti:

— Trebuie să reparăm acestea! Când se vor termina toate; la Paris ori la Viena, un chirurg poate să pună ordine în câteva ceasuri…

Radu Comşa roşi, gândind dureros că se afla acum înglobat în obiectele supuse ordinei şi modificărilor pentru care avea o deosebită vocaţie părintele Luminiţei.

Alexandru Vardaru observă că atunci când roşeşte, obrazul lui Comşa e şi mai respingător: cicatricele rămân palide, fiindcă dedesubt nu mai circulă sângele.

La masa de sub nuc, îi aştepta un coşuleţ împletit cu mere, piersici şi pere. Farfuriile şi cuţitele orânduite alături, cutia cu ţigări de foi.

Nucul nu-şi scuturase încă toate frunzele. Se desprindeau fără nici o suflare de vânt, descinzând lin în spirale.

Pe scândura neagră a mesei, se vedeau figuri scrijilate cu vârful briceagului de Mihai.

Radu se aşezase în dreapta lui Vardaru.

— Treci, te rog, dincoace! Îi arătă loc pe scaunul de paie, la stânga.

„Aceasta e ca să fiu cu obrazul neatins spre dânsul”, gândi cu tristeţe Radu.

Alexandru Vardaru alese un măr.

Descoperi lângă el altul, atins, mutilat, asimetric pecingenit de cine ştie ce boală ascunsă. Îl puse pe masă; îl privi pe faţa boţită şi verde, îl întoarse cu cealaltă faţă netedă şi rumenă, care-i ascundea desăvârşit meteahna. Privit aşa, părea un măr sănătos ca oricare altul. Îl lăsă cu partea aceasta în sus. „Nici unui fruct nu-i este îngăduit să strice armonia naturii”, îşi spuse Comşa, înţelegând ce-a gândit Vardaru când a răsucit mărul, şi simţindu-se solidar, într-o nefericire comună, cu fructul infirm.

— Uite de ce te-am chemat, Radule! începu Vardaru curăţind mărul, minuţios, în spirale, cu metoda pe care o punea în tot ce făcea. A venit la mine, aseară, fostul tău tovarăş de spital… Cum se numeşte?

— Mogrea! Vasile Mogrea…

— Da, Vasile Mogrea! N-am înţeles exact ce voia. Îmi pare un cap dezorganizat. Ar face bine să-şi mai tundă părul! Poţi fi brav, cum aud că a fost, fără să sperii lumea cu o coafură de sălbatic polinezian. La urmă, aceasta îl priveşte! A venit, cum îţi spun, aseară. Mă căutase de două ori. Nici n-a vrut să ia loc pe scaun. Mi s-a părut agitat mai mult decât trebuia. Războiul a stricat multora nervii. Păcat! Altfel, destul de inteligent, şi cu lectură; dar totul nedisciplinat, răsturnat ca o bibliotecă într-un camion, şi totul negativ! A început prin a spune că pleacă peste două zile la unitate, că se desparte de tine; că înainte de a pleca şi fără ştirea ta – a subliniat-o de vreo două ori, dar n-avea nevoie să o facă – ţine să-şi împlinească o datorie. Nu înţelegeam unde vrea să ajungă! „Domnule Vardaru! – îmi spune – deşi prietenul Comşa n-a simţit niciodată nevoie să mă pună în curent cu chestiunile lui intime, am înţeles că e logodit cu domnişoara Vardaru!” M-am uitat la el cu mirare; aceasta e o chestiune care ne priveşte numai pe noi; tu, Luminiţa şi eu… Aici se opreşte, îmi face o teorie a

războiului pe care am suportat-o fără să clintesc. Nu ţi-o repet! Desigur, o cunoşti mai bine decât mine, de vreme ce v-aţi aflat două luni în aceeaşi cameră! După ce a terminat-o, trece la un rechizitoriu al claselor conducătoare. Am început să-mi pierd răbdarea. L-am rugat să ajungă la chestiunea care l-a adus la mine, fiindcă îmi închipuiam că n-a venit să-mi ţină o conferinţă. Avem cu toţii altceva mai bun de făcut! Atunci, mi-a spus că atitudinea noastră, adică a Luminiţei, a mea, a Laurei faţă de tine, e pur şi simplu ingrată. Te-am părăsit! Ne interesăm mai puţin de tine. A adăogat siguranţa că această căsătorie n-are să se mai facă şi că e natural să sfârşească astfel. El ştie că ţara e împărţită în două categorii: combatanţi şi cei dindărătul frontului. Două mentalităţi, care nu se pot reconcilia. În fine, altă teorie! Am suportat-o şi pe aceea… Toate, bineînţeles, mutând obiectele de pe birou, întorcând plicurile să citească adresele, schimbând scaunele de la locul lor, lepădând scrumul ţigării pe covor. L-am rugat să termine! Mă chemase de două ori la masă: nu-mi place să mă fac aşteptat! Atunci, fără nici un motiv, spune că regretă că am pierdut amândoi timpul, că era mai bine să nu fi venit – lucru la care am căzut de acord – îşi ia chipiul şi pleacă, lăsând uşile deschise în urmă…

Alexandru Vardaru aşează cuţitul de-a curmezişul farfuriei, după ce l-a şters să nu coclească. Adunând sâmburii mărului, tăcu, fiindcă venise servitoarea cu cafelele.

— Lasă-le aci! Pleacă! Şi pentru oricine mă caută, nu sunt acasă…

Alese o ţigară din cutia de lemn; aprinse.

Se uită la Radu care netezea cu unghia una din figurile lui Mihai săpate în lemnul moale; o clipă, cum nu i se vedea de fel celălalt obraz, părea Radu Comşa de altădată, sănătos la trup şi la minte, aşa cum îl alesese el pentru Luminiţa, lăsându-le iluzia că s-au găsit ei.

Alexandru Vardaru continuă:

— Aceasta e vizita prietenului tău, Radule! Nu ţi-aş fi spus-o, dacă nu m-aş fi gândit mult după ce-a plecat… Tu ce găseşti de zis?

Radu ridică ochii. Îi părea rău că prietenul săvârşise o nedelicateţe, faţă de el şi faţă de familia Vardaru.

Dar nu regreta cu totul.

— Mă surprinde! Nu-l îndreptăţea nimic să încerce a explica el ceea ce aveam datoria să explic şi să-mi explic eu…

Vardaru îl privea mirat:

— De ce explicaţie e vorba?

Radu întoarse mărul atins, punându-l alături de unul intact. Rosti, încet şi rar:

— Acesta nu mai e la fel cu acesta!

Cele două mere stăteau într-adevăr ca un om rumen şi robust lângă un infirm.

Alexandru Vardaru le aruncă în coş, amestecându-le cu celelalte.

Vorbi cu o mâhnire pe care nu găsea nevoie s-o ascundă:

— E adevărat, Radu! Dar sperăm că aceasta are să se repare… Şi aci, singura care decide e Luminiţa. Nici eu, nici tu nu avem dreptul… De altfel, cum ai să rămâi la noi ca să-ţi reiei direcţia de la minister, Luminiţa are să se deprindă.

Radu Comşa puse amândouă mâinile pe masă şi îşi privea atent degetele.

— Nu rămân să-mi iau direcţia la minister! Am cerut să fiu chemat la regiment.

De surprindere, Alexandru Vardaru uită tabieturile fumătorului de havană şi scutură scrumul ţigării.

— Acum am eu nevoie de o explicaţie, Radule! Tocmai vorbisem cu ministrul… Credeam totul aranjat.

— Explicaţia e cum nu se poate mai simplă! Prefer să mă aflu acolo unde nimeni nu întoarce capul după mine cu surprindere ori cu dezgust… Şi unde oamenii n-au nevoie să se deprindă ca să mă suporte! Sunt deprinşi!

Alexandru Vardaru îi puse palma pe mâna întinsă pe masă.

— Radule, începi să vorbeşti ca prietenul tău de aseară. Ştii că mie şi nouă, tuturor, n-ai drept să ne aduci aceasta mâhnire. Şi ştii pentru ce!

Gândi la Mihai, dar nu-i rosti numele.

— Am observat la voi toţi această mentalitate curioasă… Vorbiţi de spatele frontului, ca şi cum n-ar fi alcătuit din părinţii, soţiile, surorile, fraţii, copiii voştri.

— Ca de o pildă Sofron Vesbianu, de adineauri?

— Sunt şi de aceştia, dar ai văzut ce pat! Mi se pare ciudat că am ajuns aci… Credeam că ne cunoaştem îndestul; că suntem lămuriţi unul asupra altuia. Aveam satisfacţia că îţi cunosc gândurile, cum mi le ştii pe ale mele. Puteam spune dinainte cum ar proceda Radu Comşa în cutare ori cutare situaţie…

Radu Comşa râse, cu râsul care-i despica buza în rânjet:

— Aceasta, fiindcă adoptasem o anumită mentalitate de clasă…

— Ce înseamnă „mentalitate de clasă”? întrebă Alexandru Vardaru, retrăgându-şi mâna şi bătând, în începutul de enervare, cu vârful degetelor în scândura mesei. Ce înseamnă mentalitate de clasă şi cine te-a silit s-o adopţi? Ai venit singur, te-au ridicat calităţile tale…

— Calităţile mele…

— Da, calităţile tale, atunci când nu-ţi jucai fericirea individuală pe fraze.

Radu voi să-l întrerupă, dar Alexandru Vardaru nu-i îngădui.

— Mă surprinde trist, Radule, că te descopăr contaminat de boala aceasta nefastă… E mai gravă, pentru mine, decât semnul unei răni. Veniţi de pe front cu teorii, în loc de o experienţă de viaţă. Formulele vă maschează viaţa: în loc să vedeţi realitatea, croiţi un univers de sisteme rigide, la care aţi vrea să se supună natura şi, când natura nu se supune, vă miraţi, vă lamentaţi şi vă revoltaţi! Mă surprinde! Te socoteam imun.

— Fiindcă eram o brută!

— Fiindcă erai moral şi echilibrat. Când ai plecat pe front, acum câteva luni, mă aşteptam la orice. La aceasta nu!

— Nici eu! surâse în cicatricea buzelor Radu Comşa. Nu mă cunoşteam încă. M-am descoperit acolo! Acum suntem mulţi care am învăţat că am fi dezertori dacă după război nu ne-am întoarce să continuăm lupta aci, pe frontul intern.

Alexandru Vardaru se răsuci să-l privească mai cu luareaminte. Nu-l credea atât de contaminat. Dar îşi stăpâni enervarea.

— Radule, să te întreb ceva… În tot ce cunoşti tu din viaţa mea, găseşti ceva de condamnat?

— Nu! răspunse repede Comşa, fiindcă într-adevăr viaţa lui Alexandru Vardaru era limpede. Dar nu e vorba de aceasta…

— Ba este, Radule! Este, fiindcă după criteriile tale, ale voastre – nici nu ştiu printre care să te socotesc – sunt totuşi de condamnat. Ai spus-o singur: am mentalitatea de clasă! Adică reprezint pe frontul intern duşmanul împotriva căruia, dacă n-ai lupta, te-ai socoti dezertor. Mi-ai declarat-o răspicat!

— Dacă luăm cuvintele în înţelesul strict…

— În înţelesul strict, Radule! Am oroare de exagerări, dar şi de subtilităţi. Realitatea nu se ascunde sub fraze…

— Nu rostesc fraze! E vorba de o dorinţă generoasă de sacrificiu, de un ideal.

— Şi aceasta nu e frază, Radule? Eu m-am socotit întotdeauna nedemn de aşa-zise marile idealuri. Viaţa mi s-a părut mai simplă… Omul nu se sacrifică idealurilor vagi. Nu iubesc o lume imaginară; o iubesc pe cea reală! Nu una viitoare; pe cea prezentă! Ştiu că nu putem face miracole, nici în viaţa de toate zilele, nici în cea politică… Tot ce poţi face e să corectezi puţin şi treptat realitatea. Chiar patriot, sunt fără imaginaţie; n-aş făgădui o fericire idilică, fiindcă ştiu că nimeni n-ar putea-o realiza. Ideile generoase duc la dezordine, lirismul la catastrofe! Nu înţeleg o societate de

nefericiţi egali în mizerie. Automat, societatea creează o diferenţiere şi o ierarhie.

— Acesta e argumentul invocat de toate feudalităţile…

— Ba e argumentul experienţei istorice, Radule! Ai numai datoria să nu accepţi cu braţele încrucişate această situaţie, ca un privilegiu căzut de sus; ai datoria să sacrifici din tine şi de la tine, atât cât îţi îngăduie instinctul propriu de conservare, pentru a face semenilor un bine real. Dar nu să-i tulburi cu himere.

— De câte ori mulţimea îşi cere un drept la viaţă, i se spune că năzuieşte himere…

— Dragă Radule, de pasiunile mulţimii trebuie să te serveşti, nu să le serveşti! Să te serveşti ca să-i faci bine, adesea chiar împotriva voinţei sale! Eu nu pot crede că societatea, aşa cum e şi cum ne-a dat civilizaţia de care beneficiem toţi, nu pot crede că această societate e un complot al bogaţilor şi al tiranilor, pentru a specula norodul. E so-luţia adoptată de oameni, după ce-au dibuit veacuri. Nu e ideală, fireşte! Dar e perfectibilă! Se poate retuşa; nu se poate răsturna.

— Ai dreptate s-o aperi… rosti Radu Comşa, cu râsul care-i strâmba buza. Nimeni nu renunţă la un privilegiu, dacă nu e silit.

— Ta-ta-ta, Radule! Aşadar, suntem acum şi pentru revoluţie? În plină adolescenţă… Te ştiam de douăzeci şi opt de ani împliniţi.

Radu Comşa roşi.

Numai semnul din coada ochiului şi de la buze rămase alb, ca o arsură.

— Toată omenirea va fi după război într-o generală adolescenţă, dacă dorinţa de bine şi altruismul sunt apanajul numai al adolescenţei.

— Cunosc şi această poveste, Radule! Numai că adolescenţa e o vârstă ingrată şi atât… Un om la începutul vieţii găseşte că totul merge rău; judecă aspru societatea, fiindcă n-are încă loc în ea. Toate înfrângerile mediocre le

explică prin stările dinafară, nu prin confuzia interioară unde încă nu s-a stabilit un echilibru… Dacă omenirea va trece după război printr-o asemenea criză de adolescenţă, cu atât mai trist pentru omenire! Copiii n-au făcut niciodată o revoluţie şi nici n-au putut câştiga ceva prin ameninţări. După ce bat puţin din picioare, se cuminţesc, acceptă realitatea…

— Tocmai aceasta e laşitatea! Se cuminţesc şi acceptă realitatea. Capitulează! Sunt pierduţi! Când un om s-a cuminţit, înseamnă că e un cimitir de renunţări…

Alexandru Vardaru privi consternat la Radu care-şi rodea unghiile. Îl enervau deopotrivă, atât ideile lui Comşa, cât şi năravul acesta nou, care dovedea că nu se mai supraveghează. Radu Comşa abia sub această privire îşi dădu seama ce face; ca un copil surprins, îşi ascunse mâinile.

— Mi-e penibil, Radule, continuă Vardaru, să descopăr că ai această naivitate, bună pentru întrunirile de opoziţie; speranţa unei fericiri idilice de la căderea unui regim! Ştim doar cu toţii că o revoluţie nu e utilă, justificată şi durabilă, decât atunci când sancţionează o evoluţie împlinită. Şi atunci nici n-are nevoie de violenţe. E numai recunoaşterea formală a unei stări de fapt existente. Căci nu poţi distruge decât ceea ce e distrus!

— Noi vom restaura ceea ce alţii au distrus! vorbi sec şi aproape duşmănos Radu.

— Cine „noi”? întrebă, cu un zâmbet de îngăduinţă, Alexandru Vardaru.

— Noi… toţi! roti mâna Radu Comşa, arătând legiunile invizibile, presărate de-a lungul şi de-a curmezişul ţării; toţi cei din şanţuri, şi cei din spitale şi prezenţa celor morţi care-au nădăjduit miracolul.

Alexandru Vardaru vru să pună din nou mâna pe mâna lui Radu Comşa.

Avea cuvintele de pacificare pe buze. Îşi spunea că e numai, o stare trecătoare, explicabilă la un om care-a stat

atâtea luni în spital, atâtea în şanţuri şi a ieşit din toate cu carnea strivită.

Dar de deasupra, din creanga de nuc, un păianjen păros, cu picioare lungi, se lăsă pe-un fir de aţă, se balansă o clipă şi, rupându-şi firul nevăzut, începu să fugă pe scândura mesei, cu mişcări epileptice.

Alexandru Vardaru putea înfrunta orice în viaţă, în afară de vederea unui păianjen. Omul tare în care izbeau fără să-l clintească toate pasiunile adversarilor şi toate potrivniciile realităţii îşi pierdea cumpătul, ca o femeie înaintea gângăniei dezgustătoare.

Prinse cuţitul şi, cu tăiuşul, dintr-o singură lovitură, îl despărţi în două.

Picioarele păianjenului s-au strâns; jumătate de trup mai fugi dezordonat; apoi se ghemui într-un spasm, destinzând din când în când câte o labă, ca un fir de resort mecanic dezarticulat. Alexandru Vardaru mătură resturile cu cuţitul, şterse tăiuşul cu batista şi îl puse la loc.

Mâna îi tremura; toată stăpânirea de sine îi pierise.

Se ridică.

— Să mergem, Radule! Continuăm altădată…

— Eu n-am ce continua! Să sfârşim astăzi… Peste două zile plec…

Vardaru se aşează nemulţumit. Ştia că de acum discuţia nu mai poate decurge cum o voise el.

Ţinuse să afle până unde a ajuns ceea ce numea „contaminarea lui Radu Comşa”. Îi era destul. Mai rămânea nădejdea că tot ce rostise Radu e trecător.

Stărui să încheie pentru astăzi:

— Mi-ai mai spus o dată că pleci, Radule! Nu te opreşte nimeni. Nădăjduiesc că ai să te întorci fără aceşti… fără aceste… În sfârşit, cuminţit! Ştii că eşti liber.

— Liber, poate mai mult decât gândesc? Trebuia să o înţeleg! Să nu aştept să mi se spună. Nu? întrebă surd Radu.

— Ce sens au cuvintele tale, Comşa? Nu-mi vei fi făcând ofensa să crezi că acum aş încerca eu… sau Luminiţa… fiindcă te-ai întors aşa… că am putea…

Se opri.

El, cu vorba întotdeauna precisă, nu-şi mai găsea cuvintele. Blestemat paing!

Strânse ţigara de foi în dinţi atât de încleştat, încât îi reteză vârful.

O aruncă.

Se ridică în picioare şi puse mâna pe umărul lui Comşa; dar fiindcă îi văzu faţa în plin, cu amândouă cicatricele, întoarse îndată privirea în lături:

— Dragă Radule, suntem amândoi nervoşi astăzi! Să amânăm… „Îi e dezgust să mă privească în faţă, cum a ascuns adineaori mărul infirm printre celelalte. Şi dacă i-aş sta în cale, m-ar suprima, aşa cum a retezat paingul cu tăiuşul cuţitului! gândi Comşa amar. De la dânsul nu poţi aştepta nici o îndurare. Totul e ordonat, precis, dinainte hotărât. Ideile generoase duc la dezordine, lirismul la catastrofe! Nu poate bănui ce sete alta, de altceva, există aci…”

În colţul ochiului cu tăietura cicatrizată înotă o lacrimă.

Plecă privirea în pământ. Umerii se încovoiară, ca la bătrânii atraşi de chemarea pământului…

Se simţea acum, înaintea lui Vardaru, împuţinat şi fără putere de împotrivire; ca domnişoara Betty, când nu îndrăznea să răspundă; ca Mariţa, slujnica din Bucureşti cu ochii de culoarea pelinului veşted; ca adineaori Sofron Vesbianu.

Fiindcă Alexandru Vardaru se afla în picioare, iar el jos, ca să rupă această senzaţie de dominare, se ridică de pe scaun.

Era, aşa, cu mult mai înalt decât Alexandru Vardaru.

Celălalt fu silit să ridice ochii când Radu îi vorbi:

— Ocolim, mi se pare, o discuţie mai precisă. O discuţie aşa cum îţi place dumitale! Şi ca să nu plutim în vagi consideraţii generale, rezum! M-am întors altul de cum m-ai cunoscut dumneata. Firesc să-ţi plac mai puţin! Dar m-am întors altul şi pentru Luminiţa. Cu aceasta de aci!

Arătă semnele din obraz.

— Firesc e ca şi dânsa să-l prefere, ca şi dumneata, pe Radu Comşa cel de atunci, care nu mai există. În numele lui, am venit să-i ofer dezlegarea…

Făcu o pauză. Tăie deşertul dinainte cu mâna. Continuă:

— Mă doare! Luminiţa a fost viaţa mea. Eram atât de sigur că am s-o fac fericită! Dar cum să-i impun prezenţa unui om desfigurat fiziceşte? După dumneata, tot aşa de desfigurat sufleteşte! Şi cum s-o târâi în aventura grea care presimt că are să fie viaţa mea de-acum?

— Radule!

— Pe dumneata nu te pot asculta… N-ai să înţelegi niciodată! Dumneata măsori totul, tai, rotunjeşti, rectifici; consideri omul un material inert! Mi-ai adormit de la început tot ce putea fi elan dezinteresat în mine; ai vrut să mă ţii aproape de pământ, să mă legi aci…

— Radu, niciodată nu m-am aşteptat…

— Şi acum, dacă mai stărui încă şi nu mă măturі din calea dumitale, cum ai făcut cu păianjenul de adineaori, a fiindcă mai crezi că ai să pui ordine, aci în obraz, şi ordine aci, în inimă!

— Radu, n-aş permite altuia să îndrăznească…

— Te stimez, dar te urăsc! M-ai făcut să săvârşesc laşităţi… Am stat într-un birou, când alţii mureau în gropi… Am lăsat odată un copil în ploaie, în drum, ca cea din urmă bestie. Când mă gândesc îndărăt, mi-e dezgust de mine! Parc-aş privi un vierme, care s-a îmbuibat… Aceasta ai fă-cut din mine…

— Comşa, ai fost ceea ce eşti!

— Acum îţi spui că după zece minute, când voi sfârşi ca să începi dumneata, am să devin iarăşi supus, marionetă trasă de o sfoară… Nu! Nu! Nu!

— Comşa! îi apucă Vardaru mâna.

— Nu! se răsuci Radu Comşa, pornind pe alee, fiindcă simţise că îi tremură glasul, că n-ar putea rosti un cuvânt

mai departe şi că pentru Luminiţa, la o singură chemare, ar renunţa la tot.

Alexandru Vardaru izbi cu piciorul în scaun. Înfipse cuţitul într-un măr, atât de puternic, încât mărul se spintecă în două; jumătăţile se legănară o clipă. Vardaru le mătură cu tăiuşul cuţitului.

Pe urmă, îşi aduse aminte că se calmează numai când repetă acelaşi lucru de treizeci de ori, în gând. Îşi puse mâinile în buzunări şi, privind în sus nucul aproape despuiat, constată: „Frunzele nucului au căzut, fiindcă e toamnă. Frunzele nucului au căzut, fiindcă…”

Sună izbită poarta de fier.

Radu Comşa porni pe stradă, cu ochii în pământ, fără să vadă, cu umerii încovoiaţi, cu gânduri dureros haotice din care, se alegea unul singur: „De-acum, s-a sfârşit! Nu m-a oprit… Atât aştepta!”…

— Hep-hep! Păzeşte!

Se dădu în lături. Trăsura cu roţi de cauciuc trecu în trap întins.

În fund, pe pernele albastre, picior peste picior, era răsturnată Zoe Vesbianu şi un căpitan francez care-i povestea, desigur, ceva de toată nostimada, căci în ochii amândurora lucea râsul.

Fără voie, Radu Comşa salută.

Zoe Vesbianu privi nedumerită, răsucindu-se peste coşul trăsurii, la acest ofiţer necunoscut, cu obrazul atât de oribil desfigurat.

„Nici dânsa nu mă mai recunoaşte. Ce sunt? Cine sunt acum?” se întrebă Radu, cu un gol în suflet, grăbind paşii pe strada cu trecători indiferenţi.

Merse mult.

Rătăci pe uliţi unde nu mai trecuse. Locuri străine. O cazarmă. Pe urmă o şcoală. O curte unde se plimbă convalescenţi cu mâinile în bandaje… De-acum rămâne singur. Numai el, faţă în faţă eu sine. S-a eliberat! Ar fi avut veşnic o şovăială. Ar fi trebuit să aleagă. Aşa s-au desfăcut

toate, de la sine. Liber, dar ce lipsită de bucurie e această libertate!

Se întoarse încotro vedea că se îndreaptă toţi trecătorii, spre străzile cunoscute.

Într-un colţ, îl zări pe Sofron Vesbianu, oprit din drum, ca să ademenească la el un câine alb, jigărit, corcitură de toate rasele, cu blana murdară şi coada flocăită.

Sofron Vesbianu pocnea din degete, înaintând spre câine:

— Na, sireacu! Na, cuţu! Na, mă cuţule!

Câinele se apropia câţiva paşi, se retrăgea, privea îndărăt distanţa până la gard, neîncrezător.

Scena părea ciudată şi neverosimilă. Bărbatul odios al Zoei, cercând să mângâie un vagabond al străzilor, mai ales după cele ce îndurase în biroul lui Vardaru. Atât de ciudată şi neverosimilă scenă, încât Radu Comşa crezu o clipă că, dintr-o cruzime monstruoasă, îl chema poate ca să experimenteze pe dânsul o tortură de el născocită, sau poate să-i arunce o otravă fulgerătoare.

Câinele îndrăzni în sfârşit să se apropie. Sofron Vesbianu îl dezmierdă pe blană, îi mângâie botul, îl bătu pe spinare:

— Mă, sireacu! Mă, cuţu, mă! Al cui eşti, mă cuţu? Cum te cheamă, mă sireacu!

Câinele se tolăni cu labele în sus, îşi frecă spinarea de trotuar, arătându-şi bucuria acestei dezmierdări neaşteptate. Sări în picioare, se gudură şi strănută.

— Mă sireacu, mă!

Pe obrazul lui Sofron Vesbianu, vânăt, cu ochii mici, se luminase o nobilă şi omenească bucurie.

Radu Comşa îl văzuse întotdeauna altfel. Învăţă că pe măsură ce străbaţi mai adânc în spăimântătoarea realitate omenească, în aceeaşi măsură omul devine mai indescifrabil, iar binele şi răul sunt împletite mai indisolubil.

Sofron Vesbianu se depărtă spre capătul străzii, întorcându-se din când în când şi chemând:

— Na, urâtule! Na, mă cuţule, mă!

Câinele îl urmă de la distanţă, legănându-şi coada flocă-ită, de bucurie poate că şi-a găsit în sfârşit un stăpân.

Radu domoli paşii. Se apropia de casă. Nu-l aştepta acolo nici măcar un câine cules de pe stradă.

Îl aştepta altcineva.

La poartă, maşina lui Alexandru Vardaru.

Şoferul salută, ducând mâna la caschetă.

— Ce e, Neculai? se acăţă de speranţă, cu glas uscat în gâtlej.

— Am venit cu duduia Luminiţa, domnu locotenent. E în cameră la dumneavoastră. V-a căutat, şi-acum vă scrie un bilet.

Radu urcă scările din două salturi.

Luminiţa, cu spatele întors la fereastră, scria la birou.

Când îl zări în prag, mototoli foaia şi se repezi să-l prindă cu amândouă mâinile de gulerul tunicii.

— Radule! Ce-a fost? Radu, ce sunt acestea?

Dar Radu Comşa simţi că buzele Luminiţei au ocolit obrazul cel atins şi că buzele au căutat, instinctiv, pielea netedă. Iar toată bucuria îi fu o drojdie acră!

— Ce s-a întâmplat, Radule? N-am înţeles nimic de la papŕ. Ţi-a luat pălăria şi-a plecat… L-am auzit întâia oară blestemând războiul… Adevărat, Radu, că tu? Că tu ţi-ai închipuit?

Radu Comşa strivea strâns pieptul Luminiţei la pieptul lui; îi dezmierda umărul mantăii de mătase, neîndrăznind să spere că totul nu s-a sfârşit.

— Luminiţa! Luminiţa mea!

Numai bătăile inimii zvâcneau prin haină. Luminiţa nu ridica privirea la el. Păstra ochii închişi. Îl vedea aşa cum îl ştiuse; nu cum o strângea lipită de trupul lui, plecând obrazul în care cicatricile palide arseseră chipul îndrăgit de ea, ca un acid.

Radu vru să-i desfacă nasturii mănuşii, să-şi lipească îndelung, cu recunoştinţă, buzele de încheietura moale a mâinii.

Luminiţa se împotrivi.

— Nu, Radule… Am venit să te iau. Mergi cu mine.

— Unde?

— Mergi cu mine. N-ajunge atât?

Îi atinse obrazul cu buzele, proaspete ca un fulg de nea.

— Ia-ţi o manta, ceva! Haide odată! Bătu nerăbdătoare din picior.

Şi se întoarse abia acum să privească biroul lui Radu, în care intrase întâia oară.

— Ce bine e la line! Şi cărţi ai… Ce multe încă, şi nu mi-ai spus nimic!

Răsfoi câteva, citi titlurile. Se opri la una şi râse:

— Pauvre Fustel!

Radu nu înţelegea.

Luminiţa răsuci volumul lui Fustel de Coulanges, aruncă ochii pe începutul unui capitol, pe altul.

— Pauvre Coulanges! Există cineva care a murit cu ideea că e un imbecil fără pereche… Grand-papŕ! Mitu Arpăşeanu…

Radu Comşa, cu mantaua pe braţ, cu figura împietrită de pustiirea din el, aştepta. Luminiţa se arătase nerăbdă-toare să meargă mai repede şi acum uitase… Nu-şi imagina ce vrea să-i spună.

Ea urmă, cu privirea sclipind a râs, furată de amintirea prea veselă:

— Am o remuţcare, Radule, ţi pentru Fustel de Coulanges, ţi pentru grand-papŕ! Nu ţi-am povestit? E nostim… Când eram mică, în clasa a treia de liceu, în vacanţă, grand-papŕ mă supunea la o tortură de două ori pe zi. Avea vederea slăbită de tot, nu putea citi. Şi căzuse păcatul pe mine, să-i citesc eu… De-ar fi fost măcar romane! Dar nu! Fustel de Coulanges, Taine, Michelet… Se punea în jâlţ, eu alături la măsuţă: „Haide, Luminiţa, treizeci de pagini şi ai scăpat…” Începeam. După un sfert de oră, mi se părea că n-au să mai sfârşească… Aruncam ochii la numărul paginilor: mai sunt douăzeci şi cinci, douăzeci şi două, douăzeci… Începeam să

sar aliniate… Pauvre grand-pčre se silea să înţeleagă, dădea din cap: „Şi acesta se numeşte un cugetător mare, Luminiţo? Observi ce gândire eliptică are şi cum îi lipseşte suita de idei? Am să revin la Tacit şi la Sueton… Ţie cine-ţi place, Luminiţo, Tacit sau Fustel de Coulanges?”. „Niciunul, grand-papŕ!” „Ei, drăcoaico, drăcoaico, te-am înţeles. Fugi la porumbeii tăi…” Scăpam. Zut pentru Fustel de Coulanges, zut pentru Tacit! Pauvre grand-pčre, pauvre Fustel!

Luminiţa izbucni în râs, aruncând cartea pe masă.

Râsul pătrunse în inima lui Radu, ca un vârf de cuţit răsucit.

Lui i se juca viaţa, şi Luminiţa putea gândi la altceva, putea râde? Sunt două lumi, două lumi care nu se pot pătrunde. În ochi se adună atâta mustrare, încât o văzu şi Luminiţa.

Se opri mâhnită deodată, readusă la realitatea prezentă şi posomorâtă.

Îi cuprinse gâtul, dar nu-l privi în faţă:

— Mă ierţi? Uită-te în ochii mei… Mă ierţi, Radu?

— De ce să te iert, Luminiţo? Tu eşti Luminiţa dintotdeauna, numai eu sunt acum altul!

— Cum vorbeşti, Radul… Mergem de-aci. Mă sufoc.

Îl târî de braţ.

La maşină, porunci lui Neculai să se aşeze în fund, ea trecu la volan, Radu alături.

Dădu drumul motorului. Un timp, merse atentă numai la trecătorii străzilor şi la viraje, schimbând vitezele, frânând, sunând claxonul, până ajunseră între teii Copoului.

— Unde mergem, Luminiţo? întrebă Radu.

— Ce-ţi pasă? Nu e destul că mergi cu mine?

Luminiţa acceleră. Vântul îi flutura şuviţele de păr scăpate de sub urechile bonetei de piele cenuşie; spre dânşii venea vertiginos peisajul de toamnă, cu frunze metalice şi cu unduirile moi ale colinelor.

Şoseaua era în afară de calea armatelor; întâlneau numai convoaie răzleţe şi drumeţi ferindu-se, dincolo de şanţ, din

vârtejul de praf.

Pe linia zării, Ceahlăul ridică din pâclă forturile vinete, apoi se nărui.

Luminiţa acceleră încă. De sub guma roţilor, pietrele mărunte împroşcau din praştii. Aerul vâjâia în urmă, spintecat de botul radiatorului.

Trecură printr-o dumbravă cu luminişuri în care se prefira blând soarele toamnei ca într-o privelişte eternă, nepângărită de toate zvârcolirile omeneşti.

O casă cu acoperiş de şindrilă, cu streaşina lată şi pe alocuri înnegrită de muşchi, se pitise ascunsă la marginea poienii. Era un paltin în faţă, o cumpănă de fântână, un câine ridicând somnoros capul şi încolăcindu-şi botul la loc; o femeie cu furca în brâu, păşind în urma unei vaci cu viţel, câteva mioare.

Luminiţa încetini.

— Aci aş vrea să trăiesc! Departe de tot, de toţi… Ah, cum mă fac toţi să sufăr! rosti întorcându-şi o clipă capul pe jumătate şi adunându-şi îndată atenţia la curba şoselei.

Radu tăcu. Luminiţa crezu că n-a auzit şi repetă, când şoseaua fu din nou linie dreaptă:

— Acolo să fim! Departe de toţi care… Numai noi doi…

Radu Comşa vorbi:

— Fiindcă ţi s-a părut de la distanţă, Luminiţo, ca acolo ar putea fi o viaţă idilică, fără nimic care să învenineze… Dar dacă ne-am fi oprit şi dacă am cerceta de aproape, ai vedea că şi viaţa acelora, ca a tuturor, e roasă de nemulţumiri mediocre, că îşi blestemă soarta, că râvnesc altceva… Îşi închipuie că toţi, că oriunde, în afară de ei, sunt mai fericiţi… Orice viaţă omenească e devorată de un rău ascuns în aşezările lumii, aşa strâmbe cum sunt…

Luminiţa acceleră din nou. Copacii de pe marginea şoselei galopau ameţitor spre Iaşii rămaşi undeva, în urmă. Acum Radu fu cel care crezu că Luminiţa n-a ascultat cu luare-aminte, încordată numai la mersul puternic şi ritmic al motorului.

Dar târziu, Luminiţa, fără să-şi schimbe privirea fixată înainte, vorbi poate numai pentru ea:

— Orice viaţă omenească e devorată de un rău ascuns, fiindcă oamenii n-au niciodată curaj să privească în ei şi să se explice! Să se explice lor şi altora!

— Lor şi altora…

— Da! Lor şi altora! Să renunţe la mândrie care ne închide în noi, ne pecetluieşte pe fiecare într-o crustă, cum îşi închid melcii cutia lor de calcar, când dă frigul.

Mai vru să adauge ceva, dar îşi luă seama. Strânse buzele şi acceleră. La capătul drumului se prăvălea, pe un clin, o pădure fumurie.

Când ajunse în margine, Luminiţa frână şi sări, trântind portiţa:

— Neculai, ne aştepţi aci! Verifică motorul, nu-mi place cum bâzâie…

Apoi, cu o satisfacţie pe care nu şi-o putea ascunde, că-tre Radu:

— Ţi-a plăcut cum te-am adus? Dă-mi braţul! Nu mă întrebi când am învăţat să conduc?

Radu privi praful şoselei. Ce se petrecea în el, şi ce deşarte întrebări îi punea Luminiţa! Desigur aceasta făcuse, când el era întins în pat, orb, şi când ea nu-şi găsea timp să vină.

— Mergem pe-aici! Îmi place cum foşnesc frunzele. Şi mirosul lor mă ameţeşte, ca un lichior foarte vechi…

Marginea pădurii era rară. Potecile, ascunse de noianul foilor. În adânc, întrecându-se cu ecoul, o pasăre ori o sălbăticiune repeta un sunet regulat şi mecanic.

Luminiţa se strânse mai aproape la pieptul lui Radu. Îşi smulse mânuşile ca să-şi împletească degetele goale cu degetele lui.

— Luminiţa… începu Radu.

— Nu! Te rog nu, Radu! Lasă aşa… îngână ea dureros.

Merseră tăcuţi sub crengile despuiate. Foşnetul paşilor suna uscat şi mortuar. Pasărea ori sălbăticiunea amuţise.

Toată pădurea era deşertată de viaţă. Frunzele cele din urmă coborau în cercuri line. Erau numai ei singuri acolo, într-o mare părăsire, strânşi unul lângă altul, să ocrotească o flacără muribundă, în larga dezolare a toamnei.

— Luminiţo! începu iarăşi Radu.

— Sunt obosită… Să stăm aci…

Era un trunchi răsturnat. Luminiţa ascunse ochii în palme.

Stătu mult aşa; poate îşi ascundea ochii uzi, poate îl chema înainte, pe celălalt Radu…

Nu i se vedea decât ceafa cu pieliţa fină şi brună, cârlionţii părului scăpaţi din boneta de piele gri; mică şi fără putere, ghemuită, strivită în decorul înalt, vânjos şi aerisit al codrului, care şi în moarte păstra o grandoare solemnă. Când desfăcu palmele, nu ridică ochii; vorbi privind în cimitirul de frunze de la picioare:

— Am spus adineaori, Radule, că oamenii sunt nefericiţi fiindcă n-au niciodată curajul să privească în ei şi să se explice… Lor şi altora! Ne înăbuşim în noi… Radule, îmi ajuţi tu să mă explic, să lămuresc ce e aici?

— Luminiţa!

— Vreau să fiu sinceră şi nu pot! Ca să fii sinceră, trebuie să ştii ce e în tine şi eu nu ştiu. Astăzi sunt într-un fel şi mâine nu mă recunosc… Care sunt eu, cea adevărată?

— Luminiţa!

Scutură capul şi, cu palmele împreunate între genunchi, după o pauză, surâse privind în gol:

— Observi ciudăţenia? Cer ajutor de la tine şi nici nu te las să vorbeşti! Mi se pare că mă întrerupi mereu de la ceea ce mă priveşte numai pe mine, parcă tu ai fi aici numai ca să asculţi… Altceva am vrut să vorbesc şi altceva spun! Altceva am simţit şi altceva este! Există cineva străin în noi, care ne dă la o parte, se instalează în locul nostru, vorbeşte pentru noi… Exprimă ceva din noi, dar nu mai suntem noi!

— Luminiţa!

— Te-am rugat, lasă! Era atât de simplu înainte! Mi se părea că totul are să fie veşnic… Nu mă temeam de tine, nu

mă îndoiam de mine. Îmi era dragă viaţa! Credeam că n-are să ne refuze nimic. Şi acum? E oribil să te îndoieşti de tine, să ştii că se află pitit aci un duşman care te pândeşte… Îţi dictează el! Radule, numai un an a trecut şi suntem atât de altfel!

Acum Radu, el stătea cu capul în pumni, cu coatele pe genunchi.

Trecu o suflare de vânt şi desprinse o plasă sonoră de frunze.

Luminiţa se îndreptă şi îl privi. Ar fi vrut să-i cuprindă fruntea la piept; dar braţul era frânt. Să-i rostească vorbe bune cu care a alergat până aci; dar cuvintele muriseră, reci, pe buze. Să-i pună fruntea pe genunchi într-o dureroasă spovedanie; dar omul de alături îi era străin, atât de străin!

Soarele îi scălda într-o lumină obosită, care nu mai putea încălzi nimic din ce se afla în ei obosit.

Cum a crezut că aceasta mai poate fi iubire? Era numai milă, remuşcare; îşi mai spunea poate că-l iubeşte, din orgoliu… Şi un gând crud îi tresări: „Dacă ar fi murit ca Mihai, ca alţii, l-aş fi iubit pentru totdeauna!” Îi fu spaimă de simplitatea cu care acceptase acest gând. Îi fu ură pe ea!

— Mă ierţi, Radule? Dacă ai şti câte gânduri! Dar acestea nu se pot spune… Mor cu noi…

Radu Comşa ridică ochii. Luminiţa îi văzu cicatricele în plin, gura cu buzele, voluptos desenate, de altădată – buzele de cadână, cum spunea Pol Vardaru – buzele strâmbate acum de rânjetul care dezvelea dinţii; colţul ochiului lăcrimos.

Întoarse capul spre pădurea înaltă şi impasibilă. Radu îşi prinse din nou obrazul în pumni. Ce mai sperase? Ce nebunie sperase?

Acum gândeau amândoi că mai bine s-ar afla oriunde în altă parte, decât aci, împreună. Ce căutau? Ce gând imposibil îi adusese?

Aşteptau amândoi să plece mai curând, dar se pândeau care va da semnalul întâi. Şi aşteptând, nu se mişca niciunul, ascultându-şi respiraţia.

O veveriţă trecu din creangă în creangă, pe puntea aeriană, sprintenă şi voioasă, lunecând ca o întrupare a fărăde-grijii, deşi îşi avea şi dânsa grijile sale: mica provizie de iarnă pusă la adăpost. Părea că se joacă de-a v-aţi ascunselea după ramuri. Se opri să ronţăie ceva, cu labele mici duse graţios la bot. Zvâcni spre vârf şi dispăru, înghiţită parcă de cer, redată aerian aerului.

Amândoi o urmăriseră cu privirea şi, când nu mai fu, îşi îndreptară ochii goliţi; Luminiţa spre fundul pădurii, el spre pământ.

Dura încă nesfârşită şi multiplă viaţa: era încă plină de măreţie natura şi de mister până la răsufletul celei mai infime vietăţi; numai ei stăteau acolo ca doi captivi în mijlocul codrului, legaţi cu un blestem de-o vrăjitoare rea. Iar ce se afla în ei adânc nu-şi puteau spune; era îngropat, ca apele subterane care n-au să vadă niciodată lumina şi se pierd în nisipuri, fiindcă nu se află mâna îndurată să le libereze. Nu se mişcau. Cine să rupă tăcerea? Să se ridice întâi?

Îi dezlegă un pădurar, cu tolba subsuoară şi cu puşca pe umăr, trecând şi poftindu-le ziua bună, cu mirare, fiindcă îi vedea târgoveţi, în pustiul lui. Se ridicară amândoi uşuraţi din vraja ruptă, îndreptându-se spre şosea.

Radu Comşa aprinse o ţigară.

— Minunată pădurea, toamna…

— Da, minunată!

Mai merseră un timp:

— Cred că pe aci am venit.

— Da, pe aci…

— Se cunosc urmele!

— Da, se cunosc urmele!

Gândurile se încrucişau altfel: s-ar fi strâns cu deznă-dejde să implore amăgirea că nimic nu e adevărat, că nimic nu s-a

sfârşit.

Dar vorbele sunau spăimântător de calme:

— E târziu? Ceasul meu a stat…

Luminiţa ridicase ochii spre Comşa; îi venise pe buze numele lui, Radu, şi nu-l rostise.

Începea să nu-l mai poată rosti.

Radu Comşa îşi privi ceasul de la mână:

— Şase… Şase şi cinci.

Şi urmări, mai departe, fumul albastru al ţigării risipin-du-se în aerul străveziu-roz, de amurg tomnatic.

Şoferul se uită lung la figurile lor împietrite; îşi fixă pentru el o opinie, pe care avea s-o împărtăşească în aceeaşi seară întregului personal din casa Vardarilor.

— Nu mă lăsaţi pe mine să conduc, duduie? Sunteţi ostenită…

Luminiţa îi făcu numai din cap semn lui Neculai să rămână îndărăt; îşi puse mănuşile şi se aşează tot ea la volan.

Mână maşina ca pe o fiară care trebuia dresată, căutând înadins linia cea mai apropiată de marginea şanţului, năpustind-o la viraje unde derapau roţile în prund. „Un pom, un singur stâlp, şi se sfârşeşte cu amândoi!” gândi, cu voluptate exagerată şi rea, Comşa.

Dar automobilul spinteca precis aerul, cu apusul în dreapta, învăpăiat, semn de toamnă vântoasă şi lungă.

Lui Radu îi păru că Luminiţa se plecase prea mult pe volan. Se plecă şi el să-i vadă chipul.

Din ochii Luminiţei curgeau lacrimi, zvântate de aerul vertiginos, fără să le şteargă. Se pleca numai să le ascundă. Şi bărbia îi tremura. Dar cu mâinile încleştate pe volan se arăta încă tare, cu toată îndărătnicia stăpânind fiara cu carapace metalică, aruncată ca un bolid de-a lungul şoselei.

În oraş, opri la poarta lui Comşa, Radu îi sărută mâna.

Rosti ceva, indiferent ce, numai fiindcă asculta şoferul.

Intră, fără să privească îndărăt; pe cel dintâi scaun căzu cu mâna rezemată de spătar, cu ochii astupaţi de îndoitura cotului.

Dar îi ridică îndată. Luminiţa era lângă el. Îi puse mâinile pe umeri, voise să-i ridice şi să-i strângă tâmplele, dar evitase atingerea semnului de rană pe care şi-l închipuia luciu şi rece, ca o piele străină, de mort.

— Radu… Nu poate să fie aşa! Cum să cred?

Trase un scaun aproape de el, îi prinse o mână:

— Nu pot să cred, Radu! Înţeleg ce e în tine când taci. Dar n-ai drept! Tot ce-am gândit noi, tot ce-am spus, nu poate sfârşi aşa… Cum să uităm? Nu. E nici un an de când… Tot trecutul acesta…

Radu îndreptă pieptul:

— Eu nu sunt un trecut, Luminiţo!

Însă ce mai voise să spună nu rosti.

— N-am înţeles aceasta! îşi apără Luminiţa cel din urmă spasm de chemare. Este ceva rău între noi. Are să treacă! Vezi cum am alergat? Am vrut să plec şi a fost cu neputinţă. M-au întors paşii din drum… Renunţ la toată mândria mea. Mă arăt cum sunt, cu toate urâţeniile mele… Cum, desigur, mă condamni. Dar cum am putea să ne întâlnim aşa mâine? Să întoarcem ochii amândoi? De ce nu vrei să înţelegi ce se petrece în mine? Să mă ajuţi a înţelege…

Se opri să respire, cu bărbia ridicată în sus, cum înalţă păsările guşa când beau apă. Apoi, cu simţul prezent al realităţii, care nu părăseşte niciodată femeia, îşi aşează rochia, prea ridicată, până la genunchi.

Radu Comşa observă gestul. Gândi: „Vorbeşte, dar atenţia îi e mai degrabă îndreptată la rochie, la nasturii mănuşii”.

— Viaţa nu e aşa cum am văzut-o! continuă Luminiţa. E mai crudă… A rupt ceea ce noi credeam veşnic, ca timpul… Îţi aduci aminte? Atâtea proiecte, Radu! Atât de simple ni se păreau toate! Vezi, pentru ele m-am întors. M-aş fi simţit vinovată faţă de viaţă, dacă n-aş fi făcut aceasta. N-am atâta orgoliu, să mă închid în el, ca tine. Învăţ că din viaţă trebuie să ne mulţumim cu ce ne poate da. Să ne facem o fericire a noastră din puţin. Din… din…

— Zi, Luminiţo! Spune cuvântul: din resturi!

— Nu aceasta, Radu… Dar cum pot să mă fac înţeleasă?

Luminiţa îşi apăsă ochii. Îi deschise iar, strângându-se alături, într-adevăr, fiindcă seara coborâse şi fiindcă, în umbră, obrazul lui Radu nu mai păstra nimic din muşcătura cruntă a fierului. Părea iarăşi Radu pe care îl iubise ea, de care se acăţa încă. Cel de aici nu mai putea fi cel de aievea.

— Nu, Radu! se strânse lacomă de umerii lui, frecându-şi obrajii de haina aspră. Tot ce-a fost rău între noi şi nu ne-am spus în vremea aceasta din urmă avem să uităm… Rămânem numai aşa, cum ne-am ştiut! Radu, numai noi acei de atunci am fost cei adevăraţi… Spune că ai să mă ajuţi să fiu aşa… Vezi, vorbesc cum n-am vorbit niciodată. Mă umilesc! Radu, nu feri obrazul de mine…

În întuneric, Luminiţa îi căuta obrazul pe care să pună sărutul pentru celălalt Radu. I s-ar fi dat cu un elan de deznădejde, cu o ofrandă a fecioriei, să pună ireparabilul între dânşii, să ştie că niciodată n-ar mai avea drept să şovăie.

Dar mâna, prinzând faţa lui Comşa, cuprinsese amândouă cicatricele pe care le simţi lucioase şi moarte. Şi-o re-trase mai repede decât a gândit.

Se ridică, aşezându-şi părul sub bonetă, cu toată pornirea răcită.

Vorbi ca foarte de departe:

— Mă dor tâmplele, Radu… Sunt ameţită! Trebuie să plec acum… Ce-are să spună Neculai? Dar te rog, Radu, să te gândeşti la toate… Eu te aştept! Oriunde ai să fii, eu te aştept… Nu-mi dai mâna?

Radu apropie degetele mânuşii, fără să le atingă de buze.

Luminiţa se depărtă împleticindu-se. Se rezemă de uşă.

— E întuneric… Condu-mă până la poartă… Tu cunoşti scările acestea…

Îl prinse încet, când se apropie, de după gât şi, înălţindu-se în vârful picioarelor, îl sărută pe frunte, ca pe un defunct.

Radu o întovărăşi până la poartă, cu capul gol. Luminiţa se ghemui într-un colţ al maşinii, subţire şi fără contur, ca o

manta aruncată.

Mai vru să întindă mâinile într-o chemare ultimă; dar altă putere i le ţinu cu pumnii înfipţi în perne. Automobilul urni.

Când Radu se întoarse, din întunericul zidului apăru Vasile Mogrea, cu chipiul tras pe ochiul pe jumătate închis, cu ţigara în coltul gurii:

— Zbură porumbiţa, Comşa! Ai?

Radu îi întinse o mână fără oase.

— Am văzut-o când a intrat după tine. Am aşteptat aci…

Radu îi făcu loc înainte, dar celălalt continuă:

— Mă gândeam întâi să vin ca din întâmplare. Să-mi iau rol de arbitru… I-aş fi arătat eu să ţină minte până la jude-cata de-apoi. Colo, pe şleau. Nu ca în romanele lui Bourget, cu mofturi şi mofturele… Dar când am văzut că nu aprinzi lumina, mi-am spus: „Haha! Astea nu-s mofturi! A găsit singur el, Comşa, explicaţia cea mai directă şi definitivă! Argumentul la care nu rezistă, nici o femeie.” N-am avut dreptate?

Radu încleştă dinţii. Vorbele prietenului pângăreau brutal, coborau trivial pe pământ ce era pur şi inalterat în toată suferinţa lui şi a Luminiţei.

Intrând în cameră, după ce Comşa aprinse lumina, celălalt inspectă patul intact şi ordinea în toate obiectele. Strâmbă dispreţuitor din nas şi aruncă ţigara pe podea, călcând-o cu piciorul.

Răspunse tot el:

— Constat că n-am avut dreptate, Comşa! Şi regret… Eşti mai naiv de cum te credeam… Ascultă-mă! Pe femeie o cucereşti cum poţi şi cum se întâmplă. Adesea nici nu ştii cu ce mofturi. Dar n-o păstrezi decât stăpânind-o. Acum văd scena. I-ai povestit, ce? Moft! Este un singur sistem, dragă Comşa, patentat de când străbunii noştri se aflau în grote. Nu dă greş niciodată! O înşfaci de mijloc şi o îndoi cum vrei tu. Nu te uiţi că-şi ţine genunchii strânşi. Nu as-culţi nici un scâncet. Sunt numai prefăcătorii. Mofturi! Dacă ai ascultat, eşti pierdut. Dacă nu, e a ta! Cât vrei. Vine după tine. Vine,

până când te sileşte pe tine s-o alungi… Dacă te-ai potrivit mofturilor, crezi că are să-ţi mai calce vreodată pe aci? Moft!

Vorbind, Vasile Mogrea. Cu chipiul pe cap, măsura camera dintr-un capăt în altul, acăţând cu vârful bocancilor colţul covorului, răscolind cărţile, mutând obiectele de pe birou.

Se opri înaintea lui Radu Comşa, îl privi cu compătimire, cu jumătatea ochiului drept închisă, fiindcă în colţul gurii fumega ţigara.

— Comşa, îmi dai voie să-ţi spun prieteneşte? Eşti un mare imbecil! Un Ceahlău de imbecilitate! Un Everest, un Gaurisankar de imbecilitate! Aceasta e tot! Restul sunt mofturi!

Radu îi vorbi, biruindu-se:

— Te rog, Mogrea! Dacă ţii să rămânem prieteni, te rog să nu-mi vorbeşti niciodată despre aceasta. Asculţi? Niciodată…

Celălalt slobozi două conuri de fum pe nări şi căscă ochiui închis.

— Niciodată?

Pufni, îmbrăţişându-l într-o privire de nemărginită milă:

— Bine. Am înţeles. De acord! Dar ai să vii tu să-mi vorbeşti. Să nu-mi ceri atunci să te ascult… Acum poţi să deschizi fereastra. Să iasă mirosul de ciocoaică. Duhoarea aceasta de Coty!

Pentru Vasile Mogrea, toate parfumurile erau Origan de Coty, supremul rafinament, Ceahlăul rafinamentului.

Şi, ca să-şi arate desăvârşita indiferenţă, deschise cea dintâi carte care-i căzu sub ochi: volumul lui Fustel de Coulanges, şi începu să citească.

În cinci minute fu transfigurat, ca întotdeauna când citea.

Tot ce era aspru şi vulgar în înfăţişare dispăruse; uitase şi pe Radu Comşa, uită şi de ce venise şi tot ce vorbise. Era acum cu două mii de ani îndepărtat, printre coloanele albe ale cetăţii antice, în togă albă, în sandala şi cu fruntea încinsă de lauri. Întorcea foile cu degetul, uşor. Desigur,

fără să-şi dea seama ce face, scoase chipiul şi îl aşează somnambulic pe un teanc de cărţi.

Radu Comşa, pe marginea patului, îl privea, rozându-şi unghiile. Încă o dată un seamăn al lui îi părea enigmatic. Indescifrabil. Adineaori îi răscolise sentimentele duşmane, fiindcă ofensase brutal o suferinţă ascunsă ca un om care ar fi apucat cu mâini păroase şi impure o fragilă şi nepământească imagine. Nimic din ce se petrecea în el, într-adevăr, celălalt nu presimţise. Credea că n-are să-i ierte niciodată aceasta. Şi acum, înaintea, lui arăta altul; strămutat în alt veac.

Vasile Mogrea simţi privirea lui Comşa asupra-i. Ridică ochii zâmbind în mustăţile aspre ca peria de dinţi, cu gândul încă la lumea de două milenii stinsă, de care se desprindea cu părere de rău.

Închise cartea, cerându-şi scuze:

— Manie, Comşa! Ăsta e opiul meu… Altfel aş turba, toată ziua dărâmând, răsturnând, înjurând… Mergem?

Venise să-l ia la întâlnirea unde fuseseră chemaţi de câteva zile încă, înainte de a pleca din nou pe front.

Nu ştiau bine câţi vor fi. Nici cine.

Ştiau doar de ce se caută.

Merseră fără să vorbească, urmărind fiecare alt gând, tot aşa cum îşi târau în dreptul felinarelor după ei, fiecare, altă umbră.

La casa din capătul Păcurarilor, dibuiră prin ograda întunecoasă, călcând pe o punte de scânduri îngustă, aruncată peste bălţi negre, care miroseau a grajd. Desigur, locuinţa unui birjar. Două trăsuri deshămate. Un cotiugar cu fân, de unde ronţăia molcom un cal.

Un felinar de tablă, cu capătul de lumânare pe sfârşite, lumina fumegos şi trist peretele galben, la intrarea cu trepte.

Din şură, se auzea cineva, vorbind, cu caii, ruseşte; omul îi văzu şi apăru balansând alt felinar în mână, strigându-le cu glas castrat:

— La dom ofiţer, mo roc? Bateţi, mo roc, la uşa! Nu resturnaţi, mo roc, samovar…

Ocoliră samovarul cu lucirea metalică stinsă în ungherul scărilor.

Le deschise uşa un ofiţer necunoscut, cu mâna prinsă pe sub tunică în bandaj. Îi conduse printr-o sală cu hamuri noi, atârnate în perete, zurgălăi şi zăbăli nichelate, cu mirosul special al magazinelor de pielărie. De aci, într-o încăpere dreptunghiulară, cu tavanul jos, de grinzi.

Se aflau adunaţi ofiţeri din toate armele, toţi tineri, fumând pe scaune sau întinşi într-un cot pe trei paturi; unii nedezbrăcaţi de manta.

Radu Comşa, cu surprindere, recunoscu pe Onisfor Sachelarie, care se ridică grăbindu-se să-i strângă mâna, cu privirea stăruitor fixată la semnele din obraz.

Câteva figuri îi erau familiare, din stradă, sau din spital, sau din întâlnirile frontului. Un copilandru cu pieliţă de domnişoară, dar cu numeroase şi cele mai înalte insigne şi decoraţii. Bogdan Cernegură, prietenul lui Ghenea şi enigmati-cul camarad de pe frontul Caşinului şi Grozeştilor…

Vasile Mogrea cunoştea mai mulţi. Îl părăsi, apropiindu-se de un domn cu ochelari, cu barbă de lipovean şi cu lavaliera neagră, care-i dădea aer de artist; singurul civil între toţi.

Au căzut în plină dezbatere. Intrarea lor întrerupse, fără îndoială, firul, căci, după ce se cunoscură toţi, ofiţerul cu mâna bandajată, desigur gazda, continuă:

— Eram doisprezece… Acum suntem paisprezece. Toată comparaţia mea cu cei doisprezece apostoli a căzut, precum vedeţi, prin prezenţa camarazilor Comşa şi Mogrea… Dar ştim că suntem mai mulţi! Poate sute, poate mii! Numai nu ne cunoaştem… Alexiuc, fă lampa mai mică, fumegă!

Alexiuc, sublocotenentul de artilerie cu obraz bălan de fată, făcu lampa mai mică. Îşi duse la nas degetele, să vadă dacă n-a rămas cumva miros de gaz, şi se aşează la loc, pe

marginea patului, să asculte cu atenţia binevoitoare a unui elev la o inaugurare de curs.

— Nu ne cunoaştem, şi de aceea am fost de idee cu câti-va camarazi să ne căutăm, să ne descoperim, să ne adunăm! N-aveam nevoie să fim deocamdată mulţi… Înainte de război, exista un sistem ingenios să te procopseşti cu un ceasornic elveţian gratis… Trebuia numai să împarţi la doisprezece prieteni douăsprezece bilete de câte doi lei, care le dădeau drept să obţină la rândul lor alte douăsprezece bilete… O dată acestea distribuite la alţi doisprezece prieteni, el devenea posesorul unui cronometru elveţian gratis! Vedeţi dar că tot sunt buni la ceva prietenii… Aceste prietenii, camarazi, să le folosim acum pentru a împrăştia din om în om dorinţa noastră de bine; tot ce-am meditat şi am pornit să nădăjduim în tranşee. Să le dăm un început de înfăptuire! Aproape toţi ne aflăm aci trecători… Locul nostru este pe front. Acolo trăim de-un an. Ştim ce e acolo… Alexiuc, iar filează lampa!

Alexiuc micşoră lumina şi se aşează docil pe marginea patului.

Radu Comşa privea cu pornire de prietenie la camaradul care vorbea, aşezat picior peste picior pe-un scaun în mijlocul camerei, însoţindu-şi cuvintele cu gesturile mâinii stângi sănătoase. Avea figura virilă, părul ţepos, tuns scurt şi ridicat în sus perie, ochii cercetând, în timp ce cuvânta, pe fiecare dintre ascultători în parte.

Vorbele sunau calde, fără pompă oratorică, povestind numai ceea ce ştiau şi gândeau toţi:

— N-aş vrea să dăm acestei întâlniri de camarazi înfăţişarea unei conspiraţii. Avem cu toţii o datorie pentru moment. Să ne apărăm bucata de ţară câtă ne-a mai rămas! Dar acolo, printre oamenii noştri, am contractat o obligaţie… Ştiu şi soldaţii la care ne întoarcem, că atunci când se vor sfârşi toate, ceva trebuie îndreptat. Făgăduieli se rostesc multe! Poate sincere! Dar făgăduielile şi jurămintele se uită, după ce a trecut primejdia… Zic,

prieteni, să vă găsească ceasul pregătiţi şi adunaţi! Să rezistăm.

Vorbind, privirea se opri la lampa care fumega; iar Alexiuc înţelese, nu mai aşteptă şi coborî fitilul în capsula de alamă.

Ofiţerul cu mâna în bandaj îi mulţumi din cap, urmând:

— Aici, am văzut cu toţii că există cumplită şi felurită mizerie. Chiar am simţit unii, să mărturisim, un fel de remuşcare, fiindcă de pe front îi înglobam pe toţi laolaltă, parcă toţi ar trăi în huzur! Dar se află aci şi multă lume pentru care războiul e numai un accident neplăcut, care durează prea mult. Se plimbă şi se plictisesc! Vor să sfârşească totul mai repede! Chiar dacă am mai pierde ceva din ţară şi din vieţi, numai să sfârşească! Ca să înceapă ei iar… Aceasta să n-o mai îngăduim, camarazi. Să nu mai înceapă tot dânşii! Vă mulţumesc că aţi venit… Acum să vedem părerea fiecăruia, ca să hotărâm un plan de acţiune.

Ofiţerul cu dreapta bandajată lăsă scaunul gol. Toţi priviră unul la altul.

— Vorbeşte tu…

— Ba tu! Eu mai la urmă.

— De ce nu vorbeşti dumneata?

Domnul cu ochelari şi lavalieră îşi netezi barba de lipovean, zâmbind.

— Ei, domnilor? îndemnă gazda.

— Să vorbească Simion! rostiră mai multe glasuri.

Cel care se numea Simion se apără, roşu ca un semnal de gară.

— Simion! Să vorbească Simion!

Fiindcă toţi strigau, se trezi şi Radu Comşa cerând cu înverşunare să vorbească Simion, deşi nu ştia cine e Simion şi nici de ce e nevoie neapărat să vorbească Simion.

Căpitanul Simion, pătrat şi spătos, păşi incomodat parcă de musculatura care scurtase braţele şi picioarele şi îi plesnea uniforma pe el. Pieptul era acoperit de două rânduri de decoraţii. Abia atunci Radu Comşa îşi aminti numele; căpitanul Simion fusese citat în comunicatul oficial.

De două ori capturase tunuri de la inamic şi, cu o singură companie, câteva sute de prizonieri la cotele cele mai încercate.

Căpitanul Simion îşi şterse fruntea brobonată cu batista. Vinele gâtului se umflaseră, sfori groase, se vedea că mai uşor i-ar fi fost să prăvale un tun cu umărul, sau să ridice câte un inamic de ceafă în fiecare mână, decât să dea examen de oratorie în faţa atâtor necunoscuţi.

Mototoli batista udă în pumni, ca şcolarii buretele de la tablă, când nu ştiu lecţia:

— Domnilor… camarazi… prieteni…

Se opri privind disperat lampa care încă o dată fumega.

Alexiuc împuţină lumina.

Aceasta îi mai dădu răgaz. Era cu picioarele răşchirate, plantat în duşumea, ca şi cum s-ar fi temut să nu-l smulgă o putere teribilă din loc. Dar operaţia lămpii sfârşi, fiindcă toate au un sfârşit pe lume. Căpitanul Simion îşi trecu iar ghemul batistei pe frunte:

— Camarazi… prieteni… domnilor… Eu nu ştiu să vorbesc. Eu sunt de felul meu silvicultor… Eu numai cu pădurarii vorbesc… Cu pădurarii şi cu soldaţii vorbesc… Camarazi, hotărâţi şi eu fac! Domnilor, camarazi… Eu atât am de spus: hotărâţi şi eu fac!

Strângea batista în mână. Ca o piatră din care avea printr-o minune să stoarcă apă. Socoti că n-a spus destul, se mai întoarse către toţi:

— Camarazi. Prieteni… Eu sunt silvicultor… Atât ştiu să vă spun! Vă jur: hotărâţi şi eu fac!

Se aşeză la loc, inundat în sudoare. Pentru toţi fu o deziluzie. Eroii trebuie să tacă.

Domnul cu ochelari şi lavaliera de artist surâdea misterios, netezindu-şi barba rară.

— Mogrea! Să vorbească sublocotenentul Mogrea.

Vasile Mogrea se repezi cu ţigara în gură şi cu ochiul stâng închis pe jumătate.

Dădu scaunul la o parte, ca un obstacol suprimat. Scuipă ţigara şi deschise ochiul.

Privi roată, la toţi, parcă atunci îi descoperea.

— Camarazi, toţi suntem veniţi de pe front şi ne întoarcem pe front! Cred că o să mă înţelegeţi deci… Aţi constatat acolo că inamicul îşi pierde caracterul individual, se confundă cu forţele vrăjmaşe ale naturii: trăsnetul, focul şi cutremurele. Nu mai sunt oameni, sunt numai inamicul, unităţi, o trupă! Dar când omori, omori oameni! Eu am omorât oameni! Nu-mi pare nici bine, nici rău. N-am remuşcare… Remuşcarea e un moft! Mă înţelegeţi, cu siguranţă. Toţi câţi suntem aci am omorât măcar câte un om. În afară de dumneata! Se adresă domnului civil şi cu ochelari şi lavalieră, care îl asculta zâmbind.

Domnul cu lavalieră plecă ochii intimidaţi; într-adevăr, el nu ucisese un om.

Vasile Mogrea îşi trecu mâna prin părul ca sârmele de frecat parchetul, mută scaunul din dreapta la stânga:

— Am constatat, camarazi, că pe duşmanii aceştia pe care i-am omorât nu-i uram! Urăsc nedreptăţile lor faţă de fraţii cotropiţi, armata lor, dar pe ei nu-i urăsc. Am văzut după aceea câţiva. Îi ştiţi cu toţii. Cu gura căscată, cu ochii holbaţi, sânge şi maţe. Mi-am spus: pe omul acesta eu l-am suprimat! Am săvârşit o crimă împotriva naturii! Am desfiinţat un exemplar din umanitate, care n-are să mai apară niciodată pe planetă. Moft! Eu am tras şi l-am ucis… Ei bine, camarazi, am vrut să mă înduioşez, să-mi descopăr o remuşcare şi nu m-am înduioşat şi nu mi-am descoperit nici o remuşcare… Toate s-au petrecut în afară de mine. Nu sunt responsabil de nimic, nici de laşitate. În sfârşit, moft! Voiam să ajung aici: se află un duşman mai apropiat decât acel de pe front… Cu neamţul ori cu ungurul, n-am avut nimic de răfuit de la individ la individ. Totuşi, pe acest om necunoscut şi cu care n-aveam nimic de împărţit l-am suprimat ca să-i las văduvă, orfani, surori şi alte mofturi… Vă repet că nu mă înduioşează. Nu-s umanitarist plângăreţ.

Ce? Ar fi fost el mai generos cu mine? Dar am constatat, camarazi, că duşmani adevăraţi şi veşnici îi ai numai pe aceia de aci. Prin care sufăr eu şi sufăr alţii şi a suferit taică-meu şi bunicu-meu şi neam de neamul meu… Pe duşman trebuie să-l cunoşti! Eşti duşman cu vecinul din gard, nu cu mandarinul din China, nici cu Fritz Wolf, pe care nu l-ai văzut în viaţă. Camaradul nostru a vorbit de pregătire, dar n-a spus ce fel de pregătire! Şi n-a spus pentru ce pregătire! A ocolit. S-o spun eu! Camarazi, să ne pregătim pentru răfuiala cea mare. Să-i chemăm la răspundere… Să-i înjugăm la plug, dacă trebuie! Să nu avem nici o milă de muierile şi de copiii lor! Dacă va fi nevoie, le vom arde casele şi le vom spinteca pruncii. Ne-au trimis să luptăm, nu pentru Ardeal şi Bucovina, fiindcă puţin le păsa lor de aceasta; ci ca să le apărăm căţeii şi târfele lor pe care le-au târât după ei şi au umplut lumea până la Paris şi la Tokio! Şi acum tremură. Făgăduiesc tot, ca să uite mâine tot! Să pregătim revoluţia, camarazi!

Vasile Mogrea mută scaunul de la stânga la dreapta, trântindu-l de tresăriră toţi, aşteptând să-i vadă sărind ţăndările.

Pe urmă, se făcu tăcere şi nimeni nu îndrăzni să privească la nimeni.

Căpitanul Simion se ridică spătos şi pătrat, îşi şterse sudoarea abundentă şi rosti hotărât:

— Eu aceasta nu o fac!

Apoi se aşează la loc şi îşi puse batista udă pe genunchi, să se usuce.

Tăcerea dură grea.

Domnul cu lavalieră continuă să zâmbească, răsucindu-şi vârful bărbiţei de lipovean.

Din fundul unui pat, cineva glăsui fără să se ridice:

— Îmi dai voie şi mie?

Glasul era cald, iar ofiţerul către care se întoarseră toate privirile ar fi avut poate o figură impersonală, ca alte sute şi

sute de oameni, dacă n-ar fi fost lumina bună şi albastră a ochilor.

Se uită peste oameni, cu fixitate de orb care vede dinlăuntru în afară.

— Îmi daţi voie? Eu cred, prieteni, că suntem toţi cu inimile obosite. Căutăm responsabili acolo unde responsabilă e numai viaţa. Camaradul meu şi-a descoperit o stare ciudată: nu-şi urăşte duşmanul în care totuşi a tras şi va mai trage, dar urăşte oamenii de aci în care n-a tras, şi sunt sigur că nici nu va trage!

— Ba bine că nu! izbucni Vasile Mogrea, uitându-se la ofiţerul care vorbea, ca la un duşman.

— Eu nu-i urăsc pe aceşti oameni pe care îi urăşte sublocotenentul Mogrea! Acum suntem mulţi care nu mai putem urî pe nimeni… Am auzit un cuvânt greu: revoluţie! Aceasta înseamnă iarăşi măcel şi dezlănţuirea urilor, pentru o fericire problematică. Ştim cum încep revoluţiile, nu ştim unde se sfârşesc. N-avem nici problemele, nici organizarea şi, mai ales, nici precursorii din Rusia. La o suferinţă prezentă, să adăogăm altele viitoare? Eu cred, prieteni, că revoluţia s-a făcut.

— Aş vrea s-o mai văd şi p-asta! se ridică Mogrea păşind apăsat prin cameră.

Celălalt îl aşteptă să termine de plimbat şi, când Mogrea se aşează la loc, continuă fără nici o iritare în glas:

— Revoluţia s-a petrecut în noi, prieteni… Eram altfel de oameni şi suntem alţii! Până mai ieri eram preocupaţi, abrutizaţi, împinşi într-un angrenaj din care nu exista scăpare… Destul să fi privit într-o dimineaţă de lucru lumea de pe stradă; toţi alergând alungaţi de minutarele ceasului, pe figuri o îngrijorare de oameni în gară să nu piardă trenul. Şi când sfârşea seara, unde era bucuria muncii împlinite? Unde era odihna aceea în care să găseşti reculegere? Care era răsplata acestei robii de oameni liberi? N-am văzut-o! Nimeni n-avea vreme să rămână o dată singur, în faţa lui singur! Undeva, exista în noi, infirmă

şi părăsită ca o cenuşăreasă, inima din noi pe care nu ne-o cunoşteam… Am descoperit-o atunci când ne aflam singuri în şanţuri, cu moartea înainte… Acest miracol îl datorim războiului. Are să creeze o religie nouă! Mila de toată omenirea, fiindcă începe cu mila de noi. Eu cred, prieteni, că numai aceasta e revoluţia cea adevărată… Să facem puţin bine, acolo unde putem îmbuna o asprime! Eu am avut un duşman pe care îl uram de moarte. Când m-am întors aci, l-am căutat şi i-am întins mâna. S-a mirat! N-a înţeles! L-am citit în ochi. Un fel de teamă, în prezenţa unui act absurd… E un om care săvârşise faţă de mine cel mai crud rău pe care un om îl poate face altui om! M-a privit şi a rămas uitându-se în palmă, cu frică parcă să nu-i fi lăsat acolo o otravă ori un praf explozibil… Dar după ce am plecat, sunt sigur că a căutat să priceapă şi că ceva în conştiinţa lui opacă s-a mişcat. Atât îmi e destul! Am pus un grăunte care va germina… Iar după aceea m-am simţit fericit şi mă simt şi acuma, parcă am smuls o ultimă rămăşiţă urâtă din mine.

— Moft! rosti Mogrea cu ochiul pe jumătate închis, aprinzând de la o ţigară o altă ţigară.

Celălalt nu arătă că a auzit. În fundul patului, cu privirea ţintuită în gol, părea acum că se dezinteresează de restul discuţiei.

— Moft, moft şi moft! păşi Vasile Mogrea în cameră, strămutând scaunul şi izbindu-l la loc.

Ofiţerul de gazdă, văzând că soarta scaunului e primejduită, i-l feri din cale. Mogrea trecu mâna pe frunte, să pună ordine iluzorie în părul rebel şi vorbi răguşit:

— N-am venit aci să ne tânguim ca muierile, nici să ţinem predici de amvon! Aceasta e treaba muierilor şi a popilor… Am venit să hotărâm fapte, nu vorbe. Restul sunt mofturi!

Căpitanul Simion se ridică neaşteptat, înaintă un pas, rostind cu cea mai mare energie:

— Hotărâţi, şi eu fac!

Îşi aduse aminte şi preciză singura rezervă:

— Dar revoluţie, nu! Camarazi, prieteni, revoluţie nu!

Sublocotenentul de artilerie, bălan şi copil, Alexiuc, nu-şi putu stăpâni un chiot de râs, ca o slujnicuţă gâdilată.

Căpitanul Simion îl privi cu mirare, ceilalţi cu dezaprobare.

Domnul cu lavalieră de artist surâdea discret.

Onisfor Sachelarie se alătură la părerea lui Mogrea.

Erau amândoi păroşi, cu figurile aspre, făcuţi să se înţeleagă, deşi unul era numai încăpăţânat, iar celălalt amestec de subtilitate şi trivialitate în continuă dispută interioară.

— Regatul, vorbi Onisfor Sachelarie, are trebuinţă de o revoluţie! Avem arme, avem oamenii cu noi! Când s-o găta războiul şi se ordonă demobilizarea, mergem să tragem la răspundere fanarioţii… Iancu şi Ion Ursu Horea au făcut revoluţie fără arme şi numai cu ţărani. Au să se adune mai mulţi decât ne cugetăm. Avem aci unul, pe domnul locotenent Comşa! Era un foarte elegant şi frumos regăţean de Bucureşti, pe care nu-l puteam îndrăgi… Acum războiul l-a trecut la necaz şi, dacă l-a durut, ni l-a adus vremea la noi. Să-mi dea voie să-i cer, pentru o judecată necugetată, iertare!

Toţi întoarseră ochii la Radu Comşa, cu cicatricele lui teribile.

Radu plecă obrazul ascunzându-l în umbră, ca şi cum s-ar fi aflat deodată ruşinos de gol înaintea tuturor. În privirea aruncată o clipă spre Onisfor Sachelarie nu se afla nici o prietenie.

Domnul cu lavalieră continuă să surâdă răsucindu-şi vârful bărbii din care făcuse un cârlionţ ca o coadă de răţoi.

Un locotenent cu semnul de medic la guler se ridică timid, cu o mână rezemată de capătul de metal al patului.

Cuvintele aprinse şi sacadate contrastară cu făptura bicisnică:

— Revoluţia e pretutindeni în aer… În Rusia e numai semnalul. Ceea ce nu spun comunicatele, ştim cu toţii… În

Franţa, în Germania, în Austria se dezmeticeşte proletariatul… Temniţele gem şi curţile marţiale condamnă pe capete… Să ne bucure! Cu cât represiunile vor fi mai crude, cu atât mai repede se apropie domnia proletariatului… Popoarele vor pace… Omul e făcut pentru pace. Cine a fost într-un spital a văzut toată mizeria războiului, mai odioasă decât e pe front! Am aci un manifest de la un prizonier german, ră-nit. Acolo Liebknecht, Roza Luxemburg… În Franţa, Romain Rolland… Sunt sute… Deschid drumurile. Se apro-pie revoluţia mondială… Nu putem rămâne în afară de ea…

— Moft, revoluţia mondială! întrerupse Vasile Mogrea, privindu-l cu singurul ochi deschis… Nu mă interesează ce se întâmplă în Franţa, în Germania şi în Rusia… Treaba lor! Răfuiala noastră e cu aceştia de aci. Încolo, moft! Îl priveşte pe fiecare personal!

— Revoluţia noastră o cuget numai ca o revoluţie naţională! întări Onisfor Sachelarie. Revoluţia mondială e o maşinaţiune evreiască.

— Jidovească, spune jidovească! stărui Mogrea, scuipând capătul de ţigară fără să-l atingă cu mâna şi cercând să-l stingă cu un scuipat, ochit de la distanţă, printre dinţi.

Locotenentul medic privi dureros la amândoi, cu tot sângele fugit din obraz. Mâna rezemată de marginea patului tremura imperceptibil. Peste ceea ce vedea el, cuvintele camarazilor căzură palme grele. Reluă:

— Şi eu sunt evreu! Aceasta nu mă împiedică să fiu bun român şi să mă consider în acelaşi timp cetăţean al umanităţii.

— Moft! Nu e vorba de dumneata! îi tăie vorba Vasile Mogrea. Dacă porţi uniforma românească, trebuie să fii bun român. Cetăţean al umanităţii, ce e aia? N-am văzut niciunul… Ai putea să-mi spui cu ce paşaport umblă? Baliverne şi mofturi!

Medicul cercă să urmeze:

— Dumneata singur ai recunoscut că nu urăşti oamenii pe care i-ai ucis, măcar că erau nemţi, unguri sau austrieci. Cine i-a văzut într-un spital fără uniformă, numai cu rănile lor, a descoperit că sunt numai oameni într-o suferinţă generală… Glonţul produce tot atâta durere în carnea unui german, ca şi într-a unui român! Când dumneata spui că ai tras, numai fiindcă aşa ţi-a dictat educaţia militaristă, nu o convingere personală, ai recunoscut, fără să ştii, că te simţi cetăţean al umanităţii. Eşti mai aproape de idealul meu, decât crezi…

— Nu mă învăţa dumneata, domnule medic, ce sunt. Mă cunosc doar! Umblu cu mine de când eram mic! Moft! Umanitatea? De unde o mai scoaserăţi şi p-asta?

Locotenentul medic încovoie umerii sub apăsarea veche a osândei la ostracizare, de care nu se lovea întâia oară. Avea fruntea înaltă, ochii neliniştiţi de o suferinţă înăbuşită acolo, fiindcă afară întâmpină batjocuri şi prigoană. Era pipernicit, cu braţe subţiri, fără musculatură, cu obrazul fără sânge şi numai cu pometii prea roz, cu stigmatul ftiziei; firav exemplar al poporului care a îndurat toate prigoanele din ţară în ţară, de două mii de ani.

Radu Comşa îl compătimi, o clipă, cu simpatie de infirm pentru alt infirm.

Se gândi că e dintre acei evrei, cărturari şi himerici, care ispăşesc aci şi pretutindeni avuţia arogantă a feluriţilor Rotschilzi…

Locotenentul evreu se lăsase să lunece încet pe marginea patului, rezemându-şi capul mare în palma cu degetele osoase şi privind pe podea restul din ţigara lui Vasile Mogrea, care se sfârşea de fumat singură.

Radu Comşa îşi rodea unghiile.

Domnul cu barbă surâdea uitându-se la lampa care, printr-un inexplicabil capriciu, încetase să mai fumege.

Bogdan Cernegură, prietenul lui Ghenea şi camaradul tăcut, singuratic, de pe frontul din munţii Bacăului, păstra şi aci aceeaşi absenţă care-l despărţea de oameni, deşi în

ochii negri, profunzi lucea o fierbinte văpaie de mistuire lăuntrică.

Ofiţerul de gazdă rupse tăcerea, aducând scaunul la loc, fiindcă socoti că nu mai e ameninţat de mânia lui Mogrea:

— Ne-am îndepărtat de la chestie! trece timpul, camarazi, şi încă n-am hotărât nimic!

Căpitanul Simion se mişcă din loc, se ridică pe jumătate şi se aşează fără să pronunţe nimic. Dar toţi înţeleseseră ce voise să spună: „Hotărâţi, şi eu fac!”

Sublocotenentul Alexiuc, ca să-şi alunge râsul, se gândi la lucruri cumplite.

— Ca să ne hotărâm, trebuie să ne înţelegem! se plimbă Mogrea prin cameră.

Precaut, ofiţerul de gazdă îi retrase scaunul din cale.

— Trebuie să ne înţelegem, şi văd că fiecare vrem altceva! Câte capete, atâtea mofturi! În acest caz am venit aci să facem un moft şi o mie de mofturi! Aceasta e!

Spunând, apucase scaunul înainte ca ofiţerul de gazdă să-i fi putut prevedea intenţia, îl ridică la jumătate de metru şi îl trânti pe cele patru picioare atât de puternic, încât lampa se clătină pe masă şi începu iarăşi să fileze.

Dar scaunul era solid şi scăpă teafăr.

Se ridică un căpitan voluminos, cu încetineală calculată, scuturându-şi fire invizibile de pe tunică şi aranjându-şi manşetele.

De la prima mişcare, toţi înţeleseră că se pregăteşte să rostească o prelegere şi toţi ştiură, fără să fi putut spune dinainte de ce, că va fi o prelegere lungă şi plicticoasă.

De altfel, căpitanul era conferenţiar universitar, aştepta, de când a intrat, să-i vină rândul. Era sigur că numai el va clarifica totul şi definitiv.

Îşi privi manşetele, nasturii; privi cu ochi de mulţumire bovină la toţi dimprejur, la masă, la tavan, la pereţi, la lampă. Îşi trecu delicat mâna prin părul dat pe spate. Se ştia impunător. Tuşi şi îşi şterse mustăţile corect retezate,

cu o batistă albă, pe care o despături apucând-o delicat de mijloc, scuturând-o şi pe urmă împăturind-o la loc.

— Domnilorrr!

Privi din nou la toţi împrejur, aşteptând să se facă linişte.

— Camarazi! Seneca, ilustrul discipol al lui Zenon, într-o scrisoare către Lucilius, condamnă războiul cu aceste cuvinte…

Radu Comşa pricepu că nu va putea să urmărească nici o perioadă până la sfârşit.

Ceilalţi începură să privească în tavan, să-şi cureţe unghiile, sa se aşeze mai bine, ca pasagerii în vagon, când se pregătesc de dormit.

Ofiţerul de gazdă deschise uşa şi vorbi şoptit cu o ordonanţă, revenind apoi în vârful degetelor.

— Dacă privim în natură, scrie generalul Bernhardi, găsim că războiul e legea fundamentală a evoluţiei… continuă conferenţiarul.

Comşa inspectă cu de-amănuntul pereţii afumaţi, soba uriaşă după moda rusească, portretele muscalului-proprietar: ţarul Nicolae, împărăteasa, împărăteasa mamă, o fotografie înfăţişând o trăsură goală, nouă, cu roţi de cauciuc şi muscalul în caftan de catifea, atingând cu vârful cravaşei spinările cailor cu părul ţesălat lucios. Icoane ruseşti: sfântul Gheorghe, sfântul Spiridon, mucenica Pelaghia, vederi din Moscova, Kremlinul…

— Profesorul Grasset afirmă, pe de altă parte, că există o noţiune biologică a libertăţii, care recunoaşte neuronilor psihici umani o activitate proprie…

Toţi căpătaseră aerul absent al musafirilor siliţi să asculte cu resemnare, când cântă fata gazdei la clavir, acelaşi vals, în fiecare după-amiază de ceai.

Domnul cu lavalieră îşi netezea barba surâzând cu bunăvoinţă egală şi superioară, cum surâsese la tot ce asistase până acum.

Singur căpitanul Simion, aplecat să soarbă cuvintele mai de aproape, cu vinele gâtului umflate, stacojiu şi apoplectic,

asculta cu religiozitate, admiraţie şi respect un om care putea să vorbească atât de mult, atât de repede şi savant. Dar, pe figura cu toţi porii deschişi să sugă înţelepciunea conferenţiarului, se vedea lămurit că eroul căpitan Simion nu înţelegea despre ce era vorba; tot aşa ar fi ascultat Mahabarata în limba sanscrită.

Vorbitorul însă, bucuros că a găsit un om să-l asculte cu atenţia şi religiozitatea cuvenită, se adresa acum îndeosebi căpitanului, direct, ca şi cum ar fi fost vorba de o chestiune personală între ei doi:

— Asociaţiile formând clanuri şi naţiuni sunt bazate pe respectul reciproc al egalelor capacităţi egoiste, cum spune Le Dantec şi e destul pentru aceasta să accentuăm…

Radu Comşa număra grinzile, tavanului, pe urmă scândurile văpsite verde. Vasile Mogrea găsise o carte şi, întorcând foile, mascat de domnul civil cu barbă şi lavalieră, citea, ca un elev romanul, sub pupitru.

O mână îl atinse pe Radu pe umăr. Un locotenent, care stătuse tot timpul nemişcat la dreapta şi în spatele lui, încât îi simţise respiraţia caldă în ceafă, îi vorbi în şoaptă:

— Domnule Comşa, îmi dai voie să-mi spun încă o dată numele? Poate că vă aminteşte ceva. Teodor Bilbor, frate cu Elena Bilbor, prietena domnişoarei Vardaru… Ştiu de la Elena că o cunoaşteţi… E poate deplasat ce o să vă cer, dar am observat că tot nu ascultaţi… Pe urmă, cine mai ştie dacă ne mai întâlni vreodată? Acum, fiecare din noi poate că ne vedem ultima oară…

Se opri, fiindcă vorbitorul privi sever în colţul lor.

Când conferenţiarul universitar se întoarse iarăşi să încheie chestia personală cu căpitanul Simion, fratele Elenei Bilbor continuă:

— Ştiu că Elena e cea mai bună prietenă cu domnişoara Vardaru… De aceea numai mi-am permis… Iată ce voiam să vă rog: ce fel de individ e Scarlat Măinescu? Vă întreb, fiindcă e prieten cu dumneata.

— Eu, prieten cu Scarlat Măinescu?

— Cel puţin aşa spunea dânsul…

— Cunoscut, da! Nu prieten!

— Am înţeles atunci, domnule Comşa! Vă mulţumesc.

Radu Comşa întoarse ochii mirat la tânărul care îi amintea acum deplin ochii şi ovalul obrazului şi toată înfăţişarea Elenei Bilbor.

Ce voia să spună că a înţeles?

— Am înţeles, îi preveni întrebarea locotenentul Bilbor, după graba cu care dumneata te-ai apărat de bănuiala că aţi putea fi prieten cu indivizi de speţa acestui domn Măinescu… Atât îmi ajunge! Întăreşte ce ştiam eu…

Comşa se gândi la seara de astă-primăvară, când îi văzuse pe Scarlat Măinescu în casa Vardarilor, şoptind la urechea Elenei Bilbor.

Începu să înţeleagă şi el tot ce nu era prea greu de înţeles, cu o adevărată mustrare. Se hotărâse atunci să atragă luarea-aminte a Luminiţei şi nu o făcuse. Era poate prea târziu; chiar atunci poate că ar fi fost prea târziu.

— Şi de ce te interesează, domnule Bilbor, prietenia ori neprietenia mea cu Scarlat Măinescu?

Fratele Elenei Bilbor întârzie să răspundă, răsucind capătul unei curele.

Numai târziu spuse, privind atent la Comşa:

— Elena e de două luni logodnica acestui domn Măinescu!

Citi în ochii lui Comşa impresia neplăcută şi ştiu de ce s-a încruntat.

— Nu e aşa, domnule Comşa? Nu e aşa că dumneata dacă ai avea o soră, n-ai dori să devină nevasta unui individ ca acest domn Măinescu?

Radu Comşa scutură din cap. El avea o soră; era nevasta unui soldat, a unui ţăran pe care nu-l văzuse niciodată. Dar într-adevăr, oricine altul nu se putea asemui cu un asemenea specimen, ca acest Scarlat Măinescu.

— Biata Elena! Merita altceva! murmură Teodor Bilbor, retrăgându-se în ungherul lui şi lăsându-l pe Radu Comşa să-şi roadă până la carne unghiile.

— Două secole mai târziu, Diderot scria: Războiul este un fruct al depravaţiei omeneşti, e o maladie convulsivă şi violentă a corpului politic! se auzi ca prin vis glasul conferenţiarului şi toţi se mişcau din loc, se răsuceau, îşi astupau căscatul cu palma şi aveau lacrimi în ochi de cât li se dislocaseră fălcile.

Au venit aduşi de dorinţa să precizeze ceea ce era confuz în ei, să să hotărască, să înfăptuiască ceva.

Când o înşiraseră pe străzi până aci, erau plini de nerăbdare, călcau cu emoţie, spunându-şi că vor asista poate la un episod din viaţa lor care va deveni un eveniment hotărâtor pentru toate vremurile de mai târziu.

Acum doreau toţi să plece mai repede, se simţeau străini, erau sătui de glasul monoton, de prezenţa lămpii fumegoase, de aerul mirosind a tutun, a gaz şi a pielărie.

— La arienii din India, ca şi la semiţii din Palestina, am văzut că societăţile monastice născând din…

Toţi priveau lampa cu fitilul ars şi sticla afumată, dorind să se întâmple ceva neaşteptat, să explodeze, să ia foc; orice catastrofă, care să-i scoată prin miracol din cleiul acestei plictiseli.

Unii se gândeau că au renunţat la o întâlnire cu o femeie pe care poate n-au s-o mai vadă niciodată; alţii că-i aşteaptă familia, un prieten sau două ceasuri de somn într-un pat cu aşternut omenesc, un bun pe care au să-l regrete peste câteva zile, când vor fi din nou în bordeiele subpământene.

Toţi priveau posomorâţi.

Numai conferenţiarul vorbea senin, ştergându-şi din când în când graţios mustăţile cu o atingere a batistei albe, pipăindu-şi manşetele, destăinuindu-i cu un zâmbet dulce căpitanului Simion ce fac arienii din India şi semiţii din Palestina, şi ce-a scris Seneca, ilustrul discipol al lui Zenon, către Lucilius.

Destinul voi ca sublocotenentul Vasile Mogrea să sfârşească de citit capitolul din cartea începută şi să privească la ceas.

Aruncă volumul peste capul domnului cu barbă de lipovean şi lavalieră şi, ridicându-se, se apropie cu paşi apăsaţi de scaunul de unde grăia căpitanul conferenţiar.

Iar toţi cei care priviseră până acum posac în gol răsuflară, înţelegând că supliciul sfârşeşte, dacă se amestecă Mogrea.

— Chiar dacă se întâmplă la unele moluşte şi la unii viermi ca elementul bărbat al unui individ să-şi fecundeze ouăle, acest hermafrodism e o excepţie; e necesar, în general, să fie o împreunare între doi indivizi distincţi, de sexe distincte…

Vasile Mogrea îl privi cu mâinile în buzunările tunicii, cu ochiul stâng închis, cu ţigara în colţul gurii, împroşcând două spirale de fum pe nări.

— Moft!

Conferenţiarul ridică ochii bovini, mai mult mirat decât ofensat de întrerupere.

— Da, moft! Crezi dumneata, domnule căpitan, că ne-am adunat aci ca să ne înveţi cum fac viermii copii şi cum să-i facem noi? Meşteşugul acesta l-am învăţat cam de multişor…

— Domnule sublocotenent!

— Nu sunt nici sublocotenent, nici nesublocotenent! Ne-am adunat mai mulţi camarazi să ne spovedim păsurile şi să hotărâm ceva… Dumneata ne vorbeşti de Seneca, amaleciţi, Diderot, Zenon, mofturi şi alte moluşte…

— Vreau să expun idealul moral al omenirii în faţa războiului…

— Moft, domnule căpitan! E miezul nopţii şi n-avem timp să ascultăm ce-a fost cu amaleciţii. Concluzia! Aceasta ne interesează… Care e concluzia dumitale?

Căpitanul n-avea nici o concluzie.

Se ridică demn, îşi împături batista şi începu să se plimbe, cu un surâs de milă, pentru asemenea societate în care regretă că s-a amestecat. Toţi se sculară în picioare, tuşind, întinzându-şi braţele amorţite, scuturând scrumul ţigărilor,

tropăind să-şi aşeze hainele. Începură să-şi caute chipiurile, să se încheie la nasturi.

Căpitanul Simion privea, cu admiraţie amestecată de teroare, la sublocotenentul Mogrea, care se încumetase să reteze atât de scurt un orator care vorbea atât de mult, de repede şi savant.

Se ridică şi el, pătrat, mişcându-se ca un tanc printre ceilalţi, cu regretul vag că nu va afla niciodată ce legătură misterioasă e între idealul moral, războiul şi fecundarea ouălor de moluscă.

— Aşadar, n-am hotărât nimic! rosti cu părere de rău şi cu o scuză în glas ofiţerul de gazdă, văzând cum i se risipesc oaspeţii.

— Ce să hotărâm? Unul vrea revoluţia mondială; altul crede că din război am învăţat mila şi trebuie să împărţim pomeni în dreapta şi în stânga, de sufletul morţilor; domnul căpitan ne trimite la Zenon… Moft! Vom pleca fiecare să facem ce ne taie capul. Restul, moft şi o mie de mofturi!

— Să ne mai întâlnim mâine sau poimâine! stărui gazda.

— Să facem un comitet! îşi dădu părerea Onisfor Sachelarie, venit din patria preşedenţiilor şi comitetelor…

— Moft! îşi tufli chipiul pe ochi Vasile Mogrea. Acum de asta avem nevoie? De comitete şi comiţii?

Căpitanul Simion, cu chipiul care-i strângea tâmplele ca un cerc prea îngust, călca ţeapăn, făcându-şi loc şi declarând cu fermitate:

— Camarazi… prieteni… Eu nu mai fac! Eu înţeleg fapte! Eu m-am hotărî! Când sună demobilizarea. Românie mare, Românie mică, eu nu vreau să mai ştiu… Eu mă întorc la pădurile mele! Eu sunt silvicultor! Eu nu ştiu să vorbesc. Mă scuzaţi, camarazi… prieteni… eu nu pot…

Îşi scoase chipiul şi îşi şterse sudoarea, trecând apoi batista şi pe pielea dinlăuntrul chipiului.

— Camarazi… prieteni… Nu vă supăraţi! Eu, dacă nu mor, mă întorc la pădurile mele! Eu nu pot să mă mai amestec… Eu sunt silvicultor…

Domnul cu barbă şi lavalieră, care nu rostise toată vremea nici un cuvânt, continuând să surâdă, îşi luă pălăria cu boruri imense şi se strecură pe uşă. Nimeni n-ar fi putut să spună de ce venise, de ce surâsese tot timpul, de ce tăcuse şi de ce pleca…

Afară coborâse ceaţă opacă.

Felinarul lumina bolnav, într-un manşon alburiu, fără să arate drumul. Călcară în echilibru pe scândurile înguste, până la poartă, în ograda cu bălţi duhnind fermentat a grajd. Calul ronţăia legat de căruţa lui. Alţi cai strănutau în grajd. În şură, lumina era stinsă.

Nu se vedea la doi paşi înainte.

Se risipiră.

Ofiţerul cu ochi albaştri şi buni, care nu voia revoluţia, ci o religie a milei, vorbi încet cu glas mâhnit, luându-şi noapte bună de la Comşa:

— Încă mai avem nevoie de război… Nu ne-a învăţat tot… Mai trebuie suferinţă, pentru ca oamenii să afle că răul nu e afară… e în noi… şi că vindecare se află tot în noi.

Îşi rosti numele, de astă dată distinct.

Atunoi Radu Comşa ştiu că e acelaşi nume de pe coperta uneia din cele trei cărţi pe care le purtase cu el în bordei. Dar celălalt plecase, înainte de a aştepta un cuvânt.

Îi prinse braţul Vasile Mogrea. Merseră pipăind cu piciorul bordura de granit, în ceaţa densă care asfixia felinarele în agonie.

Tăceau, cum tac întotdeauna oamenii după ce au vorbit prea mult, au auzit vorbind prea mult, au fost prea mulţi.

Oraşul tot era orb. Cu ferestrele stinse. Cu negura înfăşurându-l ca o scamă, acăţându-se lipicioasă pe haine, înăbuşind respiraţia.

Orbecăiau pe lângă ziduri, împiedicându-se, întinzând mâinile să nu izbească într-un perete, în stâlpi. S-ar fi spus că planeta s-a împotmolit în altă atmosferă irespirabilă, pentru altfel de vietăţi, de peşteră, unde n-are să mai străbată un soare niciodată.

Prin mijlocul străzii scârţâiau însă roţi.

Oraşul dormea mocnit; dar poverile continuau să se târâie spre gări, spre bariere, spre câmpurile în care războiul continua undeva. În amândoi crescu dorinţa să se afle mai repede acolo. Aici nu aveau încă ce căuta!

Vasile Mogrea vru să-l întovărăşească până acasă.

— Nu… Noapte bună!

Îi strânse mâna. Se despărţiră. Lui Radu Comşa îi păru că prietenul a plecat prea repede. Desigur, atât aştepta. Voia adineaori să rămână singur şi acum n-avea ce face cu singurătatea. Îi auzi paşii depărtându-se, repezi şi siguri. Pe urmă, nu se mai auzi nimic. Îşi târî picioarele pe asfaltul mat.

Ridică ochii spre cer.

Dar nu mai era cer deasupra.

Apoi şi luminile ofticoase se stinseră brusc de la uzină. Bijbâi într-o cavernă cu hrube întortocheate, într-un mare întuneric. Ca întunericul lui, când era cu ochii legaţi. Atunci însă lumina lui era înlăuntru. Se temea ca de o bucurie prea mare de ceastălaltă, de afară! Iar când venise această lumină, ce trist miracol! Îşi muşcă unghiile şi îşi dădu seama că le roade. Vârî mâinile în buzunarele mantăii. Îşi roade unghiile… Alexandru Vardaru decide soarta fetei lui, ca parcelarea unui teren. Lui Onisfor Sachelarie îi slujeşte argument… Ce-a ajuns? Şi Luminiţa… Doarme? Gândeşte la el, la ei? „Radule, ajută-mă să-mi explic… Să ne facem fericirea noastră din puţin…” Din resturi. O fericire nu se cârpeşte din resturi! Acum nu trebuie să mai gândească la aceasta… La nimic din ceea ce nu va mai fi în curând decât un trecut… Acum viaţa lui nu-i mai aparţine: o datoreşte altcuiva… Cum şi-au pierdut timpul! Vorbe; fiecare urmăreşte egoist o nălucire a lui, la care nu renunţă. Au venit acolo, şi fiecare a venit cu altă realitate, din el; cea dinafară nu există; realitatea e numai în noi. Şi e inexprimabilă! A spus-o Ghenea: „Cuvintele sunt prea tocite. Trădează gândul…” A spus-o astăzi Luminiţa:

„Altceva am voit să vorbesc şi altceva spun”. E o suferinţă generală a omenirii. Poate pricina tuturor celorlalte suferinţi. Incomunicabilul care te izolează pentru totdeauna de ceilalţi semeni… S-a rătăcit… Trebuia să apuce pe cea dintâi stradă… Ce noapte mucedă! Iar îşi roade unghiile! Când nu-ţi mai poţi supraveghea nervii, semn rău! Era stăpân altădată pe fiecare gest. Prea stăpân… Aproape ca Bogdan Cernegură, camaradul ceva mai tânăr, care nu-şi destăinuia nimănui nimic din lumea sa interioară. Totuşi, în astă-seară a făcut un gest, parcă ar fi voit să se apropie şi să-i vorbească. Ar fi făcut-o, desigur, dacă nu începea căpitanul tocmai atunci… Ce imbecil căpitanul, cu toată conferinţa lui! Ce voia? „Aştept concluzia!” Cu ce privire idioată s-a mirat! N-avea nici o concluzie! Pentru concluzii nu compilezi din cărţi: ţi le dă viaţa! Le cauţi ori le aştepţi. Pentru el e limpede. De-acum e singur. Numai omul singur e tare!

Când a dispărut ceaţa? S-a retras miraculos, ca un văl ridicat. Acum sunt stelele sus; cerul e înalt şi pur.

Ridică ochii spre tremurul stelelor clare şi eterne, diamantin prinse în catifeaua albastră a nopţii. Merse înviorat. Sprinten, ca în ritmul unei melodii de Lully.

Oraşul era scăldat în lumină ireală; lumină stelară. Şi aerul uşor purificat; ca o fereastră care-a fost deschisă într-o cameră de convalescent şi a lăsat să explodeze, hohotitoare, sănătatea.

Trase zăvorul portiţei nerăbdător, ca la o întâlnire la care a întârziat.

Urcă scările într-o suflare.

Aprinse lumina şi, fără să-şi dezbrace mantaua, scrise în picioare, pe un plic, adresa Luminiţei, cu litere apăsate.

Îşi scoase verigheta din deget şi o puse pe birou. Inelul fugi până la cadra de lemn a mesei, se ciocni de margine, se cumpăni o clipă şi se întoarse îndărăt, împins de un deget nevăzut. Îl înfăşură într-o foaie albă şi închise plicul.

Zvârli mantaua şi chipiul. Întinse braţele ca un om liberat de cătuşe.

Se culcă îmbrăcat, acoperindu-şi ochii, să facă întunericul în care de două luni învăţase să găsească lumină. Fără să-şi dea seama, pipăia din când în când inelarul gol, de pe care lipsea veriga de aur.

Puse atunci amândouă mâinile sub cap.

Când deschise ochii târziu, privirea s-a oprit în colţul de lângă uşă. Cele două scaune erau apropiate, aşa cum rămăseseră de astă-seară, când stătuse, el şi Luminiţa, acolo. Păreau că, singure, continuă numai pentru ele ceea ce începuseră ei.

Radu Comşa se ridică şi le despărţi.

CARTEA A TREIA.

Capitolul 1

TRĂIASCĂ ROMÂNIA MARE!

La colţul bulevardului, o caterincă tânguia valsul din Prinţesa dolarilor.

Omul cu pălăria fără nici o formă şi fără nici o culoare răsucea fără nici un entuziasm manivela, măcinând sacadat notele, ca grăunţele de cafea în râşniţa cu melodii.

Papagalul moţăia cu penele prăfuite. Tresărea scâncind cu o privire bolnavă, de câte ori lădiţa smucea prea tare, trezindu-l din visul pădurilor natale cu zbor de colibri, cu şerpi balansându-şi otgoanele din vârful copacilor giganţi şi cu roiul de insecte multicolore, ca să-l întoarcă la realitatea mediocră şi monocromă a urbei cu zidurile fumurii.

O ordonanţă, cu o pereche de cizme atârnate de urechi într-un singur deget, încetini paşii, acompaniind, cu fluier de virtuoz, valsul.

Se opri să scoată un planet.

Când căpătă hârtia verde, îşi continuă drumul, renunţând la fluierat, pentru ca să silabisească din mers profeţiile viitorului. Apoi, dintr-o curte ieşi o doamnă bătrână, cu pelerină neagră şi capelă cu mărgele de sticlă, purtându-şi

de mână nepotul. Plăti un bilet pentru copil şi altul pentru dânsa.

— Observă, Comşa, cât de stupidă nevoie are omul să spere mereu ceva! vorbi Vasile Mogrea, fluturând ziarul în mână. Ce dracu o mai fi aşteptând de la viitor o zgripţuroaică antediluviană ca aceasta?

Vasile Mogrea tăcu îndată, devorând cu lăcomia dintotdeauna ediţia ziarului cu cerneală udă. Se rezemă de grilaj, căutând umbra, fiindcă soarele începea să dogorească întâia oară în primăvara aceasta.

Cucoana bătrână îşi puse ochelarii să citească destinul. Îl descifră cu nerăbdare întâi pe al ei, şi numai după aceea biletul copilului.

Omul opri manivela. Îşi şterse sudoarea cu o cârpă murdară. Începu să vorbească încet cu papagalul, cum vorbesc oamenii simpli şi copiii cu dobitoacele, când rămân singuri.

Papagalul exclamă dispreţuitor şi gutural: „Moşneag ţâcnit!”

Pe urmă, schimbă piciorul şi piroti iar.

Radu Comşa uită o clipă discuţia cu Vasile Mogrea, întreruptă, căutând, să-şi reconstituie din această exclamaţie viaţa de-acasă a omului cu papagalul şi caterinca…

Desigur, o baracă de mahala, unde îi aşteaptă pe amân-doi o cumătră cu nasul roş şi cu mătură. Omul cu planetele soseşte târziu, legănându-se. S-a oprit la cârciumă. E vesel, dondăne ceva fără şir.

„Moşneag ţâcnit!” îl întâmpină baba cu mătură, cerându-i punga să vadă cât i-a adus.

„Moşneag ţâcnit!” repetă confirmând pasărea cu profil semit.

Dar papagalul tresări încă o dată din somn, rostind de astă dată: „Hé, dis, vieux!Vieux toqué!” „În acest caz, îşi spuse Radu Comşa, am dat greş. Bătrânul ţicnit nu poate fi împărţitorul de zodii. Cumătra de-acasă n-are cum să-l

imite în graiul în care se exprimă cumetrele lui Courteline. Trebuie să fie un altul, un vieux toqué din vreo familie ruinată, de unde, la desfacerea totală a moştenitorilor, pasărea albă cu guşa de culoarea tranda-firie a asfinţiturilor s-a declasat, ajungând pe cutia ambu-lantă cu valsuri.” „Vieux toqué! Moşneag ţâcnit!” e, de bună seamă, revanşa păsării flecare, aruncată stăpânului de azi, în amintirea celuilalt, vreun bătrân chefliu, cartofor şi muieratic, un frate geamăn cu Pavel Vardaru: veşnica disperare a soaţei care, cu masa întinsă în sufragerie, îşi amăgea aţteptarea citind un roman de Dumas-pčre… Până ce bătrânul ţâcnit a murit, sau a murit cucoana bătrână, sau, din alte pricini obscure, lucrurile au fost scoase la mezat şi pasărea a devenit, prin capriţiile hazardului, Pythie democratică cu tarif moderat, pentru toate pungile plebee.

Radu Comşa părăsi însă şi aceste ipoteze, prin care construia întotdeauna, din aspectele străzii, drame fictive ale vieţii; căci dintre toate, se alese vie şi imediată amintirea lui Pol Vardaru… Şi îndată se întrebă dacă numele i-a răsă-rit fiindcă papagalul alb şi roşu de pe lădiţa caterincei i-a amintit papagalul verde al Laurei Vardaru, Jaek, intonând cu neostenită frenezie „Cest un hartilleuur, maman…”; sau fiindcă într-adevăr a presimţit, cu o clipă înainte, apariţia lui Pol Vardaru, venind acum în carne şi oase din capătul bulevardului. Se strădui, fără succes, să-şi rememoreze cum se numeşte în psihologie fenomenul acesta al previziunii: gândul la o persoană cu câteva minute înainte de a o întâlni.

Generalul Pol Vardaru, în haine civile, cenuşii, cu ghetre albe şi cu pălărie de pai pe-o sprinceană, se apropia răsucind între degete morişti triumfale de baston.

Când îl recunoscu pe Comşa, traversă trotuarul:

— Ce devii?

Ezită, fiindcă era deprins să-i spună: Radule!

— Ce devii, Comşa? Am auzit că te-ai făcut bolşevic…

Îşi scutură pantalonul cu mănuşile gri, îşi potrivi dunga pe picior.

Radu Comşa îşi prezentă prietenul.

Vasile Mogrea întinse mâna morocănos, continuând să citească ziarul, rezemat de grilajul de fier.

— Şi când ne răstorni? Când proclami revoluţia? Când ne împarţi casele şi când ne trimiţi în surghiun? îl tachină surâzător generalul Pol Vardaru, cu o bunăvoie care dovedea că numai de aceste îndepărtate ameninţări nu-i păsa lui acum.

— Cât de curând! Puţină răbdare! răspunse pe acelaşi ton Radu Comşa, admirând cât de tânăr se păstrează unchiul Luminiţei, cu tot părul alb pe care îl purta surâzător, ca o cochetărie mai mult.

— În orice caz, sper că o să mă ai în vedere… În amintirea trecutului, Comşa!

Se feri în lături, salutând până la pământ o doamnă foarte elegantă, înveşmântată în olandă albă şi mată, de la pălărie până la pantofi.

O privi din urmă, cu sprincenele ridicate în semn de nemărginită admiraţie:

— Dragă Comşa, cât timp ţara românească produce încă asemenea exemplare de rasă, nu înţeleg de ce s-ar plânge lumea! Totul merge de minune şi viitorul ne surâde… Ai pune-o p-asta la tors şi la spălat rufe?

— Ba bine că nu! mormăi Vasile Mogrea de după ziar. La perforat bilete, în tramvai! hotărî, fiindcă citea tocmai că personalul tramvaielor cere mărirea salariilor.

— Asta e nostimă! se bucură, în culmea fericirii, generalul Vardaru. La cea dintâi ocazie am să i-o spun… Şi am să adaog, bineînţeles, că în acest caz sunt gata să devin cel mai pasionat pasager al Se-Te-Be-ului! Mă rechiziţionaţi şi pe mine… Conductor! Nu-ţi spuneam, Comşa, că o să am nevoie de protecţie?

Generalul Pol Vardaru îşi scoase monoclul să-l şteargă cu batista, zâmbind cu beatitudine acestor perspective

încântătoare, fără să ia seama la privirile asasine cu care îl onora prietenul lui Comşa.

— De ce nu treci odată pe la Laura? întrebă, aşezându-şi sticla rotundă în arcada sprincenei. Nu e un motiv fiindcă s-a întâmplat aşa, să ne ocoleşti acum şi pe noi. Ştii cât te simpatizează Laura! De altfel ei sunt la Paris! Nu rişti o întâlnire, oricum, neplăcută…

Generalul se încruntă unei amintiri, potrivindu-şi floarea albă de la butonieră.

— Acum să-ţi spun, între noi, Comşa… Mai bine poate că a fost aşa! Cine te obligă adică să renunţi de bunăvoie la libertate? Toate femeile din lume, s-o ştii de la mine, Comşa, sunt încântătoare, câtă vreme sunt nevestele altora… Când devine a ta, nu mai are nici un haz! Uite, cu Laura chiar… Cunoşteai menajul nostru: ideal! Nu mă întreba când plec, când mă întorc, de unde vin, ce-am făcut! Acum, de două săptămâni, numai scene. Şi ştii pentru ce? Să ţi-o spun, că e nostimă…

Pol Vardaru se opri.

Caterinca începuse aria La donna e mobile.

Generalul o aconipanie: „qual piuma al vento…”

Suspină cu un gest larg de regret, pentru trecutul definitiv pierdut:

— Ah! Comşa, Comşa! Când au să se mai întoarcă vremurile acelea? Carusso, Maria Galvani, Titta Ruffo, Şaliapin, Grand' Opera! Cu mizeria aceasta a valutei, nici nu te mai poţi mişca din ţară. Prizonier, mă simt prizonier aci! De o parte valuta, de alta exproprierea… Fiindcă îţi închipui bine că Vardarii nu s-au eschivat de la expropriere cu tertipurile celorlalţi! Şi ce dobânzi, dragă Comşa, ce dobânzi nemaipomenite!

Privi în gol. Îşi aduse aminte că începuse să povestească altceva:

— Ce spuneam? Da… Să vezi ce mi se întâmplă de două săptămâni… Într-o zi, îmi aduce un imbecil, fost sub comanda mea, două sticle de lichior. Bols olandez, autentic,

dinainte de război. „De unde le găsişi, mă urâtule? întreb. Astea nu sunt de nasul tău!” Îmi răspunde că de la el, din garnizoană, la Caracal… La o cofetărie, unde nu le întreba nimeni, de zece ani. Adevărat! Cine să bea Bols la Caracal, şi încă la o cofetărie? Şi atunci îmi dă în cap: Stai, nenişorule! Am dat peste o sursă pe care n-o cunoaşte nimeni. Mă urc în tren. Cobor la Caracal. Ai fost la Caracal? Nu mai călcasem pe-acolo de când eram locotenent… Îmi mâncase acest Caracal o jumătate de an din tinereţe, până ce-am pus toţi sfinţii la contribuţie să obţin mutarea. Oraş tipic de provincie! O viaţă mocnită, să te sinucizi! Caracalenii nu cunoşteau altă pasiune decât plăcintele. Se întorceau cu buzele grase, îşi făceau semn de pe celălalt trotuar, ridicând două degete unsuroase şi strigându-şi: C!; alte două degete strigându-şi B! Adică înţelegi? Au mâncat două plăcinte cu brânză şi două cu carne… Aceasta era viaţa la Caracal, pe vremea aceea! Acum îţi imaginezi că nu m-a cuprins nici o înduioşare, amintiri eţetera, eţetera, când am descins din tren. M-am urcat în birjă, şi mână direct la cofetar! Mă ţinea minte. Cumpăr tot lichiorul. Nici nu ştiau ce aur au, idioţii! De acolo mă duc la Vâlcea, la Slatina, la Târgu-Jiu. Cum ajungeam în oraş, spuneam birjarului să dea raită la toate cofetăriile. Vin acasă cu şase lădiţe. După o săptămână iau altă linie… Mi-am făcut rezerve pe zece ani, cu preţuri ridicole. Şi ce lichior, Comşa, ce coniacuri! Unde mai găseşti la Bucureşti o singură sticlă dinainte de război? Nici fabricile nu cred să mai aibă, decât pentru muzee şi expoziţii! Dar ca să nu-mi fie mulţumirea întreagă, acasă mă aşteptau scenele Laurei. Că bat drumurile cine ştie pentru ce! Că am născocit chestia cu lichiorurile, numai să-mi creez un alibi… Că poate nici nu plec din Bucureşti şi mă ascund să comit cine ştie ce grozăvenii! În sfârşit, cunoşti până unde ajunge imaginaţia femeii, când o ia razna! De aceea îţi spun, Comşa: Mai bine aşa! Liber ca pasărea cerului! Aci înţeleg programul bolşevic şi ader din toată inima la el. Jos căsătoria! Un

contract: mă placi, îţi plac? Poftim! După o lună, o săptămână ori o noapte, când descoperi că te-ai înşelat, adio şi n-am cuvinte!

Generalul Pol Vardaru văzu că doamna în haină de olandă se întoarce.

Îşi luă repede ziua bună:

— Ne-am înţeles, Comşa? Mă ai în vedere! Dânsa perforatoare de bilete şi eu conductor… Mă duc să-i spun… Şi mă ofer să-i dau lecţii de perforat, din vreme…

Ieşi în calea doamnei, scoţându-şi pălăria de pai cu un superb gest de conchistador.

„Vieux toqué! Vieux toqué!” tipă pasărea albă-roşie, zburlindu-şi creasta.

— Lichea bătrână! pufni Vasile Mogrea, boţind ziarul în mână.

— De ce, Mogrea? îl apără Radu Comşa. Toate acestea nu l-au împiedicat să fie un comandant brav, energic, iscusit, cum n-am avut cinci în tot războiul!

— Moft! Citesc aci că s-au numărat zilele acestea alt-ceva decât asemenea comandanţi de vodevil. S-au numărat până acum cincizeci şi unu de mii de orfani de război… Înţelegi? Copiii de care are să-şi bată joc filantropia oficială şi au să poarte grijă coconeturile cu baluri, tombole şi toate mofturile… Iar individul acesta face razie de lichioruri! Poate mâine o să alergaţi după el, să-i oferiţi un loc de frunte în partid… Numai o lichea ca el mai lipsea între atâţia moftangii!

Caterinca explodă neaşteptat primele dezacorduri din Sumbre et Meuse.

Radu Comşa fu silit să vorbească mai tare, pentru a acoperi împroşcarea notelor.

Era o guerilă care dura de o lună între dânşii, cu scurte armistiţii… Radu Comşa credea în partidul nou întemeiat cu deviza: „Vrem ca România Mare să devină România nouă!” Vasile Mogrea nu admitea nici o disciplină, era în război cu

toată lumea, nu descoperea pretutindeni decât mofturi şi iar mofturi.

— Mogrea, vorbi Radu Comşa împăciuitor, să nu începem iar! Ştii bine că o discuţie nu e conflictul între două idei, ci între două temperamente… Tu ai vrea să distrugi tot, fiindcă ai voluptatea să loveşti brutal, să ofensezi… Nihilism, curat! Eu cred că întâi trebuie să ţinem seamă că există o realitate, pe care n-o poţi suprima decât treptat, modificând-o…

— Adică, iar compromisuri? Mai lasă tu, mai las eu, până ce, din tocmeală în tocmeală, ne întoarcem de undeam plecat! Îmi pare rău, Comşa, dar trebuie să constat că începi şi tu să devii un moftangiu!

Vasile Mogrea îşi îmblânzi constatarea severă, bătând prietenul pe umăr:

— Glumesc, Comşa! Dar mă tem că experienţa ta are să-ţi aducă numai deziluzii… Oamenii, când se adună mai mulţi, devin turmă. Nu se mai pot conduce decât după legile psihologiei colective. Personalitatea îţi dispare, se nivelează, şi tu ştii că nivelare nu există decât în mediocritate. Tu speri că miracolul are să-l săvârşească un partid? Dar partidul acesta al vostru, parodia voastră de partid e o adunătură de ambiţii, de vanităţi, de interese şi de o sumă de mofturi! Are să conducă nu cel mai tare, ci cel mai viclean şi mai tenace! Un partid vrea să guverneze. Şi când vrei să guvernezi fără revoluţie, fără să pui mâna pe toroipan, începi printr-un compromis. O capitulare azi, mâine alta… De altfel, ce să mai vorbim degeaba? Mâine o să-ţi vedem menajeria!

Îi prinse braţul.

Partidul României mari care vrea să devină România nouă vestise, pentru a doua zi o mare întrunire publică. Afişe albe, tăiate în diagonală de o bandă tricoloră, chemau pe toate zidurile Capitalei cetăţenii la cea dintâi manifestaţie care pregătea alegerile. Se anunţau vorbitori din pământurile eliberate. Trenurile descărcau de două zile, în Gara de Nord, delegaţi din provincie. Ţărani în porturi

simple şi albe; foşti ofiţeri demobilizaţi; invalizi sprijiniţi în cârje şi cu mânecile goale; mult tineret cărturăresc; popi şi învăţători, strecurându-se intimidaţi, cu legături pestriţe şi geamantane jerpelite, printre automobilele dezlănţuite pe Calea Griviţei spre miezul Bucureştilor.

Guvernul nu putuse împiedica revărsarea aceasta. Unul din guvernele de scurtă durată, perindate de doi ani, de la întoarcerea trupelor în Bucureşti.

— Priveşte, dragă Mogrea, mulţimea aceasta proaspătă, cu care n-am fost deprinşi încă! vorbi Radu Comşa, neputându-şi stăpâni agitarea lăuntrică şi uitând că el fusese acela care-şi rugase prietenul să schimbe discuţia. Cum o poţi compara cu bandele de canalii, cu care ne-au obişnuit întrunirile politice, de câte ori opoziţia vrea să răstoarne guvernul? Este ceva nou! Există în aer…

— Moft! Să lăsăm! De doi ani ne pierdem vremea să ne convingem unul pe altul…

Într-adevăr, de doi ani discuţia se încingea între dânşii, până la cuvinte grele. Se despărţeau furioşi, ca a doua zi să se caute cu nerăbdare, ca s-o înceapă din nou.

Lui Radu Comşa nu-i mai rămăsese decât acest tovarăş. Întâmplarea, în care văzuse un senin ascuns al destinului, făcuse ca în iarna când s-a întors din Moldova să-şi găsească aproape toate amintirile fostei lui existenţe dinaintea războiului, risipite.

Proprietarul casei murise, moştenitorii împărţiseră şi vânduseră; mobila şi cărţile din cele două camere ale lui fuseseră înfundate într-o şură, de unde fiecare furase ce-i căzuse la îndemână. N-avea pe cine chema la răspundere. Astfel, se părăduise tot ce putea să-i amintească cealaltă viaţă; era mai liber, totul fusese şters, ca să-şi poată reconstitui viaţa cea nouă, pe teren curăţat. Şi locuia acum într-o casă mărginaşă, cu odăile întunecoase şi respingătoare, cum se cuvenea unei existenţe de abnegaţie şi de renunţare.

Totul era şters, tot.

Şi-a dat seama în ziua când s-a întâlnit faţă în faţă cu Luminiţa, la braţ cu bărbatul ei, la ieşirea unui restaurant.

Nici o tresărire.

Se afla ca şi acum, împreună cu Vasile Mogrea.

El n-a întors capul, dar Vasile Mogrea nu l-a cruţat în ziua aceea. Îl cunoştea pe celălalt. Din şcoală îl cunoştea, şi apoi din facultate. Şi ca să-i răscolească bine sufletul, până la sânge, aşa ca vindecarea să-i fie mai întreagă, n-a contenit să-l zugrăvească pe celălalt, ca să înţeleagă deplin Radu Comşa cu cine a fost schimbat.

— Ce satisfacţie, dragă Radule! îşi frecase mâinile păroase cu o bucurie barbară. Să fi căutat Alexandru Vardaru în toată ţara românească, aşa România mare şi lată cum e acum, n-ar fi putut găsi altă mediocritate mai perfectă! Premiantul întâi la toate: zece la teză, zece la oral! Destul să-ţi spun atât, ca să înţelegi calitatea omului. Dobă de carte, fără un dram de personalitate. Corect, pantaloni pe dungă, dicţiune, bună creştere, toate mofturile! Un tenor în viaţă. N-are să supere niciodată pe nimeni. Sunt sigur că nici nu ştie să înjure! N-are nici o părere personală, e de părerea ultimei cărţi citite. Admirabilă plămadă între degetele lui Alexandru Vardaru! Are să-l mozolească aşa cum vrea el… Îi întrevăd un viitor strălucit: carieră politică, universitate, mai ştiu eu ce… Şi uitam să-ţi spun că, pe deasupra tuturor, se mai numeşte şi Radu. Radu Şerban! Aşa încât domnişoarei Vardaru i-a fost, desigur uşor să se deprindă cu această substituire de persoană, de vreme ce i-a rămas măcar jumătate din numele tău. Nişte putori, femeile! Mamă, sau soră, sau nevastă, sau logodnică, totuna! Fă-ţi cruce! Ai scăpat de mare primejdie…

Radu Comşa s-a deprins acum şi cu acest gând. S-a deprins cu atâtea câte-i păreau altădată ciudate şi condamnabile!

Curios! Cum păşeşte pe aceleaşi străzi şi nu se mai regăseşte; întâlneşte aceiaşi oameni şi parcă nu i-a cunoscut niciodată!

Găseşte o plăcere să petreacă ceasuri întregi în casa lui Vasile Mogrea, într-o încăpere scundă, întotdeauna cu miros de mâncare, în murdărie şi dezordine, care i s-ar fi părut altădată de cea mai dezgustătoare trivialitate. Fetiţa lui Mogrea îşi şterge pe pantalonii lui degetele pline de dulceaţă. Amalia, nevasta lui Mogrea, duruie la maşina de cusut, încât trebuie să răcnească din răsputeri cuvintele, când vorbesc. Păşeşte peste ziare aruncate, cărţi deschise şi pline de sosuri, pe colţurile mesei sunt farfurii cu resturi de mâncare sleite; totul arată sărăcie lipsită de decenţă şi el se simte bine acolo, se întoarce irezistibil atras.

În faţa Teatrului Naţional, Radu Comşa se despărţi, luând seama că e în întârziere.

Fixase întâlnire cu delegaţia organizaţiei din Iaşi, unde centrul îi hotărâse o candidatură, deocamdată de încercare, şi cum spunea Mogrea, rânjind: „de-un moft!”.

De la hotel însă, delegaţia se risipise. Toţi porniseră nerăbdători să hoinărească prin Capitală, să caşte gura la vitrine, să facă târguieli pentru neveste şi să se întâlnească în localurile de aperitive cu alţi factori politici, din alte judeţe.

Îl întâmpină numai un domn roşcat, cu mutră vicleană de vulpe, familiar şi vulgar, exprimându-se în dialect arhimoldovenesc:

— Ţi-am recunoscut după sămnu din obraz. Ţi-o spun fără intenţii de supărări, puiule! Aista-i un capital elec-toral cari nu trebui neglijat… Ai fost un viteaz pe front! Alegătoru-i bini să o ştie şi cu atâta mai bine, dacă ari do-vadî scrişi pi faţî! Aiasta rămâni lucru di preţ, măcar pen-tru o bucăţi di vremi. Nu uita că, îndată după întruniri, mâni, plecăm! Să nu scapi din videri, puiule, echipamentu di campanie! Manta di ploaie, galoşi şi cortel. Avem să umblăm pi undi ş-o înţărcat dracu copchiii… Acolo, să ştii di la mini, drăguţă, că n-avem trotuar ca pi Calea Victoriei!

Domnul Lică Cartojan îşi ceru iertare, după aceste binevoitoare sfaturi, că trebuie să plece după prieteni, în

explorarea magazinelor de noutăţi, după cum cerea lungul pomelnic, împăturit în buzunarul vestei.

— Dacă m-aş potrivi nevestii, ar trebui şi cumpăr tat târgu, puiule, tat târgu!

Se depărtă, înarmat subsuoară cu umbrela uriaşă, de care era inseparabil, chiar când umbla pe unde nu şi-a înţărcat dracul copiii.

Radu Comşa îl privi din urmă, cu acreală.

Ciudate tovărăşii îi impunea partidul grandioaselor reforme. Cu individul acesta, nu îşi simţea prin nimic, nici o apropiere. Iar familiaritatea lipicioasă: „Puiule!” îl indispunea, ca tonul prietenos al chelnerilor de la birturile de periferie.

Totuşi, se îndreptă spre casă, să-şi pregătească bagajele pentru a doua zi, şi, bineînţeles, manta, galoşi şi cortel.

După un ceas, când fu îndărăt în Calea Victoriei, se văzu silit să recunoască umil că toată dreptatea fusese de partea domnului Lică Cartojan.

Nori păcurii se ridicaseră deasupra Capitalei.

Ploaia repede şi neprevăzută, de primăvară, se dezlăn-ţuia în cataracte, cu cele dintâi bubuituri de tunete şi cele dintâi fulgere ale echinocţiului. Iar el îşi lăsase umbrela, galoşii şi pardesiul de ploaie, gata de drum, pe divanul de la uşă, ca să se prelingă acum pe lângă pereţi, ferindu-se de şuroiala de pe acoperişuri!

La „Café de la Paix”, prin geamul aburit, i se păru că zărise la o masă pe căpitanul Pleşea, rezemat într-un colţ, privind potopul de afară.

Se întoarse din drum.

Nu fusese o părere. Nu-l mai întâlnise de pe front şi se îndreptă spre fostul camarad, cu un elan aproape frăţesc.

Tata Pleşea îi întinse mâna fără să arate nici surprindere, nici bucurie. Radu Comşa observă pe umeri trese proaspete de maior.

— În sfârşit, iată împlinit visul dumitale! rosti, trăgând un scaun alături. Exact cum îl imaginai: o masă la fereastră de

cafenea, afară plouă; nu lipseşte nici pachetul de ţi-gări şi nici cafeaua… Ce spuneai dumneata că nu o să ne mai vedem niciodată?

— Aceasta e cafea şi acestea sunt ţigări? se tângui tata Pleşea, cu amară scârbă pentru astfel de vremuri. Te-aş ruga să guşti din amândouă, ca să-mi dai dreptate. Ce-a fost nu se mai întoarce!

Maiorul Pleşea se plecă peste masă, ştergând cu dosul mâinii ceaţa de pe sticlă, ca să-i rămână privirea liberă, în strada unde nu se aprinseseră încă becurile şi luminau numai vitrinele şi farurile automobilelor.

Trecătorii se încrucişau zgribuliţi, surprinşi de ploaie în haine subţiri.

Un băiat cu ziare, cu şapca pe ochi, traversa printre trăsuri şi maşini, gheboşat, cu teancul de foi subsuoară, cu mâinile înfundate în buzunările pantalonilor. Maiorul Pleşea, cu uniforma ponosită, pe care străluceau noi numai tresele, avea înfăţişarea tristă şi timidă a săracilor intraţi într-un local prea luminos.

— Decât atâta lumină – arătă şiragul de becuri şi candelabre – s-ar îngriji mai bine să servească o cafea mai omenească! Ştii a ce miroase cafeaua aceasta, Comşa? A ghindă prăjită. E întâia oară când beau ghindă prăjită… Mai rău ca pe vremea războiului!

Pe masă, ceaşca era numai începută şi lăsată la o parte, rece.

— Ci mai spune şi altceva, domnule maior! îl îndemnă Comşa, privindu-i cu prietenie mustăţile cărunte şi ochii de om ignorant şi bun, cuprins de înduioşare pentru amintirile vechi dintre dânşii. Unde eşti acum? Ce faci?

— Fac ce facem toţi, Comşa! Fiindcă n-am avut norocul să murim ca Ionescu sau Ghenea, colo, sus, la cotele pe care le ştii, ne chinuim să trăim. Ne întoarcem tunicile pe dos. Bem cafea de năut şi fumăm ţigări umplute cu sfori, cu paie, cu păr şi alte produse pe care se vede că a pus România Mare monopol… Îţi aminteşti colecţia mea de ţigări?

— Cum nu, domnule maior? Era doar celebră în tot sectorul! zâmbi Radu Comşa la amintirea cutiei în care tata Pleşea colecţionase câte un exemplar din cele mai rare produse ale manufacturilor de tutun, aliate şi inamice.

— Mi-a furat-o, Comşa! Închipuieşte-ţi că mi-a furaţ-o! anunţă cu dezolare maiorul. Soldatul, servitoarele din casele pe unde am fost încartiruiţi, ştiu eu? Pe cine să bănuiesc? Nu mai auzi decât de fraude şi de depozite arse. S-a ticăloşit lumea! Nu ştii în cine să mai ai încredere! Într-o zi, desfac cutia, o păstram în fundul lăzii, într-un antreu. Zic: „Ia să vedem ce mai fac ţigările mele, sireacele, să nu dea umezeala peste ele.” Când colo, în cutie nici urmă de ţigări. Să-mi vie ameţeală! Un pachet de ziare, mototolit. Şi eu, care nu mă înduram să mă ating de una! Mă mulţumeam să le miros. Mai bine pierdeam leafa pe trei luni…

Radu Comşa îşi dădu toate silinţele să pară foarte mâhnit de această neconsolabilă pierdere. Dar, fără voie, făcea în vremea aceasta o neplăcută comparaţie între maiorul acesta cu manii ridicole, cu uniformă sărăcăcioasă şi cu înfăţişare abrutizată, şi între tata Pleşea cel de pe front, brav cu simplitate, sub aripa căruia se adunau cu toţii ca să ca-pete îndată siguranţa şi sănătatea sufletească.

— Întrebam, domnule maior, unde se mai află regimentul? Ce face colonelul nostru Una-la-mână?

— Colonelul ne-a lăsat… L-au înaintat şi ne-au trimis un muţunachi de şcoală nouă. Un reformator. Înainte de a pleca, în ultima luptă, a mai căpătat o rană… Acolo s-a pierdut şi Cernegură. Bogdan Cernegură, de la întâia, prietenul lui Ghenea… Mort? Prizonier? Mort în prizonierat? Cine să ştie? Cine le mai ţine acum răbojul? Mai bine de dânşii. Au crezut într-o Românie Mare care era frumoasă şi scum-pă fiindcă aşa o vedeam din România mică de-atunci… Iar eu cu batalionul am ajuns la Târgul-Babei! Ai auzit vreodată de Târgul-Babei? Te întreb, fiindcă acum e ţara atât de mare, încât nu ne-o mai cunoaştem.

Dacă n-ai auzit, te-aş invita însă să pofteşti pe la noi, la Târgul-Babei! Când plouă, trebuie să opreşti o birjă, ca să te treacă de pe un trotuar pe altul. Altfel, înoţi până la glezne! Şi imaginează-ţi, Comşa, dacă ai mai auzit vreodată aceasta! Târg fără o cafenea! Scârbos!

Încearcă să aprindă o ţigară. Ţigara era umedă şi tare, nu scotea fum. O aruncă, scuipând cu dispreţ:

— Scârbos!

Epitetul se adresa în aceeaşi măsură târgurilor fără cafenea, ca şi ţigărilor incombustibile, pe care le punea în comerţ Regia Monopolurilor din România Mare.

Pe urmă, tala Pleşea întrebă, cu mare interes:

— Cunoşti Ardealul?

— Putin! făcu Radu Comşa un semn vag cu mâna.

— Te întreb, fiindcă am auzit că în Ardeal sunt nişte cafenele, Comşa, nişte cafenele! Cum n-am avut noi, nici în Bucureşti, în vremurile bune… Dacă nu ne trimite în Ardeal până la anul, când ies la pensie, n-am să mai am parte să le văd. Toată lumea spune că ai ce vedea în Ardeal! Am vrut să-mi cer şi eu un concediu să aflu ce e cu acest Ardeal pentru care am stat doi ani în bordeie şi şanţuri. Pe urmă m-au speriat băieţii că e restaurantul scump, că nu găseşti camere la hoteluri… Am renunţat!

Maiorul Pleşea se opri, fiindcă nu mai avea ce spune. Aci se opreau toate preocupările şi tot orizontul conversa-ţiei sale.

Nu mai avea ce spune nici Comşa. Simţi o părere de rău că şi-a întâlnit fostul comandant. Că a intrat, când l-a văzut pe fereastră. Ar fi păstrat pentru totdeauna altfel de amin-tire; numai aceea de „acolo”.

Atinse distrat cu mâna un pachet de pe masa de marmură.

Obrazul maiorului Pleşea se lumină:

— A! Să-ţi arăt ce-am cumpărat, dragă Comşa! Îmi pare bine că poţi să-ţi dai şi tu o părere… Eşti poate mai pricepător în muzică decât mine… Douăsprezece plăci! Am un patefon, am uitat să-ţi spun… O ocazie! Şi mi-am zis: ia

să nu trec eu pe la Bucureşti fără să nu mă aprovizionez. M-am privat de altele, dar am ales în schimb nişte plăci!

Cu nerăbdare de copil care arată celorlalţi darurile, desfăcu plicurile cu discuri şi le trecu pe rând lui Comşa, citindu-i cu ortografie proprie:

— Ignace jan Paderewski, Nocturne en şi bemol, Op. Şaisprezece. No. Patru. Grozav, Paderevski, Comşa! In the Heart Hawai… Citeşte tu! My Honolulu Dream Girl. Şi Trovatorul, Comşa, Trovatorele!

Împachetă minuţios plăcile. Legă sfoara.

Radu Comşa se simţea jenat de privirile vecinilor, amuzaţi de acest ofiţer care-şi arată marfa ca un voiajor al unei fabrici de gramofoane.

Dar maiorul nu luă seama la aceasta; puţin îi păsa de ce pot gândi şi spune necunoscuţii din jurul lui, nişte civili.

Era stăpânit acum de singura bucurie adevărată pe care i-o îngăduiau aceste vremuri generoase numai în decepţii:

— Aceasta, pot spune, dragă Comşa, că mi-a rămas singura mulţumire! Mă întorc la jerpeliţii mei concetăţeni din Târgul-Babei! După ce mi-am terminat serviciul, mă pun la papuci, aşez ibricul de cafea la spirt şi dau drumul… Atunci doar mai uit, şi spun că tot mai e bună la ceva România Mare!

Privi din nou, pe geam, curgerea ploii. Necurmata goană a trecătorilor. Jocul luminilor în oglinzile lichide.

Întrebă cu indiferenţă, fără să întoarcă ochii, aşa, de mântuială:

— Şi tu ce faci pe aici? Ai vreo slujbă, ceva?

— Avocatură…

— Aşa, că bine zici! Uitasem… Atunci trebuie s-o duci bine! Aud că avocatura rentează… Toţi fac afaceri, toţi au procese. Te-ai însurat?

Radu Comşa îşi aminti deodată că e grăbit şi se ridică.

— Mi-a făcut mare plăcere că te-am văzut, tată Pleşea!

— Şi mie… La revedere!

Minţeau amândoi.

Unul plecă dezamăgit. Celălalt rămase să privească, lângă pachetul cu discuri şi cafea de ghindă prăjită, ploaia din stradă, care nici aicea nu merita să fie comparată cu ploile dinainte de război.

A doua zi, seara, după întrunire, Radu Comşa de-abia îşi găsi loc în trenul de Moldova, ticsit de prietenii domnului Lică Cartojan.

Toţi îşi schimbară peste capete ediţiile gazetelor cu fulminantele discursuri. Toţi îşi arătau o bucurie zgomotoasă şi nestăpânită. Manifestaţia întrecuse toate aşteptările. Acum erau siguri că „ceva” trebuie să se schimbe în ţară. Fiecare cuvântare se încheiase în urale. Tulburătorii, anga-jaţi de poliţie, fuseseră îndată reduşi la tăcere.

Iar domnul Lică Cartojan, înconjurat de o gardă sigură şi credincioasă, desfăşura un aprig plan de campanie.

— Pot zâci, dragii mii, cî i-am răpus! Alegirea de-acu îi numa în formî… Ai noştri, pi toată linia! Chestia ce gre i doarî şi nu s-amestici centru. Aiasta li-am spus-o! Acum şi văd dac-au înţăles-o… Dumnealor să ţinî cuvântări, cât mai tari, ca s-ajungî şi la urechia lui vodî, o daţi pentru totdeauna. Dar atâta! Despri rest, să ni laşi pi noi, că ni cunoaştem meşteşugu şi oamenii mai bine! Fiindcă drept şi vî spun, teoriile dumnealor în materie de alegeri, nu mi-or pre plăcut… Că şi nu întărâtăm lumea! Că şi nu făgăduieşti dicât ceia ce ştim cî şi poati faci şi aşa mai diparti! Ci sunt fleacurile aieşti, mânjilor? Apoi, dacă nu zgândări oleacă rana alegătorului unde-l doari, digeaba ne mai prezintăm la alegeri! Lupţi nu şi poate da cu mânile în buzunar şi nici nu poţi faci scrob fărî şi spargi ouî! Noi om lupta cum ştim şi noi şi cum am învăţat di douăzeci di ani, di când facim politicî… Pi urmă, când om câştiga victoria, să poftească dumnealor şi să spunî că nu li-o plăcut că am câştigat-o… Cred că eşti di aceeaşi păreri cu mine, domnule Comşa!

Radu Comşa nu se încumetă să fie de altă părere, cel puţin deocamdată. Dar ghemuindu-se printre pachetele care

umpleau compartimentul, îşi făgădui ca în campania alegerilor să lupte cu alte arme decât cele vechi, ruginite şi înveninate, ale domnului Cartojan.

Alegătorul va înţelege îndată că binele îi poate veni şi cu alt preţ; nu al minciunilor şi silniciilor.

Până la Iaşi, aţipi şi se trezi cu intermitenţă. La fiecare staţie capitală de judeţ, trenul se deşerta de grupuri care se despărţeau schimbându-şi urări de izbândă şi dându-şi întâlnire, peste o lună, în Dealul Mitropoliei.

Se aflau printre dânşii şi mulţi oameni tăcuţi, cu hotărâri neclintite în ochi.

Lui Radu Comşa îi plăcea să şi-i închipuie risipindu-se în câmpurile acestui început de primăvară, mergând să arunce sămânţa cea nouă a vremii. Şi îi iubi, regretând că a lăsat tot timpul să domine în vagon numai glasul piţigăiat al domnului Lică Cartojan, cel cu mutră ascuţită şi vicleană de vulpe, fără ca el să arate, cu tărie, cum lucrurile ar putea decurge altfel.

Domnul Cartojan părea a nu bănui nimic din aceste dezaprobări mute.

Dimpotrivă, îi arătă toată bunăvoinţa.

La Iaşi, îl conduse de la gară la hotel, poruncind portarului să dea camera cea mai bună pentru viitorul domn deputat. Portarul se execută, nu de hatârul viitorului domn deputat, dar fiindcă domnul Lică Cartojan era un personaj bine cunoscut, a cărui bunăvoie preţuia mai mult decât cel mai generos bacşiş.

— Va să zicî ni-am înţăles, puiule! Mâni dimineaţă şi fii gata. Trecim să te luăm… Ziua de azî tot îi pierdută! Ti hodineşti oleacî. Ti speli şi ti ferchezuieşti, iară daci ai poftî şi dai ochi cu băieţii la club, treci pi acolo… Tot şi fixeazî lista definitivă. La revederi!

Radu Comşa încercă să doarmă. Nu izbuti.

Urmă sfatul domnului Lică Cartojan, coborî, colindă străzile cunoscute din anii de liceu, când, bursier, scăpa

duminicile de la Internat; cunoscute încă mai viu şi dureros din timpul refugiului.

Trecu prin faţa casei unde a stat. Nici o schimbare. Liliecii negri şi uzi de ploaie. Prin faţa casei unde Ralu şi Cora Vardaru privegheau credincioase amintirea lui Mihai. Livada boierească părea pustie. Ferestrele casei, cu storuri groase, astupând lumina. Poarta de fier ruginită, legată cu lanţ şi încuiată cu lacătul.

Oraşul era trist. Încruntat. S-ar fi spus că nu-l atinge dezmorţirea primăverii.

Îi păru mai sărac, golit de frământarea fără de care nu şi-l putuse închipui. Oamenii păşeau, somnolent şi indiferenţi, în ploaie. Peste tot străzi desfundate, casele cu împrejmuiri strâmbe, grădini inundate de ploaie, cu pomi bătrâni şi părăsiţi.

Nu descoperi nici un cunoscut. La club, mâinile se întinseră cu răceală.

Era un oaspe nepoftit, trimis de la centru. Nimeni nu-i cunoştea numele, nu auzise de nici o ispravă care să îndreptăţească pretenţia de a răpi dreptul unui localnic. Semnul din obraz indispunea privirile. Când se alcătui lista, cu înţelegere tacită, îl înscriseră undeva pe la coadă, şi toţi s-au strecurat din jurul său.

Radu Comşa înţelese astfel câtă nevoie avea de buna prietenie a domnului Lică Cartojan şi cât de folositoare îi era încă experienţa sa încercată: „Eu sunt vulpi bătrâni, puiule!”

De aceea, a doua zi dimineaţă, când domnul Lică Cartojan bătu la uşă, îi ieşi în cale cu un început de simpatie, de care îi fu silă şi pe care, totuşi, nu o putea birui.

— Haide, puiule! Armele şi muniţiunile, cî plecam la lupţi pi viaţi şi pi moarti!

Armele şi muniţiunile, adică: umbrela şi galoşii.

Domnul Lică Cartojan, cu pălăria în cap, păşi prin cameră inspectând, din vechiul obicei de fost poliţai, tariful bătut în uşă. Dădu din cap cu dezaprobare la diferitele adaosuri

pentru lumină, încălzit, serviciu, taxă comunală şi taxă de lux.

Pe urmă, ca şi cum şi-ar fi amintit o chestie de mică însemnătate, se opri înaintea lui Comşa şi îi puse amândouă mâinile pe umeri:

— Îţi spun drept că-mi pari tari rău, drăguţi, di celi ci s-o întâmplat!

— Ce anume? întrebă Radu Comşa, cu o nedumerire măcar pe jumătate prefăcută.

— Ei, ci? Înţelegi bini ci vreau şi spun, şi apreţuiesc delicateţa… Chestia di ieri, mă rog, la fixarea candidaturilor! Ţi-au lucrat… Aista-i cuvântul cel adivarat! Ţi-au lucrat şi-mi pari rău! Nu m-aşteptam! Şi îţi spun drept, am şi eu partea me di vinî… Fiindcă am lipsit! Dacă eram eu, altfel mergeau lucrurile… Numa dracu m-o pus să mă duc la vie! Acu, chestia-i şi reparăm! Să lucrăm din răspu-teri şi ai să vezi cî mergi lista întreagî… N-ai idei ci rău îmi pari!

Radu Comşa fu nevoit să-l consoleze el. De altfel nu lupta oare pentru principii, pentru partid? Scaunul de deputat îi era, aşadar, indiferent.

Nici nu-l ceruse, nici nu-l aştepta.

— Tocmai, puiule! Ceie ci spun eu… Aista-i partid nou. Nu-i partid di pricopsali! Îmi pari bini cî ne înţălegim, şi-ţi spun drept cî ieram sigur cî avem să ne înţălegim!

Adevărul era că domnul Lică Cartojan nu se aflase străin de „lucrătura” de la club.

Lipsise, tocmai fiindcă aceasta lipsă îi uşura orice eventuală explicaţie cu centrul, de unde primise cadou acest candidat fără noroc. Îl cântărise pe Radu Comşa de la primele cuvinte şi înţelesese că era inofensiv: „Îl cumpăr, măi mânjilor, cu două părăli”, după cum declarase în timpul serii la club, când venise, după plecarea lui Comşa, să sărbătorească fixarea candidaturilor, cu a sa printre numele de frunte.

Acum rămânea doar grija să salveze aparenţele şi să-l utilizeze la alergătura prin sate, muncă obositoare şi cu

pierdere de vreme, de unde cei mai mulţi dădeau bir cu fugiţii.

— Drăguţi, şi ni cam grăbim! Asteaptî băieţii afarî… Suntem numai băieţi buni, aleşi pi sprinceanî. Mergem cu trăsura! Prin satili pi unde avem noi di umblat, automobilul nu-l scoţi nici cu patru părechi de boi…

Radu Comşa descinsese, prevăzut cu arme şi muniţiuni: adică manta de ploaie, galoşi şi umbrelă.

În două trăsuri antediluviene, se afla încărcată toată garda din sectorul domnului Lică Cartojan. Îşi strânseră mâinile, foarte încântaţi de cunoştinţă, şi doi se înghesuiră să-i facă loc între dânşii.

— Eu zic să oprim puţin la barieră, la Avram Bucluc, să luăm o gustare! propuse cel mai voluminos dintre cei şase electori, un uriaş care abia încăpea în trăsură şi fusese nevoit să se prăvale într-o râlă, sub coşul de piele.

— Ci dracu, bre, aşa de dimineaţî? se împotrivi moale domnul Cartojan. Nici nu ni-am urnit încî din târg!

Discuţia se încinse aprinsă, părerile fiind controversate dacă e oportun ori nu un mic popas la Avram Bucluc.

Birui majoritatea; deci, trăsurile se opriră la barieră.

Avram Bucluc, care-şi cunoştea oamenii, scoase din pivniţă un clondir respectabil de tămâios; servi mai întâi două rânduri de rachiuri cumplite, tăie felii subţiri de pastramă usturoiată, puse să frigă o serie de fleici. Toată trupa se însufleţi de porniri eroice.

Radu Comşa avu prilej să-şi cunoască mai de aproape tovarăşii. După cele două rachiuri înghiţite în silă, numai ca să nu apară năzuros şi cu opinii separate, simţi oarecare căldură în vine şi îşi spuse că începe să coboare la nivelul celorlalţi.

Domnul Avram Bucluc, o dată cu bateria primenită, strecură şi vestea că înainte au mai trecut două trăsuri, cu oamenii lui cuconu Costică, şeful de sector al celui mai primejdios dintre partidele adverse.

— Li călcăm pi urmî! se bucură Lică Cartojan. Cu atâta mai bini! Găsim oameni înfierbântaţi şi avem ocazia şi ştim ci procopsalî le-o făgăduit el, ca să ştim cât să făgăduim noi mai mult, la licitaţie!

Fleicile au fost, după părerea unanimă, divine. Cu puteri însutite, toţi urcară în trăsură şi caii se opintiră în ştreanguri, pe drumul desfundat de ploile primăverii.

Tovarăşii lui Radu Comşa, cu pofta de vorbă deschisă de băutură, începură să istorisească întâmplări pline de interes, în legătură cu tactica şi strategia electorală.

— Eu unul, povesti cel gros şi mâncău, n-am văzut una mai cu moţ decât cea de acum doi ani! O născocise farfaraua de Naie Băluşanu şi n-a dat greş, în tot judeţul! Pot spune că numai Nae Băluşanu a salvat atunci situaţia partidului din judeţ. Lică Cartojan, din cealaltă trăsură, ar putea să ne mărturisească el singur câtă fiere i-au adus alegerile acelea, acum doi ani, că era atunci împotriva noastră şi se arăta sigur de reuşită, cum era sigur de ce are în buzunar… Ştiţi care a fost atunci toată giugărica? Semplu, ca oul lui Columb! Dă el, dinadins, sfoară în ţară: „Măi, aflaţi că bandiţii lui Naie Băluşanu au născocit o drăcovenie nouă şi parşivă! Cică au făcut câte-un ochi cu sfredelul în bagdadie, deasupra fiecărei cabine de vot, unde are să stea unul la pândă din pod şi să presare cenuşă în capul celor care nu votează cu el, ca să-i cunoască dălcăuşii şi să-i înhaţe la ciomăgeală, ca să pomenească şi ţâţa pe care-au supt-o de la mamele lor!” Apoi, aduceţi-vă voi aminte cum a mers treaba strună… De ochi făcut cu sfredelul în bagdadie, nici pomeneală. De oameni la pândă, nici atâta… Dar care votase împotriva lui Naie Băluşanu şi se ştia cu musca pe căciulă, cum păşea pragul începea să se scuture pe cap şi se dădea singur de gol. Şi gata! Ajunge, dovada! Înşfacă-l, măi tată, şi moaie-i ciolanele, că de asta e votul secret şi garantat de Constituţie! N-o mers treaba strună? Spuneţi şi voi… Numai că patenta s-a răsuflat. Au aflat oamenii! Nu mai merge a doua oară! Trebuie născocit ceva nou. Şi, din

păcate, n-avem în partid capul lui Naie Băluşanu. A rămas la liberali şi mă tem că a pregătit altă lovitură! Să luăm aminte, fraţilor!

— Aţi auzit că era vorba să treacă la noi? vorbi omul pipernicit şi zgribulit, cu gulerul paltonului ridicat, care tot timpul istorisirii se muncise să-şi facă loc, de picioarele uriaşului, pe scăunaşul trăsurii. A vrut să treacă la noi şi s-a opus cuconu Jănică! Cică e om compromis. Parcă e vorba de compromis ori necompromis! Vorba e dacă ai ori n-ai cap de politică. Vă spun drept, cu asemenea oameni aş merge până în pânzele albe. Ţi-e mai mare dragul să porneşti cu el la drum. Ai nădejde! Găseşte el întotdeauna ceva să te scoată din nevoie…

Cel gros mormăi aprobativ, răsucindu-şi butucii picioarelor.

Radu Comşa se simţi dator să amintească tovarăşilor că se aflau împreună tocmai pentru a pune capăt acestor triste năravuri vechi, şi că partidul luase fiinţă din necesitatea acestei primeniri.

— Cinste faţă de alegători! Aceasta să urmărim. Nu e nevoie de supralicitaţie şi de pehlivănii! Să nu minţim şi să nu întărâtăm imaginaţiile… Toţi simt că este nevoie de o schimbare. Şi noi înfăţişăm singurul partid care are să aducă această schimbare… De aceea vin la noi, fără să-i căutăm. Vin, fiindcă au credinţa că am rupt-o cu trecutul. Să nu-i înşelăm… Se pot face fapte mari. Ţara e bună, numai cei care au condus-o până acum au fost unii ticăloşi cu premeditare, alţii numai incapabili, ceilalţi lipsiţi de intuiţia istorică a momentului…

— Dumneata ai vorbit alaltăieri la Dacia? întrebă, cu vădită intenţie de ironie, pipernicitul din faţa lui Comşa.

— Nu! fu nevoit să recunoască Radu Comşa.

Omul pipernicit râse cu satisfacţie, arătând un dinte lipsă printre ceilalţi, negri de tutun, şi trimiţând în obrazul lui Comşa o duhoare violentă de pastramă cu usturoi.

Pe urmă, după ce-şi privi ceilalţi doi tovarăşi din trăsură, cu o clipire din ochi – „Lăsaţi, fraţilor, să-l operez eu!” – îşi lămuri rostul întrebării.

— Rău ai făcut că n-ai vorbit la Dacia! Cele ce spui dumneata numai la Dacia se potrivesc. Discursuri, aşa ca să vorbim şi să aplaude lumea, să te ridice dălcăuşii în braţe şi să strige ura! La faţa locului, unde mergem noi, se mai schimbă lucrurile… Ţăranul n-are nevoie de istorii de acestea. Trebuie să ştii că războiul l-a făcut mai colţos… A învăţat să ceară şi să ştie ce să ceară! Pe el nu-l mai interesează chestii măreţe de prin discursuri, câte-n lună şi-n soare! Lui să-i vorbeşti despre lucruri pipăibile. Ce-l doare pe el! Adică jandarmul, notarul, pământul, birurile, prestaţia, o cooperativă, o bancă unde să găsească două-trei mii de lei cu camătă mai puţin deocheată. Aceasta îţi cere el! Să-i spui că ai de gând să rezolvi aceasta. S-a învăţat să ceară şi ştie să se tocmească! Dacă îi vorba să-i spui palavre, măcar să-i spui palavrele care-l interesează pe el… Sau dacă nu te lasă programul, sau dacă nu vrei să-ţi iei angajamente şi dacă îţi dă mâna, atunci strânge-i şurubul! Închide-l, sechestrează-l acasă, poartă-l pe drumuri, să te voteze de frică, dacă n-o face din dragoste. La noi, slavă Domnului, nu e cazul… Aici ai dumneata singura dreptate. Vin ei la noi, măcar că îi ţin ceilalţi, prinşi cu minciuna sau cu frica… Dar nu-i nevoie să ne înveţi dumneata ce trebuie să facem şi ce să vorbim alegătorului. Cunoaştem meşteşugul acesta de când am făcut ochi…

Radu Comşa simţi un tiranic îndemn să oprească trăsura şi să coboare în ploaie. Ce căuta între oamenii aceştia? Unde erau toţi cei ce-şi luaseră hotărârile brave, de altădată? Cei din tranşee? Cei din bordeie? Cei din încăperea fumegândă din Păcurarii Iaşilor? Toţi lipseau, şi el se afla în asemenea tovărăşie. Atât de repede se împlineau profeţiile lui Vasile Mogrea?

Gândea şi n-avea tărie să oprească şi să coboare.

Rămase mai departe acolo unde se afla, sub burduful de piele unde bombănea ploaia, toropit de căldura animală şi dezgustătoare a celor doi vecini, între care era captiv: uriaşul pirotind de somn şi un individ smârcâind tot timpul pe nas şi scuipând printre dinţi, la fiecare trei minute, în noroiul drumului. De pe scăunaşul din faţă, pipernicitul îi arunca în nări duhoarea pastramei cu usturoi. Îşi înfipse cu îndărătnicie privirea în depărtările tăcute, împânzite de ploaie.

Câmpurile erau posomorâte şi negre, cu petice rare de grâu înverzit.

Într-un vârf de deal, trăsurile poposiră.

Uriaşul scoase din buzunarul paltonului o sticlă plată de coniac.

— Trage un gât şi hai să ne împăcăm! Asta înfierbântă! îl îndemnă şi pe Comşa, oferindu-i sticla, după ce-a şters gâtul cu podul palmei.

Radu Comşa mulţumi şi refuză. Coborî în ploaie să se dezmorţească.

De după un dâmb se apropia, cu cojocul întors, un moşneag care nu-şi lepădase căciula de iarnă. Cum venea, în pâcla fumurie a ploii, cu paşii măsuraţi şi rari, îi păru lui Radu Comşa că se apropie de undeva de departe, din peştera veacurilor. Acela era omul dintotdeauna al acestor locuri, crescut cu rădăcini vegetative, pe care nu le-a smuls niciuna din urgiile vremelnice. Ceştialalţi, el, tovarăşii lui de drum erau numai trecătorii de-o zi, musafirii nepoftiţi. Vin şi se duc!

Moşneagul scoase căciula şi le ură ziua bună.

Se opri să privească şi să cerceteze cine sunt şi unde merg, cu acea curiozitate liniştită a oamenilor simpli. Îl recunoscu pe domnul Lică Cartojan. Primi chiar o ţigară de la dânsul – şi oroare! – o hârtie de cinci lei, pentru un rachiu.

Radu Comşa îl găsi lipsit de demnitate omenească, deşi cu o clipă înainte regretase că n-are la el o ţigară să-i dea şi nu

pusese mâna în pungă, numai fiindcă îi fusese jenă de tovarăşi să nu mărească impresia de atât de stupid debutant în materie de propagandă electorală, după cum se dovedise.

Moşneagul strânse ţigara cu îngrijire, s-o fumeze acasă, pe îndelete.

Le pofti spor la „claca minciunii” şi porni înainte, spre iazul de sub deal. Unde i s-au rătăcit nişte „boale de gâţe”.

— Recunoaşte, te rog, dumneata, domnule candidat, dacă la asemenea oameni trebuie să te prezinţi cu programe de reforme şi alte baliverne? întrebă cu răutăcioasă curiozitate pipernicitul cu răsuflarea usturoiată. Îi arde lui de libertăţile constituţionale, cum îi arde lui Ştiubei, acuma, de îngheţată de vanilie!

Ştiubei, uriaşul cu sticla de coniac în sfârşit golită, protestă că este amestecat într-o chestiune de care se dezinteresează complet…

— De ceea ce-mi arde acum, vă spun drept, ar fi o jumătate de metru de cârnat fript! Mi-a deschis coniacul acesta o poftă teribilă! Bine că nu mai avem decât trei sferturi de ceas până la crâşma lui Hascăl.

Într-adevăr, distanţa era apreciată exact.

Ştiubei cunoştea toate cârciumile din judeţ cu specialităţile respective şi se bucura din partea tuturor patronilor de o mare şi legitimă consideraţiune, cuvenită unui atât de excepţional şi activ consumator.

La Hascăl, în marginea comunei, încăperea era plină de oameni strânşi de la treburile câmpului din pricina ploii. Toţi îl întâmpinară pe domnul Lică Cartojan ca pe o cunoştinţă veche. Iar domnul Lică Cartojan dovedi o memorie fenomenală a numelor, a necazurilor tuturor şi a unor imemorabile procese de loialitate sau de ingratitudine, de la alegerile precedente.

Cunoştea numele fiecăruia, numărul copiilor, termenele de judecată, dorinţele şi durerile tăinuite. Ştia al cui cuvânt merită încredere şi care e vândut cu trup şi suflet

partidelor adverse. Într-un sfert de oră, în odaia lipită cu lut pe jos, duhnind a fum de tutun prost şi a miros de suman plouat, vorbi cu fiecare în parte, tras într-un ungher, despre ceea ce ştia că îl doare, expeditiv şi misterios.

Pe urmă, pecetlui pacturile cu câteva kilograme de vin, revenind la masa cu scândurile nevăpsite şi cu un şervet întins pe colţ, unde Ştiubei şi tovarăşii săi îşi puneau provizoriu stomacurile la cale.

Radu Comşa se simţi inutil şi deplasat în această bucătărie şi ospătărie electorală, cu totul străine de gândul cu care plecase din Bucureşti.

Domnul Lică Cartojan îmbucă hălci mari din cârnatul fript, vorbea cu gura plină, adresându-se, după cum îi venea în amintire, câte unuia dintre ţăranii de la masa din faţă. Apoi dădu câteva lămuriri, cu glas mai încet, lui Radu Comşa:

— Aice, puiule, lucrurile merg pi roati! Îi am pi tati în mâni… Comuna-i lucrată di oamenii mii. Nu şi mişcî nimica fără ştirea me! Dincolo ari şi fii mai greu… Numa di nu m-a da di smintealî beţivu cela di Bâzdâgî!

Îşi aminti de o îngrijorare care-l preocupa de astăzi dimineaţă şi se adresă ţăranilor de la masă:

— Măi băieţi, da pi Bâzdâgî din Golăneşti l-aţi văzut azi cariva? O fi trecut cumva, di la târg, acasî?

— Trecut, coane Lică! Amu două ceasuri a trecut… Dac-o ajuns, aiasla-i altă vorbă. Că mulţi crâşmi-s în drum! Era cam cu chef şi cânta în căruţă, di huia valea…

— Iar s-o îmbătat, ticălosul! se văietă domnul Lică Cartojan. Să ştiţi cî n-a aranjat nimic! Batim drumu digiaba…

Ceilalţi tovarăşi erau de altă părere.

Beat sau treaz, Bâzdâgă e om pe care se poate conta. După el, trage jumătate de comună. În orice caz, au să-l întâlnească pe drum şi au să-l culeagă din cârciuma unde se va fi oprit.

Şi, într-adevăr, l-au întâlnit.

Mai avea o sută de metri de la cârciumă până acasă şi nu se încumetase să parcurgă această distanţă fabuloasă. Calul o luase singur, cu căruţa înainte, se oprise la poarta casei, nechezase să-i dea drumul în şură; dar Ion Bâzdâgă nu se îndura să se despartă de oamenii lui, cu care avea o socoteală.

Când îl văzu pe domnul Lică Cartojan intrând în cârciumă urmat de suită, zvâcni de pe scaun şi se repezi să-l sărute:

— Coane Lică, eşti omul nostru!

Domnul Lică Cartojan, puţin entuziasmat de această sinceră declaraţie, îl respinse cu mare asprime.

— Aşa ni-a fost vorba, Bâzdâgî? Îmi pari bini că ti găsesc aci, şi-ţi spun că nu mai am nevoi ele sărviciile tali!

Ion Bâzdâgă se clătină la lovitura acestei dizgraţii.

Era un om înalt, voinic, să ducă în fiecare mână câte un Lică Cartojan; iar hainele curate, jumătate de târgoveţ, jumătate de ţăran, dovedeau prosperă bunăstare. Fusese zece ani factor poştal, pe urmă, în vremea când se dizlocau trupele ruseşti, învârtise nişte afaceri nelămurite, după care îşi cumpărase douăzeci de hectare de pământ, vie, livezi, îşi durase casa cea mai arătoasă din comună şi se împăcase cu conştiinţa, dăruind o sumă neobişnuită – o sută de mii de lei – pentru zidirea bisericii din sat, rămasă de multă vreme cu zidurile la jumătate. Acum îşi clădise şi o moară cu motor de benzină. De-o săptămână bea inaugurarea.

Ameninţarea domnului Lică Cartojan rămânea astfel lipsită de seriozitate. Un partid, mai cu seamă în preziua alegerilor, nu se lipseşte atât de uşor de serviciile unui om cu autoritatea şi puterea bunăstării printre consăteni, chiar dacă această bunăstare n-a fost câştigată la curata lumină a zilei. Era un adevăr de care şi-ar fi dat seama îndată şi Ion Bâzdâgă, dacă spirtul şi vinul pritocit pe drum, la toate cârciumile de la oraş până aci, nu i-ar fi întunecat limpedea judecată şi nu l-ar fi pregătit la cel mai amar pesimism.

— Asta-i ci vream să-ţi spun, Bâzdâgî! Cu dumneata am terminat-o!

Domnul Lică Cartojan se îndreptă cu umbrela subsuoară spre uşă, implacabil ca destinul, deşi ştia că n-are să treacă pragul, ci are să se întoarcă după ce vinovatul îşi va cere iertare, recunoscându-şi cu umilinţă în faţa publicului păcătoşenia.

Ion Bâzdâgă îl chemă cu deznădejde:

— Cucoane Lică, să nu faci treaba asta! Stai şi mă ascultă…

— N-ascult nimica! Îmi pare rău cî la nevoie am pus gâtu pentru tini şi ţi-am scăpat di la primejdie… Dari să ştii di la mini, cî păstrez asta la inimî şi am şi ţi-o plătesc… Ni mai întâlnim noi!

— Ce să ne mai întâlnim, coane Lică! Că doar suntem întâlniţi gata! încercă să o aducă pe calea glumei, Ion Bâzdâgă.

Adevărul era că ameninţarea domnului Lică Cartojan cuprindea destule motive de îngrijorare, dacă n-ar fi fost să rămână numai la vorbe. În afacerile tulburi ale fostului factor poştal, atunci când lucrurile luaseră o întorsătură urâtă şi dăduseră material pentru un dosar la Curtea Marţială, domnul Lică Cartojan fusese acela care l-a scos la liman, cu faţa curată. Şi omul cu mutră ascuţită şi roşcată de vulpe ştia lucruri pe care nu le mai ştia nimeni.

Ceilalţi tovarăşi ai domnului Lică Cartojan interveniră să aducă pace:

— Hai, Lică, lasă-l să vedem, ce spune!

— Ci şi spunî, puilor? Cî doar îmi cunosc eu omu… Nu videţi cî nu poati lega douî vorbi?

— Eu să nu pot lega două vorbe, coane Lică? Îmi pare rău… Iaca, vezi şi dumneata dacă pot spune ori nu: doisprezece cocostârci pe casa lui Kogălniceanu!

Ion Bâzdâgă rostise impecabil formula cu care, în partea locului, se pune la încercare încurcătura de limbă a beţivilor.

Toţi râseră cu bunăvoinţă şi încurajare. Gheaţa era ruptă…

Domnul Lică Cartojan se întoarse cu umbrela de la uşă. Acum avea siguranţă că vinovatul are să se facă luntre şi punte să-şi răscumpere iertarea.

Comuna era piatră grea de încercare. Amândoi învăţătorii şi preotul, de douăzeci de ani, făceau politica partidului de la guvern.

Aveau legături vechi cu oamenii; o strămutare de voturi cerea muncă anevoioasă şi tenace. Toată puterea stătea în mâna fostului factor poştal, care-şi vedea puterea crescând, pe măsură ce-i creşteau hotarele şi i se întindeau afacerile, conduse lucid, cu mare isteţime şi cruntă lăcomie de ban, când nu se afla sub stăpânirea vinului.

Ion Bâzdâgă pofti mosafirii la el acasă, o luă înainte pe jos, păşind din casă în casă, să adune gospodarii.

Deschise poarta larg să treacă trăsurile printre purceii şi raţele bălăcindu-se în noroiul ogrăzii.

Casa se arăta mai încăpătoare şi mai curată decât se aştepta Radu Comşa, şi gazda aştepta cu mândrie mirarea oaspeţilor. Îi întâmpină, în cerdac, o femeie desculţă, fără vârstă, cu ochii gălbui.

Domnul Lică Cartojan o luă înainte, făcând prezentările!

— Madam Bâzdâgî! Domnu viitor deputat Comşa… Madam Bâzdâgî, domnu Ştiubei!

„Madam Bâzdâgă”, emoţionată şi flatată de rangul de mare doamnă la care fusese ridicată, îşi ceru iertare că a prins-o vremea aşa desculţă şi nepieptănată.

— Înţelegim! Laşi, nu ni mai spuni noul aiesie, că-nţelegim! veni într-ajutor domnu Lică Cartojan. Gospodăria! Aiasta-i partida dumitale, după cum partida lui Ion îi drojdia şi Nicoreştiul!

Madam Bâzdâgă luă apărarea soţului, din simţ de solidaritate conjugală:

— Că nu-i chiar aşa cum spune lumea! Ia, se mai ia şi el, când îl grămădesc necazurile… Că, Doamne iartă-mă, nu

din drojdie şi din Nicoreşti s-o învrednicit să agonisească ce-a agonisit…

Domnul Lică Cartojan nu crezu oportun să mai aprofundeze această chestiune şi dădu să înţeleagă gazdei că tuturor le-ar prinde teribil de bine un borş de găină, dres cu smântână, fierbinte şi cu mămăligă.

— Apoi, asta nu era nevoie să ni-o spui! N-aţi intrat doar în casă pustie! se simţi ofensată în demnitatea sa ospitalieră madam Bâzdâgă.

Dădu fuga să-şi schimbe îmbrăcămintea şi să se încalţe.

În vremea aceasta, toţi începură să scotocească prin cele două odăi cu uşile deschise în lături, unde fantezia soţilor Bâzdâgă adunase cel mai bizar muzeu de obiecte eteroclite. Scoarţe de lână şi macaturi de bâlci, cărţi poştale bătute în perete şi şifonier cu oglindă, ulcioare smălţuite şi tablale de carton presat, căni de sticlă colorată şi broboade de borangic: cel mai lipsit de gust amestec de mahala şi de lucruri curat ţărăneşti, cu frumuseţea pierdută din vecinătatea tinichelelor de dugheană proastă.

Încolo, curăţenie şi miros de busuioc, mai tare decât al parfumului din sticla pusă la vedere, sub oglindă.

Ion Bâzdâgă se înfăţişă cu amândouă mâinile ocupate; în fiecare ţinea câte două clondire şi subsuoară alte două. După ce le orândui, prezentă raportul.

El se simţea în stare să tragă măcar două treimi din voturi, dacă…

Dacă îndată ce s-ar schimba guvernul, domnul Lică Cartojan îşi ia angajamentul să mute jandarmul şef de post; dacă au să-l pună pe Ciubotaru preşedintele comisiei interimare, măcar că Ciubotaru a scăpat de puşcărie numai datorită amnistiei; dacă domnul Lică Cartojan va obţine pe lângă toate cârciumile din comună drept să se deschidă alte două, lui Timofti şi lui Petrachi Surdu; dacă ridică opreliştea de păşune în pădurea statului; dacă îşi dau cuvântul că are să exproprieze şi cele două sute de hectare ale lui Ionică Pastia; dacă stăruie să se facă o anchetă severa la

cooperativă şi, vinovaţi-nevinovaţi, să-i scoată de acolo pe Strâmbeanu şi pe Ilincă, ca să pună „oamenii noştri”; în sfârşit, o sută şi unu de „dacă”…

De altfel, oamenii au să se adune, pleacă el să-i cheme, şi domnu Lică Cartojan are să audă cu propriile sale urechi şi să vadă cu propriii săi ochi.

Până atunci, lăsă mosafiiilor clondirele de vin să se încălzească şi pe madam Bâzdâgă să pregătească masa.

Aprinse lampa şi porni să bată cu un baltag în porţile gospodarilor, ca să-i adune la sfat.

Madam Bâzdâgă, cu ciuboţele cu scârţ şi cu toc înalt, îmbrăcată în haine târgoveţe şi mirosind ca o drogherie de la Piaţa Halelor, a colonie şi a pudră, întinse pe masa din mijloc faţa albă, farfurii şi tacâmuri noi.

Ştiubei se interesă foarte de alcătuirea meniului şi consilie oarecare modificări.

Peste un ceas, mămăliga şi oala cu borş abureau în mijlocul mesei. Limbile se dezlegaseră, Ion Bâzdâgă se întorsese, se pusese la curent înghiţind de duşcă o jumătate de duzină de rachiu şi toţi se simţiră în cele mai optimiste dispoziţiuni.

Gospodarii au prins să se adune.

Intrau în odaie, după ce-şi ştergeau cu îngrijire opincile de prag, se înşirau lângă pereţi în picioare, privind cum mănâncă târgoveţii şi aşteptându-i să termine. Înghiţeau în sec, ştergându-şi mustăţile cu dosul mâinii şi arătau mare admiraţie şi respect pentru capacitatea de îngurgitare a lui Ştiubei şi pentru belşugul din casa lui Ion Bâzdâgă, care râdea zgomotos, se întrecuse cu numărul paharelor, privea cu ochii păienjeniţi şi lucitori, nu scăpă prilej s-o apuce de guşă pe madam Bâzdâgă şi s-o ciupească de sânii moi şi osteniţi, de câte ori trecea să schimbe farfuriile.

Madam Bâzdâgă îl lovea ruşinată peste mână, pe urmă se întorcea să dea aminte ţăranilor din picioare că nu-i locul să se reazime de perete cu sumanul ud.

Oamenii se fereau, supuşi, fără să se simtă jigniţi de glasul oţărât şi poruncitor ai gazdei. Îşi socoteau consăteanul trecut într-un rang deasupra lor şi acceptau această nouă orânduială, găsind-o firească.

Chiar dacă scrâşneau şi încleştau pumnii, n-o făceau aci. Ci pe ascuns, acasă.

Radu Comşa fu de părere că masa se prelungeşte peste măsură. Neomenos spectacol sub ochii celor ţinuţi să postească în picioare!

— De asta te îngrijeşti dumneata? se miră Ion Bâzdâgă, aruncând o privire ceţoasă, de milă şi de dispreţ, la oamenii mobilizaţi de el de pe la gospodăriile lor. De asta îţi pasă dumitale? Nu-i vezi cum stau? Stau ca nişte boi!

Boii, ofensaţi de astă dată, după un schimb de semne şi de şoapte, se strecurară, unul câte altul, pe uşă afară.

Domnul Lică Cartojan fu cuprins de mare îngrijorare:

— Ci dracu, eşti nebun, bre? Ti apuci s-alungi oamenii cu ticăloşiili tali? Numa di prostii ti ţii!

Ion Bâzdâgă nu acordă însă atâta gravitate faptului.

Făcu un semn spre uşă de superior dispreţ:

— Lăsaţi că eu îi supăr şi tot eu îi împac! Îi am aici…

Arătă palma unde îi avea.

Astfel, lanţul era înverigat solid: pe el îl avea în mână domnul Lică Cartojan; el îi avea pe cei de afară; iar pe domnul Lică Cartojan îl ţinea strâns, desigur, altă putere de mai sus.

Radu Comşa simţi înecându-se într-o ceaţă foarte îndepărtată hotărârile brave, naive şi inoperante din serile de demult. Cuvintele locotenentului Ghenea, în drum de la „Casa Neamţului”; altele; adunările din casa birjarului din strada Păcurari, în Iaşi; noaptea fără sfârşit, din patul spitalului, când, cu ochii legaţi, crezuse că descoperă în el lumina… Toate se împotmoleau trivial, strivite, apăsate afund de o lege de fier împotriva căreia nici o putere omenească părea că nu există.

Ieşi în cerdac să se răcorească.

În ploaie, gospodarii aşteptau, umbre întunecate.

Radu Comşa încercă să-şi pună toată blândeţea în glas, când îi întrebă:

— Ce? N-aţi plecat, oameni buni?

— Facem şi noi adunarea boilor! răspunse un glas gros în întuneric, şi ceilalţi începură să râdă, gata să se întoarcă la cea dintâi chemare.

Lui Radu Comşa îi fu ciudă de atâta lipsă de mândrie. I-ar fi plăcut mai degrabă să-i ştie plecaţi şi pentru totdeauna duşmani.

Dar domnul Lică Cartojan, după ce-şi încălţă galoşii, coborî cu Ion Bâzdâgă în mijlocul oamenilor şi, după un sfert de oră, îi aduse pe toţi sus, boi dezmeticiţi şi gata să se supună jugului.

Până târziu după miezul nopţii, Radu Comşa se răsuci pe patul tare, fără somn. Un sforăit inuman, formidabil şi întrerupt de gemete, umplea odaia.

Ştiubei lupta cu visuri cumplite, după atâtea mese câte înghiţise de astăzi dimineaţă.

Uşa la tindă era deschisă.

Acolo se aflau culcaţi jos, pe un mindir, ca să facă loc musafirilor, Ion Bâzdâgă şi nevastă-sa. Fostul factor rural, înfierbântat de vin, nu-şi găsea nici el, se vede, somnul. Radu Comşa a înţeles aceasta, după dialogul ascultat fără voie.

— Da şazi ghinişor, măi omule! se apără, şoptit, glasul lui madam Bâzdâgă. Ci naiba, nu ţii ruşine? Ne aud oamenii iştia!

Pauză. După un timp:

— Ţţâţî! Să ştii că-mi ieu ţolu şi mă duc afară, în cerdac…

Mai târziu, îmblânzită:

— Parcă eşti chior, di nu mai ştii…

Şi glasul lui Ion Bâzdâgă, sigur de sine:

— Lasă, nu te mai fasoli! Ce, poate vrei să zici că nu-ţi convine?

După trei zile, Radu Comşa se întorcea pe acelaşi drum în trăsurile cu caii vlăguiţi şi cu tovarăşii răguşiţi de vorbă şi de băutură.

Tăcea duşmănos, între Ştiubei, uriaşul care făcuse ravagii la toate mesele, şi între pipernicitul zgribulit în palton.

O hotărâre neclintită crescuse în el.

Cum ajunge la Iaşi, se urcă în tren să nu se mai întoarcă sub nici un cuvânt. Pentru ceilalţi, izbânda alegerilor era neîndoioasă. Dar cu ce preţ!

Pe dealul popasului, în negura ploii, acelaşi plugar în suman, sau poate altul, se depărta cu mers sigur, măsurat, fără grabă, venind din ceaţă şi întorcându-se în ceaţă.

Din nou îi păru că e singurul om al acestor locuri pe care nu-l atinge vremelnicia. Dintr-un veac trece în alt veac, abia mai schimbat, imperceptibil, de cum va fi fost în vârsta necunoscută a neamului getic.

Zădarnic voi să şi-l reconstituie, cu chipul cel real al moşneagului care-a primit fără demnitate ţigara şi cinci lei de rachiu de la domnul Lică Cartojan.

Cealaltă imagine, a închipuirii, biruia mai puternică; fiindcă era poate singura, într-adevăr, cea îndeaievea şi eternă.

Capitolul II.

FIERUL, FONTA ŞI OŢELUL

„Nu există animal mai feroce decât o femeie în dosul unui ghişeu”, gândi Radu Comşa şi rosti gândul tare, către un domn cu blană, tovarăş de aşteptare.

Domnul se întoarse cu un surâs de aprobare. Dar deveni deodată indiferent şi distant, când văzu că cel care vorbise are obrazul crestat de tăieturi: poate un individ scandalagiu cu suvenirul unei lovituri de sifon.

Domnişoara din dosul ghişeului părea că ignoră cu desăvârşire existenţa celor zece oameni rezemaţi de gratii, făcând coadă şi schimbând picioarele pe cimentul ud de zăpada topită a încălţărilor. Discuta foarte aprins cu cineva

dinlăuntru, care nu se vedea, căci în afară de gura ghişeului, zăbrelele despărţirii erau înfundate:

— Am găsit o ocazie… Stofă foarte drăguţă, englezească… verde cu raieuri. Eu îmi lucrez rochiile singură, după tiparele din La femme de France!

Persoana invizibilă rostise ceva foarte cu haz, căci domnişoara hohoti, arătând dinţii mărunţi de rozătoare.

— Se poartă iar garnitură de blană! Ai văzut rochia lui madam Olmazu?

Domnişoara nu mai râdea.

Privi încruntată în vid, cu invidie, la gândul rochiei cu blană a doamnei Olmazu.

Când îşi recăpătă glasul, dinţii mărunţi arătară acum ca dinţii rozătoarelor care trebuie să lucreze întruna ca să nu crească peste măsură… Spuse în şoaptă ceva pe socoteala lui madam Olmazu.

Persoanei invizibile se pare că nu-i venea să creadă, căci domnişoara exclamă ofensată:

— Parol! Cum aş putea altfel să colportez asemenea lucruri, dacă n-aş fi văzut cu ochii mei? Am văzut-o marţi seara, ieşind… După cinci minute a apărut şi tipul, răsucind bastonul şi apucând în cealaltă direcţie. Fără nici o ruşine, dragă, îţi spun, fără nici o ruşine! A ajuns ca una d-alea…

Domnişoara îşi aşează părul gălbui la tâmple, strâmbând buzele cu dezgust la constatarea că madam Olmazu a ajuns „una d-alea”.

Făcu ordine minuţioasă pe masă.

Deschise un sertar şi căută într-o cutie, pe urmă în alta. Îşi puse mâneci de lustrin peste mânecile hainei. Căscă cu repetiţie, ducând delicat la gură vârful degetelor cu unghiile lăcuite. Scrise ceva.

Domnul cu blană îşi pierdu răbdarea. Bătu în geam:

— Domnişoară!

Atinsă de surzenie totală, domnişoara îşi curăţi unghiile cu un colţ de hârtie îndoit triunghiular.

— Domnişoară!

Domnişoara aruncă, în sfârşit, o privire încruntată la fereastră.

Ridică geamul în jumătate:

— Te-aş ruga, domnule, să citeşti întâi avizul şi pe urmă să-ţi manifestezi impacienţa… Nu suntem la prăvălie!

Lăsă scurt geamul la loc şi continuă să-şi cureţe unghiile celeilalte mâini.

Avizul prevenea: Recomandatele se primesc de la orele 8-12 a.m. Şi 2-7 p.m. Ceasul arăta două fără două minute. Deci domnişoara se afla în dreptul său să-şi urmeze toaleta unghiilor.

La două fix deschise, vorbind cu duşmănie, încât s-ar fi spus că are de mult ceva de împărţit cu domnul cu blană, care poate e rudă ori măcar prieten cu madam Olmazu:

— Poftim şi deprindeţi-vă să fiţi ceva mai politicoşi!

Aruncă scrisoarea pe cântar. Începu să caute timbre. Schimbă peniţa. Puse întâi numere de ordine pe cotoarele unei pagini întregi din condica de recipise. Pe urmă, nu găsi sugativă. Mai descoperi că cerneala violetă e pe sfârşite şi începu o laborioasă operaţie, pritocind un rest dintr-o sticlă în călimară.

Domnul cu blană, după ce aşteptă docil recipisa, îşi făcu loc cu coatele să treacă, în sfârşit, eliberat.

Când îi veni rândul lui Radu Comşa, înaintea sa se înfipse un funcţionar comercial cu un teanc de plicuri albastre. Radu Comşa le dădu la o parte cu latul palmei.

— Pardon!

— Lasă-mă, domnule! se răsti piţigăiat funcţionarul comercial. Ce? Nu ştiu eu când ai venit?

Radu Comşa îl privi în creştet. Cu o mână l-ar fi smuls de guler, să-l treacă pachet peste gratii. Funcţionarul pipernicit fi dădea înainte din coate. Radu Comşa îi puse mâna grea pe teancul de scrisori.

— Umplu sala cu ele!

— Ce e, domnule, ce? piţigăi glasul. Ce eşti dumneata aci? Se cunoaşte după mutră că ai stofă de scandalagiu. Numai

că acilea nu merge pă scandal!

Cei care aşteptau se despărţiră spontan în două tabere, după legile misterioase care conduc psihologia colectivităţilor. Unii văzuseră cu ochii lor că domnul cu semnul la buze a sosit întâi. Alţii, tot cu ochii lor, văzuseră că aştepta dinainte funcţionarul comercial.

Domnişoara dădu sec drumul ghilotinei.

— Când sfârşiţi, să mă anunţaţi, vă rog, şi pe mine!

Ca să nu piardă timpul, începu să completeze coloanele unui tablou, aşteptând până se va aplana controversa de afară.

Mulţimea de la spatele lui Comşa mormăi:

— Crescuţi în pădure, domnule! Ce suntem noi de vină, dacă? Tot soiul de tipi… Haide, domnilor! N-o să stăm aci o mie de ani!

Radu Comşa fierbea de mânie şi de umilinţă. Îşi birui prima pornire, să-l scoată pe celălalt la loc liber, în palme şi în lovituri de picioare. Pe urmă, se gândi că a devenit într-adevăr o brută. Rosti calm:

— Treci, domnule! Poftim, sfârşeşte!

— Puteai să faci aşa de la început! triumfă funcţionarul comercial, răsfirându-şi plicurile pe pupitrul ghişeului, convins acum ca într-adevăr el avusese dreptate, de vreme ce celălalt ceda. Domnişoară!

Domnişoara nu ridică ochii până nu sfârşi coloana tabloului.

Coborând scările largi ale poştei. Radu Comşa aspiră aerul iernii cu sete, să-şi răcorească enervarea din el. Incidentul de la ghişeu venise numai să umple paharul.

De la începutul iernii, curseseră, una după alta, nesfârşite pricini de amărăciune şi de dezgust.

Un câine-lup cu zgardă nichelată zburda voios pe strada uscată de ger, în jurul unei doamne înfăşurată în blănuri. Îl mirosi, dând din coadă. Radu Comşa îl izbi cu ciudă şi în aceeaşi clipă toată furia se potoli. Câinele fugi lângă doamna cu blănuri şi se întoarse de la adăpost să-l

privească mustrător, cu o omenească întrebare nedumerită în ochi.

„Devin o brută… devin o brută!” îşi repetă Comşa, oprindu-se înaintea unei vitrine pentru a lăsa câineie doamnei să se depărteze.

Adineaori, când intrase cu scrisoarea la poştă, simţea bucuria că poate săvârşi o faptă bună: ajutora un prieten. Acum era dezgustat de tot: nu se gândise oare un moment, acolo în faţa ghişeului, să rupă scrisoarea?

Pe urmă, se întrebă de ce nu-i va fi răspuns Virgil Probotă, de-a fost nevoie să-i repete rugămintea? Virgil Probotă era la Cluj de un an, la Universitate, unde îşi împlinea în sfârşit visul lui: un laborator să lucreze în voie. Iar Radu Comşa îi ceruse un serviciu. Să stăruie, fără să spună din partea cui, pe lângă Alexandru Vardaru, acum ministru, ca să se revină asupra nedreptăţii săvârşite cu Vasile Mogrea, suspendat pe trei luni şi apoi mutat la o catedră din Bucovina, pentru ideile politice rebele. Răspunsul nu mai venea. Şi nu înţelegea de ce. Ştia că Virgil Probotă, care nu făcea nici un fel de politică, putea cere cu uşurinţă un serviciu lui Alexandru Vardaru, ca fost dascăl al Luminiţei şi al lui Mihai.

Apelase la acest lanţ al slăbiciunilor: el cerea lui Virgil, Virgil lui Vardaru, Vardaru colegului de la Instrucţie, numai ca să scutească pe prietenul Mogrea de mizeria surghiunului într-un orăşel depărtat de gospodăria lui săracă şi al doilea copil încă în leagăn.

Radu Comşa cumpără gazetele de după-amiază. Îşi aruncă ochii la ultima oră politică. Citi titlul cu litere late:

DECLARAŢIILE.

DOMNULUI MINISTRU ALEXANDRU VARDARU.

OPERA DE REFACERE ADMINISTRATIVĂ.

MAI PUŢINE LEGI ŞI MAI MULTĂ GOSPODĂRIE.

Împături ziarele. Se Îndreptă în silă spre casă, unde nu-l atrăgea nimic.

„Aşadar, guvernul se pregătea să-şi împlinească legislatura întreagă! Sunt siguri de rezultatul alegerilor. De altfel, au şi dreptate. Aceştia ştiu ce vor. Nu anunţă miracole. Tac şi-şi văd de treburi, lăsând altora îndeletnicirea proiectelor de reforme himerice, de care se leapădă când ajung la cârmă.

Radu Comşa gândi că în fiecare zi cei mai înverşunaţi apărători ai reformelor care aveau să facă „România Mare să devină şi România nouă” au slăbit glasul. Unii au plecat din partid. Alţii se pregătesc să plece. Iar el încă nu s-a despărţit de toţi, ca să-şi vadă de necazurile lui, numai din laşitate. L-ar bănui că nu o face din oboseală şi dezgust, ci din cine ştie ce meschine socoteli, acum, când partidul se află în lichidare. Căci guvernul „României Mari care avea să devină România nouă” durase atât cât fusese nevoie pentru a dezamăgi toată lumea şi a lichida, o dată cu un partid, o sumă de prea frumoase şi zădarnice iluzii.

În câteva luni, izbucniseră afaceri scandaloase: unii făcuseră dovadă numai de cea mai inocentă nepricepere, alţii se repeziseră lacomi să-şi potolească stomacurile flămânde. Certurile între diferitele grupări alimentaseră caricaturile gazetelor. Totul sfârşise grotesc şi, când demisia silită pusese capăt acestei scurte aventuri, mulţi nu îndrăzniră un timp să mai scoată capul în stradă. Guvernul României noi întrecuse tot ce văzuse vreodată România veche!

Acum, pregătind iarăşi lupta alegerilor, în opoziţie se vorbea de purificarea partidului. Însă legendele banale şi tâmpe, dar juste, ale caricaturilor rezumau întreaga tristă poveste: „Atât de tânăr şi impur!

— Partidul purificării naţionale îşi spală rufele murdare înaintea naţiunii!

— Năravuri vechi, cu firmă nouă!” etc., etc.

Radu Comşa ştia acum că tot ce năzuiseră devenise imposibil şi absurd.

Exaltarea lor fusese captată de câţiva oameni care mânuiau voturile ca un capital al subscriitorilor, într-o aventuroasă întreprindere. Iar rămăşiţele entuziasmului slujeau în manifestele partidului, ca frazele bombastice ale unui prospect de emisiune.

Totul fusese pângărit. Totul desfigurat. În potirul catife-lat al trandafirilor, tot astfel se aciuiază, încolăciţi, viermii trândavi şi graşi.

Nu le rămânea decât umilinţa celor câţiva, îndârjindu-se să nu se risipească încă. Când se întâlneau, ocoleau să vorbească despre aceasta, cum nu pomeneşti despre un mort scump.

De aceea, Radu Comşa călca, în gerul aspru al iernii, fără nici o vigoare, ca mersul unui om în care s-a cuibărit o boală mistuind deocamdată ascuns. Afişele colorate vesteau reprezentaţiile teatrale. Îşi aduse aminte că de mult n-a mai călcat într-o sală de spectacol. N-a mai ascultat un concert. Nici de avocatura lui n-a mai purtat grijă. E acum un om sărac şi fără căpătâi.

Trecu prin faţa Ateneului. Acolo unde, într-o noapte cu viscol, în cea dintâi iarnă când s-a întors în Bucureşti, prietenul cel nou de-atunci, Vasile Mogrea, spusese că după frământările care au să vină, când vor lua sfârşit, ca viforul ce smulgea acoperişuri şi firme, clădea troiene, astupa bolţi, fiecare dintre dânşii vor rămâne încremeniţi sus ori jos, asemeni mineralelor prinse în scoarţa planetei, după convulsiile geologice, când s-au răcit.

El rămânea undeva, afund.

Acasă, găsi răspunsul lui Virgil Probotă.

Îi recunoscu scrisul înainte de a desface plicul. Aşadar, nici nu mai fusese nevoie de scrisoarea de astăzi! A fost numai ca să aibă o umilinţă mai mult, la ghişeul unde a suportat obrăznicia celui dintâi venit.

Când citi primele rânduri, dispăru amintirea neplăcută şi mutra obraznică a funcţionarului comercial. Virgil Probotă scria că dorinţa i-a fost împlinită. Alexandru Vardaru i-a

răspuns că a rezolvat-o, deşi „acel Vasile Mogrea, după cât îşi aminteşte, e un tip de incorigibil rebel”.

Radu Comşa, care era departe de a cânta ca un tenor de operă, îşi manifestă bucuria intonând cu voce falsă primele note din Pescuitorii de perle.

Îmbrăcă paltonul, acompaniat de această muzică şi grăbi să ducă vestea prietenului.

Nerăbdător, opri o birjă, cobori în drum să ia o sticlă de vin negru, fructe şi bomboane pentru copii. Era o bucurie care se cuvenea sărbătorită.

Privi mulţimea străzii îmbujorată de ger, cu o simpatie necunoscută adineaori. Salută oamenii cărora de multă vreme nu le mai dăduse ziua bună. Atât de mult bine îţi dăruieşti ţie însuţi, făcând un bine unui semen!

Din seninul sticlos pluteau, abia vizibile, steluţe de zăpadă, sclipind imaterial. Îşi aminti că n-a patinat de mulţi ani. Era un sport care-l pasiona altădată. Şi i-ar face bine, acum, când atâtea ceasuri rămâne ghemuit ca o sălbătăciune alungată, în chiliile lui veşnic neaerisite.

A sărit din birjă cu pachetele în braţe.

În antreul scund şi întunecos, îl întâmpină duruitul maşinii de cusut şi un miros sfârâit de varză prăjită. Acestea au cam coborât puţin pe pământ, la realitatea trivială de toate zilele, elanul cu care deschisese uşa.

Vasile Mogrea, în papuci, într-un surtuc vechi peste cămaşa de noapte, citea la gura sobei. Amalia trăgea la maşină un pantalon de pânză albă, pe care îl ascunse când îl văzu intrând; fetiţa târa prin casă, cu sfoară, un automobil de tablă defect. Celălalt prunc dormea în leagăn, cu pumnii mici strânşi deasupra capului.

Priviră nedumeriţi la pachetele lui Radu Comşa.

— Îţi aduc veste bună, Mogrea!

N-avea tărie să i-o împărtăşească mai târziu, după o pregătire, cum plănuise.

— Moft! Eu şi veste bună! închise cartea Vasile Mogrea, punând-o între el şi spătarul scaunului. Ia loc pe-un scaun,

Comşa! Vezi bine că nu prea se află spaţiu de promenadă în vastele mele apartamente!

Radu Comşa n-avea astâmpăr să se poată fixa pe un scaun.

— Când era vorba să pleci?

— Peste cinci zile. Am şi făcut un drum la faţa locului, în recunoaştere! Am găsit casă! Pare că am dat peste oameni de înţelegere… De mâine împachetăm.

— Uff, când mă gândesc ce-o să fie! se tângui Amalia, împăturind rufa de pânză şi aşezând deasupra foarfecele.

— Dragă Mogrea, nu mai împachetaţi nimic, nu mai e nevoie… Daţi telegramă că e liberă casa. Şi de la întâi prezintă-te la liceu! S-a revenit asupra deciziei.

— Moft! vorbi Vasile Mogrea, aprinzând o ţigară la cărbune şi privind imediat la Comşa, cu ochiul stâng întredeschis. Moft!

Radu Comşa se opri din plimbarea în camera strâmtă, surprins că vestea lui n-a provocat senzaţia la care se aştepta.

Crezu că n-a fost înţeles bine:

— Am aici o scrisoare… De la prietenul Probotă. A intervenit el la… la… În sfârşit…

Era să rostească numele lui Vardaru, dar îi ocoli.

— A intervenit el… Nu ştiu la cine. Nici nu importă aceasta, de altfel! Faptul este că îmi scrie că s-a revenit… Uite şi numărul deciziei. Nici nu-ţi imaginezi ce bucurie am, că…

Vasile Mogrea lăsă jâlţul şi veni la Comşa, prinzându-l de umeri şi privindu-l în ochi:

— Dragă Comşa, vestea ta nu e nouă! Am primit încă de alaltăieri avizul… Se vede că scrisorile de la Cluj ajung a treia zi după înmormântare! M-am dus la minister şi le-am turnat una, să mă ţină minte. N-am nevoie de pomana nimănui! Cu atât mai mult, de mila acestui domn Vardaru! Văd că evitai să-mi spui cine a intervenit. Lăudabilă pudoare! Mi-au spus însă cei de la minister, o dată cu alte graţiozităţi, că am avut noroc de data asta, altfel… Altfel,

ce? Înţelegi? Altfel, puteam adică să o păţesc mai rău! Apoi, dragă Comşa, mie să nu-mi umble dumnealor cu mofturi! Nu cer nimic, nu vreau graţia nimănui! Aceasta e tot! De mâine, împachetăm şi peste cinci zile încetez măcar pentru un timp a mai fi bucureştean… O să le arăt eu că, de aci ori de la distanţă, tot eu rămân, aşa cum m-a făcut mama, zevzec, mitocan, calic, cum vrei; dar cu ciolanele spinării ţapene, nu târâtoare. Asta e tot! Restul sunt mofturi!

Comşa privi fără să înţeleagă, când la Vasile Mogrea, când la nevastă-sa.

Amalia ridică braţele, deznădăjduită:

— Acum vezi şi dumneata, domnule Comşa! De ieri îi tot spun şi nu înţelege. Avem norocul să putem rămâne aci. Nu şi nu! Ca să ajungem în cine ştie ce cocioabă şi să purtăm copiii pe drumuri.

Vasile Mogrea deschise ochiul stâng şi privi asasin la nevastă-sa:

— Iar începi?

— Cum să nu încep, Vasile? Tu îţi răstorni cărţile într-o ladă şi ai terminat… Ce facem însă cu gospodăria noastră?

— Iar începi? repetă Mogrea, crescendo.

— Judecă, domnule Comşa, dacă e om cu care să te înţelegi…

— Iar începi?

— Virginica abia a scăpat din răceală… Cel mic… ştii bine ce ne-a spus doctorul!

— Iar începi! zbieră omul, zburlit. Iar începi cu mofturi, cu mofturi, cu mofturile tale? M-ai turbat, m-ai înnebunit de ieri!

Vociferând şi gesticulând, Vasile Mogrea făcu şase paşi laţi în cameră, câţi îi trebuiau ca să ajungă la perete şi îndărăt. În drum, izbi cu piciorul în automobilul defect al fetiţei.

În maşinăria de tablă se deşteptă subit o reminiscenţă a resorturilor din vremea când umbla fără sfoară; iar vehiculul înviat, descriind o curbă, începu să circule cu mijloace proprii.

Fetiţa bătu din palme:

— Merge, tăticule! Merge singur…

Toată furia lui Vasile Mogrea căzu. Îşi ridică fetiţa în braţe şi o sărută sonor pe amândoi obrajii, din a căror tămânjeală, sumar ştearsă, se putea deduce de la prima vedere că a mâncat magiun.

Virginica se ceru jos, ca să scoată automobilul de sub pat unde se retrăsese pentru a se repauza după neaşteptatul acces de vitalitate. Îl scoase la lumină. Automobilul, într-adevăr, mergea.

— Să mai spui că enervarea nu e bună la ceva! glumi fără convingere Radu Comşa, pentru a rupe tăcerea penibilă…

Amalia Mogrea se aşează la maşina de cusut şi începu a durui frenetic, ca să-şi potolească şi dânsa enervarea cu mijloacele pe care le avea la îndemână.

Copilul din leagăn dormea senin, zâmbind prin somn, în mijlocul celor mai teribile zgomote, ca un copil născut pe ţărmul Niagarei.

Mirosul de varză pătrundea cu stăruinţa izurilor care se impregnează pe veşnicie în ziduri.

— Atunci ce faci? întrebă Comşa, mai păstrând nădejdea că prietenul va reveni.

— Cum ce fac? Ce sunt eu, un moftangiu, când vorbesc? Am spus că plec, plec!

Radu Comşa se aşează pe jâlţul din faţa sobei, unde stătuse Mogrea, ca un prieten deprins să se simtă la el acasă. Începu să sfarme cu cleştele cărbunii din foc.

Vorbi, uitându-se în flăcările jucăuşe:

— Eu cred, dragă Mogrea, că e bine să te mai gândeşti! Ştii bine că pe urmă regretele nu folosesc la nimic…

— Adică tu o ştii aceasta! Din experienţă, fireşte! stărui Mogrea cu intenţie.

— Nu înţeleg. Explică-mi! lăsă Radu cleştele jos, ridicând ochii.

— Ce să-ţi explic? Vorbesc româneşte doar! Regretele tale! Acele pe care nu le spui nimănui, dar se citesc în ochi.

— Şi tu nu ai tot atâtea regrete? Nu le cunoşti şi tu?

— Nu m-ai înţeles! Altceva am vrut să-ţi spun. De alte regrete e vorba… În sfârşit, mofturi! Să vorbim de altceva!

Radu Comşa cercă să ademenească la el fetiţa, cu care nu se putuse împrieteni niciodată. Îi întinse un măr. Fetiţa se feri de fructul oprit, cu o repulsie pe care, dacă ar fi cunoscut-o şi Eva odinioară, tot neamul omenesc ar hălădui până astăzi în paradis.

— Acum înţeleg rostul sticlei şi mofturilor acestora! vorbi Vasile Mogrea, cu râsul crud care-i dezvelea dinţii sub mustăţile ţepoase. Ai fi vrut să ne veselim că rămân! Că am început să capitulez cu ceva în viaţă. Că am ajuns la înţelepciunea să primesc o pomană de la indivizi pe care îi urăsc şi îi dispreţuiesc… Ha-ha! Ce puţin mă cunoşti încă, dragă Comşa! Haide, nu face mutra aceasta funebră! Ne putem veseli şi fiindcă plec! Să ştii de la mine că mi-au făcut un serviciu zvârlindu-mă la marginea ţării. Scap de atmosfera de aci… Capăt puţină perspectivă! De la distanţă, se văd mai bine jucând paiaţele!

Vasile Mogrea desfundă sticla, turnă în pahare desperecheate, cum arătau toate lucrurile în casa lor, de la paturile care nu erau amândouă la fel, până la copiii care nu semănau, cum nu seamănă un ied cu un pui păros de urs.

Radu Comşa sorbi numai puţin şi aşează paharul plin pe marginea sobei. Rolul lui aci se isprăvise. În loc să aducă o bucurie, cum aştepta, pricinuise discordie între bărbatul care voia să plece, mânat de veşnicul lui neastâmpăr, şi între femeia care voia să rămână în culcuşul, cel puţin sigur, al mizeriei lor.

— Ai văzut declaraţiile lui Vardaru? întrebă Mogrea, bătând cu dosul mâinii gazeta. Mai multă gospodărie… Avem nevoie de continuitate. Îi e teamă că patru ani n-au să-i ajungă pentru potlogării!

— Dragă Mogrea, tu ştii bine că lui Vardaru i se pot aduce orice învinuiri, de care nu scapă un om politic… Dar cinstea

lui nu poate fi pusă la îndoială!

— Îl aperi? Comşa, Comşa! Ţi-am spus că oricât ai căuta să nu-ţi trădezi regretele, ţi le citeşte în ochi şi cine nu vrea!

Radu Comşa roşi, încât îi rămaseră numai cicatricele albe. Ce citea în el care să-l facă să roşească?

— Mogrea, dacă într-adevăr găseşti ceva care să-ţi dea dreptul…

Vasile Mogrea, cu picioarele în papuci întinse pe pervazul sobei, cu capul rezemat pe spătarul scaunului, vorbi privind în tavan, cu ţigara lipită de buză, în colţul gurii:

— Să-mi dea dreptul! Să-mi dea dreptul! N-am cerut şi n-am nevoie de nici un drept! Îţi sunt numai un prieten care văd şi-mi fac o părere… Restul e moft! Pricep, Radu Comşa, ceea ce tu poate încă nu-ţi dai seama… Te-am văzut muşcând adineaori din felia de portocală. Ca o femeie… Gustai câte puţin şi-i sorbeai mustul, ca s-o savurezi mai deplin… Şi mi-am dat seama deodată, mai lucid ca oricând, că nu e vina ta în tot ce se întâmplă!

Radu Comşa se răsuci alarmat:

— Dar ce se întâmplă, Mogrea?

— Se întâmplă că eşti ostenit de toate. Te-ai descurajat! Ai mutra aceasta de înmormântare… Şi revin la moftul meu, cu felia de portocală. Am văzut cum muşti dintr-un fruct, cu senzualitate. Tu erai făcut să ceri vieţii plăcere. Tot felul de plăceri! Să ai o femeie frumoasă, o mâncare fină, casă confortabilă, o victorie care să-ţi dea toate satisfacţiile; nu să te baţi cu morile de vânt, ca un zevzec ca mine. Îmi pare rău că nu te-am cunoscut înainte de război… Să-ţi fi văzut gura intactă, buzele… Sunt sigur că era gură tipică de senzual. Şi suferi astăzi, Comşa, nu fiindcă războiul te-a atins în viaţa ta sufletească, ci fiindcă te-a lovit pe unde păcătuiai!

Vasile Mogrea nu cobora înadins ochii din tavan, ca să poată vorbi mai pe şleau, fără să întâlnească privirea lui Comşa.

— Şi ca bun prieten, Comşa, înainte de a pleca, îţi dau un sfat… Lasă toate aceste mofturi pentru care ţi-ai pierdut timpul până acum; lasă-le pe socoteala mea şi a altora ca mine. Tu, întoarce-te la viaţa de mai înainte… Dacă mai poţi! Dacă te mai primeşte!

— Mogrea! se ridică Comşa în picioare. N-ai drept să-mi spui lucrurile acestea! Nici să le bănuieşti măcar.

— Dreeept? Iar începi cu drept şi nedrept, şi cu toate mofturile?

— Când ştii, Mogrea, că tot ce fac de atâta timp… Acuşi se împlinesc trei ani…

Vasile Mogrea râse surd, ca pentru el numai:

— De atâta timp! Acuşi se împlinesc trei ani! Ha-ha! Vezi cum i-ai numărat, Comşa? Eu nu-i număr! La mine sunt de când m-am născut…

— Mogrea, te-aş ruga să laşi ochii din tavan şi să priveşti în ochii mei. Să spui neted ce înseamnă toate acestea?

Mogrea întoarse ochii din tavan, se ridică în capul oaselor pe scaun şi îl privi drept:

— Înseamnă că dai târcoale în jurul scârbei de unde ai plecat! Aceasta înseamnă! Îl aperi pe Vardaru. Ceri servicii, prin alţii să zic, şi pentru alţii; dar tot de la acest Vardaru… Câinele se întoarce la vărsătura sa! Scrie în Biblie aceasta…

Vasile Mogrea păru că se interesează grozav de vârful ţigării, urmărind cu atenţie de expert al regiei combustia tutunului. Îi părea rău de cele ce rostise, dar nu le mai putea retrage. Era un gând crescut cu încetul, şi firea lui vehementă, fără întortocheri, nu-i îngăduia să-l ascundă.

Se ridică şi făcu iarăşi trei paşi până la perete; trei paşi îndărăt.

Tăcerea se căscă grea.

Nu-şi puteau privi în ochi.

Fetiţa adormise lângă automobilul de tablă. Amalia Mogrea duruia frenetic la maşina de cusut. Radu Comşa găsi mirosul de varză insuportabil.

Pierdea şi această prietenie. Gândi că aci îi era ultimul adăpost de refugiu; în tot menajul acesta eteroclit şi haotic aflase două suflete simple, care mâine îi vor lipsi.

Din nou nu descoperi însă cuvintele bune şi calde, să spună toată mâhnirea din el. Din nou îl izbi singurătatea de-afară, de care se înspăimânta.

Se uită de două ori la ceas, cu înfăţişarea celui ce-şi aminteşte deodată că a întârziat de la o întâlnire. Îşi întinseră mâinile, privind în altă parte.

Strângerea fu moale şi indiferentă.

Când păşi afară, Mogrea vru să facă un pas după el cu amândouă mâinile deschise. Dar se opri. Se trânti în jâlţ, desfăcând foile cărţii, la semn.

Radu Comşa îşi târî picioarele în strada îngheţată, mergând fără să ştie încotro, cu un nod amar în gâtlej.

Nămeţii se topiră în bălţi murdare, pe urmă iar au împroşcat fulgii şi o săptămână dură teama că iarna se întoarce.

Sub pojghiţa de gheaţă, străzile au conservat astfel gunoaiele, ca să aibă cu ce înmiasma aerul primăverii la cel dintâi soare călduţ.

Radu Comşa cunoscu în această vreme cartiere pe care nu le-a văzut niciodată.

Cele două camere îl înăbuşeau.

Când nu suna nimeni la uşă şi agenda arăta o zi goală, îmbrăca paltonul, răsucea cheia şi pornea să alunge pe uliţi mărginaşe un duşman care-i fugea înainte. Se poticnea în fundacuri, se pomenea după un ceas rătăcit prin aceleaşi maidane pe unde a trecut. Speria câinii ţâşnind cu botul în cutii de conserve ori dezgropând, din movile, mortăciuni. Află întâia dată, de aproape, mizeria urbană: casele căzute într-o râlă, cârpite din dărâmăturile altora; femei ieşite din umanitate, cu nasurile vinete şi ochii opaci, pachete de zdrenţe slinoase, înjurându-se dintr-un prag în altul; copii cu genunchii zgâriaţi zvârlindu-şi bulgări de gheaţă şi bolovani; marginile Capitalei hidoase ca o pecingine, unde

oamenii reduşi la ultima mizerie orbecăiesc ca larvele în beznă, când se aprind luminile centrului.

Mâncă în birturi de mahala, în farfurii de culoarea săpunului de rufe, cu furculiţe de cositor, pe colţuri de masă fără şervet, unde se cunoşteau zoioase urmele rotunde ale paharelor.

Nu arareori se pomenea ascultând în neştire, de un ceas, dialogul vecinilor de masă: căruţaşii şi hamalii în mantăi aspre, îmbumbate strâmb, hohotind răguşit, ştergându-şi mustăţile pleoştite cu podul palmei, deşertând cu schime de oţărală un vin tulbure ca urina laboratoarelor de analiză, înnoind comanda cu fundul sticlei izbit în masă.

„Şefule!”

Restul se înţelegea din semnul mut al arătătorului, spre litra deşartă.

Porniră apoi ploile lui martie. Îl prindea noaptea cu umezeala pătrunsă în ciolane.

Tramvaiele înaintau spectrale, cu lumini împâclite în şuruiala apei. Trecătorii se prelingeau pe lângă ziduri, cu plictiseală de moarte pe figuri, când apăreau şi dispăreau în dreptul luminilor aprinse. Picurii bombăneau în coşurile trăsurilor. Se vedeau înăuntru umbre ghemuite; birjarul era o momâie de ţoale şi muşămăli.

Farurile maşinilor scormoneau din întunericul ud alte unghere hâde, lăzi de gunoaie, câini încălzindu-se la gura canalurilor, oameni beţi, rezemaţi cu fruntea de garduri.

Ajungea lângă uriaşe construcţii neisprăvite, înălţând pereţi de cărămizi roşii ca rănile, cu orbitele ferestrelor goale, la cinci şi şase etaje.

Radu Comşa observă că aproape în fiecare stradă se ridică acum o clădire nouă. De ce se îmbulzesc toţi? Ce miracol aşteaptă? Ce ambiţii, laşităţi şi mizerii se vor aciua cu lacomă nerăbdare în încăperile acestea noi, îndată ce tencuiala va fi zbicită şi tapetul întins pe pereţi? Îi fu milă de soarta tuturor. Şi de soarta copiilor care se vor naşte acolo, ca să înceapă iarăşi şi iarăşi zbaterea stearpă a

sterpelor vieţi, dintr-o asemenea lume, născută într-asemenea zodii.

Trecea la colţuri cu lămpile violente de cinematograf, unde o sonerie chema strident, metalic şi continuu, deasupra imenselor afişe multicolore, înfăţişând un automobil prăbuşit într-un abis, ori o prinţesă himerică dându-şi suflarea în spasmul unui sărut. Viermuiau grupuri zgribulite în jurul intrărilor, cerşind dreptunghiului de pânză luminată eva-darea din mediocritatea de toată ziua, splendori magnifice din savanele celor două Americi, sau fastuoase idile pe plajele Mediteranei.

Şcolari în uniformă, cu gulerele mantiilor ridicate, citeau un program boţit.

Pe trotuar, apa spăla coji de portocală.

Un vânzător de ziare, leoarcă, îmbuca lacom un capăt de corn, strigând cu gura plină. Îl atingeau umbrelele deschise. Îl izbeau oamenii grăbiţi, fără să ceară iertare, ca şi cum mizeria vremii câinoşise sufletele şi ar fi spart toată pojghiţa de civilizare.

Radu Comşa trecea necunoscut, între alţi necunoscuţi, târându-şi deşertul în indiferenţa străzilor vâscoase.

Ajungea acasă cu ultimul tramvai gol. Încasatorul, numărându-şi mărunţişul pe platforma din dos. Un moşneag moţăind cu pâinea într-un ziar vechi. O femeie îmbrobodită în şal, privindu-şi cu ochii morţi încălţările sparte şi ude. Vagonul slobozit zănatic pe şine.

Se strângea în camera friguroasă ca într-o cavernă, muncit de insomnie. Îl prindeau zorile.

Altă zi fără început şi fără sfârşit.

Pe urmă, într-o dimineaţă, vântul aduse din câmpuri îndepărtate presimţirea primăverii.

Pasul trecătorilor bătu, deodată, elastic şi înviorat, trotuarul zbicit. Femeile avură altă lumină în ochi. Ţigănci cu flori albastre şi albe îi aţineau calea.

Nici murdăria dospită în soare, nici duhoarea benzinei nu mai izbuteau acum să biruiască şuvoirea reavănă a aerului.

— Respiră! vorbi la spatele lui un glas plăcut. E ca în sonetul lui Hérédia, când pe granitul Bretaniei, de peste oceanul ceţos, vântul îi aducea aroma Antilelor natale…

Radu Comşa se întoarse să vadă cine a glăsuit. Era un tânăr cu figura de broască, urât şi cu faţa buboasă.

Dar omul uitase urâţenia lui şi hainele jerpelite.

Privea transfigurat cerul, ţinând o carte veche subsuoară şi, cu celălalt braţ, braţul unui prieten. Amândoi se depărtară călcând uşor, ca spre o mare fericire. Radu Comşa îşi urmă drumul posomorât.

Fu pentru el mai grea chinuire să-şi poarte inima uscată printre voioşirile dezmorţite cu atât de puţin: o fâşie mai limpede de cer întrevăzută peste ziduri şi o rază de soare jucând mai caldă pe obraz.

Căuta instinctiv locurile unde lumina n-ajungea. Uliţi cu gloduri cleioase, pieţi unde rămăşiţe de legume zvârlite spurcau primăvara cu miasme de putreziciune! Se întorcea pe cheiul Dâmboviţei, oprindu-se să privească de pe parapetul podurilor apa uleioasă şi lâncedă, în care şi peştii se vor fi prefăcut în viermi.

Râul bălos împotmolea cârpe şi stârvuri. Pe pantele malului, unde îndrăznea să dea colţul ierbii, cioburi de vase, tinichele mâncate de rugină, bucăţi de vată şi vertebre albe cu gratii de coaste, aduceau îndată aminte că, dacă primăvara va fi purces poate undeva să plesnească mugurii şi să înverzească pajişti, aci e numai o rană purulentă care se deschide la soare.

Deasupra tărăbilor de scânduri, spânzurau atârnaţi de picioare miei jupuiţi, cu tidvele rânjind. Câini jigăriţi lingeau picăturile de sânge.

Niciodată nu-şi imaginase că o primăvară poate fi atât de hidoasă şi crudă.

Într-o asemenea seară, Radu Comşa, după ce-şi gonise toată după-amiaza duşmanul nevăzut, se întoarse ca întotdeauna cu sângele ostenit în vine, cu măduva vlăguită în oase. Şi, ca întotdeauna, nu şi găsea loc, strămutându-se

când pe scaunul biroului, când pe divanul cu arcurile scârţâind la fiecare răsucitură.

Încrucişase mâinile sub cap, privind ornamentele tavanului cunoscute cu de-amănuntul, până la ultima floare strâmbă, unde zugravul a pus hârtia greşit.

Tictacul ceasornicului de mână îi sună deodată fin şi cald în ureche, ca o prezenţă vie, nu ca un mecanism cu inima de rotiţe. Răsuci brăţara să-i asculte îndelung bătaia măruntă. Îşi spuse că e atât de singur acum, încât se îndestulează cu această tovărăşie a insectei metalice. Şi un gând tresări! Ceva a uitat… Înşelarea lui fusese aci. Voise să-şi rupă, să-şi dea, să-şi sacrifice ceva din viaţă pentru un bine vag, general şi abstract. Tot ce încercase se împotmolea în urâţenii fără folos. Fumul jertfei se întorcea îndărăt, respins; fiindcă uitase că datoria cea mare şi simplă începea mai de aproape…

Se ridică şi răscoli hârtiile din sertar, de pe birou, scuturǎ cărţile.

Căuta o scrisoare veche de două săptămâni.

Anica, sora lui de la Hârtoape, îi cerea un sfat. În vară sfârşea şcoala cel mai mare dintre copii. Văduva se gândea din vreme să-l pregătească pentru învăţătură mai înaltă, la oraş, ca să se bucure de aceleaşi îndestulări de care se bucură el.

Nu mai găsi scrisoarea.

O săptămână o ştiuse acolo, sub ochi, înfiptă în călimară. Pe urmă dispăruse, cum dispar scrisorile pe care le strângi la îndemână, ca să le găseşti după ani în textul unei legi ori într-un buzunar de vestă uzată.

Începu un răspuns. Nu-şi amintea însă nici măcar cum se numeşte copilul. Rupse hârtia. Se răzgândi.

A doua zi dimineaţa, se urcă în tren. Seara fu în satul Hârtoape.

Căruţa îl lăsase la cotul drumului.

Mergea mai departe, în celălalt sat.

Radu Comşa, cu valiza în mână, fu întâmpinat în uliţă de un cârd de gâşte. Gânsacul se năpusti astmatic, umflându-şi aripile. Îl urmări cu îndârjire până la gard.

Găsi poarta pe jumătate în lături. Anica mulgea vaca. Nu-i auzi paşii. Radu se apropie în vârful picioarelor şi se opri să aştepte.

O găsea la îndeletnicirea ei firească de gospodină.

Un val de înduioşare îi podidi ochii. Aci era numai simplitate şi acceptare cuminte a vieţii. Cum a putut oare să-i uite atât de îndelungă vreme?

Laptele ţâşnea aburind cald în şiştar. Femeia vorbea singură cu vita.

Când ridică ochii şi îl văzu, răsturnă scaunul cu trei picioare, sări ştergându-şi mâinile de poale.

Radu îi sărută fruntea: părul mirosea a gaz.

Vaca întoarse ochii umezi la cei doi fraţi, privindu-i cu impasibilă senitătate animală.

Ugerul era încă plin: vaca ştia că datoria ei încă nu e împlinită. Cuminte, aştepta să-i revină stăpâna.

Dar stăpâna, frecându-şi mereu degetele de poale, nu-şi putea desprinde ochii de la obrazul fratelui, întrebându-se ce cruntă întâmplare l-a sluţit aşa, că aproape să nu-l mai cunoască.

Radu Comşa observă că zarzării sunt în floare. Doi, la fereastră, se plecau spre casă, încununând-o cu o fragedă voioşie.

Cercă să fie şi el bucuros. Îşi prinse peste umăr sora (are să-i spună la vreme să nu-şi mai ungă niciodată părul cu gaz).

— Ana… Anicuţo! Am venit…

Anica se plecă să ferească şiştarul din picioarele Sâmbotinei, îşi suflă pe urmă nasul, cu degetele. Se repezi în pridvor să caute ceva. Se întoarse cu mâna goală.

Pe urmă, îşi luă seama şi îl pofti în casă, începând să-şi ceară iertare, ca unui străin, că o găseşte aşa. Întinse lăicer nou pe laviţă. Trase de două ori cu mătura pe lutul de jos.

Fiindcă amurgirea cuprinsese încăperea, aduse o lampă cu flacăra ofticoasă.

— Lasă, Anicuţo, acestea! Vino lângă mine şi spune-mi!

Radu întinse mâinile către singura vietate lângă care mai putea să afle căldură.

Anica nu se aşează pe scaun. Vorbi cu pieptul rezemat de masă într-un cot.

Povestea era simplă şi scurtă.

Gheorghe, „omul ei", nu s-a mai întors. Nu s-au mai întors mulţi din sat. Pensia vine la două-trei luni; nu-i mare lucru, dar tot îşi prinde o nevoie cu dânsa. Copiii sunt, slavă Domnului, sănătoşi. Ghiţă sfârşeşte şcoala în vară. Vine rândul celui mai mic. Fetei îi ajunge câtă carte a învăţat. N-o mai lasă să isprăvească! Are să-i fie de-un ajutor pe lângă casă. Împlineşte în iarnă zece ani. A mai căpătat şi pământ. Se mai găseşte câte cineva să îngrijească de necazurile ei. Acum copiii sunt pe uliţă. Se duce să-i strige.

O piele de oaie, întinsă sub grindă, răspândea miros greu de hambar şi de stână.

Radu Comşa deschise fereastra.

Măsură încăperea dintr-un capăt în altul, să-şi dezmorţească picioarele înţepenite în căruţă. Într-un cui atârna o carabină şi deasupra un chipiu de jandarm.

Dar nu luă aminte la ele.

Se gândi că nu l-a cunoscut niciodată pe acest Gheorghe, care nu s-a mai întors. Se agăţă de o pâlpâire. Are să poarte el grijă de copiii aceştia. O datorie îndoită: sunt ai surorii lui şi ai unui soldat! Pliveşte din buruiană câteva fragede vlăstare ameninţate. Începe a împlini cuvântul dat ostaşilor Bocăneţ, Mucenicu, cuvântul altora, în noaptea cu lună, în poiana din dosul şanţurilor germane. De astă dată cu fapta, singur, cum s-ar fi cuvenit să purceadă, toţi, de la început, înainte de a-şi slei curajul şi suflul în complicitatea altora, înrăiţi şi vechi. O faptă bună aci, una dincolo, minunea s-ar fi săvârşit măcar aşa, din totalizarea lor… Dacă fiecare fost comandant ar fi adoptat necazurile foştilor soldaţi pe câţi i-

au ştiut mergând cu simplitate la moarte sub ordinul lor, consacrându-le numai zece zile pe an ca să le asculte păsurile şi să-i ajutore în ceasurile de cumpănă, dreptatea s-ar fi înfăptuit atunci, de la sine, nesimţit, cucerită pas cu pas, cum se netezeau adânciturile fronturilor din mărunte lupte obscure, cu eroisme nepomenite în nici un comunicat glorios. Va sfârşi aci! Va căuta apoi să dea de urmele altora: Omir, Bocăneţ, Mucenicu, să-i caute, dacă dânşii nu-l caută… Păşi mai vioi; îşi frecă mâinile ca un om care se pregăteşte de lucru cu nădejde.

Aci era masa unde-şi scria lecţiile într-un caiet cu scoarţele albastre. Masa era atunci prea înaltă. Îl durea întotdeauna pieptul. Este acum altă masă, tot atât de înaltă, şi alt caiet, tot cu scoarţe albastre. Îl răsfoi. Cu cerneală apoasă, pe paginile cu liniatură de pătrăţele violete, probleme de aritmetică. Scris stângaci, cu multe picături care au fost şterse cu limba, cuvinte greşite şi tăiate. Corecturi cu creion roşu. Caietul nu pare să fie al unui şcolar excepţional.

În sfârşit, are să vadă!

Vaca râcâi cu cornul în peretele de afară. Grajdul se afla tot în dosul casei. Noaptea se auzea, atunci, răsuflarea caldă a vitelor în paie. Tot aşa are să le audă şi acum.

Tresări. Năvăli o fetiţă izbind uşa; se opri în prag, speriată. În părul bălan, un pieptene de celuloid roz, picioarele goale, haină de stambă pestriţă, cu pete grase în faţă. Rezemată de uşor, nu ştia ce să facă.

Radu Comşa îşi îmbună glasul, cât mai prietenos.

— Haide, urâto! Apropie-te, drace! Haide, că nu mănânc oameni… Natalia parcă te cheamă?

Fata îşi înfipse mai adânc pieptenele de celuloid în părul decolorat; nu ridică sfârcul de nas din pământ.

— Nataliţa o cheamă pe fata Păvălăghioaiei. Mie-mi zice Nuţa…

— Nuţa! Îşi aminti Comşa. Ştii tu cine sunt eu, Nuţa?

Radu se apropiase şi îi netezea bărbia.

— Îi fi domnul percept… ridică Nuţa ochii, prinzând curaj.
— Nu! făcu Radu din cap.
— Atunci domnu învăţător cel nou?
— Nu.
— Domnu agent?
Radu Comşa n-apucă să afle care domnu agent anume, fiindcă intră Anica, mânând de la spate plodurile culese de pe drum.
Cel mai mic se sclifosea, smârcâindu-şi nasul; se cunoşteau, înfocate, urmele palmelor pe obraji. Când văzu un domn necunoscut în casă, tăcu brusc, ştergându-şi ochii cu pumnul, ceea ce din amestecul lacrimilor cu praful îi făcu un obraz de hornar.
— Îmi scot sufletul, împieliţaţii! se văietă Anica, înşfăcând împricinatul de-un umăr şi mutându-l din cale.
Copilul păru indiferent la acest tratament lipsit de dulceaţă, neslăbind o clipă din ochi pe domnul străin. Băiatul cel mare, Ghiţă, scoase o cărţulie din sân şi o dosi sub căpătâiul patului.
— Şi tu ce stai ca o mironosiţă? se răsti Anica la fetiţa cu pieptenele roz.
Nuţa se scărpină subsuoară, pe urmă în cap, pe urmă în spinare, atât cât o ajungea mâna.
Anica porunci:
— Ţine ştergarul de ici şi fugi la dugheană! Cere o jumătate de pâine! Dumneata nu obişnuieşti rachiu?
— Nu! răspunse Radu.
— Numai bădiţa Mitriţă be rachiu! declară nepotul cel mai mic al lui Radu Comşa, cu obraz de hornar.
Anica trecu peste această constatare.
Deznodă banii cu dinţii, dintr-un colţ de batistă cu tiv de mărgele, şi numără, înşirându-i pe marginea mesei.
— Anicuţo, lasă-mă pe mine! îi dădu Radu la o parte, scoţând portbiletul din buzunar şi întinzând fetiţei o hârtie.
— Ia atunci una întreagă şi vezi… albă!
— Albă are numai Jmil!

— Te-i duce şi la Jmil, că nu ţi s-or rupe papucii până acolo! vorbi Anica înnodându-şi banii săi la loc, în batistă.

Nuţa porni la Jmil.

Nu-şi rodea papucii până acolo; era desculţă.

— Dumneata mi-i ierta…

— Spune-mi „tu”, Anicuţo…

— Mi-i ierta dacă am-să te las singur, cu plodurile, să pregătesc ceva de îmbucat!

Radu Comşa rămase cu plodurile. Cercă să şi-i apropie. Îl întrebă pe cel mare despre carte, despre şcoală, despre învăţător.

Copilul înainta câte un pas, câte un pas, până fu alături.

Era slab, cu fruntea chinuită de creţuri, cu obrajii prea gălbejiţi, cu buzele arse şi cu o privire concentrată, cum au surzii.

Se rezemă de laviţă. Ciugulindu-şi o destrămătură a cămăşii, se destăinui: pricepe greu şi îl doare capul câteodată. Nu ţine minte. În sat sunt mulţi pe care îi doare capul; au friguri. Le dă sanitaru prafuri. Atunci îi mai lasă câte o săptămână, două… Mulţi sunt bucuroşi că scapă de la şcoală; se duc cu vitele la păscut ori în luncă la scăldat. Dar el nu vrea să lipsească nici o zi; vrea să înveţe! Nu poale să iasă premiant, ca băiatul părintelui şi ca Petruţă Timofti, fiindcă ei pricep uşor şi ţin minte. Dar nici el n-are să rămână un prost; are să înveţe, măcar de-ar fi nevoie să nu doarmă decât două ceasuri pe noapte! stărui, plin de încăpăţânare, copilul cu fruntea încreţită şi buzele arse.

Îşi arătă caietele, cărţile, păstrate curat, învelite în hârţie albastră. Radu Comşa îl întrebă câte ceva. Copilul întradevăr pricepea anevoie, răspundea alături, îşi lua seama şi, încruntându-şi fruntea, începea să gângăvească.

Radu îşi spuse că poate l-a intimidat; abia îl cunoaşte, e pentru el un străin, numai a doua zi îşi va putea face o părere.

Cel mai mic, care arăta să fie mult mai sprinten la minte şi era îndesat ca un săculeţ, se amestecă de câteva ori în

vorbă, până ce ajunse să-şi spovedească şi el, în sfârşit, un păs:

— Pe Ghiţă nu-l bate bădia Mitriţă! Da pe mine mă bate… Cu cureaua cea lată mă bate!

Radu Comşa gândi că acest bădia Mitriţă va fi fiind vreo rudă despre care nu-şi mai aminteşte. În sat se aflau, desigur, multe rude pe care nu şi le mai aminteşte.

Veni fata cu pâinea, mestecând o bucată de coajă. Intră şi Anica, aprinsă în obraji de dogoarea focului, cu o mămăliguţă aburind pe fund de lemn. Radu Comşa o privi lung cum întindea, îndemânatic, masa lor săracă.

Era voinică şi în toată tinereţea încă. Cu ochii umezi şi domoli, ca ai Sâmbotinei; gâtul rotund şi alb. O admiră cu înduioşare pentru resignarea vrednică în care îşi ducea gospodăria cu trei copii.

Mâncă din borş, într-o strachină mare, laolaltă cu toţi; pe urmă, din altă strachină, brânză răsuflată. Erau numai două furculiţe, cu dinţii strâmbi, pentru Anica şi el; copiii făceau în pumn un boţ lunguieţ de mămăligă, îl atingeau numai puţin de brânza roşcată şi iute. Radu Comşa hotărî că, a doua oară când va veni, să cumpere pentru toţi cuţite, furculiţe, linguri şi farfurii. Să-i educe după un mic manual de civilizare…

Tăceau!

Se auzea numai mestecarea fălcilor şi sfârâitul lămpii.

Pâinea rămase întreagă. Copiii cerură câte-o felie goală, la sfârşit, desert.

După-masă, Nuţa ajută la strâns blidele. Anica îi împinse pe toţi la culcare, în cealaltă încăpere. Cum aveau o singură lampă, copiii se dezbrăcară prin întuneric. Se mai auziră hârjonindu-se un timp, pe urmă se făcu tăcere.

Când Anica sfârşi de trebăluit afară, veni să se aşeze lângă Radu, cu mâinile în poală.

Radu Comşa vorbi mult.

Vorbi mai mult pentru el decât pentru sora care nu pricepea de ce atâtea întortocheri pentru a spune lucruri

atât de simple. Când Radu îşi ceru iertare că prea târziu s-a gândit la dânşii, fiindcă multe mâhniri l-au silit să se oprească mai întâi la necazurile lui, Anica socoti că poate şi-a pierdut slujba. Nu îndrăzni să-şi arate această teamă şi să rostească părerea ei de rău, simplă şi din toată inima.

Tipărindu-şi poalele, stărui să-l convingă că nu dorea nimic deocamdată, decât să-şi dea băiatul la şcoală. Celelalte le duce ea singură la capăt, cum le-a mai dus. Pentru atât, nici nu era nevoie să vină acum. Ar fi adus ea copilul, la toamnă…

Pe urmă, căscă. Începu să-i întindă aşternutul. Au să mai vorbească mâine, tot e duminică. Dar să ştie de pe acum că nu-i cere nimic. Dacă are atâtea griji, ea nu vrea să-i mai adaoge altele. Îi pofti noapte bună. Radu Comşa stinse lampa: făcea mai mult miros de gaz decât lumină.

Se răsuci îndelung să adoarmă. I se părea că a auzit paşi pe lângă fereastră. Un glas de bărbat vorbind în şoaptă.

O uşă se deschise, apoi dură numai tăcerea nopţilor de sat, cu orăcăitul monoton al broaştelor şi lătrături somnoroase de câini. Răsufletul Sâmbotinei străbătea prin perete. Aţipi un timp. Tresări, ridicându-se într-un cot, fiindcă a auzit iar paşi.

Dar a fost numai o părere. I-a alungat somnul şi acum mirosul pielei de oaie spânzurată în grindă a invadat toată încăperea.

Noaptea se adâncise atât de întunecată, fără de stele, încât pătratul ferestrei era abia mai puţin opac decât negrul peretelui.

Cu ochii lărgiţi la acest întuneric, înăbuşit de mirosul cald al lânei, se frământă schimbând planuri. Se simţea din nou mai bun, dornic de hotărâri brave. Era înduioşat de soarta atâtor larve omeneşti, orbecăind în beznă, fără îndurarea nici unei lumini care să le deschidă drumuri. Năvăleau cuvintele bune şi calde pe buze, pe care nu le-a mai rostit de mult nimănui, sufocate în singurătatea dureroasă în care de atâta vreme trăia.

Dacă şi-ar fi ascultat gândul, ar fi trezit atunci, îndată, din cealaltă încăpere, sora rămasă ţărancă săracă şi simplă, să-i spovedească toate chinurile cărora adineaori nu le putuse da cuvânt şi acum se desfăceau în el, ca o eliberare.

Alături, se porni un sforăit greu şi cineva vorbi prin somn.

Îl deşteptă a doua zi Nuţa, cu o ceaşcă de lapte fierbinte plină ras.

Păşea în vârful picioarelor, cu ochii ţintă la clătinăturile laptelui ca să nu-l verse. Era îmbrăcată în straie curate, de duminică; veşminte reduse la miniatură – după portul unei femei în toată puterea.

Spălată, cu părul netezit, îi aduse aminte lui Radu Comşa de acele infante ale lui Velasquez şi Goya, care, la opt ani, erau zugrăvite în costumele complicate şi greoaie ale epocii.

Fetiţa aşează ceaşca pe-un scaun, la capătul patului.

— Bădie. Avem şi zahăr, dacă pofteşti mata!

Pentru acest „bădie”, Radu îi netezi cu recunoştinţă obrazul, părul bălan, ridicat în pieptenele roz.

Nuţa scotoci într-un sertar.

Dintr-o cutie de tablă aduse în pumn două bucăţi de zahăr, atât de vechi, rotunjit la muchii şi cenuşiu, încât părea un mineral dezgropat din pământ.

— Mămuca-i la biserică… M-o lăsat pe mine să fac ce-i porunci mata! lămuri fata, cu toată gravitatea întregii gospodării rămase pe mână.

— Nuţo, mai întii eu nu-ţi poruncesc nimici… Te rog numai să-mi dai o cană cu apă pentru spălat şi puţină sare în loc de zahărul acesta, pe care mai degrabă, te înţeleg, că ai vrea să-l ronţăi tu!

Sarea era tot atât de vânătă, ca zahărul: pisată mare, umedă şi pusă într-o ceaşcă de cafea, ştirbă.

Dar Nuţa, cu demnitate, nu ronţăi zahărul-mineral, ci îl depozită mai departe în cutia de tablă pentru cine ştie ce alt eveniment memorabil.

După ce-şi răcori ochii, Radu Comşa ieşi în ogradă şi păşi pârleazul grădinii.

Pământul era săpat. Aci au fost întotdeauna cartofi, dincoace fasole; câteva straturi aliniate, cu gunoi negru presărat deasupra.

Zarzării îmbrăcaseră flori de hârtie, în primăvara cu pământul încă negru-vioriu şi gol sub care musteau seminţele. O claie de strujeni; un stog de fân pe jumătate tăiat regulat, mărunt şi neted, ca firele de tutun fin.

Pretutindeni se cunoştea prezenţa unei mâini de vrednică gospodină.

O şură pe care n-a cunoscut-o. E veche acum: plugul cu fierul lucios ca argintul, întors în sus, prăjini şi lemne rezemate într-un ungher; deasupra, din grinzi, pânze de păianjen atârnând cu atâta praf, încât păreau zdrenţe grele.

Radu Comşa se întoarse să se aşeze în soare, unde era locul său de copil, pe prispă.

Dar locul lui era ocupat de altul.

Băiatul cu obrajii gălbejiţi şi cu privirea încordată de surd.

Îşi spunea pe de rost lecţia, cu degetul între foile cărţii închise:

— Fierul, fonta şi oţelul. Fierul… Fierul este un metal. Fierul… Fierul se scoate din pământ. Fierul este un mineral… Fierul… Fierul nu se scoate din pământ aşa cum îl vedem noi… Fierul se găseşte amestecat cu alte corpuri străine… Fierul… Ca să alegem fierul de corpuri străine… Fierul…

Radu Comşa se aşează lângă el, desprinzându-i binişor cartea din mână.

Îl cercetă cu răbdare despre alte lecţii învăţate mai demult; căuta să descopere ce se află în mintea lui chinuită.

Copilul încrunta ochii să priceapă; între sprincene, se săpa o cută adâncă; fruntea se strâmta de două degete, gângăvea şi gâfâia parcă ar fi cărat, un sac greu în cârcă. Radu Comşa puse cartea alături, închisă. Îi fu milă de toată

încăpăţânarea neputincioasă a copilului. Dar nu era decât o minte slabă. Nimeni n-avea să facă niciodată nimic din el. Ca să-şi împace conştiinţa, va merge şi la învăţător, să afle.

Copilul luă cartea şi începu monoton, ca o melopee a plictiselii:

— Fierul, fonta şi oţelul… Fierul…

Radu Comşa intră să-şi caute pălăria.

— Spui Anicăi că m-am dus până la şcoală! Într-un ceas sunt înapoi.

— Îi spun… Fierul, fonta şi oţelul… Fierul. Dacă luăm fierul… Ce este fierul? Fierul… Fierul… este un mineral… Nu! El, dânsul, fierul, este un metal…

La şcoală dirigintele îl primi scuturându-şi ţărna de pe mâini, între straturile grădinii.

Se bucură când îi auzi numele.

— Aşadar, dumneata eşti Comşa? Radu Comşa! Phii, domnule, nu-ţi imaginezi dumneata câtă părere de bine îmi faci… Am auzit de la alţii despre dumneata. Eu sunt de cincisprezece ani în sat, de când a ieşit la pensie dirigintele cel vechi. Nu mai contenea vorbind despre Radu Comşa! Îţi spun drept, într-o vreme credeam că e un maniac… Radu Comşa încoace, Radu Comşa încolo! Era mândru de dumneata, ca de un copil al lui… Spunea că te aşteaptă un viitor strălucit. Şi după câte am auzit mai târziu, am înţeles că nu s-a înşelat… Îmi dai voie să te poftesc oleacă în casă şi să te invit la un pahar cu apă şi la o dulceaţă? Tocmai mi-a venit băiatul…

— Mulţumesc! Nu vreau din pricina mea să sufere astea! arătă Comşa spre straturile neisprăvite.

Învăţătorul se ruşină, plecându-se să ridice o greblă căzută între dânşii.

— M-ai găsit la grădinăria mea… Eu sunt, domnule Comşa, un învăţător de modă veche, ca şi răposatul dascălul dumitale. Când scap de celelalte îndatoriri, mă întorc la apucăturile mele ţărăneşti. Feciorul meu e altfel. Ai să-l cunoşti… De-abia ieri mi-a venit… A izbândit să fie mutat

aci. El face politică. Vorbeşte tare frumos, are darul convingerii! Zice că-i păcat să piardă un asemenea capital. Acuma oamenii sunt mai întreprinzători. Au vreme să facă de toate… Câteodată parcă mă tem. Politica-i mare ispită, şi după război mai mult tulburare ne-a adus decât foloase. Atuncea Coste – Coste îl cheamă – prinde a râde şi-mi spune să mă întorc la straturile mele, că nu-s făcut să pricep vremurile aieste nouă… Dar eu te ţin de vorbă, domnule Comşa, şi poate dumneata ai venit cu alte gânduri. Ai să-mi faci plăcerea să-mi spui cu ce te poate servi un învăţător bătrân şi nevoiaş ca mine?

— Câteva lămuriri numai… Un sfat de la dumneata… Am un nepot: Gheorghe Câmpeanu…

— Văduva lui Câmpeanu e sora dumitale? Hm!

Dirigintele duse degetele cu ţărâna uscată la gură şi tăcu o clipă.

Pe urmă adăogă:

— Nu mă gândeam…

Radu Comşa continuă:

— De acest nepot m-am hotărât să mă interesez mai de aproape! Avem o datorie, noi cei plecaţi de la sate, să întindem mâna şi altora, pentru a-i ajuta să-şi facă un drum. Aş vrea să-i dau la o şcoală mai înaltă, după ce termină aici. Şi cum e elevul dumitale, eşti cel mai în măsură să-mi dai un sfat din vreme… Poate la vară să-l pregătim pentru un concurs.

— Gheorghe Câmpeanu! Gheorghe Câmpeanu! repetă dirigintele, păşind peste strat mai aproape de Comşa. Ca să fiu sincer, domnule Comşa, trebuie să-ţi spun cu părere de rău, că nepotul dumitale n-are să reuşească niciodată la un concurs!

— Mi s-a părut într-adevăr că…

— Eu îl dau la ceilalţi din clasă exemplu de cuminţenie şi de muncă. Dar, îmi pare rău că atât nu-i destul la un şcolar. N-are destul fosfor, domnule Comşa!

Radu Comşa făcu un semn de neputinţă, lărgind amândouă palmele în lături.

Era ceea ce constatase şi el.

— N-are destul fosfor! repetă dirigintele bucuros de această formulă, acum descoperită şi pe care îşi spunea că va întrebuinţa-o întotdeauna, când va vorbi de elevi ca Gheorghe Câmpeanu. Şi dacă n-are fosfor, nu putem face nimic! Ca să rămână la plug, nu-i trebuie mai multă ştiinţă de carte… Dar să mergem mai departe, domnule Comşa! Să admitem că, printr-o minune, reuşeşte la un concurs. Cu aceasta n-a făcut nimic. Rămâne tot pe drum, peste un an sau peste mai mulţi. Aşa că de ce l-am împinge unde nu-l aşteaptă nici un bine, ca să regretăm şi noi? Ca să ne blesteme şi el? Fosforul nu-l putem da noi, cu linguriţa.

Radu Comşa nu mai avea ce afla. Se pregăti de plecare. Dirigintele îl reţinu.

— Aşadar, văduva lui Câmpeanu e sora dumitale? Întradevăr, nu mă gândeam. Vrednică femeie şi isteaţă, păcat numai că… În sfârşit, nu mă priveşte pe mine…

— Nu înţeleg, domnule diriginte…

— N-am nici o cădere să mă amestec, domnule Comşa! Lumea e lume. Am scăpat şi eu o vorbă… Iacă, vine şi fecioru-meu, Coste! se bucură, cu toată lumina năvălită în ochii bătrâni.

Feciorul dirigintelui se cunoştea de la prima vedere că e de altă modă.

Salută cu pălăriuţa mică şi se prezintă dezgheţat.

— Veniţi din Bucureşti, domnule Comşa? Atunci ne puteţi spune ultimele ştiri politice de la centru…

Vorbind, îşi trăgea manşetele care cădeau prea lungi peste degete. Îşi pipăi funta albastră.

Radu Comşa rezumă ultimele ştiri politice de la centru:

— Guvernul n-are de gând să plece şi opoziţia nu se resemnează să aştepte.

— Aţi găsit formula justă! declară domnul Coste, deplin încântat. Aceasta e toată definiţia situaţiei politice. Numai

că opoziţia, aşteptând, nu se gândeşte să se organizeze. Aşteaptă pară mălăiaţa. Nu lucrăm, domnule, nu ne organizăm! Aci stă toată buba…

Îşi ridică mânecile cămăşii, pe sub haină, de subsuoară.

— Vedeţi, eu m-am zbătut să obţin mutarea aci, pentru a începe o organizaţie serioasă. Eu dau mare importanţă organizaţiilor de la periferia partidului… Victoriile se câştigă întâi cu soldaţi educaţi şi disciplinaţi, nu numai cu generali! Cel mai ideal stat-major nu face două parale cu o trupă dezorganizată…

Făcu o pauză.

Dirigintele îl privea cu părintească admiraţie.

Tânărul Coste se întoarse spre Radu Comşa, întrebându-l cu o subită îngrijorare:

— Cred că nu sunteţi guvernamental?!

— Nu! se împotrivi Radu Comşa. Sunt dintre cei condamnaţi să rămână întotdeauna în neagra opoziţie…

— Tocmai! surâse cu înţeles domnul Coste, bucuros că are de-a face cu un om care pricepe situaţia. „Întotdeauna”, e un fel de a vorbi! Depinde numai de noi, dacă ştim să ne mişcăm. Eu mi-am făcut socoteală că rămâne aci un capital politic neutilizat. Tata dăscăleşte aci de cincisprezece ani, a dăscălit zece ani în comuna vecină, la Cohalmi; are legături cu oamenii. E ascultat şi iubit. Dar nu face nici un fel de politică. S-a dezinteresat întotdeauna. El, cu grădinăria lui! Crede că fiecare individ are să fie fericit când va avea în poartă doi perji. Iar toţi oamenii, la zece kilometri rază, au câte doi pruni în poartă şi alţii câte patru şi opt, şi eu tot nu-i văd fericiţi! Se vede că reţeta a dat greş… Şi atunci trebuie să căutăm alta!

Dirigintele, ruşinat, îşi ascunse mâinile, cu pământul straturilor uscat pe degete.

— Ei, şi tu, Coste!

Domnul Coste îl privi cu îngăduinţa cuvenită unui bătrân plin de nevinovate manii.

— Glumesc, tată…

Apoi, întorcându-se către Radu Comşa:

— Şi, cum vă spuneam, m-am întrebat de ce-ar rămâne adică acest capital nefolosit? Zestre a guvernelor, transmisă de la unii la alţii! Am cerut mutarea aci. Mă pun pe lucru! Oricând pot aduce un număr de voturi sigure. Aceasta contează. Dacă ne organizăm, viitorul e al nostru…

Fiul dirigintelui arătă circular viitorul, cu mâna peste care cădea manşeta prea lungă.

Radu Comşa îşi luă ziua bună de la cei doi învăţători, unul cu grădina şi altul cu viitorul.

Se abătu din drum să cumpere de la dugheana domnului Jmil provizii la care până atunci nu se gândise. Intră pe poartă, întovărăşit de-un băiat încărcat cu pachete.

Ghiţă, cu fruntea încreţită şi cu ochii ficşi, repeta în acelaşi loc, somnambulic:

—…ţelul… oţelul… Din fier căpătăm oţel. Cum este oţelul? Oţelul este flexibil. Oţelul… Oţelul este mai tare ca fierul. Oţelul…

Deasupra, în grinda streşinii, o rândunea îşi zidea cuibul.

Venea cu huma în plisc, piuia după fiecare bob lipit, zbura tăind aerul străveziu al primăverii, ca o harnică suveică.

Ghiţă nu vedea nimic. Cu obrazul torturat în bătaia soarelui, stăruia cu toată convingerea:

— Oţelul… Din oţel se fabrică fel de fel de obiecte… Anume… Otelul… Ce se fabrică din oţel? Din oţel se fabrică… Nu… Oţelul…

Anica îi ieşi înainte în haine de sărbătoare, rumenă şi cu piepţii strânşi în cămaşa cu fluturi. Când văzu toate pacheţelele şi pricepu, se simţi umilită:

— De ce trebuia, dumneata?

— Anicuţo, te-am rugat o dată să nu mai aud acest dumneata…

— Ce trebuia, dum…? Ce trebuia să aduci aici toată dugheana lui Jmil? Avem şi noi, slavă Domnului, cu ce primi un om în casă! În afară de nu ţi-o fi făcând silă cumva bucatele noastre proaste…

Radu o ascultă, cu un surâs împăciuitor, cum îşi apără mândria ei de gospodină.

Îi netezi obrazul învăpăiat:

— Zi-i înainte, Anicuţo! Aşa te cunosc… Ai rămas tot fetişcana iute foc, de gura căreia ştia şi mama…

Într-adevăr, într-o depărtare înceţoşată, Radu Comşa vedea codana sprintenă şi aprigă, ducând toată gospodăria la paisprezece ani.

Anica plecă ochii în pământ, roşie mac. Avea ciuboţele cu toc înalt şi ciorapi de lână albă, bariz untdelemniu cu flori verzi.

Deşertă, unul câte unul, pe prispă, pachetele din braţul băiatului; dar părea hotărâtă să nu se atingă de ele.

— Dă mâncarea în foc, mămucă! se auzi glasul Nuţei.

Anica intră în bucătăria de scânduri. Radu în casă.

Se opri în prag. Pe laviţa unde dormise el, cineva se afla cu faţa în sus.

Un jandarm.

Jandarmul se ridică în capul oaselor, pe urmă în picioare, încheindu-şi încet nasturii tunicii. Întinse mâna şi-o zgudui din umăr pe a lui Radu Comşa:

— Am onoarea să mă prezint! Sergent şef de post, Iftodiu Dumitru!

Se aşează pe laviţă, poftindu-l să ia loc, ca o gazdă a casei.

Radu Comşa a luat loc, privind la sergentul şef de post Iftodiu Dumitru cu cea mai mare nedumerire.

— Fumaţi? întrebă jandarmul.

Oferi tabachera cu ţigări „funcţionare”. Comşa refuză.

Sergentul Iftodiu Dumitru se căută în buzunar, căută pe masă, strigă:

— Ghiţă!

— Îndată! răspunse glasul lui Ghiţă, curmând citania cu fierul, fonta şi otelul.

— Chibrit! ordonă laconic sergentul şef de post. Haide, trap, Castravete!

— Îndată, bădie Mitriţă!

Radu Comşa simţi că devine imbecil.

Sergentul Iftodiu Dumitru lua cutia cu chibrituri din mâna băiatului, aprinse, o zvârli pe masă şi aruncă fum gros pe nările păroase.

Era bărbierit de curând, cu un brici care-l zgâriase; dintr-o crestătură, în bărbia lată, cursese sângele, şi peste rană lipise o foiţă de ţigară străbătută de o picătură de sânge.

— Aţi venit să vedeţi ce mai face Anica şi ce-i fac plodurile? întrebă, cu bunăvoinţă, sergentul Iftodiu Dumitru.

— Mda! a recunoscut Comşa.

— Foarte frumos! aprobă jandarmul, pipăindu-şi delicat foiţa de ţigară, să se convingă dacă o mai are.

„Iftodiu Dumitru… Iftodiu Dumitrul gândi Radu Comşa. Cine poate să fie?”

Se trudi să-şi aducă aminte toate numele vagi de rubedenii, cumetri şi cumetre din sat, de altădată.

— Locuiţi în Bucureşti? întrebă jandarmul.

— Mda…

— Foarte frumos! Am fost şi eu o dată în Bucureşti. Foarte frumos Bucureştii! Am fost la comandamentul nostru. Ştiţi unde se află comandamentul corpului de jandarmi?

— Mnu! îşi mărturisi ignoranţa Radu Comşa, cu vădită părere de rău.

— Păcat! Foarte frumoasă clădire… Pe strada… Ei, să fie al dracului, pe ce stradă, nene? Cum îi spune străzii, că mereu o uit? Dar frumoasă stradă…

Sergentul şef de post privi gânditor în fum, unde vedea splendorile Capitalei.

Pe urmă, îşi răsuci mustăţile, arcuindu-le în sfârc răsucit şi ţuguind buzele, ca să le poată privi cu ochii încrucişaţi, în jos, de-a lungul nasului.

— Cred că v-a spus Anica…

— Ce?

— Chestia noastră!

— Nu mi-a spus nimic şi nu înţeleg despre ce chestie e vorba.

Jandarmul părăsi mustăţile, trase un fum, apoi, sprijinindu-se cu mâinile în marginea patului, îşi întinse cizmele înainte, orizontal, ca să le admire lustrul.

— Vorbesc de chestia noastră! Eu şi cu dânsa… Poate dumitale nu-ţi convine şi e bine să cunoşti mai întâi…

Sergentul Iftodiu Dumitru se ridică în picioare şi privi pe fereastră cu mâinile la spate.

Se întoarse la Radu Comşa, crăcănat, uitându-se în creştetul lui, de sus, aşa cum îl mai privise odinioară, în altă viaţă, Alexandru Vardaru, la un sfârşit de destine.

— Eu, din partea mea, aş fi ajuns şi la cununie! N-am ce spune, muiere vrednică din toate punctele de vedere. Vrednică la gospodărie, vrednică la pat… Dar n-a vrut dânsa în ruptul capului… Pe urmă, m-am cugetat şi eu, şi-am spus că are dreptate. Întâi, de ce-ar pierde pensia? Şi după aceea, ce fac cu dânsa, dacă mă mută undeva, în Basarabia, ori în Banat, ori cine ştie pe unde şi-a înţărcat dracu copiii? Este? Este!

Radu Comşa înalţă ochii înneguraţi de dureroasă umilinţă.

— Domnule sergent, abia acum aflu…

Se gândi la ceea ce şovăise să-i sptină învăţătorul; deci, la ceea ce toată lumea ştia şi vorbea.

— De la dumneata aud întâia dată… Nu mi-am închipuit! Am nevoie să mă gândesc, înainte de a decide…

— Ce decizie? vorbi sergentul şef de post, ducându-se să privească iar la fereastră. Nu e vorba de nici o decizie! Mi se pare că dânsa-i majoră! Eu cunosc legea, domnule! Sunt ofiţer de poliţie judiciară. Aşa ne-am înţeles, aşa rămâne! Ea n-are decât foloase de tras. De gospodină, e gospodină, cum am mai spus. De zdravănă, e zdravănă! Pensie are! Am purtat de grijă să nu rămână pe dinafară la pământ. Că mai spune unul ori altul o vorbă, ici-colo? Mă întorc şi zic: cine-i stăpân pe voinţa ei şi pe trupul ei? Şi cine-i stăpân pe gura lumii? Femeie tânără, în toată puterea; ochii văd, inima cere… N-oi fi vrând să se călugărească! Este? Este!

Radu Comşa înghiţi un nod, ca o coajă uscată de pâine.

Bizar, ca pe-o curbă seismografică, înregistra cum i-au vorbit în acelaşi fel, pe rând, Alexandru Vardaru, Vasile Mogrea, acum un sergent-major de jandarmi, după domnul Lică Cartojan. Nu însemna această succesiune măsura exactă a scufundării lui?

— Cred că asta-i fără nici o supărare! se întoarse jandarmul pe călcâie, răsucindu-şi sfârcul mustăţilor şi privindu-le încrucişat. Vorbim între bărbaţi. Ca dânsa găseam zeci şi zeci! Acuma umblă femeile după noi, că s-au împuţinat bărbaţii la număr. Pot spune, aşadar, că a avut noroc. Cine-ar fi purtat grija ei, cum i-am purtat-o şi i-o port eu? Poate dumneata crezi că ai vreun drept să te amesteci, să te dai cu părerea? Am să mă întorc atunci şi să zic: au unde erai dumneata, atunci când avea nevoie s-o scoată cineva din necaz? Hai? De aceea să rămânem buni înţeleşi şi prieteni. Fără supărare!

Radu Comşa îşi lăsase fruntea în palmă.

Sergentul Iftodiu Dumitru se plimbă prin cameră cu mâinile la spate. Scuipă ţâşnit printre dinţi şi şterse moneda lichidă cu talpa. Pe urmă, îşi frecă mâinile, mulţumit că a lichidat chestiunea care îi stătea pe suflet.

— Ghiţă! Ian vezi de rachiu şi de o coajă de pâine… Trap!

Ghiţă părăsi „fierul, fonta şi oţelul”, aduse şipul cu rachiu, o ceaşcă şi o felie de pâine.

— Dumneata nu serveşti? îl îmbie şi pe Comşa. Nu? Îmi pare rău… Atunci ne servim numai noi!

Turnă o ceaşcă, o dădu de duşcă, rupse o înghiţitură de pâine, mai turnă una; tot aşa până la trei.

— Aceasta-i porţia mea! declară satisfăcut, ştergându-şi mustăţile.

Anica intră ocolindu-le privirea, cătând numai cu coada ochiului, pe furiş, să înţeleagă cum s-a încheiat întâlnirea între cei doi.

Trase masa la mijloc şi întinse un şervet curat, cu dungi roşii. Sergentul Iftodiu Dumitru, încălzit de spirt, o bătu pe

şold, cu o palmă lată şi sonoră, ca pe-o juncană scoasă la vedere în târgul de vite.

— Îmi placi astăzi, Anico! Văd că te-ai pus în mare ţinută…

Anica, roşie, îi feri mâna.

Dar sergentul Iftodiu Dumitru, o pişcă de sân.

Radu Comşa îşi luă pălăria. Scena aceasta parcă o mai văzuse aidoma. Da! În casa lui Ion Bâzdâgă, electorul domnului Lică Cartojan.

Îşi birui glasul, să nu tremure:

— Eu nu mănânc, Anico! Mă doare capul.

Ieşi, împiedicându-se în prag.

— Am onoarea să vă salut! grăi în batjocură jandarmul, trântindu-se pe laviţă, cu faţa în sus. Nu-i place! Parcă îl întreabă cineva dacă îi place ori nu-i place? De ce n-a venit atunci, când ai rămas vădană, să întrebe: „Fă, soru-mea, ai rămas singură, ian să văd şi eu ce nevoi ai şi tu? Ce facem cu plodurile?” A făcut-o? Nu! Vine după trei ani, în inspecţie! Poate vrea să dreseze şi un proces-verbal?

Sergentul Iftodiu Dumitru se veseli cumplit la ideea că Radu Comşa poate vrea să dreseze un proces-verbal cu rezultatul inspecţiei şi să semneze în condică.

— Ghiţă! Mai trece garafa cu rachiu, să ne veselim, că am scăpat ieftin la control!

Ghiţă, victima fierului, fontei şi oţelului, aduse şipul cu rachiu.

— Şi ceaşca, logofete? Ceaşca, nu-ţi dă în cap s-o aduci?

— Îndată, bădie Mitriţă!

Bădia Mitriţă îşi turnă, dădu de duşcă, pe urmă îl privi pe Ghiţă cu înveselire, răsucindu-şi sfârcurile mustăţilor.

— Te-ai îmbrăcat şi tu, precum văd, în mare ţinută! A venit domnu comandant de la Bucureşti! Ei, cum a ieşit la inspecţie, Castravete?

Sergentul Iftodiu Dumitru se aşează cu un geamăt uşor în capul mesei. Auzind că se află nişte pachete aduse de Radu, de la Jmil, se ridică singur, le desfăcu, întinse pe masă şi împărţi:

— Ce-i drept, are gusturi boiereşti domnul inspector! Aceasta-mi place!

Copiii înfulecară cu lăcomie sardele, zacuscă, felii de salam.

Anica privea, cu un nod în gât. Tăiase o găină. Spărsese ouă. Pregătise cină pentru oaspe şi sărbătoare; iar el plecase! Îl găsi, fireşte, tot pe Radu vinovat.

Ochii îi înotară în lacrimi. Mai mult de necaz, decât de durere.

Sergentul Iftodiu Dumitru o consolă, bătând-o pe crupă.

— Ei, ce-mi stai acum parcă ţi s-au înecat corăbiile? El se duce şi eu rămân! Asta-i chestia, puico!

Se descheie la tunică şi se întinse pe laiţă.

După zece minute, sforăia cu gura deschisă.

Ghiţă, întors la locul lui, pe prispă, luase cartea şi începu:

— Fierul… Fonta… Din fier se mai face şi fontă. Cum este fonta? Fonta este… Se sfarmă, dacă o lovim… Nu! Dacă luăm fonta…

Rândunica sfârşise de mistriit cuibul.

Acum îl capitona pe dinlăuntru, cu fulgi smulşi din piept: culcuş cald pentru ouăle de mâine.

Radu Comşa a ajuns în vremea aceasta departe, pe câmp.

Trecuse peste arături. Pământul negru şi greu îi reţinea tălpile, împleticindu-i mersul.

Câmpul era gol, cum rămâne în zile de sărbătoare. Ogoarele îşi întindeau fâşiile proaspăt întoarse de plug. În soare lu-ceau grase, ca antracitul. Pe alocuri, ridicase colţ verdeaţa crudă a grâului de toamnă. În toată întinderea plutea tăcerea taincă a seminţelor care germinează, a sevei care se pregăteşte în adâncuri abia dezmorţită, a pământului mustind să erupă o nouă viaţă vegetală, pentru încă un an.

Văzduhul era dureros de limpede. Străveziu şi ameţitor.

Numai sălciile dăduseră canafuri cenuşii şi moi la atingere, ca blana de pisic.

Apa zăporea în clocote şi vârtejuri. În munte, se topeau încă nămeţii.

Se aşeză pe o cioată neagră, privind fără gând rostogolirea mută a râului. Pluteau rădăcini, bucăţi de garduri împletite, strujeni smulşi de undeva, unde puhoiul a inundat. Aci apa era strânsă în maluri, lutoasă şi repede, ca o putere stăpânită şi rea, încordându-şi tăriile să se dezlănţuie aiurea.

Curgerea fără vuiet avea ceva de misterioasă ameninţare.

Radu Comşa urmări cu ochii un copac târât, cu firele rădăcinilor afară, dispărând câteodată, încolăcindu-se ca

şerpii, întorcându-se, oprindu-se, într-o piedică nevăzută de dedesubt. Pe dinaintea lui copacul trecu repede, ca o plută. Pe urmă, se propti într-un cot. Păru că s-a înfipt acolo. Nu! Se ridică pe jumătate, îndreptând rădăcinile ca deznădăjduite braţe de înecat, vâltoarea îl răsuci încet, cu vârful spre curgerea puhoiului şi îl smulse împingându-l spre mijloc, unde lunecă uşor, după lupta din care s-a eliberat victorios. Radu Comşa zvârlea bucăţi de pământ în apă. Se ridică să caute altele, şi pietre, ca şi cum pentru aceasta ar fi venit.

Pe urmă, iar rămase fără gând, urmărind curgerea cu ochiuri mâloase, răscolite din adânc. Şi în sufletul lui dăinuia acelaşi clocot mâlos şi înăbuşit.

Se întoarse spre seară. Îl salută, cu pălăriuţa neagră, dintr-un grup de ţărani, feciorul dirigintelui, care, nerăbdător, începuse să pregătească viitorul organizând prezentul.

Câţiva ţărani se răsuciră să-l privească din urmă. Erau de o vârstă cu dânsul. Desigur, hoinărâseră împreună, îşi roseseră coatele pe aceleaşi bănci ale şcolii. Nu se mai cunoşteau.

Străinii priveau la un străin!

Intră în ogradă în vârful paşilor, ca un vinovat. Nu se uită în ochii Anicăi.

Ea îi vorbi, ocolindu-i privirea:

— Ţi-am oprit de mâncare! Dacă te-o lăsat durerea de cap, poate pofteşti şi dumneata să îmbuci oleacă de udătură…

— Anico, vino aici, să-ţi vorbesc!

Anica se aşează resemnată, ca înaintea unei judecăţi. Ascultă, răsucind între degete colţul broboadei.

Radu Comşa puse toată blândeţea în glas.

Când sfârşi, femeia îşi şterse lacrimile cu poalele pestelcei.

— Ai să faci aşa, Anicuţo? Ai să mă asculţi? îi apucă mâinile groase şi tari, să le dezmierde toată asprimea.

Anica întoarse faţa cu urme roşii de plâns, privind la fereastra unde zarzării îşi plecau crengile cu flori albe.

Îi desfăcu încet mâinile şi nu vru să răspundă.

— Mă duc… Mugeşte Sâmbotina în poartă!

Radu Comşa se întinse cu faţa în sus, în locul unde stătuse tot aşa sergentul Iftodiu Dumitru.

Văzu în perete carabina şi capela de jandarm: prezenţă pe care toate cuvintele sale nu o putuseră înlătura. Închise ochii. Era istovit de aerul primăverii, de drumul lui peste câmpuri, de nemâncare. Viaţa îi păru mai cruntă decât totdeauna. Şi aci a împotmolit, a înecat, a surpat. El a lipsit. S-a refăcut singură, aşa cum se refac toate vieţile, din rămăşiţe şi din umilire. Va trebui mult, acum, să se întoarcă şi să desfunde un ogor mâlit, cum se îndărătnicea taică-său cu pământul înecat în fiecare an…

Deschise ochii într-un târziu, încă buimac.

Era întuneric. A auzit prin somn un glas şi ca un plâns surd.

Glasul se mai aude încă. Afară, pe prispă.

Şi e glasul Anicăi:

— Ce vină poate să-mi aducă mie, cumătră Ioană? Nu îngrijesc eu de copii? Nu-i dau la învăţătură? Nu-i gospodăria mea, cum o ştie tot satul? Care ogor, altul decât al meu, e cel dintâi arat, sămănat şi prăşit? Nimeni nu m-a văzut cerând, nici n-am de împărţit nimic cu nimeni…

— Asta-i drept! întări glasul străin, care, desigur, era al cumetrei Ioana.

— Adică la ce-mi cere să mă stric cu Mitriţă? Nu-s carne omenească şi eu? Nu zic că n-am greşit! Dar dacă ţara ne-a luat bărbaţii la război să ni-i piardă, îmi pare mie, cumătră Ioană, că ţara n-are ea grijă să ne dea alţii la loc… C-am păcătuit? Nu-s nici cea dintâi şi nici cea de pe urmă! Cât a trăit Gheorghe, m-am păstrat curată cumu-i paharul. Dac-am păcătuit acuma, cine n-o săvârşit păcat să ridice piatra şi să arunce, cum scrie şi la Evanghelie!

— Ba că chiar! sună acelaşi glas al cumetrei. Da de popa Gligore, că are ţiitoare de când i-o murit preuteasa şi i-o

făcut încă patru ploduri, nu mai zice nimeni nimica! Toate îi sărutăm cu smerenie mâna şi îi cerem blagoslovire…

— Acuma stă şi doarme, după ce mi-a oţărât inima! Lui, ce-i pasă! Mă mir de ce nu mă lasă în pace să trăiesc cum ştiu eu şi cum am mai trăit… Nici nu-i cer să-mi deie nimic şi nici nu-mi trebuie de la el nimic! Să mă lase în prostia mea! I-am cerut un ajutor şi eu… Cu Ghiţă! Şi văd că rău am făcut! Ziceam să-l dau la şcoală mai mare, să ajungă doftor ori avocat, ori ofiţer, că-i băiat cuminte şi muncitor, cum îl ştii şi dumneata… Ştii ce-mi răspunde, cumătră Ioană?

— Zi, Anico! Eu de unde să ştiu?

— Îmi spune să rămână aicea la plug, ori să-şi caute vreun meşteşug, că nu-i de el cartea! Ghiţă, săracu, care stă toată ziua şi buchireşte la învăţătura lui, de nu-i am grija, ca de-o fată… Şi ştii de ce îmi spune astea, cumătră Ioană?

— De unde să ştiu, femeie dragă?

— Iaca, să-ţi spun eu! Asta, ca nu cumva să nu se mai ridice şi altu din neamul lui şi să se mai bucure şi alţii de-o viaţă mai omenească!

— Ţiţiţî! se auzi cumătră Ioana minunându-se de atâta câinoşenie.

— Asta-i bucuria şi ajutorul pe care să-l aştepţi de la un frate, cumătră, dacă s-a ridicat şi i-a ajutat Domnul să nu mănânce mămăliga pe care o mâncăm noi! Şi ştii de când am înţeles eu ce fel de om îi frate-meu aista, cumătră Ioană?

— Ei, spune s-aud, Anică! glăsui cu nerăbdare cumătră.

— De când cu moartea mămucăi, Dumnezeu s-o ierte! De atunci am înţeles şi l-am desprins de la inima mea… Era mama întinsă pe masă şi n-a scos o lacrimă, cum nu scoate piatra o lacrimă. Pe urmă, seara, după ce-am îngropat-o, era ici pe prispă, unde stăm acum şi numai ce-l văd că prinde a râde… Mi-am făcut cruce, Doamne iartă-mă…

— Aracan de mine! se îngrozi glasul cumătrei Ioana. Atunci să ştii că-i mare câine! L-o ticăloşit târgul, care nu se mai află…

Glasurile tăcură. Anica îşi suflă nasul... Cumătră Ioana întrebă:

— Şi acuma ce faci?

— Ce să fac? Îl aştept să plece, să-mi văd de necazurile mele. Ducă-se el la Bucureştii lui şi lese-me pe mine în prostia şi păcatele mele! Nu-i cer nimic şi nu-mi trebuie nimic.

— Drept ai, Anică! Te aud şi te plâng! Şi Mitriţă ce spune la toate aieste?

— Mitriţă! El îi mai cuminte... Ca un om înţelept ce este, mi-a spus să tac, să ascult şi să fac pe urmă cum m-o tăia capul meu. Zice, când am început să plâng: „Bagă de seamă. Anico! El se duce şi eu rămân”

— Aiasta-i vorbă mare! încuviinţă cumătră Ioana. Acum, Anico dragă, te-aş ruga de olecuţă de făină, că m-a apucat noaptea şi-am uitat la ce venisem.

Se ridicară amândouă.

Radu Comşa îşi isprăvise de ros toate unghiile. Anica aduse lampa şi se ridică în genunchi, pe laviţă, să ia carabina şi capela sergentului Iftodiu Dumitru.

— Poţi să le laşi acolo unde sunt, Anico! Plec eu!

— Când? întrebă Anica repede, cu o uşurare pe care nu şi-o putuse ascunde.

— Acum... Dacă-mi găseşti o căruţă, acuma chiar. Este un tren la miezul nopţii.

— Dacă zici dumneata...

Anica lăsă chipiul şi carabina la locul lor. Alergă să găsească o căruţă.

Când se întoarse, Radu îşi spuse că a aflat-o mai repede decât se aştepta.

Ghiţă îşi aşează cartea peste caietele învelite cu hârtie albastră, mai aruncând ochii să-şi lămurească ceva nelămurit în chestia fierului, fontei şi oţelului.

Anica i-o smuci din mână, trântind-o:

— Ci las-o încolo de carte, că tot un prost la vaci ai să rămâi!

— De ce, mămucă? întrebă copilul nedumerit, neştiindu-se vinovat cu nimic.

— Să rămâi aici, să râneşti baligă, fiindcă aşa vrea dumnealui!

Copilul se uită la Radu, cu ochii plini de tristă mirare şi cu mustrare de animal bătut.

— Dar ce i-am făcut?

— Nu i-ai făcut nimic! răspunse tot Anica. Eşti prost, prost, un prost din care n-are să scoată nimeni nimic! Prost ca tată-tău! Dumnezeu să-l ierte!

Băiatul se vârî într-un ungher şi începu să plângă. Cu dosul mâinii îşi ştergea lacrimile şi Anica.

Radu îi privi din prag, cu valiza în mână: acesta era fructul viermănos al hotărârii pentru care venise!

La căruţă, îi petrecu Nuţa, în hainele ei de sărbătoare; miniatura de port femeiesc în toată puterea, ca infantele lui Velasquez şi Goya.

Radu Comşa puse un picior pe butucul roţii să urce. Se întoarse şi o ridică în braţe, o sărută pe ochi, pe obraz, pe pieptenul roz, pe părul mirosind a gaz.

Îi dădu drumul.

Spuse omului să mâne. Se mai răsuci în urmă.

Copila, în noapte, îi făcea semn de drum bun, cu mâna.

O văzu, umbră mică şi neagră, părăsită în noaptea adâncă şi neagră.

Pe urmă, îl întovărăşi numai lătratul câinilor.

Capitolul III.

STRIGOII.

În două zile, Capitala se transfigurase ca după o băutură vrăjită. Îl întâmpină pe Radu Comşa în veşmânt festiv. Cu flori de liliac şi cu ferestre deschise în lumina de cleştar a dimineţii.

Trecătorii nu mai goneau alungaţi de grijile lor mizere. Păreau că au ieşit în soare numai pentru plăcerea soarelui. Mersul şi gesturile nu mai aveau nimic din osteneala sângelui sleit şi acru. Pluteau imponderabile. Privirile se

întâlneau fără indiferenţa dintotdeauna. Se recunoşteau oameni care nu s-au văzut niciodată. Se înţelegeau din ochi cu o fericire complice:

— Prietene, nu e aşa? O minune soarele acesta!

Iar femeile se prelingeau pe lângă vitrine, cu mlădieri de feline dezmierdate.

Radu Comşa îşi târî iarăşi mocnit paşii prin sălile Palatului de Justiţie, vânturate de curente; pledă câteva procese fără însemnătate; reluă colinda prin cartierele mărginaşe.

Dar primăvara biruia şi aci.

Din gunoaie şi din smârcuri dispăruse urâţenia trivială. Un cireş alb, plecat peste marginea unui gard, era destul să pavoazeze o înfundătură până ieri cangrenată. Se căscau în lături ferestre care-au fost ferecate luni de zile, alungând cocleala unde a hibernat mizeria.

Cerşetorii arboraseră cârpe noi şi mai puţin zdrenţuite. Nechezau gloabele cotiugarelor scuturându-şi pielea pustuloasă întinsă pe ciolane, adulmecând cu nările în vânt cine ştie ce îndepărtată înviere a pajiştilor. Îi treceau printre picioare haite de câini fugărindu-se după o căţeluşă periată, spălată şi mătăsoasă, scăpată dintr-o curte aristocrată, cu panglică şi zurgălău la gât, ademenită de amoruri proletare, ca fiica împăratului îndrăgostită de ciobanul neîmbăiat.

Radu Comşa citi pe tăblia albastră a unei străzi un nume care îi spunea ceva.

Se trudi să-şi amintească, lăsându-şi paşii agale printre zăplazuri cu grădini scufundate într-o tăcere provincială. I se alătură deodată numele de alt nume şi de o întâlnire.

Într-o seară, cu un an în urmă, cunoscuse un om dintre acei despre care ceilalţi oameni vorbesc întotdeauna cu o superstiţioasă rezervă de respect amestecat cu teamă. Un om care dezlănţuise furtuni, luptase cu legile ţării, ispăşise răzvrătiri în temniţă.

Acum se ţinea departe de foştii tovarăşi. Se spunea că lucrează la o operă ce va însemna epocă, închis într-o

bibliotecă, unde multe tomuri poartă omagii frăţeşti ale celebrităţilor revoluţionare din toată Europa.

Radu Comşa pornise întovărăşindu-l pe stradă; ca să-i vorbească înfierbântat despre prefacerile ţării, despre chinul sufletesc al celor scăpaţi din război, despre „generaţia de sacrificiu”, cum se spunea atunci, şi alte cuvinte mari care pluteau în aer şi îi erau, în vremea aceea, cu deosebire scumpe. Ieronim Pacu ascultase, fără ca Radu Comşa să-i poată descifra ceva în figură, fiindcă în sfârşitul acela ceţos de februarie, seara era umedă şi „veteranul revoluţiilor” de odinioară îşi înfăşurase partea de jos a obrazului într-un şal de lână; iar partea de sus, cu ochii şi fruntea, o păstra ascunsă de o pălărie neagră cu boruri uriaşe, adevărată pălărie de conspirator, cum mai fabrică numai Italia pentru briganzii filmelor.

În mijlocul unei fraze, Ieronim Pacu îl oprise:

— Mă ierţi, tinere! Foarte interesant ceea ce spui! Dar pierd tramvaiul… Când vrei să continui, treci pe la mine. Îmi face plăcere, oricând!

Se căţărase pe scara tramvaiului, făcându-şi loc cu coatele în mantaua păroasă, prin plebea remorcii.

De acolo, îşi adusese aminte şi îi strigase, plecat peste bara platformei, strada şi numărul unde să-l caute.

Radu rămăsese la piciorul felinarului, dezamăgit. Veteranul revoluţiilor se arătase prea puţin pasionat de gândurile care îl munceau pe el şi încă pe atâţia alţii, atunci…

Acum, poate îl va ajuta să se regăsească.

Îşi amintea strada, nu-şi amintea numărul. Întrebă la o tutungerie. Vânzătoarea îl informă, serviabilă:

— Numărul treizeci şi şase. Pe dreapta… O casă cu vi-traj. Domnul Ieronim cumpără întotdeuna tutun de la noi. Tutun de pipă! Luaţi seama la câini…

Într-adevăr, în portiţă, printre zăbrele, îşi arătară colţii doi câini de stână, apărând cu vrăjmăşie patetică domeniul veteranului revoluţionar. Descoperi un buton de sonerie.

Apăsă cu timiditate. O slujnică vioaie, în strai ardelenesc, deschise, poruncind câinilor să tacă.

Dulăii se liniştiră brusc şi începură să miroasă oaspele prietenos, dând din coadă. Slujnica îl privea drept în ochi, cu o urmă de râs. Venise cu râsul acesta din casă, unde probabil se întâmplase, ori povestea cineva, ceva foarte hazliu.

Radu Comşa scoase cartea de vizită, recunoscând că deocamdată nici câinii, nici slujnica n-au sumbră înfăţişare de conspiratori.

Fata şovăi în capul scărilor, dacă să-l poftească înlăuntru ori nu.

— Adăstaţi să vâăd cie dziece duomnul! N-aveţi tiamă… Nu muşcă, numai gura ie ghie dânşii, tune-i drac, că mâncă die pomană!

Slujnica nu intră în casă.

Merse în grădină, unde, în picioare, la o masă, un bărbat în vestă de lână cu mâneci geluia o scândură. Radu Comşa crezuse că e un dulgher. Omul lăsă gealăul jos, se uită la cartea de vizită, se uită la Radu Comşa, care aştepta în capul scărilor. Se vede că nici numele, nici figura vizitatorului nu-i spuneau nimic.

Făcu un semn, resemnat:

— În sfârşit! Pofteşte-l, să vedem ce vrea…

Slujnica îi deschise portiţa grădinii şi o tuli în casă, unde avea de sfârşit râsul.

Îndată se auziră alte glasuri de femei şi un chiot de copil, în antreul cu geamlâc…

Ieronim Pacu nu mai păstra nimic din gravura bărboasă de pe vremuri, aşa cum îl înfăţişau foile muncitoreşti: într-o temniţă, sub o fereastră cu gratii şi cu un ulcior de lut alături, sau repezindu-se, cu pieptul desfăcut, într-o barieră de baionete.

Radu Comşa văzu un moşneag robust, cu fruntea osoasă şi lată, cu barba potrivită scurt şi sură, ca un autentic dulgher.

Îl invită să se aşeze pe banca de lemn, cu spătar.

Cu un creion lat, continuă să tragă linii pe o scândură, ferind din cale un metru galben, articulat, de meseriaş.

Îşi aminti acum capul lui Comşa; semnele lui din obraz nu se uitau uşor.

— Aşadar, ai venit? Vorbi, potrivind două scândurele cap la cap şi trăgând o linie. Te-am aşteptat… Unii îmi bat la uşă a doua zi… Cei mai nerăbdători! Alţii după doi ani… Cei care ştiu să aştepte… Dar tot pe aci trec…

Se opri să reteze cu un ferăstrău îngust capătul scândurii. Radu Comşa gândi că, după vorbă, după privire şi toată înfăţişarea, e din neamul oamenilor cu bunătatea posacă; oameni care intimidează copiii şi plictisesc femeile.

— Aşaaa… Bun! Se adresă scândurii retezate.

Pe urmă, întoarse ochii verzi-cenuşii spre musafirul de pe bancă.

— Dragă tinere, te rog spune-mi ce te aduce la mine! Nu lua seama la ce meşteruiesc eu aici… Când lucrez, ascult mai bine. Munca e neplăcută numai când e obligatorie!

Îşi ridică mâneciie vestei de lână, dezvelind braţe musculoase şi albe. Rotunji muchiile scândurii.

Radu Comşa pomeni seara în care l-a cunoscut, cu doi ani în urmă. Descoperi cuvinte de ironie amară, pentru a zugrăvi crud deosebirea între naivitatea avântată cu care îi vorbise atunci şi tristeţea cu care a venit să-i vorbească astăzi.

Ca să fie mai bine înţeles, povesti de la început. Satul, anii de şcoală, războiul, până la mizeria morală din care se ridica şi cădea atras îndărăt…

— Ştiu! grăi Ieronim Pacu, strângând linioarele metrului, după ce măsurase şi punându-l alături. E fenomenul fatal, de câte ori transferul de clasă s-a făcut brutal. Rămâi izolat! Ai părăsit pe unii şi încă nu te primesc ceilalţi…

Începu să bată două scândurele într-o stinghie îngustă, alegând ţintele dintr-o hârtie vânătă de băcănie şi ţinându-le, între buze, pe cele potrivite.

Radu Comşa istorisi cum tot ce-a încercat n-a izbutit. Cele mai generoase hotărâri stau sub prăbuşiri.

Ieronim Pacu potrivi atent alte două scândurele. Acum se vedea că înjghebează pereţii laterali ai unei cutii.

Rosti, după ce scoase ultimul cui dintre buze:

— Ştiu! Dar cel mai bun mijloc pentru a contribui la fericirea universală e ca fiecare să înceapă prin a şi-o face pe-a lui proprie. Goethe a spus-o!

Radu Comşa evocă amintirea epocii de îndată după război, când mulţi ca dânsul, întorşi din şanţuri, se arătaseră cu atâta însufleţire gata să-şi ofere tinereţea, pentru a realiza o primenire a lumii. Suflu ce a cutreierat toate ţările după vărsarea de sânge şi acum pretutindeni pare că s-a înfundat în smârcuri.

Ferăstrăul reteză alt cap de scândură. Ieronim Pacu îl ridică de jos. Scutură făina de lemn de pe mâini.

— Ştiu! vorbi. Sunt împrejurări când egoismul tău coincide cu o emoţie generală. Atunci crezi că devii martir pentru un bine general! De fapt, nu săvârşeşti decât ceea ce îţi dictează acest egoism!

— Unul câte unul, continuă Radu Comşa, au renunţat. Mulţi nici n-ar vrea să-şi amintească ce-au hotărât odată. Li se par copilării fără urmare. Exaltările unei nopţi, sub impresia alcoolului, de care a doua zi roşeşti.

Ieronim Pacu tăie două stinghii subţiri, le netezi, bătu un fund la cutie.

— Ştiu! E o regulă generală ca existenţa agitată a martirilor să sfârşească în pacea confortabilă a sinecurelor!

Şi acum, Radu Comşa se găseşte într-o izolare desăvârşită. De unde a plecat, nu se mai poate întoarce. Spovădui ce i s-a întâmplat în satul Hârtoape.

— Ştiu! Dovedi că ştie şi de astă dată, monoton şi nesurprins de nimic, Ieronim Pacu, alegând un lemn rotund şi trăgând cu creionul semnul unei rotiţe. Am spus adineauri că acesta e riscul transferului de clasă prea brutal! Când un individ evadează dintr-o clasă şi nu s-a

situat încă temeinic în alta, are motiv să se dezoleze… Constată în jurul lui o desăvârşită indiferenţă! O natură mută, tovarăşi cu care legăturile sunt numai exterioare; aceasta este marea solitudine socială! Aceasta cred că e suferinţa dumitale…

Radu Comşa mărturisi că la această suferinţă caută as-tăzi un leac… Un sfat. Sunt alţii care vor fi trecut şi dânşii pe aci.

Veteranul revoluţiilor tăcu un timp, până ce isprăvi patru rotiţe. Începu să le dea găuri cu un burghiu.

— Inteligenţa n-are nevoie de complici! declară laconic şi continuă să sfredelească găurile, suflând ca să împrăştie tărâţele de lemn.

Când sfârşi, ridică ochii la o cuşcă atârnată deasupra, în creanga mărului înflorit. Îndreptă o cupă de porţelan şi mustră sticletele dinăuntru.

— Iarăşi ţi-ai vărsat apa? Acum rabdă, fiule, până şi-o aduce aminte de tine Veronica!

Radu Comşa crezu că Ieronim Pacu l-a uitat, cum uitase Veronica sticletele.

Răsucea între degete o spirală de geluitură, cu miros plăcut şi umed de brad.

Dar Ieronim Pacu nu-l uitase. Îşi dădu uneltele la o parte:

— O clipă numai şi am terminat!

Aşează osii de lemn în rotiţe, prinse cutia deasupra: pe masă apăru un cărucior de copil.

— Pentru nepotu-meu! lămuri. Cam rudimentar, dar în definitiv plăcerea a fost pentru mine să i-l lucrez! Pentru plăcerea lui se poate cumpăra altul de fabrică, perfecţionat şi mai arătos.

Îşi scutură praful de lemn şi aşchiile de pe vesta de lână. Se rezemă de masă, cu spatele spre căruciorul alb şi cu faţa la Comşa.

Ca un lucrător care şi-a sfârşit treaba şi are acum vreme de palavre, aprinse o pipă scurtă.

— Şi ai venit, aşadar, la mine, cum fac toţi! Ia să mai trec pe la moşneag! El trebuie să aibă pregătită vreo soluţie… El e negustor de himere. Îmi mai poate ogoi amarul cu dulceaţa cofeturilor sale serafice… Mărturiseşte dacă de fapt nu te-a îndemnat să vii la mine acestea?

Ieronim Pacu zâmbi cu melancolică îngăduinţă pentru această faimă de rebel şi pentru rolul lui de duhovnic.

— Cunoşti un cuvânt al lui Rouget de l'Isle, tinere Comşa? „Ça va mal, on chante Marseillaise” spunea la bătrâneţe, în zilele revoluţiei din iulie. Nu sunt ca moşneagul Rouget de l'Isle! De câte ori aud cântând Marsilieza, nu ciulesc urechea, cum fac caii de circ când au ajuns la saca şi trec pe lângă o fanfară… Dar nici nu spun că ça va mal! Spun numai că tinereţea trebuie să cunoască şi aceasta. Să treci şi pe aci. Să te muşte puţin viaţa! Unele fructe sunt mai gustoase când au fost ciugulite de păsări. Tinereţea nu cunoaşte fericirea îndoielii… Crede că lumea a fost creată ca să fie dărâmată şi reconstituită după o nouă sinteză. Crezi în idei! Te oferi să mori pentru ele! Dar ideile nu sunt nici bune şi rele, prin ele însele. Depind numai de emoţia care le animează. Şi temperamentul tău decide soarta lor! Mai târziu, abia descoperi tragicul dintre ideea pe care ţi-ai făcut-o despre tine şi realitatea la care ai izbutit. Îmi vorbeşti de fericirea generală? Dar, tinere, fericirea n-o putem da nimănui cu de-a sila! Dacă n-o vrea, nu-i trebuie!

Ieronim Pâcu pâcâi din luleaua scurtă. Privi în gol. Pe urmă, se mişcă să aşeze bucata de zahăr între gratiile cuştii, de unde sticletele o rostogolise ciugulind.

Se întoarse spre Comşa, privindu-l cu ochii buni:

— Uite, cu acest sticlete sunt foarte bun prieten. Nu e aşa, Stik, că suntem foarte buni prieteni?

Pasărea pestriţă piui, scuturându-şi aripile şi rostogolind cu o lovitură de plisc, din nou, cubul de zahăr. Ieronim Pacu îl dojeni, iar drept pedeapsă îi lăsă zahărul în cojile de seminţe şi în murdărie.

Continuă:

— Pe acest amic îl văd într-o zi zburlit şi supărat, nevoie mare! Nu se atinsese de cânepa lui, nici de zahăr, nici de apă… Gogea ca o victimă a infamei reacţiuni încarcerată într-o fortăreaţă politică: Bastilia, Vaţ sau Petropavlovsk… Şi îmi vine deodată un gând: „Bine, moşneag caraghios şi incorigibil revoluţionar! Tu, care ai făcut atâta scandal pentru libertate, cum poţi ţine captivă o nevinovată pasăre care a fost creată să se zbenguie în tufişul grădinilor şi să ţiuie în libertate, cât o ţine gura?” Aceasta mi-am spus şi m-a cuprins o mare ruşine pentru asemenea inconsecvenţă, pe care n-o observasem până atunci… Deschid cuşca, să-i dau libertatea, adică fericirea… Ca un imbecil, la început nici nu voia să iasă! L-am scos cu de-a sila. A trebuit să-l alung! Zboară pe-o creangă, de aci pe acoperiş, pe coş. Nu-i venea că creadă. În sfârşit dispare. Îl salut: „Adio, fiule! Şi poartă-ţi libertatea sănătos!” Pe urmă, îmi văd de lucru, frecându-mi mâinile, cu conştiinţa împăcată că am săvârşit o faptă bună! La masă, povestesc noră-mi fapta mea caritabilă, eu cu dânsa stau, fiu-meu a murit în război! Cu dânsa şi cu nepotu-meu. Îi auzi?

Ieronim Pacu se opri să asculte glasul copilului şi al nurorii, în antreul cu geamlâc.

Zâmbi, ca un adevărat şi simplu bunic.

— Noră-mea, mai realistă, ca toate femeile, se arată mai puţin entuziasmată de bravura mea, decât mă aşteptam. Zice: „Ai făcut rău, tată… Are să dea peste el vreo pisică.” Mi-a stricat toată bucuria… Când citeam, îmi fugeau ochii de pe rânduri… Mă frământa mereu remuşcarea: „Moşneag nebun ce eşti, aşa ai înţeles tu să faci fericirea unei vietăţi care venea atât de delicat să-ţi ciupească în palmă seminţele? La aceasta ţi-a folosit toată înţelepciunea învăţată din cărţi şi din experienţă?” Toată ziua am fost indispus… Nu se prindea lucrul de mine. Am pornit-o în oraş. M-am întors posac. În prag, seara, mă întâmpină nepotu-meu cu glasul tăiat de emoţie: „Bunicule, s-a întors sticletele înapoi!” Am alergat să văd minunea… Sticletele

ciugulea liniştit din seminţe… Şi văd pisica vecinului, pe acoperişul bucătăriei, cu ochii sticlind. Îl pândea încă… Mai cuminte sticletele ca mine! Şi te gândeşti cu câtă nedreptate se spune că nu există cap mai sec ca al sticletelui! Dragă tinere, nici fericirea individuală a aproapelui, nici cea general-socială, nu stă în puterea noastră să o procurăm. Fiecare viaţă e delimitată de un cerc invizibil, ca cel tras de vrăjitori la sălbatici, peste care omul nu poate păşi… N-ai drept să-l împingi spre necunoscutul unde nici tu nu ştii ce-i aşteaptă, dacă nu te-ai învrednicit din vreme să-l prevezi şi să-l pregăteşti!

Ieronim Pacu scutură pipa şi îşi netezi, cu latul palmeî, fruntea osoasă şi pleaşă, cu un gest rămas de bună seamă din vremurile când avea chică de conspirator.

— Aud că circulă pe socoteala mea tot soiul de basme… Că stau închis şi lucrez la o „operă capitală”. În fine, tot soiul de asemenea fantasmagorii. Tinere Comşa, toate acestea sunt născociri. Aş spune: calomnii! Am un nepot. Am datoria să-l cresc şi să-l fac om întreg, să-i pregătesc fericirea lui individuală. Aceasta încerc! Nici nu râvnesc la altceva. Am început să urăsc şi sfinţii. Sunt pacostea omenirii! Aceştia nu cunosc ce înseamnă îndoiala. De aceea sunt rigizi, inumani şi nu surâd niciodată. Certitudinea e severă şi intolerantă! Viaţa sfinţilor şi a eroilor e foarte frumoasă în cărţi. Dar nu se aminteşte oare, chiar în acele cărţi, că, bunăoară, după moartea unui om de sfinţenia sfântului Francisc din Assisi, oamenii s-au ucis deasupra sicriului, ca să-şi smulgă unul altuia cadavrul? Gândeşte puţin la tâlcul unui asemenea deznodământ. Le aminteşte toate acestea, îmi pare, un om de duh şi încă tânăr: Maurois! Şi să mă întorc la mine… Ce-am făcut, ce-am trăit, ce nădejdi ale altora am dezamăgit, nu importă! Nici nu-mi pasă şi nici nu vreau să mă socot renegat! Animalul nu poate evada din real în ficţiune, fiindcă n-are imaginaţie. Omul însă cunoaşte această evadare, în ideal, în dorinţă, în Dumnezeu, în artă, în socialism, în revoluţie, în iubire, în nemurire… Imaginaţia

îi creează alte realităţi. Mi-a creat şi mie! Am crezut în ele! Au crezut şi alţii. S-au risipit. Ne-am risipit fără a lăsa în urmă decât vorbe, vorbe… Mă dezinteresează acum! Dacă mi-ar mai fi îngăduit să folosesc limbajul de altă dată, aş spune că la sfârşitul vieţii priveşti la închipuirile tale de odinioară, ca la fluturii prizonieri într-un bloc de gheaţă… Sunt morţi, congelaţi, şi totuşi numai moartea şi gheaţa îi mai conservă… Dacă sufli deasupra, să topeşti peretele de gheaţă, nu mai rămâne decât un mototol. O vâscozitate… Îmi pare că vorbesc prostii… Mă ispiteşte din nou limbajul foiletoanelor… Acum, te rog să mă ierţi! Mă aşteaptă nepotu-meu să-i duc acest vehicul primitiv…

Ieronim Pacu scutură pipa pe marginea mesei, o puse în buzunarul vestei de lână şi îl întovărăşi pe Radu Comşa până la portiţă, ducând în mână căruciorul de scânduri.

În uşa verandei apăru un copil cu şorţ alb. Când văzu jucăria, ridică mâinile în sus de bucurie:

— Bunicule! Dă-l mai repede, bunicule…

O doamnă cu părul spic lăsă lucrul alături, fericită de fericirea copilului.

Radu Comşa trecu pe lângă fereastra deschisă, unde se vedea un perete întreg îmbrăcat cu rafturi de cărţi: tomurile cu omagiul revoluţionarilor faimoşi în toată Europa.

„E un moşneag nerod. S-a zaharisit!” îşi repeta Radu Comşa, întorcându-se pe strada cu grădini provinciale, unde nu străbătea larma Capitalei şi unde o pisică traversa în vârful labelor, fără nici o grabă, fiindcă vehiculele se rătăceau arar pe aci.

Înserarea cobora albastră. Becurile nu se aprinseseră.

Era ceasul când aerul primăverii e dureros şi oamenii păşesc extenuaţi, după o risipă de desfătare prea mare.

Perechile treceau la braţ, în haine de culori deschise, cu mersul languros, căutându-şi în ochi. Glasurile şoptite aveau mlădieri de suspin. Buzele multora erau atât de

aproape, încât ştiai că acuşi, în casă ori într-un colţ mai umbrit, vor sfârşi în sărut.

O femeie îl privi venind, cu un surâs de îmbiere, căci Radu Comşa era înalt şi zvelt încă. Dar când îi văzu cicatricele din obraz, întoarse capul şi traversă pe celălalt trotuar.

Ajunse la capul Podului. Trăsurile şi automobilele se întorceau de la Şosea, agale. Unii îşi uitaseră, braţul după mijlocul femeilor. Ochii nu vedeau strada; privirea trecea peste oameni, arbori şi ziduri, cu altă nălucire rămasă în pupilă. Liceeni în culorile vărgate ale echipelor, cu genunchii goi, veneau în cete gălăgioase de la câmpurile de sport.

Într-o trăsură, trecu Zoe Vesbianu, cu un tânăr în pardesiu cenuşiu şi pălărie moale. Îşi uitase degetele în mâna lui. Nu întoarse capul când Radu Comşa salută.

Nu-l recunoscuse.

Pe urmă, chiar pe lângă bordura trotuarului, filă alt automobil, de roşul sângelui închegat, condus de Luminiţa, plecată pe volan. Alături, o nursă cu bonetă de dantelă albă ţinea un copil pe braţe. Radu Comşa strânse pumnii în fundul buzunărilor, până când unghiile se înfipseră dureros în carne.

Străbătu mai departe Calea Victoriei printre mulţimea înaintând în pas de menuet, în începutul vioriu de înnoptare, când becurile şi vitrinele răsfiră lumini încă prea timpurii.

Observă că aproape nici un trecător nu e singur: un bărbat, o femeie; o femeie, un copil; doi prieteni, două femei…

Primăvara nu-i lasă să se închidă în singurătatea lor ostilă dintotdeauna. Bucuria fără pricină se cere împărtăşită; fiecare caută un prieten, un necunoscut, să devină confident, un braţ în care să se reazeme cald.

Mulţi, desigur, vor trece peste o săptămână cu indiferenţă şi plictiseală unii pe lângă alţii. Acum se simţeau atraşi de puteri tainice, se descopereau mai buni, îşi găseau unul

altuia farmec pe care nu l-au cunoscut şi de care se vor mira mâine, cu pudică ruşinare că şi l-au putut atribui reciproc într-o inexplicabilă amăgire.

Radu Comşa grăbea pe marginea trotuarului, atins de roţi, împroşcat de strigătul birjarilor şi insultat de interjecţiile agresive ale claxoanelor.

Pe bulevard, se opri din mers. I s-a părut că l-au privit, sleiţi şi indiferenţi, ochii cuiva, cunoscuţi. Da! Ochii lui Titel Iliescu. Era rezemat de bara unei vitrine şi poate că îl privise fără să-l vadă.

Cu barba de trei zile, cu gulerul neschimbat, cu pleoapele grele, se cunoştea că s-a oprit acolo fără să ştie de ce, aşteptând nu ştia pe cine.

Radu Comşa se rezemă şi dânsul, alături, pe bara de alamă.

Celălalt îi făcu loc fără să-l observe, cu gândul absorbit aiurea.

Acum se vede ce priveşte. Radu se înşelase când crezuse că ochii aceia s-au oprit asupra lui, că l-au văzut.

Titel Iliescu se oprise pentru altceva.

Privea un câine, întins la intrarea unui gang, lingându-şi pielea roşie, mâncată de râie.

Din când în când, câinele se odihnea, clănţănind din dinţi şi tremurând. Pe urmă, începea altă porţiune de piele, strâns numai în mizeria lui, fără să ridice privirea la trecători. Un rândaş, cu şorţ albastru, îl izbi cu piciorul, intrând în gang. Câinele fugi grebănos şi şchiop, sub o vitrină. Se întoarse, când socoti că primejdia a trecut. Se simţea în gura gangului la un adăpost al său, cucerit, unde revenea cu încăpăţânare, cerşind cu ochii lăcrimoşi să fie lăsat în pace.

Era atâta mizerie tragică în înfăţişarea animalului lingându-şi rănile dezgolite de păr, până la carnea vie şi dezgustătoare, încât lui Radu Comşa îi fu mai multă milă de câine decât de fostul prieten care, în această seară

voluptuoasă de primăvară, nu găsea altceva pe ce să-şi odihnească privirea.

Îi prinse braţul. Titel Iliescu ridică ochii opaci. Fu numai un început de surpriză, îndată împotmolit.

— Priveai şi tu? întrebă lânced, fără mirare, ca şi cum s-ar fi despărţit de ieri, nu de atâţia ani.

Şi îndată se hotărî cu energie:

— Hai să bem un şpriţ!

Alături, se afla o bodegă. Titel Iliescu intră înainte. Arătă energie doar cât comandă o sticlă de vin; nerăbdare doar până băiatul o desfundă. Dădu pe gât două pahare, unul după altul. Întinse o hârtie băiatului.

— Ia de la prăvălia de-alături un guler moale, treizeci şi şapte! Repede, până nu se închide…

Pe urmă, turnă alt pahar. Îl goli. Se răsuci pe scaun, rezemându-se cu creştetul în perete şi privind ţintă rafturile cu sticle.

Băiatul aduse gulerul învelit în hârtie subţire. Titel Iliescu îl vârî în buzunar, fără să-l desfacă şi să se uite la el. Sorbi alt pahar. Nu-şi şterse buzele ude. Făcu un semn mut cu degetul băiatului să schimbe altă sticlă.

Radu Comşa nu-şi putea desprinde ochii de la prieten, cu senzaţia de groază a unui om care asistă de pe mal la înecul altui om.

Nu mai rămăsese nimic din chipul cu trăsături fine, din ochii cu limpezimea bună. Un obraz puhăvit, cu pungi tumefiate sub pleoape, cu vinişoare vinete străbătând pielea. Şi muţenia aceasta, indiferentă şi absentă!

— Tu nu bei? tărăgăni cleios prietenul. Bea! Eu abia după două sticle încep să simt că trăiesc… Numai după două!

Aprinse o ţigară. O zvârli. Era umedă. Ceru alt pachet.

Când aprinse, uită chibritul în mână până ce-şi arse degetele.

Îl aruncă, fără să tresară, ca şi cum pielea fusese insensibilă flăcării. Fuma cu ţigara spânzurată în colţul buzelor şi cartonul lipit pe buza de jos.

— Titel! începu Comşa.

— Hm? Mormăi prietenul cu gura închisă, umplând amândouă paharele deşarte şi întorcându-se să privească rafturile cu sticle.

— Ascultă, Titel!

Titel Iliescu ascultă cu ochii la dulapul cu butelii, unde se afla lipită o foaie albă, scrisă cu coada condeiului: A sosit vin de Drăgăşani. Numără literele. A, una; s, două; o, trei; s, patru. Total nouăsprezece… Nu, douăzeci şi unu… Nu, douăzeci! Douăzeci; cu soţ! Atunci mâine are să câştige… Trebuie să se sfârşească ghina! Titel Iliescu juca la club, când nu bea. Şi număra literele firmelor, titlurile gazetelor, totaliza numărul birjelor şi taximetrelor, să verifice dacă sunt divizibile prin doi. Atunci era semn bun: avea să intre în venă. Numerele cu soţ îi purtau noroc; cele neperechi prevesteau pasele negre.

Comşa vorbea înainte…

— Eşti nostim, Radu Comşa! Ştii că eşti nostim? Eu, când beau, tac!

Începu să numere îndată literele din numele lui Radu Comşa: R, una; a, două; d, trei… total nouă litere. Nume cu ghinion. Turnă din nou în pahare.

— Bea, Radu Comşa! Acesta nu înşeală niciodată!

Radu Comşa era nemâncat, nu era deprins cu vinul; simţi un adaos de viaţă în vine şi o înduioşare generală pentru prieten, pentru băiatul care servea, pentru patronul care tăia felii de şuncă, pentru el, pentru toată viaţa.

Titel Iliescu deşerta paharul. Turna altul. Se întorcea să termine un calcul complicat; întâi numărul rafturilor, pe urmă numărul sticlelor din fiecare raft, pe urmă totalul general împărţit prin doi.

Radu Comşa văzu că unghiile prietenului sunt netăiate, cu negru dedesubt; avea un buton la o manşetă de-un fel şi la celălalt unul altfel; cămaşă fină, dar murdară; hainele arse de ţigară…

— Ascultă, Titel! continuă Comşa să povestească, în sfârşit, unui suflet ceea ce purta în el de zile şi zile şi ani. Ascultă!

— Radu Comşa, Radule! Războiul a făcut şi altfel de infirmi. Invalizi care nu se văd! N-au rănile afară… Apropie paharul! Ciocneşte şi taci! Eu, când beau, tac! Beau mult şi tac întotdeauna!

Bău, turnă şi iar tăcu.

La mijlocul nopţii, obloanele se lăsară cu vuiet; patronul îşi ceru iertare că închide. Ieşiră, plecându-se pe uşa cu jumătate din tăblia de fier coborâtă.

Radu Comşa vedea oamenii clătinându-se straniu, apropiindu-se şi dispărând. Dar simţea o fericire necunoscută. Titel Iliescu îi prinse braţul.

— Acum nu te las, Radu Comşa! Mergi cu mine…

Radu Comşa nu întrebă unde.

Mergea oriunde.

Se rezemă cu mâna de un perete, cât prietenul îi dăduse drumul să oprească un birjar.

Zidul cu patru etaje îi păru că se clatină sub mână şi se surpă, ca un decor de carton.

Râse singur de această senzaţie. Pe urmă, se uită împrejur ruşinat, să descopere dacă nu l-a auzit cineva râzând singur.

— Mergi cu mine! îl împinse Titel Iliescu în trăsură.

— Unde?

— Ce-ţi pasă!

— Ştii că eşti nostim?

— Taci! Mergem să continuăm, şi să tac!

Aşadar, la cabaret voia să-l ducă? Abia acum a înţeles. N-a mai fost la cabaret de ani. De altfel, de câte ori a călcat el într-un cabaret? Trăsura rătăceşte pe străzi, se încrucişează cu altele, îi inundă o clipă farurile automobilelor. Nu mai ajung? N-a crezut niciodată că Bucureştiul e atât de nesfârşit… Au ajuns! Portarul îl salută pe Titel Iliescu familiar, ca pe-un client cunoscut… Şi garderobiera la fel… Nu, şampanie nu bea! Tot vin… Titel

Iliescu face semne mute chelnerilor. Îl servesc toţi, fără să-i mai aştepte comanda. Ştiu ce înseamnă fiecare gest al acestui client statornic.

Dansează o femeie goală, numai cu două cupe de metal la sâni şi o cingătoare, tot de metal, la mijloc.

Are părul negru-albăstriu, retezat liniar pe ochi; ochii lungiţi ca basoreliefurile egiptene. Face, din când în când, semn cu privirea lui Titel, să-i arate că l-a văzut. Toate îl cunosc… Chelnerul întreabă la ureche dacă să servească o sticlă la masa unde e domnişoara Yvonne şi alta la masa unde e domnişoara Katuşka.

Titel Iliescu dă din cap: „Bine! Să servească şi să-l lase în pace!” Apoi dispare. Unde stă atât? Radu Comşa îşi toarnă singur acum. Priveşte cu un surâs de beatitudine alt număr din program. O pereche. Se învârt, fiindcă dansează, ori fiindcă toate îi joacă acum înaintea ochilor? Radu fixează un punct din cortina ridicată. Punctul nu se mişcă. Dar mesele de jos ondulează. S-a întors Titel… E bărbierit şi cu guler curat. Acum Radu Comşa a înţeles ce destinaţie avea gulerul cumpărat la bodegă. Desigur, se afla aci şi un coafor. Îi e milă de fostul prieten. Ar vrea să-i spună cuvinte bune, care să-i îmblânzească durerea ascunsă, cine ştie ce durere… Dar celălalt toarnă, bea şi tace! E cu spatele întors la sală. A venit dansatoarea cea goală. E acum într-o toaletă argintie, cu flori verzi ca algele de mare împletite pe trupul unei înecate. Îl dezmiardă pe Titel sub bărbie; îşi face loc pe genunchii lui. Omul îşi întoarce capul plictisit, îi trece mâna peste umăr, ca să apuce paharul.

— Beţiv! Eşti un beţiv scârbos! îl dojeneşte dansatoarea înfăşurată în alge.

— Sunt un beţiv scârbos! recunoaşte Titel Iliescu, fără să i se clintească un muşchi din obrazul buhăit cu pleoapele pe jumătate închise. Da! Sunt un beţiv scârbos. Ei, şi?

Femeia se uită pe urmă la Radu:

— Şi prietenul tău? Desigur, tot un beţiv. Păcat de el… Ce are la obraz? Numai cu oameni de aceştia umbli!

Titel Iliescu întinde mâna după sticlă. Îşi toarnă.

— Ei, şi? Păcat de prietenul meu… Păcat de mine. Păcat de tine! Păcat! Păcat de noi toţi! Ce-ţi pasă? Nu mai vorbi atât. Lasă-mă în lumea mea. Eu, când beau, tac!

— Beţiv scârbos! îl mustră încă o dată femeia cu o ultimă mângâiere pe bărbie, trecând la altă masă, unde a invitat-o discret un chelner.

Radu Comşa a recunoscut acolo pe generalul Pol Vardaru. E în haine civile. Cu un comandor de marină. Poartă monoclu în arcada sprincenei, părul e alb cu desăvârşire, dar pare cel mai jovial şi satisfăcut om, aşa cum se află înconjurat de femei. Erau trei; cu dansatoarea s-au făcut patru. L-a recunoscut şi generalul Vardaru. Îl cheamă.

— Titel, numai o clipă, mă ierţi? Mă cheamă…

Titel Iliescu face un semn indiferent cu mâna:

— Ei şi? Poţi să pleci, poţi să rămâi! Mi-e perfect egal. Eu beau singur şi tac…

Radu Comşa îşi adună toată voinţa să meargă drept. A răsturnat un scaun. Se întoarce să-l aşeze, dar i-a luat un picolo înainte. Se învârte toată sala. Mesele se depărtează, îi fug înainte; când merge, piciorul depăşeşte distanţa pe care o calculase. Jazbandul urlă. Perechile se răsucesc. Toate acestea îl ameţesc mai mult decât vinul…

A ajuns. Cade pe-un scaun.

Pavel Vardaru îi întinde un pahar de şampanie. Îşi prezintă tovarăşii de masă. Toţi sunt oameni simpatici. Radu Comşa ar putea să jure pentru toţi că sunt oameni fără pereche! Şi generalul Vardaru şi comandorul de vas care vorbeşte femeilor ca într-o tavernă de port, cu numiri pe şleau şi înjurături teribile. Femeile fac haz, privindu-l cu o poftă rea, aţâţată, în ochi.

— Bătrân pirat! i se adresează generalul la fiecare început de frază.

Piratul s-a ridicat să prindă o femeie şi să încheie o socoteală veche, se vede. Dar nu ajunge până la ea. Se leagănă dublu, ca pe-un vas bântuit de îndoită furtună:

ruliu şi tan-gaj. A renunţat şi revine turnând o înjurătură de matrod care despică în două catapeteasma cabaretului.

— Bătrân pirat! îl bate generalul Vardaru cu palma pe umăr, plin de admiraţie protectoare.

Femeile chicotesc. Una a pus în capul lui Pol Vardaru o pălărie cu pene.

Generalul schiţează, cu pălăria de indian, un început din dansul scalpului. Ce societate veselă! Radu Comşa n-a văzut niciodată atâta veselie… Pavel Vardaru îşi aminteşte de el, îşi scoate monoclul, privindu-i cu dezaprobare cicatricea gurii. A gândit ceva? Şi-a adus poate aminte de buzele lui Radu Comşa, de odaliscă. Dar n-a rostit nici un cuvânt. Îşi aşează monoclul la ochi şi luptă cu o femeie care-l scotoceşte în buzunar. E prins într-o plasă de serpentine. Când mişcă mâna, foşnesc benzile de hârtie, târâie scrumiere, răstoarnă ceştile de cafea.

Toată sala e panglici de serpentine, verzi, galbene, roşii, acăţate în candelabre, făcând păienjeniş între mese, fluturând peste capete.

— Bătrân pirat!

Bătrânul pirat hohoteşte cu glas detunat, care acolo, pe mare, va fi acoperind desigur vuietul elicei. Povesteşte o anecdotă, fireşte, din Marsilia. Are pe fiecare genunchi câte o femeie. Una îi zburleşte părul. Alta se chinuie să prindă în ochi monoclul lui Vardaru. Toţi râd. Toate râd. Toţi şi toate vorbesc deodată.

Pe el l-au uitat.

Radu Comşa se ridică sprijinindu-se de spătarul scaunului. Îşi ia noapte bună! Păşeşte în zig-zag şi râde. A nimerit la altă masă, târând după el o trenă de serpentine… Îşi cere iertare şi râde. Domnii de la masă şi femeia întorc capul. Râsul lui Comşa îi strâmbă prea dezgustător obrazul. Dar el râde. Acum de nimic şi de nimeni nu-i pasă! Toţi sunt oameni admirabili! Titel Iliescu e acolo. El singur nu râde. Toarnă, tace şi bea… Îi toarnă şi lui.

Ochii lui Titel Iliescu sunt cenuşii acum. A alungat altă femeie care-a venit să se aşeze la masa lui. Să-l lase singur! El, când bea, tace! A început numai de două ori să spună ceva şi s-a oprit.

O dată:

— Radu Comşa, socotelile mele sunt făcute. Mai am bani pentru un an… Faites vos jeux! Pe urmă? Pe urmă… Rien ne va plus!

Sfârşeşte cu un gest de retezare, privind o bandă de serpentină legănându-se în candelabrul din mijloc, până ce s-a înfăşurat în jurul unei perechi de dansatori şi s-a rupt. Poate se gândea la cârciumile unde se va târî; poate la alt sfârşit.

Vorbi fără să se uite în ochii celuilalt:

— Radu Comşa… Tu ştii? Am vrut de multe ori să te caut. Pe urmă, m-am gândit că e mai bine aşa… Radu Comşa, îţi mai aminteşti de prietena ta, Zoe? Zoe Vesbianu? Pe Zoe Racliş am iubit-o! E foarte de mult… Acum nu-mi mai pasă. A fost a mea, după ce-a fost şi a ta, şi a altora. După ce a fost a tuturor! Acum nu-mi mai pasă…

Sorbi paharul încet, ca o otravă ucigaşă, dar plăcută.

Târziu, adăugase pentru el:

— Când se încovoaie sub dezmierdarea mâinii, e acum ca o panteră care se ghemuieşte să sfâşie… Eu am iubit altă Zoe! Pe aceea n-are s-o cunoască nimeni. Am omorât-o pe una în cealaltă… Radu Comşa, întinde paharul! Eu, când beau, tac! Acesta nu înşeală niciodată, Radu Comşa, s-o ştii de la mine.

A rezemat tâmpla în palmă. A închis ochii de la spectacolul sălii.

Pleoapele au coborât încet cortina peste ultimul act unde eroina a murit.

Apoi s-a scuturat cu o tresărire, ridicând paharul:

— De aceea, când beau, tac! Tăcerea e singurul mijloc de a nu spune prostii…

De aci înainte, Radu Comşa nu-şi mai aminteşte cum au trecut ceasurile. Jazbandul şi orchestra viorilor se alternau, cadenţând turmentarea în spasmuri epileptice. Oamenii aveau ochii păienjeniţi, femeile părul lipit, cu ondulaţiile desfăcute. Numai chelnerii circulau corecţi, ca dresorii într-un circ de fiare dezlănţuite, veghind la dorinţa tuturor, în fracurile negre, cu piepţii cămăşilor coşcoviţi.

Un alcoolic precoce, la spatele lor, repeta aceeaşi obsesie de examen, în urechile chelnerilor când strigau comanda, în faţa muzicanţilor, parodiind tactul:

— Est vulgus cupidus voluptatum, et şi codem princeps trahit.

Umbla prin sală, cu paharul în mână, împleticindu-se:

— Quidquid oritur quolecumque est, causam habeat natura…

Titel Iliescu răsucea gâtul sticlei în răcitoare, cu fălcile încleştate, cu ţigara lipită de buza de jos.

— Bea, Radu Comşa! Acuşi se face ziuă şi n-avem timp!

Gândurile lui Radu Comşa se împleticeau în convulsii neisprăvite. Un gând se amesteca neaşteptat cu altul, îşi pierdea urma. Totul apărea acum anormal şi totuşi plăcut. Totul se asemăna cu noaptea de la Iaşi, în toiul războiului, la clubul unde l-a dus prinţul Gurii Vorsaghin, şi totuşi e altfel!

Dispăruse noţiunea zilei de mâine, se simplifica tot, se urzeau din ceaţă hotărâri brusce şi eroice, a căror împlinire îi pare acum cel mai uşor lucru din lume. Pe urmă, îl cuprinse din nou mila pentru prietenul care tăcea şi bea. Titel cel cu ochii buni şi atoateiertător de altădată; cel care povestea atât de încântător! Şi Zoe… Cine-ar fi crezut? Toată viaţa e plină de taine. A văzut-o astăzi… Cu un tânăr cu mutra pudrată; o puşlama de dancing, desigur. Şi cu alţii a văzut-o, altă dată. Întotdeauna cu altul, schimbat. Iar acesta de aci stă, tace şi bea.

S-a ridicat să-l sărute îmbălat, pe frunte.

Titel Iliescu îl privi sever:

— Stai liniştit şi bea!

Alcoolicul, ajuns la masa lui Vardaru, închina comandorului de vas:

— Sic navis venerunt… Nu! Pardon! Barbari nostros navibus egredi prohibebant…

Râsul bătrânului pirat acoperi explozia tobei de jazband.

Acum toate se învârt. Se scufundă într-o ceaţă. Dacă mai stă încă o clipă, are să cadă jos.

Cu o ultimă încordare a voinţei, Radu Comşa se roagă:

— Titel, mă înăbuş… Să ieşim… d-a… d-aici…

Titel Iliescu priveşte fix numărul de la garderobă pe care l-a pus pe masă: 17,1+ 7 = 8, soţ, soţ înseamnă că se curmă ghina.

La uşă, îi petrece alcoolicul sughiţând:

— Hâc! Pardon! Magis mirări se aiebat quod non iam în Asia essent…

Afară, şoferii deschid portierele maşinilor, licitându-se:

— Aci! Liber, conaşule! Liber…

— Mergi cu mine! Hotărî cu autoritate Titel Iliescu. Mişcarea îţi face bine!

Şi sever, cu mustrare şi compătimire:

— Nu ştii să bei!

Radu Comşa îşi dă toate silinţele să calce drept. Strada şalupează. E acum o stradă dintr-un tablou dinamist: etajele cresc, scad, faţadele se apropie, felinarele au urcat la al treilea rând, coboară şi s-au topit.

Strada înaintează cu el.

— Nu pot… Lasă-mă! Se rugă, aşezându-se pe o treaptă, cu pălăria în mână.

Titel Iliescu îl priveşte cu milă şi cu dispreţ.

— Bine! Am spus că nu ştii să bei! Te duc la o trăsură…

Îl trage de umărul hainei să-l ridice. A găsit ceva mai bun decât o trăsură.

O femeie.

— Ia-l la tine… Sau la el… Cum vrei!

Femeia îl ia în posesiune cu autoritate.

Titel Iliescu le întoarce spatele şi se depărtează spre capătul străzii, încet, ca un om care n-are ce face cu restul nopţii.

S-a mai întors să-i privească din urmă. Apoi dispare la colţ, cu ţigara stinsă, lipită de buze, bătând cu bastonul în marginea de granit a trotuarului. Femeia luptă să-l târâie pe Radu Comşa. E beată şi dânsa, dar mai puţin. Şi ea, în orice caz, e deprinsă.

Are sprincenele îmbinate, sânii enormi, disproporţionaţi cu restul trupului slab. Strânge bărbatul aproape, încălzin du-i mâna subsuoară, unde e umedă de sudoare.

Radu Comşa s-a dezmeticit puţin.

Se uită din când în când la obrazul femeii; îi pare cunoscută figura de undeva, sub pudra groasă, cu buzele roşii, văpsite fără măsură, peste conturarea lor firească.

Amândoi se bălăbănesc, în norii măturătorilor. El vrea să meargă într-o parte, dânsa îl târâie în alta. Vorbeşte răguşit; îl face beţiv. Înaintea sergenţilor trec cât pot mai ţepeni, să nu pară ameţiţi. Pe urmă, când s-au depărtat, femeia începe iar. Au ajuns pe uliţi necunoscute, cu casele joase. Se apropie sfârşitul nopţii.

E în aer pregătirea unei triumfale dimineţi de primăvară. Cu piuit de păsări şi cu geană stânjenie de cer, peste case.

Radu Comşa declamă, cu mâna lărgită spre cer:

Et de divines matinées.

De cristal, de soie et d'argent!

— Ssst! Taci, că se trezesc vecinii! îi astupă gura femeia cu sânii enormi. Am ajuns! Aşteaptă…

Radu Comşa se reazemă de perete, cât femeia caută cheia în pungă şi deschide.

Păşeşte după ea, împleticindu-se, într-o tindă întunecoasă. A izbit cu piciorul o găleată de tablă. Femeia îl târâie de mână înlăuntru. Îl loveşte din prag un miros dospit şi închis, de parfum prost, de săpun, de apă zăcută.

— Nu te mişca! Aşteaptă s-aprind!

Lumina s-a risipit, roză, în capsula de hârtie colorată care îmbracă globul. Femeia îşi aruncă pălăria. Dă foc maşinii de spirt.

— Haide! îi şopteşte şuierător. Dezbracă-te!

Radu Comşa păşeşte prin cameră, împiedicându-se de scaune. Procedează la recunoaşterea locului, inspectând cadrele de pe pereţi.

— Ai să-mi răstorni lucrurile! Se supără încă o dată, răguşit, femeia. Uff, toţi beţivii sunteţi la fel!

Femeia şi-a aruncat bluza. E numai în fustă şi în cămaşa umflată peste sânii din cale-afară de mari.

Vine şi-l ajută să se dezbrace. Vede acum mai bine semnul din obrazul bărbatului: strâmbă dezgustată din buzele roşii ca o rană hidos deschisă.

Întreabă stupid, arătând cicatricea:

— Ce e asta? Cum poţi umbla cu asta? Şi îţi mai vine încă să bei, cu porcăria asta în obraz!

Radu Comşa se reazemă de perete râzând idiot, îşi ceru iertare că poate umbla şi că bea cu porcăria aceea în obraz.

A pus mâna pe o fotografie înfiptă în rama oglinzii: un bărbat cu şapcă de apaş şi cu pantofi de tenis. Altă fotografie: un plutonier.

Umblând, răstoarnă un borcan. Îl aşează prompt la loc, râzând şi vorbind singur:

— Nu e nimic. Pardon!

Fotografiile îl interesează din cale-afară. A mai descoperit una: o femeie goală şi un bărbat… dezgustător! Şi încă una!

Radu Comşa cade pe scaun dezmeticit deodată. De pe cartonul palid, îl priveşte Dan Şcheianu.

— Lasă aceasta! Nu-ţi permit! îi smulge femeia fotografia din mână. Nu-i pentru mutra ta de beţiv!

A dus cartonul la piept, cu gestul familiar al femeilor când se apără. Radu Comşa luptă să i-o smulgă îndărăt. Mâna se întinde moale şi cade… Nu! Nu-i mai trebuie…

— Te-ai supărat? întreabă femeia îngrijorată acum că omul poate să plece.

— Nu! Face semn din cap Radu Comşa.

Şi se uită cu alţi ochi la stăpâna cartonului decolorat. Aşadar, într-o amintire, Dan Şcheianu mai trăieşte încă! Toţi l-au uitat. Prietenii, revistele nu-i mai pomenesc numele; e şters definitiv din orice amintire, şi iată că cineva îl apără. Cineva? Vietatea aceasta poate fi cineva? Mai are ceva omenesc?

Radu Comşa se uită prosteşte la femeia care îşi scoate acum ciorapii, trăgându-i pe dos, ca o piele jupuită.

O recunoaşte.

Tovarăşa lui Dan Şcheianu, pe cheiul mării, la Con-stanţa: „Lenuşca, dă-mi!” Întindea mâna după cutia cu praf alb şi Lenuşca se apăra…

Femeia e acum dezbrăcată şi de cămaşă. Umblă goală prin casă, aşa cum e deprinsă să umble cu animalică impudoare în faţa celui dintâi necunoscut. Singura îmbrăcăminte e perechea de pantofi cu tocuri înalte. Sânii îi spânzură monstruoşi, cu două rotocoale mari în vârfuri, ca două cicatrici circulare de arsură.

Stinge flacăra spirtului. Aşează pernele.

— Haide odată! N-ai să mă ţii toată noaptea!

Radu Comşa suflă în lampă. Pipăie până la pat şi, când îi întâlneşte trupul gol, se prăvale cu un muget de animal, încleştând în braţe, în carnea lâncedă şi flască, toate femeile care în această primăvară sunt ale altora.

Glasul răguşit sună în întuneric:

— Eşti nebun? Ce înseamnă asta? Ufff, toţi beţivii… Când are să sfârşească odată?

Pe urmă, calmat, într-un târziu, căscând:

— Vezi că-mi murdăreşti cearşaful cu ghetele! Cum spuseşi că te cheamă?

Capitolul IV.

ÎNTOARCEREA UNDE AU FOST JURĂMINTELE.

Domnul Lică Cartojan atinse birjarul pe spate să oprească.

Zărise la staţia de tramvai pe Radu Comşa aşteptând la bordura trotuarului, cu ochii într-un ziar. Îşi făcuse

socoteala repede: acesta e omul care îi trebuia!

Sări din trăsură şi, când fu lângă Comşa, îşi anunţă prezenţa cu un bobârnac în ziar.

— Traditore, traditore! Ni-am lihămitit di atâta opozâţâie, ş-acuma cetim şi videm: cădi ori nu cădi infama reacţiuni?

Domnul Lică Cartojan era ca întotdeauna cu mutra de vulpe vicleană şi ca întotdeauna nedespărţit de umbrela provincială, deşi ploaia nu stropise de două săptămâni.

Prinse mijlocul lui Comşa, familiar, şi intră – cum spu-nea – „direct în chestiune”.

— Puiule, am şi ti rog ciava! Măcar cî mi şi pari cî ţi-ai cam dipartat di partid… Mi şi întâmplă una niplăcutî! Îmi vini mâni un proces la Casaţâie. Avocatu cari-o pledat la Ieşi în apel îmi telegrafiazî în ultimu moment că nu poati vini. O dat o boalî pişti iel! Tocma mî ducem la unu di-aici, cum mi-o dat iel adresa-n depeşî. Dar ştii cî nu-mi placi şi mî adresez la fel di fel di nicunoscuţi… Îmi-faci mari sărviciu, puiule: chestie di un şfert di cias! Ai şi vezi când studiezi dosaru; un fliac! Am câştigat la tati instanţâli. Eu în Bucureşti nu pre cunosc lumi; numa di-ai noştri, din partid… Dari partidu-i una şi afacirile sunt alta!

După o pauză, făcând cu ochiul, ca între oameni care ştiu despre ce e vorba:

— Biniânţeles, când îi vorba di amara opozâţâie! La puteri îi altceva; cari om nu s-a-nfrupta câţi oliacî dac-o luptat pentru partid?

Îi dădu drumul de mijloc şi îl privi în ochi:

— Am înţăles cî primeşti!

Radu Comşa nu spusese că primeşte, dar gândul îi surâdea. Avocatura lui mergea slab. O lăsase, o reluase; clienţii nimereau numai din întâmplare şi pentru treburi mărunte.

Domnul Lică Cartojan se ivise la timp.

— Să vedem… Până nu studiez dosarul, ce-aş putea spune?

— Atunci îi ca şi făcut, puiule! se bucură domnul Cartojan. Întimpinările la motivele recursului invocaţi di adversar îs puse la punct di avocatu meu! Numai li dizvolţi. Văd cî aşteptai un tramvai… Dă-l naibii di tramvai şi hai şi luăm masa împreuni! Îţi explic cum şti toatî daravera, cât gustăm din nişte mititei cu gogoşari, care-s singuru lucru bun cari-mi place la bucureştenii iştia…

Radu Comşa luă masa la restaurant împreună cu domnul Lică Cartojan şi se lămuri.

Rămase surprins numai că domnul Cartojan se judeca pentru o întreprindere din judeţul Bacău. Îl credea operând numai la Iaşi, unde îşi avea sediul electoral.

Domnul Lică Cartojan îl compătimi:

— Ţi-am spus eu, puiule, cî nu eşti di politicî! În politicî, drăguţi, şi-ţi faci afacirile cât mai diparti di alegători. Altfel ti scormoneşti ba unu ba al tu, te mai bagiucureşti-o gazetă, mai intri în conflict cu oameni chiar di la tini din partid, cî di unde mânci tu, vra să şî-nfrupti şi altu… Eu am, puiule, douî câmpuri di operaţâie! La Ieşi fac politicî şi oamenii mî ştiu ca atari; la Bacău, şi mai am încî o făbricuţî în tovărăşie cu un pehlivan din Ardeal, acolo îs negustor… Eu la Ieşi fac sârvicii la alţii, la Bacău şi la făbricuţa mea din Ardeal cer şi-mi facî alţâi sârvicii, măcar di-ar fi acia alţii, nişti bandiţi din infama reacţiuni!

Radu Comşa studie dosarul, pledă şi câştigă procesul.

Nu-i păruse afacerea prea curată.

Procesul îl câştiga domnul Lică Cartojan şi îl pierdea o obştie de ţărani. Dar avocatul obştei se prezentase numai de formă; dreptatea, după lege, trecuse încă din prima instanţă de partea domnului Cartojan.

Sentinţa rămase definitivă.

— Brava, puiule! Ştiem cî n-am dat greş! clipi domnul Lică Cartojan din ochii de vulpe, cu deplină mulţumire. Cum agiung acasî, îţi expediez onoraru… Nu pre am parale la mini, cî Bucureştiu ista m-o uscat. Da cum agiung… Fii fărî

griji! Sau mai bine altceva… Ai procesî cumva aieste vo două zili, ori poati ieşti mai liber?

Radu Comşa răspunse că n-are procese aceste vro două zile.

Domnul Cartojan se veseli:

— Atunci am nimerit-o! Eu plec disarî… Nu mă duc la Ieşi pânî săptămâna viitoari. Mă opresc întâi la Bacău… Am şi depeşat să mă aştiepti otomobilul făbricii la gări… Am înţeles, dupî cât mi-ai spus, că locurili undi tăiem noi li cunoşti di pi vremea războiului, ş-am mai înţeles că ţi-ar faci plăceri şi li mai vezi… Ai o ocazâie cum nu şi poati mai bunî. Ti duc şi ti aduc pânî ia gări, la Bacău, cu otomobilu. Stai o zî, faci plimbări cât îmi văd ieu di daravelurili meli, ţi-ntorci şi cu banii… Zău, că-mi faci mai întâi mari plăceri! Să vezi ce frumos am curăţat noi pi undi o fost ticăloşâia ceea di război! Daci ţi-ai hotărât, ni videm la gări. La revideri!

Radu Comşa nu ieşise din Bucureşti de câteva luni, din iarnă. Şi la câmp nu fusese din anul trecut, de la cel din urmă drum al lui în satul părintesc, Hârtoape. Îşi spunea că undeva există verdeaţă şi câmp liber, iar el le uitase.

De multă vreme se hotărâse să se întoarcă şi acolo odată, în locurile pe care le-a cunoscut numai sub bătaia tunurilor. Amânase, îl ţinea legat aci viaţa ca pe o muscă prinsă în hârtia cu clei.

Seara, fu la Gara de Nord.

Luase un bilet de clasa a doua; domnul Lică Cartojan avea unul de clasa întâi.

— Ei, ci ni facim acu, puiule? întrebă dezolat.

— Nu ne facem nimic! E foarte simplu… Dumneata mergi în vagonul dumitale, eu într-al meu. Ne dăm amândoi jos în gara Bacău… Tot odată ajungem!

— Ei, nu aşi, fraţi! Să-l schimbăm… Plătim diferenţa pânî nu şi închide casa… Ia dă-l oliacă la mini, că văd cî-s tot mai discurcăreţ ieu, măcar că-s provincial!

Radu Comşa, care n-avea cherestea în ţinutul Bacăului, nici o făbricuţă în Ardeal, şi trăia cu strânsă economie,

schimbă biletul ca să ţină companie domnului Cartojan.

Până la Buzău, află astfel preţul diferitelor calităţi de scânduri, la Galaţi şi loco gară; ticăloşia căilor ferate care urcă la fiecare trimestru tariful, dar nu pune la dispoziţie vagoane decât cu „şpagă” la personalul din staţii; află catastrofele schimbului; incapacitatea guvernului în politica economică şi alte multe chestiuni care îl dureau mult pe domnul Lică Cartojan.

Pe urmă, dincolo de Buzău, când se goli vagonul, Lică Cartojan întinse sub picioare un ziar şi peste obraz desfăcu altul, adormind subit, cu o miraculoasă trecere de la agitarea cea mai cumplită la un somn vecin cu moartea. Radu Comşa ieşi pe culoar; deschise fereastra să respire noaptea răcorită.

Luna ţinea fidelă tovărăşie trenului, în întunericul de dincolo de scânteile locomotivei. Haltele cu lumini somnoroase rămâneau năluci în câmpuri mute.

Radu Comşa îşi aminti dintr-o pâclă unde dormiseră, întunecate, cuvintele locotenentului Ghenea despre expresurile arogante, rostite odată în astfel de tren şi în astfel de noapte, camaradului sublocotenent Bogdan Cernegură, când încă nu-i cunoştea. Are să-i vadă mâine movila de pământ, unde tot neastâmpărul acela, care părea etern, a amuţit. Gândi la taina lui grea, de moarte, neisprăvită atunci pe brancardă, luând-o cu el în lumea de unde n-avea s-o mai ştie nimeni, niciodată. Se alese din pâclă şi chipul lui Mihai Vardaru; dar nu chipul lui tânăr şi voios, ci numai hâda arătare cu obrazul înălţat din balta cu aţe verzi, cu lipitoarea cuibărită în orbită. Gândi şi la Bogdan Cernegură, rezervistul enigmatic şi tăcut, poate prizonier, poate mort, poate mort în prizonierat; dispărut fără urme, cum îi spusese tata Pleşea, în cafeneaua din Bucureşti.

Pe urmă, Radu Comşa se gândi la el, iar vântul rece al nopţii fu amar.

În gara Bacău îi aştepta fratele mai june al domnului Cartojan, director general al întreprinderii. Exemplar aidoma cu domnul Lică Cartojan, cum seamănă un pui de vulpe cu vulpea mai bătrână.

Când află că procesul s-a isprăvit şi că a fost câştigat, îşi manifestă bucuria, scoţând pălăria de doc, trântind-o în palmă şi aşezând-o apoi pe cap, cu funta la frunte.

— Bini c-am văzut-o şi pi asta! Di-acuma ni punem pi lucru sărios!

Se plimbă în hainele de sport, cu jambierele galbene şi cu pardesiul de pânză, măsurând peronul şi frecându-şi mâinile exact cum şi le freca domnul Lică Cartojan.

Era în culmea agitării.

— Di-acuma, bădie Lică, ai şi vezi cum ţi-i frec eu pe mârlani! Au şi să-nveţi dumnialor, şi mî cunoascî şi şi mî pominiascî!

Radu Comşa intră în restaurant să-şi încălzească stomacul cu un ceai fierbinte. Îi părea bine că a venit, dar începea să regrete că se întoarce acolo în tovărăşia acestor oameni cu gândul numai la afacerile lor, la cine ştie ce fel de afaceri!

Domnul Lică Cartojan îşi repară puterile cu o gustare mai solidă: sardele, brânză, pastramă şi câteva ţuici. Plăti galanton şi consumaţia lui Radu Comşa, cu toată împotrivirea.

Afară, îi aştepta un Ford hârbuit şi ruginit ca un ibric.

— Poate vrei şi stai lângî şofer, puiule? întrebă ospitalier domnul Cartojan. Îmi convini şi mii! Pe drum numai bini mî puni Ticu în curent, cum mai stau lucrurili pi-aici… Eu aşa lucrez, puiule! Un fraţi aici, unu la făbricuţa din Ardeal. Au şi dânşii de lucru şi câştige oliacă di părăli, iarî eu n-am tiamî cî furî şi părăduieşti unu străin!

Maşina ţâşni într-un huruit de fier vechi, cu o sprinteneală şi un avânt neaşteptat de la înfăţişarea-i preistorică.

Şoferul slobozi cu o bucurie de sălbatic samovarul foşăind, zbârnâind, strănutând şi jucând în arcuri, pe drumuri colboase, pe creste de dealuri şi peste podeţe. Radu Comşa

îşi făcea degetele picioarelor cârcei în ghete, de câte ori maşina aruncată la cotituri pârâia pe roţile de dindărăt, părea că se răstoarnă peste cap sau că se va desface brusc din toate încheieturile, să umple drumul de şuruburi şi hârburi.

Dej maşina nu se desfăcu şi nu se rostogoli peste cap.

În două ceasuri erau la Oneşti. De aci înainte Radu Comşa recunoscu locurile.

Îi păreau deşarte şi mai largi, fără forfota la care le văzuse întâi.

De după culmi ar fi aşteptat poate să se înalţe o pasăre de metal, încercuită de noruleţi albi, ca cei din jurul serafimilor pe icoane; să bubuie salvele unei baterii care-a fost uitată acolo şi s-a deşteptat aşa, ca într-o anume dimineaţă, când mergea într-o căruţă de campanie alături de Mihai Vardaru.

Drumul era umblat numai de cară cu boi, ferindu-se în mers domol spre şanţuri, cu oameni mergând pe lângă încărcături. Iar după culmi, se ridica şi se lăsa numai un nor alb, de vară.

— Eu am să rămân oliacî la fabrici, puiule! îl bătu domnul Lică Cartojan pe umăr, de la spate. Dacă vrei, ti dai oliacă gios să ti dizmorţăşti şi să vezi locurili! Suntem chiar pi-o linie undi-o fost tranşeili… Pi urmă, ti duci maşina la sat, vezi şi acolo ci ai di văzut şi vin ieu şi ti aduc înapoi… Tot am oliacî di răfuialî cu dumnialor, de la obştie. Am şi li aduc veşti buni!

Fordul îşi zdruncină fiarele pe ponoarele unui drum de cară.

Radu Comşa se răsuci să vadă: pe acolo, mai departe, era poteca pe unde urcau. Se auziră ferăstraiele ţipând în tăcerea pădurii. Maşina încetini pe lângă un convoi de scânduri. Domnul Lică Cartojan strigă ceva la oameni, făcând cu degetul ameninţător.

Cărăuşii rămaseră cu pălăriile în mână.

Pe urmă, şoferul slobozi iar, hurducându-i peste hopuri. Înconjură o împrejmuire de leaţuri; roţile călcară pe

pământ moale cu rumegătură de lemn şi aşchii; săltară pe linia îngustă şi ruginită; intrară pe poarta fabricii şi se opriră, poticnindu-se, în faţa unei case albe, cu o inscripţie pe placă de lemn:

BIROU.

În hambarele de scânduri, ferăstraiele spintecau văzduhul cu vaiete întrerupte.

Tăceau o clipă, începea altul, se întreceau într-un fel de chiote triumfătoare.

Domnul Lică Cartojan îşi frecă mâinile şi vorbi:

— Aiasta-i muzica ci-mi placi! Puiule, daci vrei şi ti speli şi şi ti scuturi oliacî di colb, ti duci Ticu în odaia lui. Îţi pregăteşti Lenţa tati celi! Pi urmî, ti plimbi undi-ţi spuni inima! Eu am de lucru o târî în cancilarie…

Radu Comşa îşi răcori ochii. Inima nu-l îndemna să intre în fabrica unde ferăstraiele despicau brazii cu miros iute şi ud.

Se depărtă pe după împrejmuirea de scânduri, în pădure.

De la o potecă înainte, începu să-i fie cunoscut drumul. Pe urme, iar nu-l mai cunoscu.

Aici fusese pădure; e acum pământ pleş, cu smeuriş. Se împiedică într-un capăt de sârmă ghimpată, ca o capcană răsucită în vârful unui par putred. Parcă mai la dreapta… Acolo a fost bordeiul lor; e o groapă scufundată în care au crescut bălării. Se ascunde un animal într-o gaură. Pe urmă, şanţul surpat; abia o adâncitură cu buzele rotunjite de ploi. O băltoacă. Tresări… Sunase „ştioc”, ceva ca un glonţ în pământ. A fost numai o broască, ţâşnind în apa clocită! Dar pe jos a găsit un cartuş de alamă verde-neagră. Tot pământul e presărat de sfărâmături de metal; însă nu se mai văd sfărâmăturile, le-au acoperit muşchiul şi iarba.

Au murit aci oameni şi se aşteptau să se omoare?

Tăcerea e ireală. Cerul înalt. Numai în vale gem ferăstraiele.

Aici a fost locul cel mai apropiat între tranşee. De aci privea el şanţurile nemţeşti, cu lăcomie şi cu zvâcniri scurte în inimă… Din movila de pământ atârna zdreanţa unui sac

negru şi putred. Le părea atât de misterioasă tranşeea aceasta din faţă! Acum poate vedea, în sfârşit, ce e acolo.

A mers. Un şanţ dărâmat, ca şi celălalt, cu vrejuri şi spini. N-ar fi crezut niciodată că erau atât de aproape! O piatră zvârlită mai tare ar fi ajuns de la unul la altul.

Şi încă o sârmă peste care a călcat, în alt par putred: numai că e o sârmă de a „lor”. Un bordei de ofiţeri. A fost mai temeinic construit: a rămas gura întreagă.

În vizuinile acestea se pândeau unii pe alţii! Pe fâşia aceasta îngustă de pământ, credeau ei că se dezlănţuie un cataclism cosmic? N-a fost nimic! Abia câteva scurmături în ţărână, pe care le-a cicatrizat vremea, le-au netezit ploile şi le-au îmbrăcat buruienile.

Numai morţii nu mai au nici o întoarcere.

Iar dacă s-ar întoarce, nu le-ar suna oare straniu ţipătul ferăstraielor retezând lemnul, în vale?

Radu Comşa se întoarse unde altădată a mai stat. La butucul de lângă bordeiul lui, când citea scrisorile; scrisorile de la Luminiţa.

În capătul acela, întotdeauna îşi găsea de lucru Stelian Minea, descifrând ziarul, când el desfăcea plicul; dincolo Bogdan Cernegură, cu fruntea în palmă…

Prin ce minune trunchiul a rămas? E acum putred. Miroase a mucigai; au crescut ciuperci din miezul umed. Când atinse una, se sfărmă fragilă şi au fugit gângănii. Cum au încăput oare în scorbura aceasta şi cum au putut oare trăi? Aveau două paturi: acolo Ghenea a vrut odată să-i spună ceva şi a tăcut. Poate era aproape să-şi spovedească taina pe care a dus-o cu el. Erau aproape de moarte, dar nu se simţeau încă destul de aproape să-şi spună într-adevăr ceea ce înlăuntru îi rodea.

Nici o ţipenie. În tainica tăcere a sihlei, suspină muribund numai un ecou refugiat acolo din cine ştie ce adâncuri. Răşina topită de căldură biruie mirosul răcoros al tufelor de mentă. Bâzâie ţânţari în fâşiile de raze.

Pe aici cobora la „Casa Neamţului”. A regăsit drumul.

Dar şi zidul cel din urmă a căzut.

Cărămizile şi treptele au fost cărate undeva să slujească la vreun adăpost nou. Ciudat mai durează totuşi flori sălbatice printre ierburi şi recunoaşte fire de legume. Pete rotunde şi goale în pământ arată pecingini în care n-a mai putut prinde viaţă nici o iarbă. Urmele focurilor vechi. De aici a plecat Mihai în cea din urmă zi. Şi dincoace, într-o noapte, au hotărât aproape cu jurământ, când se vor întoarce în cealaltă viaţă, să cheme la dânşii oamenii care-şi împărtăşeau necazurile în jurul tăciunilor. Soldatul Bocăneţ, arătarea lui Mucenicu; alţii despre care nu-şi mai aminteşte nici cum se numeau… Nu i-ar mai cunoaşte şi nu l-ar mai cunoaşte!

Bate lin o talangă de turmă. Printre brazii de sus se iţesc pete albe pe celălalt munte. De acolo îşi purta săbiile de lumină proiectorul.

A pornit înapoi. Pe măsură ce se apropie, răcnetul ferăstraielor creşte. Iar metalicul sfâşiat al pânzelor dinţate de oţel, chiotul de biruinţă, ameninţă toată pădurea. Ele singure au pus stăpânire aci. Pădurea va să fie pe încetul înghiţită de baraca de jos.

Se aud acum şi lovituri de secure, glasuri omeneşti, trosnetul copacilor prăbuşiţi. Pe urmă, strigătul laolaltă al oamenilor, când răsucesc un trunchi greu cu ţapinele. Ecoul se întoarce ostenit, după ce-a colindat toate văgăunile.

— Ei, puiule, cred că ţi-o plăcut! îl întâmpină, frecându-şi mâinile, domnul Lică Cartojan. Păcat cî pădurea-i cam stricaţi di ticăloşia ceia di război! Altfel ar fi fost o afaceri şi mai faini!

Domnul Lică Cartojan păşeşte peste butucii răsturnaţi, urmat de fratele mai mic, după cum puiul învaţă să iasă la vânat după vulpea bătrână.

— Eu am avut o idee buni, puiule! Am adus lucrători din Bucovina şi din Maramureş. Ieşti, aşa, sâgur! Pi-acolo-i lipsî şi foamiti, îs bucuroşi cî li dî cineva di lucru şi câştigi o

bucăţi di pâni. Am făcut ş-o cantinî… Banu ieşi de la mini şi şî-ntoarci tot la mini!

Domnul Lică Cartojan mai împărţi câteva ordine, mai ceru câteva lămuriri. E vorba să se înceapă un parchet nou. Dintracela are să curgă mană.

— Aiştea-s nişte brazi drepţi ca lumânarea… Lemn fain! Cât zici, Ticule, şi ne iaşi dintr-o bucăţi?

Amândoi fraţii fac socotelile. Brazii aşteaptă, resignaţi, cu vârfurile neclintite în cer.

— Acuma, drăguţi, şi ni întoarcem la fabrici! Eu n-am isprăvit cu condicili mele. Daci ţi-i voia să pleci îndată, dau ordin şoferului… Eu îs di păreri, inşi, şi iei întâi masa cu noi… O pus Lenţa, cumnată-mea, nişte pui la fript, oliacî di brânzi cu smântâni, mai un vinişor… Nu vrei? Eu nu ti silesc! Găseşti ceva de-mbucat şi la crâşmî, în sat…

Porunci şoferului să tragă Fordul.

— Numai, ti rog, drăguţi, şi mi-l trimeţi îndatî înapoi! Cum sfârşesc aici, viu şi ieu şi mî răfuiesc cu dumnealor… Şi pi disarî, ieşti la noi! Pregăteşte Lenţa nişte curechi cu raţî… Dormi într-un pat mai acătări, pe urmî, mâni dimi-neaţî, ieşti la gări…

Samovarul ţâşni iar peste hopuri şi şanţuri, coborându-l pe drum ocolit, în sat.

Când ajunse, Radu Comşa nu ştia unde să oprească. Abia acum îşi dădu seama că din satul cel adevărat nu cunoştea pe nimeni afară de mătuşa Ilinca şi – de ce-a scuturat aşa din cap? – şi pe fata mătuşii Ilinca.

Cei care însemnau într-adevăr satul erau atunci înghiţiţi de numărul armatei: casele deveniseră cartierul cutărui ori cutărui ofiţer. Mai ştia că o parte din sat căzuse sub bătaia tunului, după ce-a fost rănit, când trupele s-au retras şi când numai după câteva zile de luptă frontul a fost împins la loc.

Străbătu pe jos drumul de la un capăt la altul. Multe gospodării noi, altele lărgite; nici un semn nu mai rămăsese că au spart pe aici obuzele.

Viaţa se refăcuse îndată.

Copiii hăuleau pe uliţi. Îl lătrară câinii şi se potoliră. Aci a fost cartierul şi popota; şcoala e văruită proaspăt, poartă o inscrpţie nouă. Cartierul căpitanului Pleşea. Şi dincoace, casa mătuşii Ilinca…

Radu Comşa avu o şovăire înainte de a deschide poarta. Fântâna înalţă cumpănă nouă, acoperiş nou de şindrilă îmbracă şi casa; dar florile de nalbă, ca şi atunci, se ridică până în streaşină. Un copil tăbârceşte un pisic pe lângă poartă; o fetiţă cu ochi verzi.

Acolo e fereastra de la odaia „lui”, unde pe masă veghea muza Elegiei şi a lui Omir, Erato, atingând cu degetul coarda nevăzută a lirei.

Îl întâmpină un bărbat spătos, în cămăşoi neîncins, care clădea un stog. Rezemă ţăpoiul de fân.

— Aş vrea să vorbesc cu mătuşa Ilinca! rosti Comşa, uitându-se la fetiţa cu ochii verzi, ca să nu întâlnească ochii bărbatului.

— Hă-hă! Să fii dumneata sănătos, de când îi oale şi ulcele baba Ilinca!

Radu Comşa rămase cu mâinile spânzurând de-a lungul trupului.

Omul se dădu mai aproape, scuturându-şi fânul din păr.

— Poţi să-mi spui mie, domnule, dac-ai avut ceva cu răposata…

— Nu…! N-am nimic de spus… Credeam… O ştiam de pe vremea războiului. Am trecut pe aici… Zic să mă abat, să văd ce mai face…

— Atunci îi fi cunoscând şi pe Catrina? S-o chem pe dânsa… Catrinăă-i!

O femeie cu pruncul la sân se uită pe fereastra deschisă; pe fereastra de atunci.

Încruntă privirea la străinul care vorbea cu bărbatu-său, dar nu-l cunoscu.

Un târgoveţ cu un semn urât la gură:

— Catrină! Chemă încă o dată omul. Ce dracii moşmoleşti acolo, femeie?

— Îndată, Culai! sună dinlăuntru glasul, acelaşi.

— Rămâi sănătos, bade! se întoarse deodată străinul. Eu numai pe răposata voiam s-o văd…

Omul închise poarta după el şi, fiindcă era gospodăros, gândi că trebuie să-i întărească leaţurile care s-au uscat şi joacă.

— Întreba de mă-ta, ierte-o Dumnezeu, acolo unde se află! lămuri femeii care ieşise cu pruncul în braţe, netezindu-şi părul sub broboadă. Zice c-a cunoscut-o pe timpul războiului… Era chiar belit la obraz; acela îi sămn de schijă…

— Şi ce-o plecat, parcă-l alunga cineva? se miră femeia, desfăcând din nou sânul şi potrivindu-l în gura copilului.

— Cine să-l ştie? A fi având vo negustorie pe-aici şi-i grăbit omul.

— Avea un semn urât, săracu! încheie, fără nici o bănuială, cea care se numise odată Catrinel.

Apoi omul apucă ţăpoiul şi se întoarse la stog: femeia intră în casă.

Radu Comşa merse repede; numai când fu departe domoli pasul.

Razele cădeau vertical. Se încingea arşiţa. Trecură scârţâind trei cară cu fân, în colb.

Când văzu firma „La infanteristul vesel”, înţelese că aceea e cârciuma despre care pomenise domnul Lică Cartojan.

Pe zugrăveala tinichelei, infanteristul vesel şi expresionist cinstea la o masă cu faţa prăvălată, să i se vadă toate cele patru laturi, un pahar de vin din care zugravul înfăţişase în acelaşi timp fundul, gura şi o secţie transversală.

Înăuntru era răcoare, podelele fuseseră stropite cu apă. Două portrete de generali ai războiului priveau sever spre tejgheaua unde bonzăiau muşte pe o farfurie cu slănină uscată.

Domnul Gheorghiu îl primi, întinzând pe masă un şervet curat din casă. Dar Radu Comşa abia atinse mâncarea; i se oprea în gâtlej. Desfăcu ziarul rămas de dimineaţă în buzunar, după ce termină cafeaua cu miros de orz prăjit.

— N-ai tăiat nici astăzi, Gheorghiuie?

— Nu, părinte! Mâni dimineaţă am să tai. Am-eu grijă de sfinţia-voastră!

Părintele înaintă din prag, uitându-se cercetător la străin.

— Şi de cafea m-ai uitat, Gheorghiuie! Poate avem drept să bem şi o cafea, dacă dă Dumnezeu şi ne vine veste bună de la Bucureşti…

— Nu v-am uitat, părinte! Tot mâne… S-o dus nevasta la târg.

Părintele iar privi lung la străinul care citea un ziar.

Îşi luă inima în dinţi;

— Ce mai scrie la gazetă, domnule, dacă nu te supără îndrăzneala mea?

Radu Comşa împături ziarul, îl puse pe masă, la margine.

— Eu l-am citit, părinte! Dacă vă face plăcere…

Părintele se apropie.

— Îmi dai voie: preotul Atanasie Livezeanu. Întrebam ca un sălbatic, aşa cum suntem noi de pe la ţară, flămânzi să aflăm câte-o ştire mai nouă… Ne vine poşta la două zile o dată şi, când prindem câte-o gazetă, o cetim de-a fir-a-n-păr…

Părintele Atanasie trecu degetele prin caierul coliliu al bărbii.

— Sunteţi pe aici cu vreo afacere?

— Nu, părinte! Am făcut războiul prin locurile aceste şi am venit să văd cum arată acum…

Părintele Atanasie privi la semnele lui Comşa din obraz şi luă loc pe banca de lângă perete, rezemându-şi o mână în cârja lustruită.

— Am înţeles eu dintr-odată că acela-i semn de război, domnule! Va să zică aţi venit să vedeţi satul nostru? Dacă aţi făcut războiul prin pădurile noastre, atunci înţeleg…

Poate aveţi chiar camarazi şi prieteni îngropaţi pe aici? Multă tinereţe şi-a lăsat oasele în pământul nostru…

Radu Comşa recunoscu fără poftă de vorbă, că a venit să vadă şi morminte de prieteni.

Părintele Atanasie privi departe, cu ochii care vedeau în ceaţă.

— Acuma, domnule, vin rar oameni care să-şi mai aducă aminte! Înainte, la început, îndată după pace, îşi mai căuta unul un frate; văduva, locul unde a fost îngropat bărbatul. Pe urmă, s-au liniştit cu toţii! Pe om îl prinde viaţa îndată… Chiar mă gândeam, domnule, că omul nu numai că uită morţii lui, dar poate n-ar fi bucuros să ştie că s-ar putea întâmpla minune să se întoarcă vreunul! Gândeşte-te dumneata ce-ar fi să se scoale odată atâta amar de morţi din război, într-o înviere numai a lor, şi să se întoarcă pe la case? Crezi dumneata că ar găsi o mulţumire pentru dânşii? Iar pentru cei vii ar fi o mare bucurie să se pomenească cu aşa oaspeţi? Unii şi-au împărţit moştenirea; alţii au călcat cuvântul lăsat cu limbă de moarte; văduvele s-au măritat şi copiii şi-au rânduit treburile după capul lor… Sculatul din morţi ar fi un nepoftit care să strice viaţa celor vii şi toţi n-ar şti cum să se scape mai grabnic de dânsul! Mă uit numai la cele ce văd aici în sat, la noi. Şi mă gândesc amar pe urmă, că tot aşa se petrece în toată ţara, şi pe urmă la toate neamurile care s-au avut în duşmănie… Îţi vine să crezi câteodată că, dac-ar învia aceia de le scrie pe cruce „eroi”, de teama socotelilor, ar cere cei vii să scoată armatele şi să-i mai omoare o dată… Şi-ar striga mai grozav întru aceasta cei care i-au jălit atunci mai din toată inima! Ar cere-o, mai vârtos, ca să nu mai vadă cumva înviaţii din morţi ce-a rămas cu vremea din jalea lor pe care-o credeau veşnică şi au uitat-o de parcă nici n-a fost!

Părintele Atanasie îşi aşează ochelarii şi se uită peste titlurile mari ale gazetei.

O împături la loc:

— Aşadar, domnule, zici că mi-o leşi mie? Îţi mulţumesc tare mult… Să crezi dumneata, îl duc acasă şi-l citesc dintr-un capăt în altul, literă de evanghelie. Şi pe urmă, după ce-am sfârşit, îmi pare rău că l-am citit… Îţi spun drept, domnule, că eu nu pot să pricep unde merge omenirea noastră! Toţi spuneam că, după ce s-o face pace, are să fie odihnă pentru toţi şi tihnă să se bucure de bunurile pământeşti şi să caute şi de cele ale sufletului. Când deschizi gazeta, vezi numai că iar se adună fel de fel de conferinţe şi fac planuri şi se tocmesc, iară nici o nădejde de înţelegere nu se arată… Se pun alte biruri şi lumea se teme de alte urgii; poate să fie iar măcel; iară despre răscoală, citeşti că sunt acuma până prin China şi până la marginea pământului. Noroadele nu-şi mai găsesc astâmpăr şi oameiii îmi par că mai rău s-o înrăit! Ziceam că după întâmplările cumplite prin care a trecut, omul are să se întoarcă să-şi caute alinare în el. De unde această minune? Mai lacom s-arată încă de cele pământeşti şi parcă-i grăbit să nu cumva să mai trăiască şi alţii!

Părintele Atanasie se uită mâhnit la un şirag de covrigi întinşi pe un băţ deasupra tejghelei, parcă de acolo avea să vină dezlegarea.

— Chiar la noi în sat, avem astăzi oleacă de frământare, lntr-un necaz cu cei care nu se mai satură… Este aici un domn, unu Lică Cartojan…

Radu Comşa ridică ochii.

— Iară cu acest domn Lică Cartojan ne judecăm noi de doi ani! Au înjghebat oamenii o obştie aici, să taie dânşii pădurea… Ziceau că li se cuvine atâta, după ce le-au fost gospodăriile sfărâmate şi pământurile doi ani călcate de armată… Pe urmă, oamenii au văzut că s-au cam pripit şi n-au putut strânge banii la vreme. Atunci a răsărit, nu ştiu de unde, domnu Lică Cartojan, să pună el banii câţi lipseau, în dreaptă tovărăşie. Face contractu cu obştea, începe lucrul; când au răsuflat oamenii să închege oleacă de bani, domnu Cartojan al nostru tot amâna: „lăsaţi, oameni buni, că nu-i

grabă şi nu vă pune nimeni cuţitu în gât!” Oamenii se minunau ce noroc a dat peste dânşii să aibă de-a face cu un suflet să-l pui la rană, ca al domnului Cartojan… Îşi prind ei cu banii alte nevoi: unu să-şi dreagă casa, altul să-şi roadă pământul care a fost bătătorit de cai, mai cumpără o vită… Până când într-o bună dimineaţă, se trezeşte obştea cu citaţie, dată în judecată de domnu Cartojan cel bun să-l pui la rană, sub cuvânt că nu şi-a respectat la vreme contractul şi cere stricarea actului, ca să rămână singur stăpân pe pădure…

Radu Comşa nu mai privea acum în ochii preotului, albaştri şi cu lumina slăbită. Se uita ţintă în farfuria murdară, unde bâzâiau două muşte. Iar în sosul sleit şi dezgustător se vedea hrănindu-se din dezgustătoarele rămăşiţe. Ştia amănunţit, din dosar, povestea părintelui Atanasie. Şi îşi spunea că la aceasta a fost, oricât, măcar la ultimul act care a pecetluit despoierea, complice. Când pledase, obştea aceasta nu fiinţa pentru el decât o abstracţie, un adversar invizibil, într-un proces după toate formele legii terminat şi câştigat.

Acum îi apărea realitatea altfel; în carne şi oase; oameni cu necazurile lor şi oameni care au fost jefuiţi de un drept.

Părintele Atanasie îşi strânse gazeta:

— De asta îţi spuneam eu, domnule, că suntem într-oleacă de frământare! Aşteptăm să ne vie din ceas în ceas telegrama, ori omul nostru de la Bucureşti. Ieri s-a judecat procesul la Casaţie, poate s-o milostivi Dumnezeu să treacă dreptatea de partea noastră. Altfel ne lasă sărmani pe toţi domnul acesta Cartojan! Telegrama văd că nu vine… Cu poşta noastră de la ţară, n-ai parte să afli nici dacă s-a îndurat Dumnezeu să-ţi mai lese zile bune ori dacă ţi-a luat răsuflarea…

Radu Comşa împinse de dinainte farfuria dezgustătoare. Muştele zburară în cercuri scurte şi se întoarseră iarăşi la rămăşiţele sleite.

Părintele Atanasie îi strânse mâna, ca un om care s-a uşurat povestind un necaz celui dintâi întâlnit şi îi e recunoscător că a avut răbdarea să-l asculte.

— Şi îţi mulţumesc, domnule! Arătă ziarul.

Radu Comşa roşi de-i rămaseră cicatricele albe, nu ştia încă părintele Atanasie ce fel de mulţumire i se cuvenea!

Din prag, preotul se întoarse către domnul Gheorghiu:

— Nu mă uiţi, fiule, mâne? Poate dă Dumnezeu şi avem disară bucurie… De două zile nici n-am atins gura de mâncare.

Negustorul îşi aşează covrigii, farfuria cu slănină uscată şi cuţitele de pe tejghea. Vorbi către străin:

— Bietu părintele nostru, de când cu procesu ista, pot zice că nu mai ştie ce e aceea somn şi mâncare… La el au venit oamenii să-i ceară sfat când au pornit obştea şi acuma se ştie cu răspundere pentru toţi nevoiaşii din sat… Dară lui domnu Cartojan nici nu-i pasă! El se are bine cu subprefectu, cu prefectu şi se are bine cu toţi câţi împart legea. Mi-am vârit şi eu economiile la obştie! Acum, să vedem ce răspuns vine. Dac-am pierdut, putem spune că ni s-a dus munculiţă noastrtră pe gârlă şi că trebuie s-o începem din capăt…

Domnul Gheorghiu scoase un carnet cu scoarţe de muşama vărgată din saltarul tejghelei şi se scufundă în socoteli misterioase, cu plumbul violet pe care îl tot muia în gură.

În jurul lui Radu Comşa se adunau muştele ca în jurul unei putreziciuni.

Cele două portrete priveau cu milă scârbită la socotelile din carnetul vărgat. „Acuşi vor afla toţi!” gândi Radu Comşa şi îi fu ruşine că tot satul, şi părintele Atanasie, şi domnul Gheorghiu cu economiile lui, îl vor vedea plecând alături cu domnul Lică Cartojan, în maşina lui care trăncăneşte de trezeşte toţi câinii, şi vor şti poate că el l-a ajutat la judecata din urmă.

Plăti, schimbând o hârtie nouă, din cele de la domnul Lică Cartojan.

Iar drumul la cimitirul de sus, în soare şi sub ochii ţăranilor din ogrăzi, fu lung, cum nu l-a ştiut.

Trecu puntea pârăului unde era scăldătoarea lor. Albia se schimbase; unde fusese zăgazul, erau numai pietre uscate şi albe. Mlada era roasă de o turmă. Apa se risipise pe prunduri, în aţe subţiate de secetă.

Poteca ducea numai până la cimitirul satului cu cireşi bătrâni şi tei, şi cu bisericuţa de scândură acoperită cu şindrilă neagră. De-acolo înainte, spre celălalt cimitir, cărarea se astupase; nu mai călca picior omenesc. Morţii erau cuprinşi de ierburi şi de uitare, în marginea fâneţei.

Gardul de sârmă era spart, un viţel ridică botul şi-l privi cu ochi umezi, miraţi.

Din podeţul de scânduri se desfundaseră bârnele; o rezemătoare căzuse, atârnând într-un singur cui. Crucile erau astupate de iarba înaltă şi grasă. Ploaia mâncase din ele. Vânturile le culcaseră. Pământul era pe alocuri scufundat, răscolit de muşuroaiele cârtiţelor. Făpturile oarbe ale întunericului şi-au săpat hrubele lor printre oase de morţi.

Radu Comşa căuta numele.

Nu se mai citeau decât câteva. Soldaţi necunoscuţi erau acum aproape cu toţii. Găsi crucea căpitanului Ionescu: „Ce e aia moarte? Ce e aia veşnicie?” Crucea se prăvălise strâmbă. O apăsă cu pieptul în pământ, să-i mai dea viaţă de un an. Nu descoperi mormântul lui Ghenea; putea fi oricare dintre cele fără nume: „Dacă ne vom întoarce vreodată de aici, Comşa, avem o mare datorie…”

Radu Comşa se văzu, între aceşti morţi ai vieţii lui moarte, avocatul domnului Lică Cartojan.

Şi mai căută încă, de la cruce la cruce… „Vreau să rămân acolo, între soldaţi”. Oasele lui Mihai Vardaru erau aici, între soldaţi. Crucea lui ca toate, iarba înaltă ca peste toate.

Radu Comşa se gândi întâi să smulgă spinii cu canafuri violete. Dar nu-i smulse. Mihai l-ar îi mustrat: Să-i rămână groapa în uitare, cum în uitare e a tuturor.

O pasăre argintie, înşelată de nemişcarea lui, pogorî pe un vârf de sânziană, se legănă şi, cu un piuit, zbură în alt vârf de iarbă înspicată.

Zburau albine cu pungile încărcate de polen în iarba coaptă. Fâneaţa cânta de zumzetul gâzelor. Soarele se înclina spre culmi. Nici o suflare; numai viţelul fumuriu păştea mai departe, cu botul în iarbă.

Acum morţii erau încorporaţi câmpului, făceau parte din fâneaţa grasă. Nici o zbatere; tăcerea numai, nemărginită, şi cerul boltit…

Dacă s-ar ridica toţi de aici, să se întoarcă spre cei la care li s-au oprit, în spaima morţii, gândul ultim, nimeni nu i-ar primi!

S-ar umplea lumea de prea mulţi strigoi!

Radu Comşa chemă din pământul cu flori şi cu scaieţi amintirea lui Mihai. Şi întâia oară după mulţi ani, nu-i mai veni amintirea hidoasă cu viermele vâscos în ochi; ci Mihai acel de pe treapta de piatră, în poiana cu dungi lucii pe iarba lucioasă, ca semne trase cu unghia pe-o catifea verde. A ridicat atunci ochii de copil care-a plâns: „Am să-ţi spun altă data! Acum nu mai are nici o însemnătate.”

Ce ştia acum numai pentru el? De aceea nimic nu mai străbate la nimeni, iar aici e numai pământ peste oase părăsite.

Stelian Minea împături biletele. Numără minuţios restul, ca orice provincial venit în Capitală cu buget limitat, din care trebuie să stoarcă maximum de desfătări cu minimum de speze.

Margareta avea de ce să fie încântată. Programul ei se realiza întocmai: o seară la Operă, una la Naţional, una la Teatrul Mic. Numai de s-ar ţine croitoreasa de cuvânt, să-i fie rochia gata în termen; iar pălăria, numai de n-ar trece peste o mie opt sute.

Altfel, Stelian Minea ştia că n-are să-i mai tihnească aceste trei zile. Căci grijile lui erau acum de această natură, de doi ani, de când se însurase. Adică, mai exact, de când fusese însurat printr-un complot, vast, tenace şi subtil, al coconetului de toate vârstele şi toate categoriile din orăşelul unde căpătase catedra definitivă.

La Bulevard, ceasul arăta trei. Îi mai rămâneau, aşadar, patru ore de libertate.

Margareta se dusese la o prietenă, iar Stelian Minea regreta din tot sufletul că nevastă-sa nu are mai multe asemenea prietene aci. Tovărăşia ei pe stradă devenea un supliciu. Mai întâi, era cu un lat de palmă mai înaltă decât dânsul; scandalos de voinică şi de rumenă. De câte ori arunca ochii, fără voie, în geamul vitrinelor, se vedea pereche reflectată grotesc: el mărunt şi firav, ea înaltă şi zdravănă; ca o mamă cu odrasla convalescentă, ieşită la plimbare. Pe urmă, îl jena felul ei de a vorbi tare şi vulgar; staţionarea îndelungată la vitrinele parfumeriilor, modistelor şi pantofăriilor; aerul ei agasat, de câte ori se oprea şi el la fereastra unei librării; luxul vestimentar, de gust îndoielnic; tot ce-i ofensa discreţia lui, cu care fusese învăţat să se strecoare prin viaţă, atrăgând cât mai puţin luarea-aminte a semenilor.

Intră la Alcalay. Alese câteva cărţi, numai după îndelungă chibzuială, cu aceeaşi preocupare să nu depăşească suma prevăzută în acest redus capitol bugetar.

La ieşire, se izbi piept în piept cu Onisfor Sachelarie.

— Onisfor!

— Steliane!

Se îmbrăţişară ca şi altădată şi se depărtară cu un pas îndărăt unul de altul, să se contemple după atâţia ani. Exact ca odinioară într-o noapte de viscol, în Iaşii refugiului! Fură amândoi satisfăcuţi de examen. Toată înfăţişarea indica o prosperitate mediocră: stabilizarea definitivă în marele anonimat.

Onisfor Sachelarie purta guler tare, haină neagră şi corectă; Stelian Minea îşi spuse că reprezintă acum tipul desăvârşit al ardeleanului rigid şi solemn, cum îl zeflemiseau caricaturile şi anecdotele timpului.

Îl întrebă dacă nu e cumva deputat sau director de bancă.

— O, nu! Se apără Onisfor Sachelarie. Noi rămânem încă osândiţi la opoziţie îndelungată! Din pită unsă mâncă numai netrebnicii care vi s-au vândut vouă, pentru blidul cu linte!

El deocamdată are numai un birou avocaţial într-un oraş din nordul Ardealului, unde se bucură de o clientelă serioasă şi sigură.

A venit la Bucureşti, în interesul unui asemenea client, şi de trei zile colindă ministerele.

— Ci, tune-i mama dracului de excelenţe, că nu poţi ajunge până la ele, parcă pe toţi i-a făcut mă-sa grofi! Mă cuget, durere, că şi ardelenii noştri s-au ciocoit, drăguţii de ei, încă mai năstruşnic, de îndată ce ajung domni… Adăşti trei audienţe, până se milostiveşte să-ţi privească chipul şi să-ţi asculte năcazul, ca să te amâne la ziua mai de apoi!

Stelian Minea îşi şterse ochelarii bombaţi, ca să-l admire mai bine.

Glumi, eu binevoitoare dorinţă de împăciuire:

— Va să zică, ne regăsim pe aceleaşi poziţii, dragă Onisfoare? Regăţeni şi ardeleni! Nu mai încăpem unii de alţii… Să ne scoatem ochii mai adânc, că nu degeaba suntem fraţi!

Celălalt încruntă sprincenele stufoase şi făcu un semn de lehamite: mai bine să nu mai vorbim despre chestiunea aceasta!

Îi propuse altceva. Mergea tocmai la madam Czvimbrovskich, madam Cimbru, unde se află un nepot în gazdă.

Madam Cimbru a murit. Nava cu pasagerii altei generaţii o conduce acum Lisbet, care şi-a găsit un bărbat, în sfârsit; un om de poliţie, care se îmbată şi o bate.

Dacă Stelian Minea e curios să revadă veranda mesei lor de altădată şi să cunoască succesorii în discuţiile lor aprinse de odinioară, Onisfor Sachelarie îl invită să-l întovărăşească, în trăsură, până acolo.

— Te avizez că ai să petreci o jumătate de oră intere-santă poate, dar neplăcută! Junii din generaţia nouă n-au nimic sacru… Respectiv, distrug tot şi arată faţă de înaintaşi necuviinţă şi dispreţ!

Stelian Minea primi. Nu-l speria până într-atât furia iconoclastă a acestei generaţii încriminate, îl ispitea deopotrivă perspectiva de a revedea veranda proiectelor grandioase, cât şi dorinţa de a mai gusta din fructul, acum interzis, al controverselor acerbe.

În urbea lui, toţi cunoscuţii erau toropiţi într-un neant de abrutizare.

Jucau cărţi, nu discutau decât politică, se înfundau la chefuri imbecile, înveselindu-se foarte la aceleaşi glume repetate cu o monotonie de viaţă animală. Toată viaţa lui era ternă şi leşietică. Acasă îl aştepta o femeie gureşă şi hărţăgoasă, plângându-se etern de obrăznicia slugilor şi de scumpete, zeflemisindu-şi cu neîndurata superioritate a mediocrităţii practice bărbatul prea jigărit şi timid: un om de nimic, un filosof! „Filosof” era şi epitetul de derâdere cu care îl întâmpinau colegii în cancelaria liceului; precum şi circumstanţa atenuantă, pe care concetăţenii crunt înarmaţi pentru viaţa lor de larve o acordau acestei fiinţe şubrede, cu capul mare susţinut pe un gât ca un vrej, trăind în lună şi preocupat de abracadabrante idei generale, ce nu ţin de foame.

— Lăsaţi-l pe bietul Minea, că el e un d-ăla… în sfârşit, mă-nţelegi… un filosof!

Diagnoza era în acelaşi timp protectoare şi compătimitoare, cum se cuvenea unui exemplar de umanitate dezarmat şi cu responsabilitatea redusă.

O discuţie în veranda lui madam Cimbru îl tenta de aceea, ca o temerară incursiune în trecut, o chemare a păcatului

vechi; întoarcerea măcar pentru o clipă într-o lume care-a fost cândva şi a lui, iar acum e scufundată pentru totdeauna într-un paradis irevocabil pierdut.

Trăsura îi purtă pe străzi întortocheate, cu acoperişuri din ce în ce mai joase şi cu grădini din ce în ce mai largi.

Amândoi se răsuceau să descopere vechile staţii de tramvai, haltele de încrucişare, casa unde stătea un fost coleg.

Din nou, centrul Capitalei se îndepărta cu larma asurzită, şi totul lua o înfăţişare calmă şi somnolentă de oraş provincial. Ici-colo, se înălţaseră clădiri uriaşe cu câte cinci şi şase etaje.

O asemenea construcţie, cu zidurile roşii neisprăvite şi cu punţile schelelor prăfuite de var, li se păru o prezenţă deplasată şi insolentă peste drum de casa lui madam Czvimbrovskich.

„Asta strică tot farmecul străzii!” gândi Stelian Minea. „Miroase a parvenitism”.

Şi intră în verandă cu oarecare emoţie. Cu toată miopia, recunoscu îndată, în perete, tabloul: Liniştea domneşte în Varşovia şi portretul domnului Anton Czvimbrovskich, ciocnind sticla de rom cu doi prieteni necunoscuţi la bâlciul din Nămăeşti.

Nepotul lui Onisfor Sachelarie bătu călcâiele, se îndoi de mijloc şi, salutând ceremonios, după moda chezaro-crăiască, încă în vigoare în Ardeal, se prezintă lui Stelian Minea:

— Liviu Moldovan!

Apoi, prezintă ceilalţi patru camarazi: Vasia Secară, cu păr decolorat şi ochi albaştri, în bluză rusească, neagră, încheiată cu nasturi de sidef la gât; Matei Sărăţeanu, în costumul unei echipe celebre de fotbal, cu genunchii goi şi tricoul vărgat, alb şi portocaliu, proaspăt întors de la o întâlnire de antrenament; Leon Constantinescu, pierdut într-o imensă pereche de pantaloni charleston, şi Nadia

Ciobanu, persoană asexuată şi plină de siguranţă în mişcări, întinzând mâna fără să scoată ţigara din gură.

Stelian Minea păstră pentru el remarca involuntară că pe „vremea lui” nici o studentă nu se încumeta atât de liber să participe, singură, la o adunare între colegi.

Toţi tăcură, stingheriţi de aceşti intruşi.

Nadia Ciobanu aprinse o ţigară de la cealaltă sfârşită; îşi făcu de lucru răsfoind o carte de anatomie.

— V-am întrerupt, desigur? căută să încălzească atmosfera Stelian Minea. Vă rog să continuaţi! Masa aceasta şi pereţii aceştia ne cunosc bine, pe prietenul Onisfor Sachelarie şi pe mine… Ne-am pierdut multe nopţi aici, împărţind firul de păr în patru. Am cedat mâna! E rândul dumneavoastră acum! Ca în goana torţelor, dacă vă amintiţi, la vechii elini, unde făclia trecea din mână în mână…

Toţi surâseră de politeţă şi tăcură.

Studenta cu bluza rusească şi cu părul tuns schimbă cartea de anatomie, pe un roman, şi, pe sub gene, o clipă măsură, cu o înveselire interioară, chircitura aceasta cu fruntea de hidrocefal şi cu ochelari de miop, vorbind cu atât de imprudentă dezinvoltură despre un exerciţiu sportiv, unde se cere agerime, vigoare şi altfel de trup. Şi-l închipui gol, ca alergătorii greci, gâfâind cu torţa în mână, ridicol şi pipernicit, cu membrele lui de păianjen printre ceilalţi concurenţi, care toţi vor fi fiind, desigur, cu pieptul lat, cu muşchii în fus şi cu tendoanele elastice, ca Matei Sărăţeanu, de faţă.

Comparaţia fu zdrobitoare pentru Stelian Minea. Noroc că profesorul nici n-o bănuia!

Îşi potrivise ochelarii mai bine să vadă, ca un vechi prieten, amănunţit, tabloul episodului din Varşovia, la al cărui spectacol lăcrima domnul Anton Czvimbrovskich, leahul pribeag, în ceasurile când romul şi mastica îl predispuneau la elegie…

Se întoarse către Onisfor Sachelarie:

— De câte ori mi-am amintit eu tabloul acesta pe front! Era destul să-mi răsară în minte, ca să-mi apară îndată ca una din fericirile bune şi calde; confort, casă, calm, cum credeam că n-o să le mai revedem niciodată după război!

Pe urmă, către ceilalţi novici:

— Trebuie să ştiţi, domnilor, că aici ne-a găsit mobilizarea în August 1916! Pentru noi, casa lui Madam Cimbru e un monument istoric!

Tinerii luară act cu indiferenţă de acest fapt important.

Pentru dânşii, războiul însemna un eveniment prea îndepărtat, mai mult abstract. Sfârşitul unei epoci şi începutul unui alt ev, cum sunt delimitate capitolele în manualele de istorie.

De politeţe şi cu o abia bănuită intenţie de persiflare, tânărul cu genunchii goi şi cu piept de luptător întrebă:

— Aţi participat la război?

— Evident! răspunse Stelian Minea. Din şase, câţi ne aflam aci, niciunul n-a lipsit! Şi doi au căzut: Boroş în Ardeal, Lăscăruş Codreanu la Argeş…

Studenta cu bluză rusească alungă de sub ochi pagina din romanul împrumutat de colegul cu pantaloni charleston, ca să şi-l imagineze pe domnul acesta, ugilit ca un pui de curcă, sărind peste meterezele tranşeelor, răcnind şi zvârlind cu grenade în atacuri, repezindu-se printre baionete şi tăind drum în piepturi omeneşti.

Imaginea fu imposibilă şi absurdă. Închipuirea refuză să o accepte.

Stelian Minea trase un scaun, fără să fi fost invitat. Şi, fără să gândească, se aşeză la locul care era al lui.

Îndată se simţi cum a fost.

Contactul material al mesei, cu muşamaua vărgată sub cot, îi dădu senzaţia că ieri s-a ridicat de acolo şi că nu face decât să continue ceea ce au lăsat întrerupt. Prezentul mediocru şi ireparabil, nevasta rea de gură şi autoritară, sura existenţă de provincie cu orice perspectivă închisă, ca de un zid opac, colegii de cancelarie cu intrigile şi aerul lor

superior şi protector, glumele crude ale elevilor; toată realitatea aceasta fu suspendată printr-o magie.

El, cel adevărat, era numai acesta de aci.

Privi la fiecare dintre cei de pe pat şi de la masă, ca să le reconstituie, după fizionomie, firea şi preferinţele. Era într-adevăr o lume nouă şi necunoscută! Dar nu-l intimida…

— Prietenul Sachelarie m-a prevenit că vom găsi aci o companie incomodă… chiar ostilă! El crede că, deşi ne despart numai zece ani, alcătuim două generaţii atât de străine şi de duşmane, încât nu există nici o punte de reconciliere… Sunt sigur însă că prietenul Sachelarie se înşeală! Oamenii se schimbă, dar ideile rămân aceleaşi! Oamenii şi sistemele. Nimeni n-a gândit ceva nou de la Platon încoace…

Cel care opuse îndată altă părere fu Vasia Secară, studentul în cazacă neagră:

— Am înţeles îndată că dumneata ai fost cel care te-ai înşelat, nu domnul Sachelarie! Noi ne-am mai întâlnit o dată cu domnul Sachelarie şi am discutat atât de înfocat, încât a plecat supărat! Atunci am aflat de la dânsul câteva din părerile dumitale, căci, pentru dumneata, domnul Sachelarie are mare admiraţie şi iubire… Am înţeles că eşti un raţionalist, un occidental, unul din învăţaţii aceia sceptici care, până acum câţiva ani, juraţi pe cărţile lui Anatole France din prima parte a vieţii sale… Şi e destul atât, ca să înţelegem că ne despart nu zece ani, ci o jumătate de secol, un secol, nu un secol, mai mult încă! Între noi este Voltaire…

Stelian Minea îşi aruncă în treacăt, sub sticla bombată a ochelarilor, privirea la studentul cu pantalonul charleston, între el şi care se afla Voltaire.

Vasea îi surprinse privirea şi îi ghici gândul.

Vorbi îndată, în numele tuturor:

— Desigur, dumneata ne găseşti adunaţi prea din toate colţurile lumii, ca să apărem ca o unitate constituită. Ce zici? Unul, Leontin, cu shimmy şi charleston, cu Cocteau şi

Gide; altul, Matei, cu sportul şi Henri de Monthérlant; celălalt, Liviu, cu autohtoniştii lui; Nadia, cu Gorki, Maiakovski, Lenin; ce legătură poate exista între tinerii aceştia? Eu n-am jucat niciodată charleston şi camaradul meu, Leontin, nici nu vrea să audă de paneurasianism. El e pentru apărarea occidentului, cu Massis! Şi totuşi ne suportăm, ne simţim solidari, ne învrăjbim numai când e vorba de vechiul regat şi de Ardeal, atunci ne întrecem fiecare a ne găsi drepturile uzurpate de ceilalţi şi a ne exagera calităţile şi nefericirile regionale… Încolo ne strângem cot la cot, când ne aflăm în faţa dumneavoastră! Fiindcă dumneavoastră, pe noi nici nu încercaţi să ne înţelegeţi şi ne condamnaţi; iar noi; pe dumneavoastră vă înţelegem şi tocmai de aceea vă dezaprobăm… Sunteţi laşi!

— Fiindcă nu suntem în stare de rebeliune faţă de ordinea acceptată a statului? întrerupse Onisfor Sachelarie. Ce ştii dumneata despre laşitate şi bravură, când n-ai cunoscut riscul permanent al morţii?

— Lasă asta! interveni Stelian Minea, fiindcă nu-i plăcea niciodată să se pomenească despre faptele lor din război. Suntem laşi? Să vedem de ce? Îţi spun drept că e o acuzaţie nouă şi sunt foarte curios să ne auzim rechizitoriul…

Tânărul cu bluza neagră înţelese că a mers prea departe.

Se simţi dator să atenueze acuzaţia.

— Vorbim în afară de persoane, nu e aşa? Vorbesc despre generaţia dumneavoastră şi nu numai despre aceasta de aci… Dar despre cea din toată Europa! Camarazii dumneavoastră de arme, aliaţi sau inamici… Vă numiţi generaţia sacrificată…

— Nu ne numim defel… Astea sunt vorbe! Le-a rostit cineva în vreun discurs ori le-a scris în vreun apel, şi formula a prins; dar nu ne-am însuşit-o toţi! Majoritatea suntem mai modeşti! se apără Stelian Minea.

— Ba nu! Indiferent de unde a venit cuvântul, e just… Căci sunteţi într-adevăr generaţia sacrificată. Dar nu din vina altora… Aţi capitulat singuri! Aţi câştigat victoria şi pe urmă

n-aţi ştiut să o duceţi până la sfârşit. V-aţi temut de viitor, ca femeile de şoareci… Acum toată viaţa vă e o succesiune de regrete. Viaţa vă stătea înainte şi aţi căutat-o în urmă… Te întreb, domnule Minea, dacă nu e un spectacol ruşinos cel de la Liga Naţiunilor şi de la toate congresele care mai durează şi acum? Cârpesc şi ciopârţesc tratatele iniţiate de ani de zile, se tocmesc şi mai lasă de ici unul şi de colo altul; ca şi cum binele omenirii poate să vină numai de la aceste chestiuni utilitariste şi materiale.

— Ştii că eşti curios, dragă domnule! se miră Stelian Minea. Ce vină am eu, de la catedra mea obscură dintr-un orăşel ticălos, că premierul Franţei şi cancelarul Germaniei se tocmesc la Liga Naţiunilor? Pot eu să fac ceva?

— Acum nu! reluă înverşunat studentul basarabean. Acum e prea târziu! Dar aţi fi putut… Căci vina de aci porneşte. Aţi capitulat şi aţi lăsat să vă conducă cei bătrâni… Adică acei care refuzau să înţeleagă că sufletul omenirii cere o schimbare… I-aţi lăsat pe dânşii, şi ei se încăpăţânează să creadă că un cataclism ca războiul n-a dezlănţuit alte crize decât deprecierea monetară şi problema refacerilor! Ei nu pot vedea că există o revoluţie a sufletelor şi a conştiinţelor, o revoluţie socială în curs, o îndârjire a luptei de clasă… Aceasta o spuneaţi singuri înainte de război şi aţi uitat-o! O regăsim în toate cărţile, care în timpul războiului justificau războiul. Atunci făgăduiaţi altă lume, spuneaţi şi eraţi siguri că luptaţi pentru altă lume, şi acum vi s-ar părea cea mai mare fericire să reconstituiţi lumea cea veche, aşa cum a fost ea înainte… Sunteţi nemulţumiţi şi nu ştiţi de ce! Doriţi ceva, şi nu ştiţi ce! Iar situaţia vă este agravată, fiindcă nici o generaţie n-a mai avut, ca dumneavoastră, posibilitatea de a da vieţii pecetea pe care aţi fi voit-o… Toţi, când v-aţi întors de pe front: român, francez, neamţ, toţi aveaţi dreptul să realizaţi omenirea pentru care aţi combătut. Nimeni n-ar fi îndrăznit să vă conteste acest drept! Nici n-ar fi avut puterea materială să o facă… Şi aţi dezertat unul câte unul! Acum, alungaţi şi lăsaţi pe dinafară, atribuiţi

vieţii deprimarea dumneavoastră interioară, trăiţi meschin, vă văietaţi; aveţi fricǎ şi urǎ de viaţă! Şi vă scandalizează că noi vrem să ne trăim viaţa, aşa cum o înţelegem…

— Da! Charleston, sport! întrerupse cu dispreţ Onisfor Sachelarie.

— De ce nu? Charleston, sport. Şi celelalte… Nu se exclud! Generaţia dumneavoastră era livrescă. Nu-şi scotea nasul din cărţi şi, din pricina cărţilor, nu vedea şi nu trăia viaţa… Ori oameni rebegiţi, să-i culci cu o suflare; ori oameni invadaţi de grăsime… Sport, charleston, manifestaţii de stradă, revoluţii, greve, propagandă subversivă… Toate ne atrag, sunt crizele tinereţii noastre. Din ele, are să se aleagă ca uscatul de ape, după deluviu, o nouă omenire cu fericirea sa. Pe care, bineînţeles, nu o puteţi admite şi n-aveţi s-o puteţi suporta, căci nimic nu este mai greu decât să faci pe oameni să accepte o fericire nouă… Le trebuie cea morfolită de veacuri! Tânjesc după ea…

— Vă invidiez dacă puteţi crede că din anarhia aceasta poate să iasă o omenire nouă! rosti fără convingere Stelian Minea.

— Anarhie! Nimic nu seamănă mai mult cu o casă în ruină decât una care se construieşte. Ni se pare că o spune Cocteau al amicului Leontin. Şi o verific aceasta în fiecare zi, privind cum se înalţă casa din faţă… Nici o obiecţie nu putem face, nici arhitectului, nici lucrătorilor, până când nu vom vedea-o gata…

Vasia întinse picioarele, privindu-şi vârful ghetelor şi aşteptând de la Stelian Minea o apărare a generaţiei sale.

Dar Stelian Minea tăcea, turtind vârful unei ţigări stinse. Tot ce ar fi avut de spus îi părea inutil.

Se simţea într-adevăr ostenit, ca un om care a trăit un veac şi nu mai are nimic, nici de spus, nici de dorit.

Ceilalţi începură să vorbească în şoaptă despre lucruri care îi priveau numai pe ei.

Nadia, după ce ascultase tot timpul cu ochii numai la Vasia, se întreba de ce nu-l poate iubi pe el, care înţelege

atâtea, care ştie atâtea şi pune atâta pasiune în toate; pe el, care o iubeşte cu atât de tăcută deznădejde; şi de ce se simte irezistibil atrasă de Matei Sărăţeanu, care, deşi e mai frumos şi puternic, e atât de simplu? Matei Sărăţeanu o învălui cu privirea şi ea rămase cu zâmbetul îngheţat pe buze, ca porumbiţa magnetizată de şarpe.

Onisfor Sachelarie intră cu nepotul într-o cameră cu fereastra la stradă, să-i dea sfaturi şi ceea ce aştepta nepotul mai mult: bani de buzunar.

Stelian Minea se simţea cu desăvârşire străin; se ridică de pe scaunul şi de la locul fost „al lui”. Întrebă dacă n-ar putea-o vedea pe Lisbet, vechea sa gazdă.

— Nu cred că e „vizibilă”! lămuri, cu înveselire cruntă, Leontin, cel cu pantalonii charleston. I-a venit jupânul cu chef şi l-am auzit muştruluind-o ca la poliţie… Acum el sforăie şi ea plânge! Pe urmă, el are să se trezească şi ea are să-i fiarbă o ciorbă de potroace… E un tip şic jupânul, costaud, şi ştie cum trebuie să se poarte cu femeile!

Stelian se gândi că Lisbet ispăşeşte crunt rătăcirea tinereţii. Îşi aminti:

— Şi Toni? Mai există Toni?

— Oho! Şi încă cum există! Cel mai teribil brigand al cartierului. Când e jupânul aci, nici el nu-i „vizibil” Nu vor să se vadă, ca luna cu soarele.

Onisfor Sachelarie apăru întovărăşit de nepotul pe a cărui figură se vedea strălucind toată satisfacţia că suma de buzunar n-a dezminţit aşteptările. La spatele lui Onisfor, făcu un semn camarazilor, cu latul palmei pe obraz că „l-a ras”. Căci, pentru el, Onisfor Sachelarie nu era decât un unchi cam caraghios şi pedant, strâmt la minte, dar în definitiv generos la pungă.

Nepotul se dovedea din altă stofă, mai elastică; se „regăţeniza” mai uşor.

Îşi luară rămas bun.

— Mai veniţi pe la noi, când treceţi prin Bucureşti! se simţi dator să-i invite, fără intenţie maliţioasă, studentul cu bluza

neagră. Madam Lisbet are să regrete că nu v-a văzut! Ne vorbeşte întotdeauna cu mare stimă despre dumneata, domnule Minea.

Stelian Minea încercă să glumească:

— Sper că ea nu-i atât de vrăjmaşă, ca dumneata, generaţiei noastre.

— De ce? Discuţia n-are supărare! N-am vrut să vă ofensez cu nimic…

La spatele lor, când coborau scările, Leontin, cel ce pantalonii charleston şi cu părul lins, repetă gestul lui Liviu Moldovan la spatele unchiului.

— Bravo, Vasia! L-ai ras!

În trăsură, Onisfor se întoarse către prieten:

— Ce dracu, tăcuşi şi tu, toată vremea? N-ai găsit nimic să-i pui la respect?

Stelian Minea privi şiragul caselor fără să răspundă. Într-adevăr, făcuse figură de idiot. Acum abia îi apăreau, numeroase şi nedezminţite, toate argumentele pe care le tăcuse adineaori. Onisfor Sachelarie îşi spuse că prietenul s-a abrutizat în provincie, dacă a putut suporta atâta insolenţă, fără să găsească o replică; el, care le răspundea altădată tuturor, cu o sută de argumente.

— Ce-o mai fi făcând oare domnişoara Belty? îşi aminti Stelian.

Onisfor Sachelarie dădu din umeri cu indiferenţă.

Nu ştia ce-o fi făcând domnişoara Betty, nici nu se mai gândise vreodată şi nici nu-l interesa.

Pe lângă dânşii, ţâşni zgomotos, lăsându-i în urmă, o motocicletă cu ataş; conducea Matei Sărăţeanu, în tricoul lui vărgat, alb şi portocaliu, cu o beretă bască pe sprinceană; la spate, Leontin, cu pantalonii charleston, ţinându-l de subsuori şi, în ataş, ghemuită în leagănul lăcuit, Nadia, cu o ţigară între buze… Toţi întoarseră capul şi îi salutară amical.

Maşina săltă vertiginos peste gropi şi pietroaie, filând trecătorii şi bordura trotuarelor, vină nebuneşte şi dispăru.

— Ce oameni! Ce oameni! Se minună cu indignare Onisfor Sachelarie. Au să-şi rupă gâtul!

— În orice caz, ei au trecut şi noi le înghiţim praful! constată Stelian Minea, risipind cu mâna norul de praf în care respira.

Onisfor încruntă sprincenele, neconvins, fiindcă, după el, asemenea apucături şi asemenea idei nu făgăduiau nimic bun. Opri. Se ducea la un sanatoriu, unde se afla în convalescenţă un bătrân pentru care purta mare evlavie. Îi rosti numele. Era al unui fost conducător ardelean, în procesele vestite de acum douăzeci şi treizeci de ani, client al temniţelor politice din Vaţ şi din Seghedin.

Stelian Minea se miră aflând că venerabilul luptător mai trăieşte.

Nimeni nu-i mai pomenea numele, nu mai apărea nicăiri; de aceea îl credea mort şi de mult îngropat, ca atâţia care visaseră o Românie Mare şi de care România Mare se lepădase acum.

Rămase singur. Nu ştia ce să facă până la şapte seara cu toată libertatea pe care o dorise. Rătăci pe străzi. Nu mai cunoştea pe nimeni.

Larma trecătorilor şi îmbulzeala vehiculelor îi păreau insuportabile acum, când se dezvăţase de ele. Îşi spuse că n-ar mai putea trăi aci.

Descoperi că i-a intrat în sânge existenţa lui mucedă şi fumurie de provincie, că doreşte să se întoarcă îndărăt, mai repede, ca viermele în culcuşul lui.

La hotel, îl primi Margareta, furioasă. Rochia nu era gata.

— Aşa e, dacă mă potrivesc eu ţie! Ce eşti? Bărbat? O cârpă!

Stelian Minea nu ştia de ce e vinovat şi la ce i s-a „potrivit „ Margareta, lui. Nici ce legătură este între bărbăţia sa, de cârpă, şi între neexactitatea croitoresei. Dar nu în-cercă să pătrundă aceste misterioase corespondenţe, al căror secret îl cunoaşte numai logica femeiască.

Se aşează pe marginea canapelei şi, desfăcând pachetul de cărţi, începu să taie foile unui volum, cu o elocventă şi dispreţuitoare impasibilitate.

Femeia nu lăsă să treacă nesancţionată această mută provocare. Îi smulse cartea şi o zvârli cât colo.

— Ce, crezi că am venit aci să te contemplu citindu-ţi terfeloagele tale? Ia-ţi pălăria şi hai la croitoreasă!

Îl prinse de braţ; iar Stelian Minea se supuse docil, căci pe mâna lui descărnată şi pipernicită strângerea fu puternică şi implacabilă, ca o luare în posesiune.

Şi astfel, resignat, merse să se piardă în anonimatul cel de toate zilele.

Camerista desfăcu cu o suavă gingăşie, una câte una, rochiile din geamantanul deschis în mijlocul dormitorului, printre alte valize mai mărunte, şi cutiile de pălării, lăcuite.

Exclamaţiile de admiraţie întovărăşeau crescendo fiecare exemplar rar, purtând marca faimoaselor case din Rue de la Paix şi Faubourg Saint-Honoré.

Zoe Vesbianu le zvârlea cu indiferenţă pe spătarul scaunelor. Totuşi mătăsurile moi, blănurile şi ţesăturile elastice îi dezmierdau plăcut vârful degetelor.

Şi fiecare toaletă, cu amestecul său de parfum, însemna o amintire arzătoare şi atroce, ca trecerea printr-o văpaie, cum fusese toată viaţa de două luni, din care se întorcea.

— N-au să mai încapă în şifonier! se sperie servitoa-rea. Avem acuma mai multe decât un magazin de mode…

Zoe nu observă impertinenţa acestei familiarităţi şi nici acel „avem”, care punea laolaltă, în fond comun, garderoba stăpânei şi a servitoarei.

Altădată, ar fi restabilit distanţele cu un singur cuvânt sever. Acum, lunecarea în jos se făcuse pe nesimţite, pe măsură ce sluga devenise confidenta şi, oarecum, complicea stăpânei. Zoe nici nu se mai gândea la aceasta.

Mototolind o eşarfă moale, de mătase, în pumn, privi o clipă pe geam colţul ştiut din faţă.

O cârciumă de şoferi şi birjari, unde privirea era deprinsă să regăsească, întotdeauna, o prezenţă tenace, plină de misterioasă ameninţare şi cu toate acestea devenită indispensabilă, ca oxigenul văzduhului aspirat.

Sluga surprinse privirea.

Vorbi, fără să-şi întrerupă lucrul mâinilor:

— De trei săptămâni nu mai vine! Am dat bacşiş sergentului să-l alunge. L-a luat din scurt şi Mâlos, rândaşul. Cârciumarul zice că nu pare să fie un pungaş… Un beţiv, un păcătos! Dar nu un pungaş…

Zoe închise ochii, ca la o durere lăuntrică ce-a fost amorţită şi se deşteaptă. Atât de deprinsă era să ştie veghind acolo omul acela, spectrul acela, descărnat şi statornic!

Când era acolo, se temea, fiindcă nu ştia ce vrea, ce pândeşte şi ce aşteaptă. Acum, când nu mai e, se teme fiindcă a plecat şi nu poate şti ce pregăteşte.

A crezut că scăpase. Plecase două luni, să se elibereze de încleştarea acestor două priviri mute, care o urmăreau şi prin somn, cu visuri de spaimă.

Afară, cel de pe trotuarul din faţă, neclintită strajă la uşa cârciumii. Intra, deşerta un pahar de otravă şi se întorcea îndărăt, la post, cu ochii fixaţi la fereastra ei şi cu rânjetul acela! Ochi halucinaţi, în care tremura nebunia.

Şi aci, înlăuntru, ceştelalţi ochi, mocniţi, de huhurez.

Se întoarse către fotoliul de paralizat, pe rotile, unde Sofron îi urmărea fiecare mişcare, cu o privire miloagă, coagulată şi lăcrimoasă, în care tresărea câteodată o scurtă fulgerare de ură neputincioasă, îndată pironită.

Sofron Vesbianu crezu că în sfârşit Zoe şi-a amintit de existenţa lui. Se sili să surâdă recunoscător. Faţa puhavă şi dezgustătoare rămase însă neclintită. Muşchii nu se supuneau. Numai în gâtlej scânci o schelălăială animală.

De două luni o aşteptase, lăsat pe seama slugilor, care uitau să-i dea de mâncare şi scotoceau prin sertare, fără ruşine, sub privirea lui furioasă şi fără putere. Şi acum le-ar

fi uitat toate, pentru o singură vorbă de bun găsit şi o privire de milostivire. De dimineaţă, când Simplonul era la trei ore distanţă de Bucureşti, cu semne din mâna stângă, care i se mai supunea voinţei, ceruse să-i aducă bărbierul şi să-l primenească. Se lăsase îmbăiat şi pieptănat, ras şi îmbrăcat în halat nou. Două luni zăcuse în murdărie, bărbos, cu piepţii plini de sosuri, nespălat şi duhnind. Acum ceruse oglinda; în halatul vărgat de lână, cu obrazul bărbierit şi pudrat, se socotise îndestul de arătos şi de vrednic ca s-o primească pe Zoe, sărbătoreşte. Slugile nu-i mai scoteau limba şi nu-l mai zădărau ca pe-un câine printre gratii.

Dar Zoe intrase în casă, ignoriudu-i cu desăvârşire existenţa. Şi de astăzi dimineaţă tot aşteaptă.

A fost, aşadar, numai o părere că şi-a amintit de el.

S-a întors nepăsătoare la pălăriile aruncate pe mese, la flacoanele nedestupate, la maldărele de ciorapi şi la cutiile cu o sută de nimicuri.

De departe, în dimineţi teribile, după nopţile care îi frigeau trupul şi sufletul, la Paris, la Nisa, la Cannes, Zoe Vesbianu se gândise uneori cu îmblânzită milă la dânsul. Atunci, ca să se achite faţă de suflet, se hotărâse să-i aducă aceste obişnuite dovezi materiale că şi-a amintit şi de el: cutia cu butoni de perle şi portţigaretul de email cu desen cubist. Dar acum, îndată ce-l regăsise aşa cum l-a lăsat, hâd şi neclintit între pernele jâlţului, toată scârba şi ura se redeşteptaseră mai crude. „Am să fac cadou butonii lui Emil – hotărâse – şi portţigaretul îl trimit lui Serge!”

Momâii din fotoliu îi aruncă în batjocură o păpuşă de pâslă roşie, un Mefisto cu picioarele prelungi, amintirea unei nopţi frumoase la cel mai vestit cabaret din Place Pigalle.

— Na! Joacă-te! Tot eşti în mintea copiilor…

Servitoarea râse, dovedind că este exact de aceeaşi părere. Simţi momentul potrivit să adaoge o informaţie suplimentară:

— Se scapă acuma pe el! Nesimţitul!

Răspunsul, mojic şi murdar, făcu erupţie numai în creierul gelatinat al paraliticului, fără să se poată materia-liza în vorbe.

Limba neînsufleţită nu îngădui decât un mormăit bestial, între grohăitul de porc şi mugetul de bivol.

De un an de când Sofron Vesbianu zăcea condamnat fără nădejde în jâlţul acela, viaţa lor ajunse treptat-treptat aci.

Zoe îi hohotea în nas. Când trecea pe dinaintea lui, îi arunca o sfârlă în batjocură. Nu se sfia să-şi aducă amanţii în casă, să se lase sărutată sub ochii lui; pleca pentru o săptămână ori pentru o lună şi revenea irezistibil atrasă îndărăt. De fiecare dată, cu o treaptă mai adânc coborâtă în infern; mistuită de aceeaşi arşiţă de distrugere şi de răzbunare împotriva tuturor: a ei, a vieţii, a călăului încleştat pe scaun, cu ochii holbaţi.

Camerista răsturnă pe biroul mic de trandafir un braţ de cataloage, programe şi anunţuri, recolta nopţilor şi zilelor din două luni. Zoe alese un carton şi rămase îndelung cu ochii pierduţi în inscripţia neagră şi roşie: Grand ErmitageMoscovite. Diners et soupers. Concerts russes. Chants bohémiens et cosaques. Le prince Goury Vorchaguin, danseur caucasien.

Prinţul Gurii… Ermitage! Ce noapte spasmodică şi ce lume stranie, cu nebunia distracţiei atât de aproape de-a ei! Şi cât de mică e această planetă; cum se regăsesc toţi, fără să se caute!

Orice a trăit până în noaptea aceea nu se poate asemui cu ceea ce i-a fost dat să vadă şi să trăiască atunci! Intrase ameţită, târziu după miezul nopţii, cu Eduard; nici nu-şi mai aminteşte cum se numea mai departe… Şi îndată îi păru rău: se anunţa o noapte plicticoasă. A cita oară vedea oare un cabaret de ruşi, cu aceleaşi figuri monotone, pereţii tapisaţi roşu, acelaşi cor de ţigănci, aceiaşi foşti ofiţeri de gardă imperială deveniţi chelneri şi aceleaşi fete de generali, pianiste? Ceruse să plece în altă parte; se pregăteau să se ridice, lăsând sticla de şampanie pe

jumătate… Şi deodată din fum şi din ameţeala irizantă a băuturii, a ţâşnit, ca un demon în mijlocul sălii, pe vârful degetelor în cizmele moi, în costum de cazac de carnaval, prinţul Gurii Serghievici Vorşaghin. Ce dans sălbatic, cu chiot şi cu salturi printre vârfuri de cuţite! A recunoscut-o şi el, de la cel dintâi strigăt de surpriză… După ce-a terminat, a venit să se aşeze la masa lor fără să se aştepte poftit. Pe urmă, noaptea aceea şi cealaltă noapte! Oamenii aceia ciudaţi, prinţul devenit sluga fostei sale slugi, amestecul de cruzime şi de sentimentalism, nesaţiul de abrutizare în băutură… Banda înreagă târâtă în toate cabaretele şi tavernele din Place Pigalle şi Clichy, femei bete smulgându-şi părul în accente epileptice, sărutându-se şi sfâşiindu-şi obrazul cu unghiile. Nici nu-şi aminteşte când s-a despărţit de Eduard şi de prietenul lui, să rămână numai cu aceştia. Îi tresar în minte numai crâmpeie. Nume nehotărâte: Liuba, Ştefan, Doniaşa, Grigori… Şi cupiditatea din ochi, de câte ori deschidea poşeta să plătească. Pe urmă, un vânzător de păpuşi, bărbos, beat, plângând cu fruntea lată pe colţul mesei: Artemie Barnef. I-a rămas numele printr-un ciudat capriciu al memoriei. Şi alte nume, şi alte titluri… Avocaţi şoferi, şi prinţi bucătari. În fascinatoarea lumină roşie a firmelor luminoase treceau de la un local la altul, clătinându-se în piaţa cu miros de benzină şi de fard; ceaţa se mărea, se chemau unii pe alţii, se strigau pe nume; erau toţi dintr-o singură mare familie care se descompunea intrată în putrefacţie, cu geloziile şi urile lor, cu lăcomiile şi exploziile lor de orgoliu… Cineva i-a vârât în nas cutia de fildeş cu cocaină. A băut spirturi tari, din sticle cu forme ciudate, cu un pai înfipt în plută… Şi deşteptarea într-o cameră necunoscută, cu oasele dureroase şi gura coclită, unde s-au aflat pe saltelele întinse pe jos, fără să mai ştie fiecare a cui a fost şi fără să-şi amintească ce-au făcut până au ajuns acolo! Trei zile, prinţul Gurii nu s-a dezlipit după aceea de ea, fortificând-o cu pilda seninătăţii netulburate, cu care trecuse prin cele mai întunecoase peripeţii şi până

la cele din urmă căderi… Dansator, călăreţ de circ, corist, chelner, şofer, nu se mira de nimic! Nu se plângea de nimic! Nu se împotrivea la nimic! Arăta acelaşi obraz oval şi calm, cu aceiaşi ochi limpezi şi cu aceleaşi mişcări indolente, de felin. Numai în râs suna ceva fals şi crud, ca un scrâşnet de sticlă pisată… Trei zile a crezut că-l iubeşte, că în sfârşit a descoperit pasiunea cea mare şi purificatoare. Pe urmă s-a topit brusc în ceaţa unde s-au depăr-tat toţi. S-a deşteptat în a patra dimineaţă fără el, şi cu o brăţară şi două inele mai puţin. N-a simţit nici dezgust, nici indignare. N-a fost oare, prinţul Gurii, cu atâta umor delicat, încât i-a trimis într-un plic, cu toate mulţumirile, buletinul de gaj de la Muntele de pietate!

Zoe Vesbianu aşează în cutia de scrisori, la păstrare, cartonul prospect al cabaretului rus, de unde prinţul Gurii Serghievici Vorşaghin, dansator caucazian, zâmbea serafic, în costum războinic şi fotogenic, cu două cartuşiere încrucişate pe piept, şi eu teribile cuţite inofensive, înfipte în cingătoare.

„Mai comod era acesta, gândi, decât cel de afară. Cel puţin ştii ce vrea!”

Şi îndată păşi la fereastră, să vadă dacă pe trotuarul din faţă n-a apărut cumva arătarea fidelă, enigmatică şi plină de necunoscută ameninţare.

Trotuarul era gol.

Numai băiatul de prăvălie, cu şorţul verde, stropea cu o tinichea asfaltul. „Desigur, a aflat că am fost plecată şi încă nu ştie că am revenit.” Când va şti, se va posta iarăşi, fără îndoială, şi iarăşi Zoe Vesbianu va trăi zilele şi nopţile sub teroarea acestui spectru, întors din depărtările moarte ale unui altfel de trecut. Îl ştie cine e, cine a fost. Dar ce închipuire omenească ar putea înţelege ce vrea? Ce aşteaptă? De ce a apărut dintr-o dată, ca acel creditor demo-nic, la scadenţa uitată, din legenda omului care şi-a vândut umbra? „Socotelile mele sunt făcute… Eu am iubit altă Zoe. Pe aceea n-are s-o cunoască nimeni. Am omorât-o

pe una în cealaltă. Pe urmă?” Socotelile lui Titel Iliescu au fost făcute şi au fost de o înspăimântătoare exactitate.

Totul s-a împlinit cum a preştiut.

Anul s-a încheiat. Ultimul ban s-a topit. Uşile cluburilor s-au închis acestui beţiv fără guler şi cu haine zdrenţoase. I-au rămas cârciumile cele mai infame şi tovărăşiile cele mai crunte. A învăţat să cearşă, ca să aibă ce bea. Numai o singură eroare a existat în această înfricoşător de precisă socoteală. „Eu am iubit altă Zoe. Am omorât-o pe una în cealaltă.” Paşi clătinaţi de beţiv l-au târât aci. La fereastra Zoei de-acum, unde se înverşunează să o caute pe cealaltă. Să pândească şi să o aştepte. Să se mulţumească fiindcă o vede. Ceilalţi pot să se teamă; ei să-i fie frică, fiindcă nu-şi închipuie ce vrea. Sergentul să-i poruncească să circule. Şi argaţii să-l îmbrâncească în pumni. El capătă un ban, se întoarce aci, plăteşte cel mai ieftin şi mai ucigaş rachiu şi aşteaptă. E mulţumit că o ştie dincolo de zid, înfricoşată de prezenţa lui.

El este aici, remuşcarea şi viaţa; spectrul unui trecut ireparabil nimicit.

Când o vede, rânjeşte, şi este satisfăcut de rânjetul acesta, care, desigur, ei trebuie să-i gâtuie somnul cu vedenii de spaimă.

Stă şi rânjeşte. Cu încăpăţânare de beţiv şi de nebun, nu-i pasă de vânturi şi ploaie, de ochii oamenilor. Viaţa curge pe lângă el fără să-l atingă: trecători, femei, copii care se sperie de acest vagabond peticit şi se ascund în poalele mamelor. El este aci şi atât! Restul nu mai are nici un interes.

„Desigur, mâine, când va şti că m-am întors, din nou va rânji spectrul acesta fidel cum n-a fost nimeni, neîndurat cum n-a fost nimeni!” gândi Zoe Vesbianu şi se cutremură. Firul de acum două luni se leagă de unde a fost întrerupt. Cel de aci, şi cel de la spate. Două perechi de ochi, muţi şi nebuni, spionându-i fiecare pas, martorii fiecărui pas, păzind-o cu înfiorătoare statornicie.

Zoe porunci cameristei să împingă scaunul cu rotile în camera de alături, ca să-i piară din ochi momâia cu privire de huhurez. N-avea de unde să presimtă că de cealaltă privire, cea mai teribilă, a fost eliberată de o putere mai mare decât puterile omeneşti.

Sofron Vesbianu cercă să se acaţe de feţele meselor şi de mobile, cu mâna sănătoasă. Ca un copil rău refuzând să se lase dus la culcare, gârâie din gâtlej, furios, o bolboroseală de sunete.

Dar glasul n-are nici o putere.

Şi servitoarea i-a făcut vânt scaunului cu piciorul până în perete, cu spatele la restul camerei, ca să aibă în faţă numai zugrăveala roşie, unde cunoaşte cu de-amănuntul fiecare ornament al desenului.

Acolo e colţul unde e „pedepsit” ceasuri întregi şi uitat cite o zi, de câte ori arată nesupunere, încearcă să zbiere sau când, din treacăt, după vechiul năravv, vrea să pişte cu cele cinci degete valide sânii fetei din casă.

Stă cu nasul în perete, clocind gânduri crâncene care nu se pot preface în fapte.

A surprins privirea Zoei, pe fereastră.

A înţeles ce căuta.

De omul acela are şi el frică şi pe acela, aşa zdrenţăros şi lihnit cum e acum, îl urăşte mai mult decât pe toţi sclivisiţii obraznici şi neruşinaţi pe care îi târâie Zoe după dânsa, îi aduce în casa şi la masa lui, ca să-i râdă în faţă şi să-i îmbrăţişeze, sub ochii săi, nevasta. Acela a fost înaintea tuturor: şi a lui Radu Comşa, şi a prinţului Vorşaghin, şi a celor ce-au venit după dâuşii.

Când Zoe Racliş se afla pe băncile pensionului, pentru omul acela ea fusese o altfel de fiinţă, nepământeană; cum n-a mai părut nimănui; cum nici nu îndrăznise să-i spună şi nici nu cutezase să-i atingă obrazul cu vârful buzelor. Poate atunci Zoe nici nu bănuia. A aflat numai după ce Sofron Vesbianu, chiar în dimineaţa nunţii, a venit bâlbâindu-se de indignare, ridicol şi borţos în haina de ceremonie, să

întrebe cine e tânărul acela şi cu ce drept a îndrăznit să-l oprească în drum, cu vorbe necuviincioase şi să-i atingă, în derâdere, obrazul cu dosul palmei. Alţii i-au arătat că la asemenea îndrăzneală nu se răspunde decât cavalereşte, cu o acceptare de luptă: un duel. A strâns din umeri. El şi duel! Ca şi cum, dacă e vorba de luptă, nu fusese el cel care o câştigase, de vreme ce câştigase femeia?! Ca şi cum, nu tot el câştigase celelalte lupte de mai târziu, oricare?! Chiar şi aceea dintre el şi Alexandru Vardaru, când îi plătise scump umilinţa îndurată, prinzându-l pe generalul Pol Vardaru într-o capcană complicată de poliţe şi ipoteci, pentru ca pe urmă să-i scoată averea la mezat şi tot el să i-o cumpere?! A fost ultima dovadă de iscusinţă a minţii, de calcul feroce şi răbdător, înainte de a cădea răpus, batjocură a slugilor şi femeii care, cu avuţia lui agonisită şi pentru el de acum inutilă, îşi plăteşte toate poftele şi îşi hrăneşte iubiţii. Ciudat! Pe toţi aceştia îi urăşte. Dar pe niciunul nu-l urăşte atât cât pe acel care aştepta până acum trei săptămâni afară, în cârpele lui de vagabond. Acela numai, numai acela a deţinut o Zoe care nu mai există în nici o amintire, nici într-a ei, desigur; alta, pe care nici el n-a putut-o cumpăra şi nici alţii n-au mai putut-o cuceri. Şi de aceea îl urăşte, cu toată drojdia puterilor…

Se gândeşte Zoe la el?

Când îl vede aşteptând afară, în zdrenţele lui, cu rânjetul lui, ce simte oare? Ce-şi aminteşte? De ce o surprinde întotdeauna palidă când se întoarce de la fereastră, cu buza de jos tremurând, şi alungându-şi cu mâna dinaintea ochilor, ca o părere? Acum, desigur, e tot la fereastră, îl pândeşte. Nu! A sunai telefonul. O aude… Nu se jenează niciodată în faţa lui. Da! Serge! Îi trimite maşina… Într-un sfert de oră are să fie aci!

Sofron Vesbianu, cu nasul înfipt în perete, auzi ordinul trimis şoferului; maşina ieşind pe poartă. O auzi revenind şi auzi glasul lui Serge, şi sărutările lor, şi întrebările lor.

Pe toate acestea le suportă de un an şi ştie că nu mai există nici o scăpare. Zoe îi aduce sub ochii lui, descoperind poate o acră voluptate în dezmierdările acelea sub asistenţa neputincioasă, cum n-a visat niciodată, în cele mai sălbatice dorinţi, să-şi răzbune tot ce-a îndurat şi a trăit.

Se aud paşii. Vin. Glasul lui Serge:

— Unde e Budulache? Să-l vedem pe Budulache!

Budulacbe e el.

Aşa l-au botezat de un an, de când se află aci prizonier în pernele jâlţului. Unul, cel dintâi, a găsit că seamănă cu un Buda grotesc, cu burta lui sferică şi cu faţa lăbărţată.

Pe urmă i-au găsit şi un diminutiv: Budulache!

Iar porecla dezmierdătoare a fost trecută din unul în altul, într-o fidelă succesiune, la toţi amanţii Zoei.

— Pa! Budulache!

Serge a răsucit scaunul de spătar, ca să-l întoarcă spre el cu faţa şi să-l admire mai deplin.

S-a dat cu un pas îndărăt; cu amândouă mâinile în fundul buzunărilor, îşi strâmbă gura vicioasă într-un râs înveselit şi îşi dă pe spate capul copilăresc încă, clătinând părul negru şi luciu.

Niciodată n-a văzut ceva mai nostim, ca privirea furioasă a acestei movile de grăsime învelită în halatul vărgat.

— Regarde-le! Est il beau?

Îi aruncă pe cap o pălărie de-a Zoei, cu pene, cu dexteritatea unui aruncător de discuri, ca astfel parodia lui Buda, Budulache, să arate încă mai amuzant.

Sofron Vesbianu nu poate ajunge cu mâna sănătoasă până la cap; n-o poate ridica decât până la jumătate. Şi nici nu poate clătina capul să o scuture.

A rămas cu pălăria pe-o ureche, cum sunt unele gravuri de buldogi, în revistele umoristice.

Spumegă şi grohăie.

Cei doi îi întorc spatele. Serge a dus mâna după mijlocul Zoei, căutându-i capsele rochiei. Îşi ia seama şi, filotim, îi

zvârle un ziar lui Sofron… Aşa, are să-i treacă timpul mai uşor, ca unui client în sala de aşteptare a dentiştilor.

— Uitam, Serge! Dă-mi portţigaretul tău!

Serge întinde docil un portţigaret de piele, încăpător şi simplu cum se cuvine generaţiei sale sportive.

— Pfui, ce oroare! Banalitatea banalităţilor! M-am gândit la tine şi ţi-am adus altceva…

Zoe a trecut în cealaltă cameră şi revine cu portţigaretul de aur şi de email cu desen cubist.

— Voilŕ! Să dăm mâine să-ţi graveze în interior monograma…

Recunoscător, Serge o strânge în braţe, îi acoperă umerii cu sărutări, sânii.

Rochia s-a desprins din umeri şi cade.

— Hî! Hî-hî!

Spumegarea lui Sofron Vesbianu nu-i tulbură cu nimic. Sunt deprinşi cu prezenţa aceasta care le dă o inedită voluptate îmbrăţişărilor. O caută chiar.

— Ce-i, Budulache? Întrebă Serge, fără să întoarcă ochii.

— Hî! Hî-hî!

Glasul are alt sunet, ca niciodată.

— Ce dracu o fi având broscoiul? se minunează, în sfârşit, Serge.

Şi când se întoarce, vede într-adevăr că Sofron arată altă înfăţişare decât cea cunoscută. Un triumf în privire, o bucurie, lucind straniu şi monstruos, numai în ochi, cu restul figurii neclintit.

Dar privirea strigă această bucurie inumană şi neliniştitoare, cum ar începe să râdă orbitele unui craniu. Şi mâna sănătoasă bate pe genunchi ziarul.

— A înnebunit Budulache! spune, cu simplitate şi din nou cu indiferenţă, Serge. Să vedem ce-o fi descoperit atât de amuzant în gazetă?

Îi smulge gazeta şi citeşte acolo unde Sofron Vesbianu bătea cu degetul. Nu e nimic! O simplă ştire, la rubrica faptelor diverse:

O DESCOPERIRE LUGUBRĂ.

În fundătura Tăchiţă Mărculescu numărul 3 bis, poliţia a făcut aseară o descoperire lugubră. Proprietara casei, observând că unul din locatari nu a mai dat de două săptămâni nici un semn de viaţă şi văzând uşa închisă, a anunţat comisariatul circumscripţiei, întrucât din cameră venea un miros greu şi suspect. Subcomisarul N. Alexandrescu a procedat la deschiderea casei prin forţarea broaştei. Intrând apoi în cameră, a dat peste un spectacol oribil. Pe pat se afla cadavrul locatarului, îmbrăcat şi intrat în descompunere, cu părţi din figură şi din membrele superioare mâncate de şobolani. Procedându-se la identificarea cadavrului, s-a stabilit că mortul se numeşte Constantin Iliescu, fost rentier şi fost ofiţer în rezervă, căzut în ultima vreme în cel mai abject alcoolism. După toate probabilităţile, a sucombat în urma unui acces de delirium tremens. Neexistând nici o bănuială, parchetul a autorizat înmormântarea".

Serge dădu din umeri şi aruncă ziarul. Ce o fi găsit imbecilul amuzant în această istorie?

— Ce e? întrebă Zoe cu indiferenţă, după ce încă o dată s-a dus până la fereastră, pentru a vedea dacă cel de acolo n-a revenit şi neştiind că n-are să mai revină niciodată:

— Nimici O prostie! Se vede că Budulache s-a ramolit complet.

Apoi, cu braţul elastic şi puternic, Serge o cuprinse de mijloc şi o răsuci, astupându-i gura, ostenită şi rece, cu buzele.

Luminiţă, Oare cum s-ar putea să răspund sincer invitaţiei tale, fără să fiu cumva rău înţeleasă?

Mă îmbii să vin la tine şi să rămân până la completa însănătoşire. Îmi descrii chiar camera rezervată, uzând de toată şiretenia ta, pentru a mă ispiti cu slăbiciunile la care ştii că nu pot rezista prea mult. Mă asiguri că voi fi ca la mine acasă…

Dragă Luminiţă, de când eu nu mai am casă, nu este prima dară când mi se spune că în casa altuia m-aş putea simţi ca sub acoperişul mea.

Am încercat o dată, la sora mea, Emilia, unde era deja biata maman. N-aş repeta experienţa. Şi era doar o soră pe care o iubesc şi mă iubeşte, am crescut împreună, iar tu ştii că Emilia e cea mai blândă şi răbdătoare fiinţă de pe lume.

Dar ea are copii, alte griji, satisfacţiile ei sunt de altă natură. Îmi era penibil la masă să fiu tratată când ca invitată, când aşa, ca un fel de supraveghetoare a copiilor. Îmi dau seama că sunt rea acum, interpretând dragostea şi ospitalitatea lor meschin.

Imaginează-ţi însă, ce figură făceam, când bărbatul Emiliei îşi, aducea aminte, între două feluri de mâncare, să întrebe:

— Ei, Eleno, ce mai ştii de la Scarlat?

De la Scarlat nu ştiam nimic, fiindcă el scrie o dată la lună, şi atunci, câteva rânduri în fugă şi indiferente, ca o datorie achitată în silă.

Plecam ochii în farfurie.

Mâncarea îmi rămânea în gât. Îmi era teamă să nu observe copiii că am ochii uzi. Le simţeam privirile iscodindu-mă pe furiş, cu toată curiozitatea nemiloasă a copiilor.

Emilia încerca să schimbe vorba. Maman ofta. Şi atunci era un noroc pentru mine, dacă unul din copii săvârşea o necuviinţă, să merite o admonestare şi toată atenţia să se deplaseze de la mine. După aceea, seara, când copiii pregăteau lecţia, eternul refren:

— Du te să-ţi explice Elena! Ea are vreme... Eleno, te rog ascultă-l tu!

Era lucrul cel mai firesc, fiindcă bărbatul Emiliei venea obosit de la procesele lui, Emilia nu-şi vedea capul de grijile gospodăriei, pe când eu n-aveam altceva de făcut decât să mă mut de pe un pat pe altul, să citesc ori să cârpesc ciorapii copiilor. Vezi dar, dragă Luminiţa, că este destul să te simţi obligată faţă de cineva, chiar faţă de cea mai dragă

şi apropiată fiinţă, ca îndată să devii bănuitoare şi să ţi se pară că în cel mai inofensiv gest se ascunde o intenţie care să te bleseze.

Ţi-am povestit atâtea, ca să înţelegi de ce nu pot răspunde la invitaţia ta. Prietenia noastră, Luminiţo, să rămână aşa cum a fost, fără umbra unei urâţenii din acestea la care ne sileşte viaţa. Doreşti tu, oare, ca aflându-mă lângă tine, în casa ta, la masa ta, să fac fără să vreau, în fiecare moment, comparaţie între nefericirea mea şi poate să te invidiez? În noi stau ascunse atâtea sentimente de care ne-ar fi ruşine, dacă le-am scoate la iveală!

Am primit fotografiile. Sunt delicioase. Acum, când îţi scriu, le am pe masă, sub ochi, şi mă uit din când în când la dânşii. Mihai îţi seamănă leit, deşi, când privesc de aproape, văd că ochii nu sunt ai tăi. Sunt mai mari şi seamănă cu ochii bietului Mihai Vardaru. Iar Mimi e pur şi simplu încântătoare. Mă întreb cu cine seamănă? Cu tine nu, căci e blondă, şi nici cu bărbatul tău, pe care mi-l descria nu ştiu cine că e tot brun. Ce fericită eşti tu! Vezi, chiar de departe tot te invidiez! Ai un tovarăş de viaţă excelent, care te înţelege şi îţi dă toate mulţumirile, aşa că nu regreţi nimic din ce-ar fi putut fi şi n-a mai fost. Să uiţi şi poate să-ţi spui că e mai bine aşa. Ai doi copii, două minuni. Averea voastră n-a fost mult zdruncinată de expropriere. Ce aţi mai putea dori şi să nu se realizeze?

La începutul mariajului, doream şi eu să am un copil.

Poate mai disperat l-aş dori acum. Aş avea lângă cine mă strânge, cu toată setea mea de afecţie şi de sacrificiu care nu-i mai trebuie nimănui. Dar un copil ar fi o nenorocire cu viaţa mea actuală, să-l târâi de colo-colo, sub acoperişuri străine şi provizorii. Şi pe urmă, ce-ar fi să moştenească ceva din apucăturile lui Scarlat? Mai bine aşa!

Am întrerupt scrisoarea, fiindcă a venit medicul şi mi-a schimbat bandajul la picior.

Peste o săptămână mi-l prinde în ghips şi pe urmă voi fi obligată să stau aşa, nemişcată, cu faţa în sus, câteva luni,

poate un an. Am înţeles ce mă aşteaptă, deşi nu vor să-mi spună, ca să nu mă demoralizeze – zic ei – dar după câte am suferit, ce-ar mai putea oare să mă demoralizeze, Luminiţo?

Sanatoriul e curat şi liniştit. Toţi par a fi omenoşi. Am avut noroc că medicul l-a cunoscut pe papŕ, care i-a făcut odată servicii, când era tânăr şi îşi urma studiile. E un fecior de preot dintr-un sat de lângă moşia care a fost a noastră. Papŕ l-a ajutat să plece în străinătate şi acum medicul, care ştie de unde a ajuns aşa cum a ajuns, îşi plăteşte în felul lui, şi prin mine o datorie de recunoştinţă. Cum vezi, nici o faptă bună nu rămâne pierdută. Dar, ce-am ajuns oare, dragă Luminiţo, să dau prilej aproapelui să-şi plătească prin mine datoriile de recunoştinţă? Mi-a făcut condiţii de plată excepţionale şi, când se părea că pentru mine sunt totuşi şi acelea prea grele, m-am pomenit cu o scrisoare de la frate-meu, Todiriţă, care e inginer la o societate petroliferă din Câmpina, rugându-mă să-i fac neapărat plăcerea şi să las să aranjeze el toate chestiunile materiale. Se pare că inginerii de la societăţile petrolifere câştigă acum îndestul de bine, chiar când sunt atât de tineri şi începători, cum e dânsul. Însă ce dovadă de dragoste şi de suflet, din partea lui Todiriţă, pe care-l judecasem atât de sever! Îţi aminteşti că el a fost singurul care s-a opus cu toată energia mariajului meu şi multă vreme nici nu ne-am vorbit. Ce deosebire între el şi Camil! Căci n-aş putea spune acum, care dintre amândoi, Camil sau Scarlat, a provocat ruina noastră şi moartea lui papŕ, când a avut atacul după ce-au fost scoase casele în vânzare… Camil făcea datorii pe de o parte, Scarlat vindea pe de alta, şi se pare că se înţelegeau foarte bine. De altfel, şi acum, la Bucureşti, sunt nedespărţiţi în viaţa lor, pe care n-o pricep.

Mă gândeam, când au scos lucrurile din casă şi a venit rândul canapelei despre care îmi spunea Todirită să fiu bucuroasă dacă îmi va rămâne, ca să am pe ce plânge; mă gândeam câtă dreptate a avut şi cum numai el singur, un copil, a văzut ce n-am presimţit nici eu, nici papŕ ţi maman,

care oricum aveau mai multă experienţă. Iar când ne-am mutat, după moartea lui papŕ, într-adevăr pe canapeaua aceea, Luminiţa, mă ghemuiam, după ce adormea maman, să plâng, în fiecare seară. Scarlat, la Bucureşti, se amuza în vremea aceasta… Ştii cum s-a terminat aventura cu mutarea noastră la Bucu-reşti! Tu erai în străinătate, chiar în anul după încheierea păcii şi poate, dacă te-ai fi aflat la Bucureşti, mi-ai fi fost de multe ori o consolare. Încă nu-l cunoşteam bine. Credeam în el. Îi era aşa de uşor să se joace eu naivitatea mea de fată, care nu bănuia nimic din toate urâţeniile vieţii şi din netrebniciile oamenilor!

Când am sosit, am luat două camere la hotel. Spunea că e greu să găsim imediat, un apartament confortabil, să-l mobi-lăm, să găsim servitori etc. Am întrebat de casa lui, care spunea că e modestă, ca şi sfoara de moşie, de nu ştiu câte pogoane, cum povesteau de altfel că au toţi refugiaţii.

Mi-a răspuns echivoc. Credeam că o face din modestie. Numai când era prea târziu, am înţeles că n-are nici o casă şi nici o moşie, cel mult datorii meschine în dreapta şi-n stânga.

După o lună a sosit şi Camil. M-au târât la restaurante, la teatre, la plimbări. Aceasta la început. Pe urmă, mă lăsau singură la hotel, de cele mai multe ori mi se aducea masa sus. Ei spuneau că au afaceri, nu le ajunge timpul etc. Cu rândul plecau când unul, când altul, la Roman.

Eu, naivă, credeam în ocupaţiile lor serioase şi mă bucuram că i-a venit şi lui Camil mintea la loc, să se ocupe de ceva mai grav decât timpul şi banii pierduţi la club. Într-o jumătate de an, amândoi îl făcuseră pe papŕ să iscălească atâtea poliţe, sub cuvânt că au găsit plasament în nişte întreprinderi imaginare cu beneficii fabuloase, încât nu mai voia nimeni să-i dea un ban pe semnătură. Pe urmă, au început notele la hotel în întârziere, portarul purtându-se obraznic. Ne-am redus la o cameră. Ne-am mutat la un etaj mai sus, pe urmă la altul. Scarlat uita de mine. De multe ori sunam să-mi aducă un ceai cu corn, acesta era dejunul meu.

M-am trezit cu bilete de la femei, îl căutau, îi făceau reproşuri. În sfârşit, n-am să-ţi povestesc aci toată mizeria şi umilinţa pe care mi le-a rezervat cu atâta cruzime viaţa şi mă mir cum le-am suportat! După o scenă, m-am urcat în tren, să văd la Roman ce se întâmpla. Aci altă dezolare! Papŕ începuse să înţeleagă în ce fel de afaceri sunt plasamentele lui Scarlat şi Camil.

N-am vrut să mă mai întorc. Scarlat mi se pare că atât aştepta. Fiindcă nu mai avea ce stoarce nici el, nici Camil, ne-au lăsat să ne descurcăm noi. Până ce exproprierea ne-a dat ultima lovitură. Papŕ n-a vrut să-şi salveze nimic, deşi ar fi putut să găsească o formă să-şi pună moşia pe numele tuturor, în fine, nu mă pricep ce chiţibuşuri avocăţeşti propu-nea bărbatul Emiliei, magistratul. Când a fost silit să lichideze, pierdea şi casa bătrânească. Bietul papŕ n-a asistat la această vânzare. Dumnezeu l-a cruţat şi l-am găsit într-o seară rece, în birou, cu un volum de Montaigne deschis înainte.

Îţi imaginezi, pe urmă, dragă Luminiţo, viaţa mea într-un oraş de provincie, după ce eşti ruinată şi te privesc toţi curios ori indiferent, sau, mai rău, te compătimesc.

Mă simţeam vinovată faţă de toţi ai mei, fiindcă eu fusesem cauza acestei catastrofe şi dădusem un atât de bun tovarăş lui Camil.

Când treceam pe lângă casa noastră, mi se strângea inima. A luat-o un evreu, proprietarul unei fabrici de piele. Vedeam copiii străini jucându-se în grădina noastră. Lumina aprinsă în camera lui maman, la biroul lui papŕ. Mă întrebam ce e acuma în camera mea. Nu ne-a cruţat de nici o amărăciune viaţa, dragă Luminiţo. Mă întorceam cu maman de la cimitir. Se ducea să pună flori pe mormântul lui papŕ. Ţi cum se re-zema în braţul meu, o simţeam slabă şi împuţinată, iar eu abia îmi stăpâncam lacrimile şi întorceam ochii să nu mi-i surprindă.

— Nu pe aci, Eleno!

Înţelegeam. Voia să ocolim pe altă stradă, ca să nu dea pe la casa care a fost a noastră, unde se jucau copiii pistruiaţi şi roşcaţi.

A luat-o Emilia la dânsa. O cheamă acum Todiriţă la el. Spune că e singur şi că are o locuinţă admirabilă şi prea largă, cu care n-are ce face. Dar ce soartă, Luminiţo, când ţi-e tot părul alb, după ce-ai fost deprinsă să trăieşti din belşug şi în linişte, să te ţină copiii! Oricât te-ar iubi, ei îşi fac viaţa lor, şi tu eşti acolo străină, mosafir. Mă uitam în ochii lui maman. Se sfia să facă observaţie unui copil, să dorească ceva. Când sfârşeau toţi, se închidea în camera ei, cea mai retrasă, un fel de chilioară lângă cămară, şi vedeam pe sub prag, până târziu lumina aprinsă. Ce făcea? De ce nu dormea? Ce gândea acolo singură? Şi mai găsea încă, Luminiţo, putere şi nu ştiu de unde, bunătate, să mă consoleze pe mine. Biete degetele ei slabe netezindu-mi bărbia şi glasul acela înecat, cu care îmi spunea numai atât:

— Ce e, fetiţo? Ce e, fetiţo? Plângeam amândouă. Ne ascundeam şi, dacă ne surprindea cineva, ne simţeam umilite, parcă am fi săvârşit un lucru urât.

Ce lungă scrisoare! Mă tem că are să se plimbe pe masa ta multă vreme, până vei avea curajul să o citeşti. Dar pentru mine e o uşurare să-mi povestesc, în sfârşit, cuiva tristeţile. Şi cine alt decât tine, cine le-ar putea înţelege şi simţi?

Acum mă văd aci. Singură, în celula aceasta cu miros de farmacie, cu patul alb de fier, cu măsuţa pătrată, plecată pe hârtie şi scriindu-ţi. Parcă e undeva, îndepărtată şi ştearsă, numai o umbră din mine.

Alţii şi-au refăcut viaţa. Dar eu ce mai aştept de la ziua de mâine sau de la cea de peste un an? Îmi scrii că eşti mulţumită, copiii voinici şi cuminţi. Încă o dală spun că pentru tine a fost mai bine aşa cum a fost, Luminiţo. Scrie-mi. Dai nu fi zgârcită. Are să mi se pară că îţi aud glasul, cum îl ascultam altădată, când ne prindea ceasul târziu în dormitorul pensionului, după miezul nopţii.

Te îmbrăţişez, Elena.

P. S.

— Au trecut pe la mine Cora şi Ralu Vardaru, îndată ce au aflat, nu ştiu de unde, că sunt aci. Altele pe care nu le-a cruţat viaţa. Par acum două bătrânele, în hainele negre. Nu se despart şi vorbesc de Mihai, ca şi cum ar fi încă undeva plecat, copil cum îl ştiau, şi de unde are să se întoarcă. A trecut şi Măgduţa Dobreanu, acum Magda maior Ionaşcu. E foarte drăguţă, abia s-a schimbat, n-ai crede că are o fetiţă exact ca ea: aceeaşi gură cât un nasture, aceiaşi ochi cu genele frizate. A făcut un mariaj potrivit. Maiorul Ionaşcu e nepotul lui Vardalŕ, ministrul nostru la Praga, cu legături în toate fa-miliile bune de aci. Se pare că va fi trimis, la Praga ori la Roma, ataşat militar. Se iubesc. Despre Mihai nici o urmă de amintire. Bietul Mihai!

EPILOG.

LÂNGĂ LACUL NEGRU, ASFALTIT.

În iaena anului 1925, Radu Comşa simţi un junghi în gratiile coastelor, în semnul rănii de multă vreme uitat.

Durerea stărui o săptămână, răscolită fără pricină, pe urmă, tot fără pricină, se potoli. Nu mai gândea la ea, când umezeala primăverii o stârni din nou, încleştându-i dureros şi încheieturile genunchilor.

— Nu e nimic prea grav! vorbi medicul zgâriind cu tocul automat o reţetă cu ieroglife indescifrabile. Urmezi aceasta şi în două veri de Techirghiol, cu băi de soare, eşti voios ca un fante…

Ridică ochii la cicatricea din obrazul pacientului şi îşi dădu seama că gluma cu „fantele” n-a fost la locul ei.

Rectifică, trecând de la familiaritatea glumeaţă cu care-şi trata întotdeauna clienţii, la tonul profesional:

— O cură de doi-trei ani la Techirghiol… Deocamdată trei linguri de poţiune pe zi! Evită în special umezeala. Altfel te aşteaptă o endocardită…

Arătând spre cicatrice:

— De ce nu încerci o grefă? Treci într-o zi pe la Juvara! El, cu plastica lui, te mulează din nou!

Medicul îl împinse politicos, dar grăbit spre uşă, fiindcă în anticameră aşteptau mulţi.

Radu Comşa predă reţeta la cel dintâi farmacist, care descifră ieroglifele cu o uşurinţă miraculoasă, sorbi conştiincios trei linguri de poţiune pe zi, se feri de umezeală; durerea dispăru.

La începutul lui iulie, îşi făcu socoteala economiilor. Erau puţine. Gazetele anunţau că în staţiunile balneare e o scumpete de jaf; se hotărî să se ducă în Moldova la odihnă, la una din mânăstirile Neamţului, unde auzise că locurile sunt pitoreşti, viaţa ieftină şi are să găsească cea mai desăvârşită linişte.

Alese mânăstirea Agapia. Nu mai fusese niciodată.

Mânăstirea îi plăcu, în valea îngustă, împresurată de păduri cu bradul coborând până în zăplazul ogrăzilor; casele albe, cu cerdac bătrânesc; florile de bună-dimineaţa, întinse pe sfori până în streaşinile de şindrilă. Aduse un geamantan de cărţi. Maica de gazdă păşea în vârful picioarelor; clopotele şi bătaia măruntă a toacei adânceau tăcerea.

Radu Comşa respiră într-un început de împăcare cu viaţa.

În sfârşit, găsea astâmpăr; pustiul de aci îl lăsa numai cu el. După câteva zile, nimeni din tineretul voios de pe valea pârăului nu mai purtă decât o relativă grijă domnului cu semnul urât din obraz care pornea de dimineaţă în pădure, dincolo de stânci, pe potecile cele mai neumblate, cu o carte subsuoară.

O fată, zburlită, cu ochii drăcoşi şi cu veselia celebră pe pajiştea unde se juca crochet, îl botează domnul Morocănilă.

— A trecut domnul Morocănilă la cruce! Se întoarce domnul Morocănilă de la stânci! Să ne pregătim, fetelor, de masă… Înseamnă că e ora douăsprezece şi jumătate!

Radu Comşa trecea şi se întorcea cu plămânii purificaţi de balsamul răşinii, cu o odihnă împrospătată în trup şi în suflet, fără să ştie că e domnul Morocănilă şi cronometrul vilegiaturiştilor.

Dar după o săptămână purceseră ploile. Mărunte şi mucede, de cincisprezece ori pe zi.

Scama norilor atârna de vârful brazilor. Soarele încerca să străbată o jumătate de ceas, se îneca în neguri, ostenit. Pajiştea de crochet rămase pustie. Maicile treceau gheboşate sub umbrele la vecernie. Câinii treceau pe lângă garduri cu blana leoarcă, privind cerşitor la oameni.

Se lăsa frig, un frig ud, care pătrundea în oase. Îşi luase numai haine de vară. Se muta de pe un pat pe altul, zgribulit, cu pardesiul între umeri, ca un moşneag în care a intrat îngheţul morţii.

— Aşa-i Agapia noastră! tângui cuvioasa Velasia, cu mâna osoasă, ca moaştele, la gura cu buze subţiri, aducându-i ceaşca cu lapte fierbinte.

Aşeza tablaua verde cu doi trandafiri bizari pictaţi pe fund, unul albastru şi altul violet.

— Aşa-i Agapia… Când începe să ploaie, putrezesc şi pietrele! Până acum trăgeam clopotele şi făceam rugăciuni să ne milostivească Domnul cu oleacă de ploaie; acum ne rugăm să o oprească… Mosafirii de la maica Epraxia măcar mai bat cărţile! Mata stai numai singur, eşti mai schimnic decât noi…

Înlr-o dimineaţă, Radu Comşa nu se mai putu ridica din pat.

Junghiul îşi înfipse cârligul în coaste; genunchii trosneau, când încerca să-i mişte. Rămase două zile cu plapuma roşie până în bărbie, cu faţa în sus, privind ţintă la icoanele afumate din perete, încununate cu şiraguri de mărgele şi flori de celuloid.

Pe fereastra strâmtă, lumina pătrundea vânătă şi tristă. Noaptea fâlfăia vântul pe lângă pereţi, ca o pasăre cu aripi prea grele.

Maica Velasia scoase borcanele cu dulceţuri din sobă şi de deasupra caierele de lână; făcu focul.

În mijlocul verii, avu senzaţia de iarnă, cu trosnetul lemnelor şi cu flacără jucând dilatată pe pereţi.

A treia zi chemă un medic.

Doctorul Mazâlu, de douăzeci şi cinci de ani la fiecare început de iunie, debarca aici dintr-un landou vast şi prăfuit, cu o familie numeroasă de copii, nepoţi, nepoate, slugi, căţei şi pisici, ca să îmbarce în acelaşi landou prăfuit şi vast copiii, nepoatele, slugile, căţeii şi pisicile, abia la sfârşitul lui august.

Cunoştea toate maicile cu specialităţile lor, după cum le cunoştea metehnele; de aceea păru că a venit să se intereseze mai mult de un anume şerbet al cuvioasei Velasia, decât de bolnavul din pat.

După ce înfipse o linguriţă zdravănă în şerbetul de toporaşi şi bău două pahare brumate de apă – „unde se mai găseşte apa de la Agapia?" – plescăi din limbă, ştergându-şi mustăţile stufoase, îl pipăi pe Radu Comşa, îl ciocăni, îl ascultă, îi puse termometrul, subţire şi rece, sub braţ.

Se ridică cu un suspin, fiindcă era gras şi se pleca anevoie, îşi strânse termometrul în tocul de nichel.

— Dumneata ai nevoie de Techirghiol şi de soare! Agapia nu-i o afacere!

Pe urmă, cerând parcă scuze în numele Agapiei:

— Foarte bun aerul aici! Eu, de douăzeci şi cinci de ani vin… Linişte, pădurea colea! Loc ideal pentru odihnă. Dar nu face pentru dumneata! Doctoria dumitale e salicilatul, soarele şi nămolul, nu ploaia… De-acum, dacă a început să ploaie, o ţine o lună. Ai văzut pe Ciungi? Este un munte aci, care se cheamă Ciungi. Acela-i barometrul local! Când e negură pe Ciungi, slabă nădejde să vedem soarele îndată…

Se opri ca să cerceteze, pentru a cine ştie câta oară, cu mâinile la spate, o icoană din părete.

Îşi puse ochelarii şi, după ce-o examină amănunţit, declară cu o vădită satisfacţie de cunoscător:

— Aista-i lucru vechi… O are maica de la Raluca Sturzoaia! Icoană rară şi scumpă, de la Sfântu Munte.

Îşi aduse iar aminte de bolnav:

— Trimitem să ne facă o reţetă la Târgu Neamţ. În câteva zile ai scăpat de criză… Cum te poţi mişca din pat, nu mai sta o zi! Puşcă la Paşcani şi de acolo ia trenul direct la Techirghiol… Acela-i locul tămăduirii!

Se aşează la masă şi scrise reţeta pe o foaie de carnet:

— Sunt sigur că nu cunoşti pe nimeni… Ştiu că acum vii întâia dată. Noi de aici cunoaştem pe fiecare când vine şi când pleacă… Laşi, aşadar, s-o trimit tot eu la târg; eu aici sunt ca la mine acasă! Mă cunoaşte toată mânăstirea, de la cuvioasa stareţă până la cel din urmă vătav…

Mai cercetă o scoarţă bătută în părete:

— Aista-i un lucru nou! Constată, fiindcă ştia cu de-amănuntul zestrea fiecărei maici. Un lucru teribil! N-am văzut nici la maica Filoftia aşa lucru fain…

Le plecare, nu vru să primească onorariul:

— Mă ofensezi, domnule Comşa! Aici suntem toţi ca într-o familie… Îmi pare rău că trebuie să pleci. Altfel ai fi văzut ce fel de oameni suntem noi, ceştia care venim la Agapia… O familie care se împărţeşte tot anul în ţară şi vara se adună să-şi repare puterile… Mai o excursie, mai un pocheraş ori un maus; tineretul mai flirtează, se mai pune la cale un mariaj – aici mi-am măritat două fete – mai sunt oleacă de nopţi cu lună!

Doctorul Mazâlu îşi puse la uşă galoşii şi, pregătindu-se să deschidă umbrela, se întoarse din prag:

— Ne-am înţeles, va să zică? Techirghiol, nămol şi soare!

Apoi se întoarse către maica Velasia, cea cu nasul încovrigat şi buzele tăiate subţire cu briciul în pielea de pergament:

— Te ruga nevastă-mea, măicuţă, pentru nişte şerbet… Trei oca de trandafiri!

După o săptămână, Radu Comşa era la Movila. Îi părea rău după liniştea de la Agapia, care făgăduia să fie atât de deplină, cu toate ameninţările indiscreţilor despre care vorbise doctorul Mazâlu.

Făcuse popas la Bucureşti o zi, pentru a căuta bani: economiile lui n-ajungeau. Se împrumută. Dintr-o parte două mii, dintr-o parte trei mii, din altă parte cinci mii; era deprins acum. Se bucură că a găsit o cameră la o vilă nouă de la periferia terenurilor. Era într-adevăr cu păreţii subţiri de se auzea tuşind vecinul, dar era ieftină. Descoperi şi un restaurant modest.

Bucuriile lui erau acum mediocre şi vulgare. Îşi îngăduise însă un lux: cumpărase un şezlong pe care îl lăsase pe plajă, jos, la „Turci”.

După nouă ani, locurile nu mai erau de recunoscut.

În peisajul prăfos, crescuseră, cu spontaneitatea ciupercilor veninoase, nenumărate vile cu acoperişul de ţiglă roşie. Era o forfotă de iarmaroc în bărăcile de la şosea, cu miros de carne de oaie. Automobilele şi autobuzele se vânturau în vârtejuri din care oamenii ieşeau ninşi pe umeri şi pe gene, ca dintr-o moară. Frunzele salcâmilor atârnau moarte sub stratul de colb. Copacii păreau mineralizaţi. Arşiţa juca apa morţilor peste câmpuri cu vegetaţia aridă, spinoasă, sfârlogită, de stepă.

La marginea terenurilor parcelate, sub scheletul schele-lor se ridicau alte clădiri, cu o înfrigurare de colonişti tăbărâţi, într-o singură noapte, într-o Californie unde s-a descoperit o mină plină de fabuloase făgăduinţi.

Dar marea, îndată ce te apropiai de ţărm, făcea toate acestea uitate şi iertate, consolând de dezolarea pe care o aduseseră oamenii. Acolo se soreau copii cu pieliţa arămie, hohotea altfel de lume; voioasă, îndestulată şi gureşă.

Radu Comşa află ceea ce nu mai observase de multă vreme. Că hainele lui sunt demodate, sărace, scurte şi strâmbe; cu pete scoase la iveală de praful neogoit din aer; cu marginea cusăturilor roasă.

Cumpără benzină şi le curăţi singur, o după-amiază întreagă. Când ieşi, hainele erau curate; dar el mirosea ca un şofer în permisie.

Pe terasa cazinoului, la şapte, când de pe faleză marea se vede schimbându-şi culorile de sidef albastru şi vioriu, el îşi caută un loc la o masă de la margine.

Chelnerul abia răspunse la chemare; îi trânti dinainte ceaşca de cafea şi paharul de sirop, ca o datorie împlinită în silă. Cafeaua era slabă, prea dulce şi rece; siropul cald. Terasa însă lărmuia de lume; în sala cazinoului urla jazbandul.

În faţa lui Radu Comşa se afla, la o masă, o doamnă cu părul oxigenat şi doi domni. Unul cu părul lins, cu înfăţişare sportivă, tânăr de tot, în pantaloni de flanelă şi cămaşă de mătase gălbuie; celălalt mai în vârstă, tot corect, cu figura osoasă, cu nările subţiri, mustăţile rase, fruntea înaltă; frumuseţe bărbătească după care întorc femeile ochii pe stradă, dar cu mâneca dreaptă goală, de la umăr.

Fără să vrea, Comşa fu silit să-i vadă şi să-i asculte.

Doamna deschise poşeta, îşi pudră nasul, îşi roşi buzele. Făcu un semn din sprincenele subţiri, arcuite, către cel mai tânăr:

— Domnule Pastion, ultimul! Emil, te rog păzeşte-l tu pe Piki şi, dacă-i aduce laptele, ai grijă… Vezi să nu fie fierbinte, suflă-i tu… Piki, stai mumos la tăticu!

Domnul fără mânecă luă resemnat pe genunchi, cu mâna sănătoasă, căţelul alb, creţ, mătăsos şi mic cât un pumn, cu zurgălău de metal galben la gât.

— Mumos, Piki! îl strânse doamna de bot înduioşată de despărţire. Are să-i dea tăticu păpică, pe urmă tutu are să facă dodo cu nunu…

Se întoarse, răsucindu-se pe tălpile moi ale pantofilor fără tocuri.

— Haidem, domnule Pastion!

Piki îşi linse cu limba roşie botul şi privi lăcrimos la nunu, care pleacă să danseze cu domnul Pastion.

Domnul lăsat singur, desigur soţul, rămase eu mâna sănătoasă pe spinarea căţelului, privi cu ochi gânditori în nemărginirea albastră şi calmă. Fu o părere sau adevăr?

Dar Comşa văzu pe figura omului coborând o umbră de mâhnire ascunsă, o tresărire îndată biruită.

Avea la butonieră semnul roşu, ca o picătură de sânge închegat: „Mihai Viteazul”. Dar cine mai lua seama acum la aceasta, ce însemnătate avea o bucăţică de cârpă?

Ochii lor se întâlniră o clipă, se încrucişară cântărind stăruitor infirmitatea celuilalt. Apoi, cu pudoare priviră în altă parte, fiecare amintindu-şi ceva uitat, neştiut de nimeni din toţi de aici; ceasul când unul şi-a lăsat acolo mâna; celuilalt, schijele i-au sfâşiat obrazul şi coastele. Ochii reveniră căutându-se, grei, cu un imperceptibil semn de înţelegere, ca între doi complici care nu trebuie să pară că se ştiu. Pe urmă, priviră la tremurul luminos al mării, uşor ca o albastră eşarfă.

Chelnerul aduse serviciul de cafea cu lapte, feliile de cozonac.

Piki se mişcă plin de neastâmpăr; sări pe masă, îşi scu-tură zurgălăul, dând nerăbdător din coadă. Domnul fără mână turnă laptele, suflă să se răcească, prepară pateul pentru căţel.

Cu mâna liberă, îl hrăni din linguriţă, îl şterse pe urmă la bot cu batista lui de la piept.

Apoi Piki mai voia altceva.

Domnul îi prinse cureluşa în cârligul zgardei, se depărtă cu el dincolo de marginea terasei, lângă un copac, aşteptând… Piki mirosi întâi, mirosi după; scurmă cu precauţie de igienă atavică ţărâna, cu labele de dindărăt şi pe urmă cu cele dinainte.

Domnul cu insigna lui „Mihai Viteazul” şi cu mâneca dreaptă spânzurând se întoarse la loc după această îndeletnicire a timpurilor de pace; îl urcă pe genunchi. Când întâlni iarăşi privirea lui Radu Comşa, ochii îşi cereau iertare: „Înţelege! Viaţa e altceva! E aceasta! Crezi că eu n-am nevoie să mă stăpânesc ca să nu-l înşfac de ceafă şi să-l arunc peste râpă, în mare?”

Aprinse o ţigară, cu o brichetă special patentată după război pentru infirmii cu o singură mâna. Fuma cu gândul în altă parte.

Piki, supărat de fum, strâmbă din nas, îşi mută în altă parte capul. Domnul făcu vint cu mâna să risipească mirosul, ca unei persoane foarte delicate ce era.

„Peste ce necunoscută şi resemnată suferinţă am dat oare?” se întrebă Radu Comşa, urmărindu-i cu simpatie privirea care căuta goală pe linia curbă a zării. Dar un presentiment îl făcu îndată să întoarcă ochii: i se păru că pe alee, spre hotel, a trecut Luminiţa; s-a întors o clipă şi a trecut… Numai o părere… Ceafa cu pieliţa brună, mersul acelaşi, doar trupul mai plin, de femeie. Dar a fost numai o părere! Când se răsuci în loc, surprinse privirea domnului invalid asupra lui… Amândoi avură un sentiment de jenă. Se spionau, ca să vadă care mai poate descoperi ceva de invidiat la celălalt.

Doamna cu părul oxigenat şi cu trupul şerpuitor liber în haina străvezie se ivi urmată de tânărul cu părul lins, care călca elastic în pantofii cu talpă de azbest, tamponându-şi fruntea cu batista. Imediat doamna apucă gentuliţa, scoase oglinda şi puful, repară ravagiile năduşelii şi ale dansului. Numai după ce sfârşi, îşi aduse aminte de Piki, care scâncea nerăbdător.

Ridică obrazul renovat, frumos, dar vulgar.

— Ce e, Piki, Pikiki? Vrea Pikiki să vină la nunu? A mâncat mumos tutu şi n-a fost lacom să capete bobo? Aide, Pikişor, acum, la nunu!

Pikişor, care mâncase mumos, nu fusese lacom să capete bobo şi făcuse chiar caca, se căţără alintat în braţele lui nunu.

Domnul îşi şterse cu unica mână perii de pe genunchi. Celălalt, tânăr, respira cald în sânii doamnei oxigenate, sub cuvânt că îl dezmiardă pe Piki.

Căţelul îl linse pe mână, recunoscător.

Soţul îi învălui pe tustrei într-o privire rea, numai de-o clipă; dar care, învestită cu o ucigaşă putere, ar fi fost de ajuns ca să-i pietrifice laolaltă; grup al celei din urmă mizerii conjugale.

— Uite cum te iubeşte pe dumneata, domnule Pastion! Se bucură doamna oxigenată, ferindu-şi capul când vorbea, fiindcă Pikiki se înălţase pe pieptul ei, cu o labă între sâni şi voia să o lingă pe buze. Simte îndată cine îl adoră! Pe Emil nu-l poate suferi. Sunt sigură că Emil îl maltratează, când lipsesc eu… S-a făcut un sălbatic Emil: un ipohondru! Când ne-am luat, numai un an înainte de război, cine mai dansa ca el? Cine mai conducea maşina ca el? Cine mai juca tenis ca el? Acum abia l-am scos de la ţară, să mai vedem şi noi lumea…

— Nu dansaţi? Nu înţeleg de ce, dacă v-a plăcut! se miră domnul Pastion, aşezându-şi, cu un zâmbet amabil, cravata de mătasă, deranjată.

Coborî ochii la mâna absentă a celuilalt, şi după o ezi-tare:

— Se dansează foarte bine şi numai cu o…

— Se dansează foarte bine şi numai cu o mână, domnule Pastion! vorbi soţul. Ştiu! Se dansează şi fără cap. Numai cu picioarele… Dar pe vremea mea, iubite domnule Pastion, dansul era altceva decât mizeria de acum şi de aceea îmi plăcea sălbatic, ca toată viaţa. Era dansul atunci un ritm, o exaltare, o armonie a gesturilor, o plăcere. Se vedea pe figuri graţia… Acum, ce se poate vedea într-un dancing? Ce te pasionează pe dumneata şi pe Mary? Pe o pistă, câteva perechi automate, cu figuri ţapene de lemn, învârtindu-se, agitându-se, lunecând şi desfăcându-şi picioarele cu o indiferenţă invers proporţională cu urletele desperate ale muzicii acesteia de negri… Nici nu se uită unul la altul! Parcă sunt condamnaţi să danseze, nu dansează de plăcere… Îndeplinesc un ritm monoton. C'est une danse morne, ca toate plăcerile de după război…

— Acum vezi şi dumneata, domnule Pastion, ce idei preistorice are! Nu-i mai place nimic! Are dreptate Pikişor

să nu-l mai poată suferi!

Piki, auzindu-şi numele, dădu vesel din coada bârligată şi, profitând de neatenţia lui nunu, îi şterse o limbă pe buze.

Domnul fără mână privi peste ape, cu tot dezgustul rămas din drojdia tainei a şasea.

Tânărul sportiv, vrând să câştige bunăvoinţa soţului, întrebă cu politicoasă solicitudine, schimbând vorba:

— Vă fac bine băile? Vă simţiţi altfel, după…

— Dumneata crezi că aştept acum să-mi crească mâna? întrebă retezat domnul cu semnul lui „Mihai Viteazul”.

Tânărul cu părul lins, convingându-se definitiv că soţul n-are conversaţie, renunţă la orice obligaţie de politeţă şi se aplecă să respire căldura din sânii doamnei oxigenate, sub cuvânt că-l mângâie pe Piki.

Jazul încetase; orchestra începuse.

Glasurile se domoliră, fiindcă şi cei mai deşerţi îşi simţeau privirea chemată de odihnitoarea măreţie a apelor. Marea albastră prindea în culorile asfinţitului irizaţii viorii.

Departe, un vapor alb se întorcea dinspre Constantino-pol, Asia Mică, Egipt. Mulţimea, în subţiri veşminte multicolore, după o zi de arşiţă, aspira briza amărie, îndopându-se cu lichide răcoritoare, cu mulţumirea că se află acolo, privilegiaţi cu toate grijile uitate, să asculte viorile unei orchestre, cu marea, sclavă întinsă la picioare.

Din capătul potecii de sub faleză, urcă inoportun în mijlocul acestei desfătări balneare un posomorât convoi.

O colonie de orfane de război, în hainele lor cenuşii.

Înşirate, patru câte patru, copilele cu obrajii pământii păşeau ruşinate printre atât de voioşi şi superbi spectatori. Aveau uniforme vărgate, gri cu alb şi cu negru, dând la un loc vânătul dureros al hainelor de temniţă. Gâturile diforme în bandajele murdare, cicatricele care boţiseră carnea sluţeau o biată umanitate stâlcită în mugur de suferinţă şi de urî-ţenie.

Toţi întoarseră ochii de la copilele desfigurate de boală, privind peste capete sau căutându-şi de lucru în pahare şi

farfurii.

Cele din urmă se târau în cârji, rezemate de altele; făceau salturi de animale care şi-au pierdut un picior în capcane. O supraveghetoare păstra ordinea. Nu era nevoie. Orfelinele erau strânse în mizeria lor şi mute.

Orchestra se oprise, fără să ştie nimeni de ce.

Când fură departe, în norul de colb stârnit de picioarele slabe şi şchioape, asfinţitul vărsa o lumină sanghinolentă de abces.

Apoi viorile continuară, iar oamenii vorbiră mai tare, eliberaţi.

— Ar trebui să le interzică trecerea pe aici… Îţi strică pofta de mâncare! Declară dezgustat tânărul în cămaşă de mătase.

— Aţi văzut cum se agita Piki? Abia l-am putut ţine! Aşa e tutu, nu poate suferi săracii… E în război cu democraţia, Pikiki!

Piki linse pudra de pe nasul stăpânei, privind-o în extaz, cu ochii lăcrimoşi.

Domnul fără mână mătură cu unica palmă, apăsat, de pe masă, fărâmituri nevăzute.

Radu Comşa plăti şi se ridică.

Merse să mănânce la birtul cu grătar şi ţambalagii, pe malul lacului, unde se amestecă mirosul grăsimii de berbec sfârâită cu duhoarea clocită a nămolului.

A doua zi, vlăguit de baia fierbinte, rătăcea pe ţărmul mării călcând pe linia îngustă unde nisipul ud de valuri e tare şi elastic ca guma sub paşi.

Culese câteva scoici, cu plăcerea simplă de om sărac, care se mulţumeşte numai cu ce-i aruncă valurile.

Hainele lui albastre făceau urât. Aici şi, mai urât, ghetele negre, cu tocuri scufundându-se în nisip. Căută un loc mai îndepărtat, dincolo de cel din urmă grup întins să se sorească. Nu ridicase ochii când trecu pe lângă acest grup, cu privirea în pământ. Îi înălţă când un copil, fugind, se izbi peste el, se împiedică şi căzu…

Îl ajută să se ridice: un băieţel de patru ani, aproape gol, cu o cingătoare de mătase neagră la mijloc, cu părul negru în cârlionţi. Copilul râse scuturându-şi palmele de nisip şi, cuminte, ceru pardon. Văzu că domnul care-l ridicase avea un pumn de scoici culese; se uită lung la ele, cu lăcomie în ochi.

Radu i le dărui, aşa cum dăruieşte un om sărac o plăcere care nu l-a costat nimic.

Copilul întinse mâna. O opri la mijlocul drumului.

— Ia-le, micuţule!

— Nu pot! N-am voie să primesc nimic… de la nimeni! ridică băieţelul ochii frumoşi şi mari.

— Mihai! chemă un glas care-i opri lui Radu Comşa bătăile inimii în piept.

Copilul fugi la chemare:

— Aici sunt, maman!

Atât văzu Radu Comşa: pe Luminiţa, goală în tricoul de baie, cu obrazul ei arămiu luminat de albul dinţilor într-un râs; o fetiţă alături, vânturând nisipul cu o găleată, şi celălalt copil, care se numea Mihai – desigur, în amintirea lui Mihai Vardaru – alergând spre ea cu pasul întins.

Luminiţa se opri din râs. Îl recunoscu. Îi fu ruşine că o vede aşa, aproape goală; acesta, cel dintâi gând. Pe urmă…

Când Luminiţa fu învelită în mantaua spongioasă, Radu Comşa era departe, cu capul în pământ, călcând pe marginea ţărmului unde nisipul ud e elastic şi neted, şi nu se deschide să înghită.

— M-a ridicat de jos şi mi-a dat scoici! lămuri Mihai. E un domn bun…

— Mie nu mi-a dat, e un domn lău! protestă fetiţa, cu îndoita ei logică, de femeie şi de copil.

— Ţi le dau pe toate, Mimi! Uite… Ia-le, Mimi! îndemnă cu generozitate Mihai, ajutând-o să le culeagă de jos.

Aşa fură încă o dată dăruite scoicile culese de Radu Comşa.

Luminiţa rămase în genunchi, cu mâinile înfipte în nisip.

În privirea ei neclintită, copilul crezu că citeşte încruntarea unei mustrări. Se apropie, acăţându-i-se de gât, frecându-şi linguşit obrazul cu pieliţa fină de obrazul Luminiţei.

— Maman, zău că nu sunt vinovat! N-am cerut…

— Ce? nu înţelegea Luminiţa.

— N-am cerut scoicile! Mi le-a dat, singur, domnul ăla cu bubă în obraz… Mata ştii că eu nu cer niciodată… Poate să spună şi miss!

Dar de ce ne strânge aşa maman? De ce-i strânge Luminiţa alături, acolo, în genunchi, unul de o parte şi altul de alta? Îi strânge cu capetele lor la piept, unde se amestecă buclele bălane ale lui Mimi cu cârlionţii negri ai lui Mihai. Ca şi cum i-ar apăra de ameninţarea unei priviri rele, aşa îi strânge… Şi de ce, pe urmă, îi răstoarnă pe nisip şi îi rostogoleşte cu o nevoie nervoasă de a face ceva, de a muşca din mâinile lor moi, numai să-alunge orice gând, oricare?

— Mamă, ce veselă eşti mata astăzi!

— Maman, ce veselă eşti mata astăzi! repetă şi Mimi, ridicând lopata şi aruncând, în suprem entuziasm, o jerbă de nisip.

Radu Comşa e departe de tot. Abia se vede pe o stâncă înaintată în apă, gheboşat pe piatră, confundat cu piatra.

După-amiază cerul s-a acoperit. Marea e gri-verzuie şi rece privirii, ca o placă de zinc, iarna, în ger.

Radu Comşa, întins pe scaunul de pânză, de două ceasuri citeşte. Întoarce foile şi gândul îl fură. Marea îi cheamă ochii la posomorala ei opacă şi moartă, ca o altă mare decât aceea de dimineaţă, devastată.

Din când în când, ia de la capăt pagina din urmă; numai a văzut cuvintele, nu le-a citit.

La dreapta, lângă baraca turcilor, câteva bărci şi-au înfipt în ţărm boturile negre; cadavre de gigante cetacee. Mirosul de alge stagnează; nu-i măturat de nici o suflare. Pescăruşii

zboară deasupra capului, ca mecanice păsări de lemn vopsite cu lac alb.

În văzduh pluteşte greu presimţirea unei furtuni, dar care are să se descarce târziu, peste două sau trei zile. Vântul a căzut. Norii, pe cer, imobili; valurile abia se clatină uleioase.

„Toutes les douleurs ne nous grandissent pas, ne nous augmentent pas. Il y en a de stériles, de desséchantes, d'inavuables. Celles-lŕ ne sont que misčre et qu'appauvrissement…”

Radu Comşa întoarce foaia; ochii fug peste rândurile negre.

Acolo fâlfâie spre linia sură a zării două păsări albe depărtându-se avântat de ţărm, ca doi porumbei mesageri cu o veste bună spre necunoscuta insulă cu naufragiaţi.

„En vérité, qui les voudrait partager avec nous, alors que nous n'osons pas męme les laisser paraitre?”

Copilul Luminiţei se numeşte Mihai. Are într-adevăr ochii lui Mihai Vardaru copil, aşa cum îi mai păstrează fotografia Cora şi Ralu, în capela lor funerară. Şi glasul are mlădierea din glasul lui Mihai.

„Le Christ lui-męme pourrait nous demander de baiser le lépreux au visage. Mais quelle charité se dévouerait jusqu'a embrasser notre honte et notre avilissement?”

Cartea a căzut pe genunchi.

Din larg, păsările mesagere se întorc. Fâlfâie acum din aripi zvâcnit şi tragic, ca anunţătorii furtunilor. Naufragiaţii din insula uitată au pierit, şi acolo bântuie furtună pustie.

O doamnă sprijinită în baston se apropie călcând cu precauţie, urmată de un băiat cu fes care poartă subsuoară un scaun.

Are părul şi obrazul acoperit de un văl albastru, ridicat până la gură; se vede numai bărbia ovală de culoarea caisei şi buzele fin desenate, dar fără nici un strop de sânge.

S-a oprit rezemată în baston pentru a alege un loc.

— Aici, dragă Selim! se hotărăşte, arătând cu vârful toiagului.

Selim întinde scaunul. Când a sfârşit, ridică faţa neagră de pui de tătar, cu fesul decolorat pe ceafă, aşteptând bacşiş cu mâna gata întinsă, scorojită şi numai cu palmele roze ca laba de maimuţă.

Bolnava se aşează cu precauţie, ridicând piciorul anchilozat, potriveşte o pernă dedesubt, să-l păstreze orizontal. Pregăteşte o carte în care atârnă un semn de mătase; înainte de a o deschide, ridică voalul să ştie cine-i vecinul. Radu Comşa a recunoscut ochii bizantini, părul greu, blond-cenuşiu, pieptănat strâns şi despărţit de dunga albă la mijloc: Elena Bilbor – Elena Măinescu.

Şi Elena Măinescu l-a recunoscut, după o ezitare.

Îi face ea semn, chemându-l obosită dintr-o îndepărtare unde nu mai mişcă acum decât umbrele altor fiinţe, care au fost.

— Domnule Comşa! Aproape să nu ne mai recunoaştem, nu?

Radu Comşa a dus la buze degetele subţiri şi inerte.

Elena are un început de zâmbet trist, de la care e absentă, un surâs clişeu, politicos, de conversaţie.

— Fugi, cum văd, şi dumneata de lume, domnule Comşa!

— E mai linişte aici! Citeam…

— Şi eu tot pentru…

Apoi, fiindcă nu există femeie care să vadă o carte şi să nu simtă irezistibil nevoia de a o cere împrumut, nu se abătu de la această orânduială.

— Dacă se întâmplă să ai cumva cărţi mai multe aci, domnule Comşa, am să apelez la dumneata… Pe mine marea mă enervează… Sufeream eu demult de insomnie, dar ca aici!

— Oricând cu plăcere! se oferi Comşa. Scarlat Măinescu nu e aici? întrebă, deşi îi era perfect indiferent dacă Scarlat Măinescu se află ori nu aici.

— O, cât despre Scarlat, domnule Comşa! Ne vedem atât de rar! El nu se poate despărţi de Bucureşti… Iar eu, cu

boala mea, nu sunt o femeie să poată reţine un om ca Scarlat!

Pregăti cartea.

— Urâtă vreme astăzi!

— Da, foarte urâtă! Mare în care să nu te îneci…

Conversaţia se împotmoli.

Elena deschise cartea, Radu se aşează la loc, deschise şi el la pagină, dar nu citi.

Nu citea nici Elena Măinescu, numai că nu ridica ochii de teamă să nu-i oprească atraşi de obrazul lui Radu Comşa. Dacă ar fi fost de la început cu partea aceasta de figură spre dânsa, arătând numai cicatricele respingătoare, nu l-ar fi recunoscut. Nu l-a mai văzut niciodată, din iarna războiului de la Iaşi… Sunt câţi ani? Şapte… Nu! Opt! Opt ani! S-au petrecut, toate, parcă în alt veac. O înţelege abia acum pe Luminiţa.

Îşi aminti deodată: „Numai de n-ar veni Luminiţa aici!” A spus că poate să treacă după-amiază cu copiii. Ar fi o întâlnire… Şi el nu bănuieşte nimic: citeşte! Nu citeşte! N-a auzit foaia întorcându-se. Desigur, ca şi dânsa, priveşte literele fără să le vadă. Are haine sărace, e îmbătrânit timpuriu: din ce-o fi trăind? Toată înfăţişarea e de declasat. Ca şi dânsa, a întins mâinile după o înşelare, o ispăşeşte. S-a mişcat… Citeşte într-adevăr? Nu! Îşi roade unghiile… Poate, gândeşte la ea, îi vede viaţa cu aceeaşi milă cu care i-o vede şi dânsa pe-a lui. Sunt amândoi acum, în ungherul acesta ascuns, fugind de lume, zvârliţi ca obiectele scoase din uz.

Lunecă o privire, aşezându-şi piciorul dureros. Radu Comşa astupase pagina cărţii cu mâna şi se uita în nisip; cu bărbia în piept, cu cealaltă mână spânzurând.

Dar nu gândea la prietena Luminiţei cu milă. Îşi spunea numai că dânsa îndură ceea ce trebuie să plătească orice femeie când îşi întovărăşeşte viaţa cu indivizi de speţa lui Scarlat Măinescu. Desigur, se simte nedreptăţită, învinuie soarta. Uită că şi-a decis-o singură… Pe urmă, se gândi că,

dacă n-ar fi tăcut el, poate că soarta Elenei Bilbor ar fi fost acum alta.

N-avu vreme să-şi isprăvească gândul.

Tăbărî o ceată veselă, coborând poteca falezei cu râsete sonore de copii. Nici aici nu poate avea linişte! De mâine are să se mute la un kilometru, acolo unde nu mai ajunge nimeni.

Copiii năvăliră, trântind găleţile şi lopeţile pe nisip.

— Mihai! Mimi! Nu daţi întâi bonjur tantei Elena? mustră cu blândeţe un glas de bărbat, la spatele lui Radu Comşa.

Copiii se întoarseră supuşi la scaunul Elenei Măinescu şi întinseră mânuşiţele atât de pârlite de soare, încât păreau înnegrite cu tinctură de iod. Elena îi dezmierdă pe creştet, ferindu-le părul din ochi ca să le dezvelească fruntea.

— Şi tu, Mioara? întrebă un glas feminin.

O fetiţă cu trup, mâini, cap şi gură de miniatură înainta cu sandalele mici de păpuşă, deschizând braţele grăsulii, curmate:

— Bonzu, tantelen!

Elena o ridică în braţe, îi sărută obrajii, ochii cu genele frizate, în nesaţiul maternităţii sale, osândită să rămână pentru totdeauna sterilă.

— Luminiţa nu vine! Are migrenă… anunţă acelaşi glas bărbătesc ce mustrase adineaori copiii.

Erau doi acolo care-au respirat eliberaţi de-o povară.

Radu Comşa se gândise să plece, îndată ce a recunoscut copilul de astăzi dimineaţă; dar n-ar fi voit să se pară că fuge. El n-are de ce fugi! Deschise cartea hotărât să citească.

Va rămâne zece minute, pe urmă are să plece firesc, fără să întoarcă ochii la dânşii.

— Ce mai găseşti tu să citeşti atât, Eleno? întrebă un glas moale, pe care Comşa îl recunoscu, al Laurei Vardaru.

Elena arătă coperta albastră a cărţii: autorul cu teoriile la modă de trei ani.

— Freud? se zbârli glasul Laurei Vardaru. Dar e o oroare, Eleno! Cum pot admite că Mimi îl iubeşte mai mult pe Radu, iar Mihai mai mult pe Luminiţa, numai fiindcă aşa vrea doctorul Freud prin complexul lui Oedip şi alte asemenea monstruozităţi? Ajungi să te dezgusti de cele mai nevinovate sentimente ale copiilor… Şi pe urmă, cum să cred că toate visurile absurde sunt realizarea unor dorinţe ale noastre, secrete? Toate interpretările acele scabroase, de care roşeşti! Ne-ar fi ruşine să mai gândim la ceea ce visăm! Altceva, Eleno, dacă găseşti, cu plăcere… Dar Freud, mersi!

— Altceva are să ne dea domnul Comşa… Domnule Comşa!

Elena nu-i pregătea lui Radu Comşa un supliciu din delicateţă, ori fără să fi premeditat deplin. Îşi spunea numai că, de vreme ce Radu Comşa se afla aici, mâine ori poimâine tot se va pomeni neaşteptat faţă în faţă cu Laura Vardaru, cu bărbatul şi copiii Luminiţei, cu Luminiţa chiar… Îi uşura acest ceas penibil, alegându-l ea.

— Domnule Comşa!

Radu Comşa se ridică, lepădând cartea pe pânza scaunului şi blestemând clipa când a ales acest ungher. „retras”.

— Pe Magda o cunoşti, mi se pare, domnule Comşa? Când era numai Măgduţa Dobreanu. Acum: doamna maior Ionaşcu! Domnul maior Ionaşcu… Domnul Radu Şerban… Şi acestea mărunte, generaţiile viitoare!

Radu sărută mâna Laurei Vardaru, grasă şi albă; mâna Măgduţei, mirosind, a lavandă; strânse mâinile celor doi bărbaţi.

Toţi trecură cu indiferenţă peste cicatricele din obraz, ignorându-le, cum au părut, că nu iau seamă nici la hainele cu petele frecate, mirosind a garaj de automobil.

Tanti Laura era cu părul albit, făcuse guşă, respira greu, fluturându-şi vânt cu o batistă cât un lat de palmă. Magda abia era ceva mai femeie decât fetiţa de pension pe care o îndrăgise cândva Mihai Vardaru; părea mamă în glumă a unui copil fabricat numai ca să aibă o păpuşă vie. Maiorul

de cavalerie Ionaşcu îşi scutură cu bobârnace de pe tunica de vară un fulg invizibil, pe urmă contemplă marea în poziţie de ostaş în repaos, cu un picior înainte şi cu arătătorul mâinii drepte înfipt între al treilea şi al patrulea nasture al uniformei… Bărbatul Luminiţei se aşezase familiar pe un braţ al scaunului unde sta Elena, balansând un picior, cu pantalonul de şeviot alb ridicat sus, lăsând să se vadă ciorapul fin, tot alb. Acestea le văzu, toate dintr-o singură privire, Radu Comşa, iar tăcerea dură.

— N-am spus mersi pentru scoici! recunoscu Mihai pe domnul de dimineaţă, când fugise fără să mulţumească. Mersi pentru scoici!

— Ce scoici? întrebă tanti Laura, dezvelindu-i fruntea din păr şi privind nedumerită, pe rând, la copil şi la Radu Comşa.

— Mi-a dat domnul un pumn de scoici frumoase, azidimineaţă! explică Mihai cu exces de gesturi, în care se recunoştea neastâmpărul Luminiţei.

Şi arătând spre sora mai mică:

— Eu le-am dat pe urmă lui Mimi, tanti! Dar Mimi le-a uitat pe plajă… Aşa e ea întotdeauna. Nu se ţine nimic de dânsa! Vrea tot ce vede, plânge şi, după ce a căpătat, uită… „E doar copilul Luminiţei”, se gândi Comşa.

— Ba nu le-am uitat, să ştii tu! Le-am lăsat, că aşa am vlut. Elau nişte scoici ulâte! se apără Mimi, uitându-se cu indignare la Mihai, fiindcă scornea asemenea calomnii, şi cu dispreţ la Radu Comşa, fiindcă îndrăznise să se arate generos cu nişte scoici atât de urâte.

— Acum, la joacă! Haideţi, copii! bătu din palme cu voioşie silită Laura Vardaru, îndemnându-i să se depărteze, numai fiindcă surprinsese privirea lui Comşa asupra copiilor şi îi bănui gândurile răscolite.

Radu Comşa constată că guşa Laurei Vardaru, când respiră, se umflă şi se dezumflă ca pieliţa de sub bărbia şopârlelor.

Copiii mutară lângă apă lopeţile, găleţile şi corăbiile de lemn. Mihai tăie planul unei fortăreţe în stil mare.

— E ora când toţi copiii de pe plajele Europei fac castele de nisip! Ca să aibă marea ce spăla până dimineaţa! râse uşor Măgduţa, aşezându-se la picioarele Elenei pe nisip şi ridicând obrazul despre care Luminiţa spusese odată că încape într-o oglindă de buzunar.

Dar râsul era numai pe buze; gândul învălui o clipă fugitivă amintirea lui Mihai Vardaru, o dimineaţă de iarnă cu mult soare sclipind în nămeţi, o grădină cu albi copaci în neclintire ireală, scrisoarea de mai târziu, care-i ajunsese prin Luminiţa, de la Radu Comşa, într-o carte unde-a găsit-o ca din întâmplare.

Umpluse un pumn de nisip şi îl lăsă să se prefire în fire subţiri, ca într-un ceasornic de nisip care măsura în secunde anii câţi au trecut.

Când mâna fu goală, măturâ movilita ca un mic mormânt pentru o pasăre, scuturâ părul şi, redată vieţii, chemă alături:

— Jack. Vino aici!

Maiorul Ionaşcu se aşeză docil pe nisip, ferindu-şi cizmele să nu le zgârie de scoici.

Laura Vardaru rupse tăcerea stânjenită:

— Vorbeam de Freud, domnule Comşa! Şi spuneam că prefer teoriilor acestora nemţeşti, şi fără nici un haz, Cheia visurilor! Cheia visurilor din care, când eram copilă, dădaca îmi arăta că, dacă am visat struguri, înseamnă că am să plâng, şi, dacă am visat icoana sfântului Gheorghe, înseamnă că am să mă mărit cu un cavaler mai mult sau mai puţin cruciat, cum de altfel s-a întâmplat, spre neşansa lui Pol… Erau mai naive aceste tălmăciri, dar cu simboluri mai poetice! On ne peut pas vivre dans l'absolu, înţeleg prea bine, dar nu înţeleg să cobori visul, adică ceea ce e mai imaterial, la o realitate atât de respingătoare… N-am dreptate, domnule Comşa? încheie, făcându-şi vânt cu batista de mătase mov.

— Mărturisesc, doamnă, că n-am urmărit nimic din toate aceste teorii foarte la modă…

— Observi ce vremuri am ajuns, domnule Comşa? nu putu rezista Laura Vardaru. Căutăm moda la nemţi! Ciudat rezultat al războiului! Mă ierţi că te-am întrerupt.

— Spuneam că nu m-au interesat, urmă Comşa, fiindcă acum nu mai visez niciodată… Cu şapte-opt ani înainte aveam, e adevărat, o viaţă dedublată. Visam mai mult decât, era permis să viseze un om serios. Dar atunci nu ştia nimeni că există un doctor Freud, încât îmi explicam şi eu visurile cum mă ajuta mintea… Adică în afară de realitate…

Radu Comşa surâdea; buza cicatrizată dezveli caninul în rânjet.

Vorbise, gândindu-se într-adevăr numai la visurile lui, care de şapte ani nu mai veneau, ca şi cum ceva înlăuntru fusese stins. Dar tanti Laura, Elena şi Magda înţeleseră răspunsul altfel. Radu Comşa făcea aluzie obscură la altceva clin existenţa sa de acum şapte ori opt ani, când „visase mai mult decât era îngăduit unui om serios”. Găsiră nedelicată această aluzie şi îl condamnară aruncând tustrele o privire de dezaprobare strigoiului apărut între ele, dintr-o viaţă despre care nimeni nu pomenea nimic, demult, printr-o mută înţelegere. Devenise, aşadar, acest Radu Comşa un om înveninat, aşa cum îl arătau cicatricele, om stigmatizat?

— Eu nu cred că dumneata ai dreptate! vorbi bărbatul Luminiţei, privindu-l o singură dată, la început, indiferent, şi adresându-se pe urmă numai celorlalţi, fiindcă Radu Comşa îi păru un tip fără nici un interes. Nu se poate să nu visezi! E cert că omul visează de cum închide ochii până se deşteaptă. Numai că nu-şi aminteşte ceea ce a visat! Ceea ce ar fi interesant în concepţia doctorului Freud şi ceea ce observ că n-a ştiut să exploateze ar fi o teorie nouă care ar rezulta asupra timpului…

— Iar ne vâri la alt neamţ acum! La Einstein! se sperie tanti Laura, în curent totdeauna cu toate teoriile, ca să aibă ce combate etern indignată.

— Nu, tanti Laura! continuă bărbatul Luminiţei. Dacă ai răbdare, rămânem numai la Freud… Freud spune că visurile dinainte de a ne trezi, sub impresia unui zgomot, nu sunt decât sforţările noastre inconştiente, prin somn, să dăm altă interpretare zgomotului inoportun pentru a mai câştiga încă puţin timp de odihnă…

Bărbatul Luminiţei se aşează pe nisip, potrivindu-şi dunga pantalonilor şi încrucişând picioarele ca orientalii. Radu Comşa simţea nevoia să plece şi nu îndrăznea, de teamă să nu pară că a fugit.

— Cred că nu vă plictisesc? se pregăti pentru o poveste lungă Radu Şerban. Toată lumea vorbeşte de Freud… Să vorbim de Freud! Mă gândeam chiar azi-dimineaţă, după un vis al Luminiţei… Ştiţi că am găsit aici o vilă comodă, dar prea strâmtă… Numai trei camere! Am aranjat odaia copiilor, cu miss dincolo, în sufragerie, să nu ajungă la noi zgomotele… Luminiţa doarme foarte uşor, destul să audă paşi şi se deşteaptă. În camera noastră avem un singur pat dublu, nu se poate mişca unul fără să simtă celălalt. Azidimineaţă, când mă trezesc – Luminiţa e întotdeauna mai leneşă – mâna mea dreaptă era prinsă sub ea…

Bărbatul Luminiţei îşi privi cu un surâs echivoc pantofii de olandă.

— Era sub dânsa, şi de aceasta chiar visam, mi se pare, că eram Mucius Scaevola şi că îmi ardeam mâna în jăratic, să dovedesc nu ştiu ce bravură… Dar visul meu n-are importanţă! Mişc mâna încet, s-o scot… Luminiţa se întoarce cu faţa în sus şi surâde continuând să doarmă, ea e veselă şi prin somn! Atunci izbucneşte un zgomot în sufragerie; servitoarea răsturnase tava cu ceştile de cafea… Luminiţa sare speriată, se freacă la ochi. Somnoroasă încă, îmi spune: „Ce vis stupid, Radule! Bine că m-am trezit!” Fiindcă eram tocmai sub impresia cărţii lui Freud şi a unui comentator al lui Freud, mă prinde curiozitatea să văd cât de stupid a fost visul Luminiţei… Şi îmi povesteşte un

adevărat roman, un film de călătorie, peripeţii foileton. Vă plictisesc?

— Nu, nu! protestă maiorul Ionaşcu. Un vis al Luminiţei nu poate să fie decât un vis de toate nostimadele…

Dar cele trei femei îşi căutată ochii. Întreaga poveste, cu toate amănuntele intime, în auzul lui Radu Comşa, devenea de-un sadic tragicomic.

Tanti Laura încercă să o înlăture:

— Ajungi la teoria timpului! Lasă visele…

— Nu se poate! declară bărbatul Luminiţei, încăpăţânat şi metodic. Ca să explic, conform lui Freud, trebuie să o iau de la început. Aşadar, dormeam cu mâna sub Luminiţa, când…

— V-au scos din minţi nemţii ăştia! suspină deznădăjduită tanti Laura. Freud, Einstein, nu ştiu ele unde au apărut! E răzbunarea învinşilor!

— Nu m-au scos din minţi defel, tanti Laura! se apără bărbatul Luminiţei, săpând groapă în nisip cu călcâiele pantofilor. Există o idee în aer, mă interesează şi atât… Nu mă împiedică să-mi văd de treburi şi să trăiesc viaţa cum se cuvine trăită; chiar să revin la mintea copiilor, când în aceasta găsesc plăcere! sfârşi, sărind în picioare sprinten şi scuturându-şi nisipul de pe haine.

Aruncă pălăria de paie, ca un disc, pe nisip. Iar după două minute, se află lângă copii, nivelând cu lopata minusculă tot ce-au ridicat Mihai, Mimi şi Mioara, din fortăreaţa lor, şi închipuind o construcţie nouă, cu un plan mai vast.

Radu Comşa se temea să plece, la gândul privirilor care aveau să-l urmărească depărtându-se. Se temea de reflecţiile lor când el nu va mai fi acolo, sau numai de ceea ce vor gândi, chiar fără să rostească nimic. Ascultase trăgându-şi mânecile scurte peste manşete, sugând cu aer nepăsător dintr-o ţigară care nu trăgea, ca dintr-un creion. Dar se felicită că el, care nu fumează decât rar, şi-a luat de astă dată portţigaretul. Altfel, fără această ţigară şi-ar fi ros unghiile. Ochii lui îi cântăriseră pe toţi fără iubire.

Nici pentru unul nu găsea îndurare. Laura Vardaru, cincantenară puhavă, cu guşă de guşter, cu aceleaşi simboluri ale ei poetice şi cu aceleaşi mofturi: „on ne peut pas vivre dans l'absolu”… Generalul Pol Vardaru cel puţin trăia în acel absolut, cu lichiorurile şi cantatricele de cabaret! Magda, lângă maiorul acesta insuportabil, cu gâtul strâns în gulerul tunicii – Jack – nume ridicol de papagal… În capul ei fără creier, ca o capsulă, nimic n-a rămas din amintirea lui Mihai. Mihai Vardaru nu mai există aici pentru nimeni. E un nume; l-au trecut altui copil şi atât! S-au achitat! Toţi l-au uitat. Timpul e fără milă. Vindecă toate? Nu! Ucide toate… Şi imbecilul acesta, cu teoria lui Freud, ciugulită, desigur, din cea mai recentă carte! Aduce în imaginaţia tuturor, fără discreţie, amănunte din intimitatea lor conjugală; cum doarme cu mâna sub nevastă-sa, ca să viseze că e Mucius Scaevola şi dânsa să viseze alte idioţii… Un arivist şi nimic mai mult; marionetă în mâinile lui Alexandru Vardaru! El l-a ales deputat, el i-a dat catedră universitară; că a rostit două cuvântări mai curăţele în Cameră, ce mare lucru? Cine nu poate flecări două ceasuri în Cameră? Şi odraslele lor nesuferite, alintate, copii de pâslă, în care, ca iasca, se va usca mâine locul unde altora le rămâne o inimă.

Privi la grupul de la marginea mării, cu duşmănie.

Radu Şerban, în genunchi pe nisip, tipărea cu lopata meterezele unui fort. Uitase teoriile lui Freud, era numai cu copiii lui, coborât la bucuriile lor. Mihai îl ajuta, cărând apa cu găleata. Mimi supraveghea lucrările cu o mână la spate:

— Ai uitat glădina! S-aducem floli pentlu glădina plinţesei…

Mioara, copia în miniatură a Măgduţei, aduna scoici ovale pentru ferestre.

— Un crab… Papŕ, am prins un rac de mare!

Mihai alergă de la marginea apei, ţinând un crab de labă şi aruncându-l jos. Se cinchi să-l vadă de aproape. Crabul

strânse întâi labele, pe urmă începu să se tragă îndărăt şi într-o parte, cu mişcări dezordonate de păianjen.

— Îl duc înapoi… la copiii lui! se hotărî Mihai, apucându-l cu precauţie de labă şi fugind să-l zvârle în mare.

Astfel, la marginea aceleiaşi ape, alţi şi alţi copii găseau aceleaşi bucurii, repetau acelaşi gest şi aproape aceleaşi cuvinte.

Radu Comşa se uită la omul din mijlocul lor cu scârbă. Se preface, desigur, că află bucurie jucându-se cu dânşii numai din făţărnicie. Cum s-a prefăcut adineaori că-i este indiferent când l-a întâlnit aici. Fără îndoială, ştie că între el şi Luminiţa… Nu se poate să nu ştie! Asemenea lucruri se află întotdeauna… A crezut că el, Radu Comşa, nu va înţelege ce se ascunde sub această nepăsare? Se preface că îl ignoră dar e gelos pe trecutul Luminiţei! Orice bărbat e gelos pe trecutul femeii, mai mult decât pe prezent. Cu o uitătură de spion, pe sub gene, cercă să vadă dacă celălalt nu-i aruncă vreo privire furişă.

Dar Radu Şerban hohotea fără nici o grijă şi fără nici o bănuială, fiindcă Mimi i se urcase călare pe gât şi îl mâna cu o lopată:

— Hi, cal!

— Mimi, lasă-mă să termin! Fii cuminte, Mimi!

— Domnule Comşa, întrebă Laura Vardaru, când să trimit după cărţile pe care i le-ai promis Elenei?

— Oricând! rosti Radu Comşa, sugând din ţigara-creion.

Pe urmă îşi dădu seama că vorbise cu ţigara în gură şi o aruncă în nisip.

— Şi uitam să întreb: unde? Unde locuieşti aici, domnule Comşa?

Lui Radu Comşa îi fu ruşine în primul moment să numească vila săracă unde stătea.

Dar aruncă imediat numele, ca o provocare:

— Vila Mavrichi!

Laura Vardaru ridică sprincenele şi umerii nedumeriţi: numele nu-i spunea nimic.

— N-am auzit încă de vila aceasta… În ce parte?

— O chichineaţă la marginea din stânga băilor! se grăbi să lămurească maiorul Ionaşcu, de obicei monosilabic. Îmi amintesc, fiindcă tocmai râdeam alaltăieri cu Magda şi cu Luminiţa! Are o firmă mai mare decât casa!

Într-adevăr, Vila Mavrichi, cu păreţii subţiri şi scundă ca o provizorie construcţie de carton la marginea câmpului, înălţa, printr-o orgolioasă fantezie a domnului Mavrichi, o firmă uriaşă şi inutilă, bătută în doi pari, ca firmele de seminţării şi de pepiniere, care se pot citi din goana trenului în intrările oraşelor.

Radu Comşa privi înveninat la maior. Vru să ducă mâna la gură ca să-şi roadă unghiile şi numai cu greu se stăpâni. Însă tanti Laura interpretă altfel lucrurile, zâmbind şi ameninţând cu degetul grăsuliu:

— Înţeleg, domnule Comşa, domnule Comşa! Te-ai exilat tocmai acolo, ca o protestare împotriva celor care… În sfârşit, ideile dumitale de bolşevic!

Pentru Laura Vardaru, orice om care nu era înscris în partidul lui Alexandru Vardaru era bolşevic. Radu Comşa aruncă o uitătură duşmană şi tanti Laurei.

— Ba nu aşa, tanti Laura! vorbi încet Elena Măinescu, sprijinindu-se în braţele scaunului să-şi îndrepte piciorul amorţit. Dau perfectă dreptate oricui să fugă de bâlciul unde stăm noi… Să caute linişte deplină… Aici urlă orchestrele şi tarafurile până la miezul nopţii. Eu, cel puţin, am uitat ce e somnul.

Radu Comşa gândi că într-adevăr, acolo, la Vila Mavrichi, în câmp, n-ajung urletele tarafurilor şi jazului; dar nu poate închide ochii toată noaptea, fiindcă aude prin părete tusea uscată a vecinului.

La amintirea acestei mizerii, privi fără prietenie şi la Elena, crucificată pe scaunul ei de infirmă, cu ochii scobiţi din orbite şi cu cearcăne viorii sub pleoape.

— Mi-ar plăcea să stăm odată la masă la birturile acelea de la drum! îşi rosti Magda o dorinţă veche. De când îl rog pe

Jack! Mi se pare atât de pitoresc! Să facem într-o seară o escapadă… „Da! se uită acru Comşa la dânsa. Aş vrea şi eu să te văd cu penele de sticlete, în sosurile de acolo şi în sfârâiala de untură. Ce repede te-ai mai vindeca de pitoresc!”

Astfel, Radu Comşa isprăvi cu toţi.

— E timpul să trecem pe la Luminiţa! hotărî tanti Laura, privindu-şi ceasul de la brăţară. Copii! Radu… Radule!

Radu Comşa se scutură la chemarea numelui care nu era numai al lui, care, pentru aceştia, nu mai era acum numele lui.

Radu Şerban părăsi cetatea, scuturând hainele copiilor, aducând uneltele. Veni cu ele în mână. Era cu fire de nisip în păr. Culese pălăria de jos. Copiii întinseră mâinile, luându-şi ziua bună cuminţi. Radu Comşa gândi, cu acreală: „dresaţi!”. Laura Vardaru o sprijini de braţ pe Elena. Maiorul se oferi să ducă scaunul.

— La revedere, domnule Comşa… Cred că ne mai întâlnim pe aici! îi strânse mâna bărbatul Luminiţei, aruncând fără nici o intenţie formula banală a oamenilor care s-au cunoscut într-o staţiune balneară, unde ştiu că vor da ochi şi a doua zi, fără să se caute.

Apoi, a pornit cu câte un copil atârnat de fiecare braţ.

„Când te voi mai întâlni, am să întorc capul!” decise Radu Comşa, întinzându-se pe pânza scaunului şi deschizând cartea.

Respiră.

Crezuse că n-au să mai plece. Mâine are să se mute la un kilometru în celălalt capăt, spre Tuzla, unde nu mai ajunge nimeni.

Căută pagina la semn: „Je te reparlerai de toutes ces choses; il faudra bien parler encore de l'avenir şi nous voulons l'aborder sans aveuglement, sans honte et sans horreur.”

Pe marea vânătă, sub lamele de nori neclintiţi, amurgirea se lasă mucedă.

Două păsări albe – aceleaşi ori altele? – înaintează spre zarea unde ceaţa a pus o barbă de funingine. Şi nici un val. Apa sleită trebuie să fie acum grea ca plumbul.

„La majorite des hommes souffrent d'une espčce d'abandon; ils souffrent de s'offrir toujours en vain…”

Mesagerii albi se întorc din zarea deşartă.

Bat extenuaţi din aripi. Acolo de unde vin n-au găsit nimic; chiar insula s-a scufundat; un gol vânăt şi alt nimic.

Cartea lui Radu Comşa a lunecat de pe genunchi. În faţă, pe plajă, între linia apei şi el, e cetatea de nisip. Intactă şi cu ferestrele de sidef lucind, aşteaptă bucuria de mâine a copiilor.

Întoarce ochii şi ochii revin.

Cetatea are metereze rotunde, un şanţ de jur împrejur şi o punte. E şi turnul de pază, aşa cum l-a închipuit Mihai. Şi spânzurătoarea de trestie, pentru spioni. Şi ferestrele de sidef, cum le-a voit Mioara, de unde prinţesa să privească lupta cavalerilor cruciaţi; şi grădina cu fire de alge a lui Mimi, unde să se plimbe prinţesa, când bătălia s-a sfârşit. „Am uitat glădina pentlu plinţesă!”…

— Mâine dis-de-dirnineaţă, venim cu maman! Venim s-o isprăvim! spuse Mihai, admirând-o încă o dată cu mândrie, înainte de a pleca şi înconjurând-o cu lopata în mână ca să-i netezească încă vreun colţ nemistriit.

Iar din mers, se mai întoarse s-o privească, neîndurându-se s-o lase vântului care poate va împinge peste noapte valurile până acolo, să lingă nisipul şi să înghită tot.

Nici un val nu se clinteşte. Vântul a murit undeva… „Fii fără teamă, Mihai, tu, celălalt Mihai! Bucuria ta fragilă va supravieţui până mâine!”

Ce putere rea îl ridică pe Comşa?

A aruncat cartea pe scaun.

Merge până acolo şi, cu o aruncătură duşmană de picior, dărâmă turnul, răstoarnă meterezele, apoi, cu talpa, metodic, netezeşte pământul amestecând scoicile cu firele de alge, apăsat, da! să nu mai rămână decât o jalnică movilă de nisip strivită sub tălpi.

Când a sfârşit, îşi şterge fruntea şi priveşte ca un răufăcător împrejur, abia atunci temându-se să nu-l surprindă cineva. Şi, într-adevăr, vine cineva!

Îşi ia înfăţişarea nepăsătoare a unui om care se plimbă cu mâinile la spate, respirând, în singurătate, binefăcătoarea odihnă a mării…

— Ştiam că eşti aici! Mi-a spus doamna Laura Vardaru…

Virgil Probotă îi căută amândouă mâinile, ca să le scuture cu toată dragostea prieteniei lor vechi.

Dar mâinile lui Radu Comşa rămaseră moi şi neînsufleţite. De unde a mai venit şi acesta? Toţi se adună astăzi aici?

Când au să-l lase odată în lumea lui, unde nu mai este loc pentru nimeni?

— Îl cunoşti pe Dinu?

Copilul îi pare urât, cu gâtul subţire în gulerul uniformei de liceu cu vipuşcă galbenă. Are ochii cu fire de aur şi fruntea bombată ca a Mariei; totuşi îi pare urât. E cu tigva goală, tunsă. N-a mai rămas nimic din copilul cu părul cârlionţat.

Timid, băiatul întinde mâna domnului acestuia străin: astăzi Radu Comşa a întâlnit toţi copiii altora.

Dinu se uită pe furiş la cicatricele din obrazul lui Comşa, pe urmă a plecat ochii, fiindcă totdeauna copiii fug instinctiv de urâţenie şi de suferinţă.

— Să stăm jos, Radule!

Virgil Probotă pipăi nisipul cu mâna.

— E cald încă… Putem sta! Şi să vorbim, Radule… Atâtea veacuri sunt de când nu ne-am văzut!

Vorbi Virgil Probotă.

Radu fu silit să asculte. Unul vorbi, întâi, numai despre el; cum vorbesc întotdeauna oamenii numai despre ei. Celălalt ascultă, gândindu-se numai la el; cum gândesc întotdeauna oamenii numai la ei. Bunăvoinţa lui Virgil Probotă rănea, ca o ofensă, dezolarea lui Comşa, încă mai ermetic ghemuit în sine.

Dinu merse chiar la marginea mării şi, întins cu faţa în jos, cu obrajii în pumni, privea şesul apei cu nesaţiul romantic al celor dintâi lecturi.

În acelaşi loc, Maria Probotă, acum nouă ani, stătuse tot aşa, odihnindu-şi ochii osteniţi pe calmul plat al aceleiaşi mări. Dinu îi adusese un crab atârnat de picior, ca adineaori Mihai, copilul Luminiţei.

Dar liceanul cu părul tuns şi cu vipuşca galbenă la uniformă nu le putea şti acestea, nu şi le mai amintea. Copiii uită, viaţa lor e înainte, nu îndărăt. Amintirea era ştearsă, cum au fost şterse pentru totdeauna urmele lor în nisip şi

cum marea de-acum, aceeaşi, nu mai păstrează, indiferentă şi veşnic primenită, amintirea mării de atunci.

Dar ochii lui Dinu, castanii cu fire de aur, ca ochii Mariei, se învăluiră de o tristeţe copilărească, o clipă; tristeţea fu numai fiindcă aşa, privind întinderea sură a apei, se închipui că e indianul Thalcave, la capătul ultim al Patagoniei, privind, cu mâna streaşină la ochii păienjeniţi, orizontul unde a dispărut pentru totdeauna barca în care se află prietenii lui, copiii Căpitanului Grant.

Astfel, tristeţile nefericirilor imaginare se suprapun peste tristeţile fără vindecare ale vieţii celei adevărate.

Se suprapun şi le înlocuiesc.

— Pot spune că acum sunt mulţumit! declară Virgil Probotă, lungindu-se pe nisip într-un cot şi trăgându-şi haina sub el.

„Maria numai este pe lume şi el poate fi mulţumit!” gândi scârbit Comşa.

Şi îndată după aceea: „Am devenit avocatul din oficiu al morţilor. Adineaori pentru Mihai Vardaru! Acum pentru Maria.”

— Clujul era ideal pentru un om ca mine! continuă Virgil Probotă. Am un laborator admirabil înzestrat. Mi-e destul… Restul nu mă interesează! Când ies dintre microscoapele şi fiolele mele, mă surprinde că atâta lume se frământă pentru nimicuri fără nici un interes şi îi compătimesc. Dinu învaţă bine… Poate a început să citească prea mult, dar îi supraveghez lectura… Curiozitatea e un indiciu… Nu trebuie contrariată, ci numai captată! Canalizată! Nu-i tolerez excese: nici prea mult sport, cum a degenerat obiceiul acum, nici numai carte, falsificarea livrescă a vieţii, cum era obiceiul pe vremea noastră… Acum e vorba să ne mărească salariile! Cu puţină chibzuială se poate trăi, măcar că se vaicără toţi…

Radu Comşa îşi cântări prietenul, cu înfăţişarea lui de om satisfăcut, în hainele noi, în care se mişca stângaci.

Observă că a început să prindă burtă şi că a chelit complet.

Această constatare nu-l nemulţumi.

— Am venit pentru o săptămână numai, şi mai mult pentru Dinu. Imaginează-ţi că uitase cum e marea! E adevărat că la patru ani, când a fost el, ce putea înţelege? Pe urmă, mă întorc iar la laboratorul meu: eu lucrez şi vara! Pot spune chiar că lucrez mai bine! E linişte, nu mă deranjează nimeni. Când obosesc, deschid fereastra… Pomii sunt la doi paşi… După un sfert de oră, mă întorc recules… Prepar o lucrare serioasă. Am câteva comunicări la revistele de specialitate, despre care s-a făcut oarecare caz… La sfârşit, tot străbaţi! Viaţa nu e atât de ingrată… Păcat numai că…

Virgil Probotă se opri, uitându-se, cu ochii lui roşcaţi, la locul unde Dinu căuta neclintit în zarea după care au dispărut copiii Căpitanului Grant.

Era marginea de plajă pe care o alegeau altădată Maria cu Dinu. Unde i-a găsit în dimineaţa ultimă a lor, aici.

Poate la aceasta se gândea. Poate la altceva.

Acum, acolo era numai nisipul, marea şi alt Dinu.

Reluă:

— Toţi sfârşim prin a accepta viaţa! Adaptarea e un principiu de existenţă! O condiţie… „Acum începe cu mania lui! gândi Comşa. O teorie biologică! Am auzit adineaori o disertaţie asupra lui Freud; s-o suport şi pe aceasta!” şi îşi surâse singur cu rânjetul dezvelind caninul.

Dar Virgil Probotă nu începu defel cu mania lui. Se întoarse la Radu, punându-i mâna pe genunchi şi întrebându-l:

— Şi tu?

— Eu, cum mă vezi! rosti amar Comşa, observând că prietenul abia acum şi-a amintit de el.

— Eşti cam laconic, Radule!

— Precum vezi… „Vorbeşte exact, acum, ca Dan Şcheianu, gândi cu sinceră mâhnire Virgil Probotă. Cine ştie ce

secrete umilinţi înăbuşă în el! E un nefericit. Trebuie scăpat din această pierzare.”

— Radule! rosti cu frăţească pornire Virgil Probotă. De ce nu-mi spui?

— Ce să spun? râse fals Radu Comşa, dezvelind colţul caninului în rânjet. Aştepţi o spovedanie? Să-ţi înşir, ce? Povestea mea e aici, aici şi aici! Arătă, pe rând, obrazul însemnat, haina cu ţesutul mânecii destrămat şi fruntea. Oricine poate citi, iar unii, de aceea fug!

— Suferinţa ta, Radule, e aici! spuse încetv Virgil Probotă, atingându-i pieptul. Inima ta e bolnavă!

— În orice caz, n-ai să mi-o tămăduieşti tu în laborator… Nici n-ai să mi-o întinzi la pila electrică, ca mezenterul broaştelor! adăugă mai târziu, ca să-l jignească.

Şi îndată începu să-şi roadă unghia până în carne.

Virgil Probotă desenă cu apărătoarea de nichel a creionului figuri geometrice în nisip, ştergând şi construind altele.

Vorbi fără să ridice ochii, cum s-ar fi destăinuit pământului:

— Înţeleg ceva din dezolarea ta, Radule! E înrudită cu a noastră, a tuturor. N-a scăpat niciunul din generaţia noastră. Atât doar, că fiecare se mărgineşte la el, ori la profesia lui, nu observă că suntem atinşi de o boală generală care n-a cruţat pe nimeni până acum. O temere, o îndoială… Parcă, uneori, o mustrare… Câteodată, în laboratorul meu, de acolo din Cluj, când obosesc, deschid fereastra şi întorc spatele mesei de lucru… Atunci mă cuprinde şi pe mine îndoiala! Tot ce există, pe pământ ori sub pământ, a fost scormonit la iveală de tovarăşii mei necunoscuţi din toate laboratoarele lumii, şi a fost pus la dispoziţia celorlalţi… Ieri erau puteri nefolosite şi bogăţii nebănuite de nimeni! Acum stau la picioarele tuturor. Omeneşte, ai câteodată drept să te simţi mândru de veacul tău… Şi lumea e totuşi nefericită! Din ce în ce, nu ştie ce vrea şi nu se mulţumeşte cu ce are…

— Mi se părea adineaori că arăţi a fi foarte mulţumit! îl întrerupse cu acreală Comşa.

Virgil Probotă nu-l auzi. Continuă:

— Citeam o anchetă… Chiar ieri. Au răspuns savanţi şi militari, din Europa şi din America şi japonezi de care se tem deopotrivă europenii şi americanii… Toţi vorbesc despre un război viitor ca despre o fatalitate inevitabilă… Cel mult, îndrăznesc să spere că va fi, deocamdată, amânat! Şi toţi ştiu că un război viitor are să însemne o exterminare în masă a oamenilor, pe lângă care războiul ce a fost rămâne numai o joacă de copii… Se vorbeşte despre crepusculul rasei albe. Despre celelalte continente, care se vor ridica să ne extermineze cu armele create de noi… Şi cine mai ştie încă ce alte ameninţări ne mai pândesc! Atunci mă cuprinde o îndoială… Nu slujim oare o minciună? Nu suntem cumva complicii unei înşelări care pregăteşte omenirii alte suferinţe, mai teribile? Nu punem oare, în mâna unei umanităţi iresponsabile, armele cu care să ne ucidă?

Virgil Probotă se îndreptă în capul oaselor pe nisip, vârî creionul în buzunarul de la piept şi privi acum zarea opacă a apei, dinspre care înainta noaptea.

— Mă uit la copacii care înfăţişează natura şi gândesc prin ei! Mi se pare atunci că miracolul nostru, de care suntem mândri, e un miracol trist! Am denaturat natura, am făcut-o ignobilă şi criminală! Oamenii cunoşteau plăceri simple şi dezinteresate… Acum fericirea e plătită şi artificială. Bucuriile noastre sunt tarifate… O pădure e a cuiva, nu a pământului. Şi peştii râurilor au acum un stăpân… Civilizaţia e exclusivistă! Plătesc ca să pot spune de ceva că e al meu şi nu-mi face plăcere decât pentru că e plătit… Şi fiindcă plătesc şi fiindcă plătind pot obţine orice, devin insaţiabil, vreau mereu şi mereu altceva, iar satisfacţiile noastre sunt triste şi incomplete! E meteahna, tara civilizaţiei noastre, cum de altfel a repetat-o, până la bagatelizare, Fererro…

Virgil Probotă se ridică în picioare.

Radu Comşa îl găsi grotesc, în hainele lui noi de parvenit al progresului, perorând în faţa mării care-a văzut, atâtea milenii, atâtea şi atâtea.

Dar Virgil Probotă nu bănui aceste gânduri ale prietenului, vorbind mai departe:

— Şi tot copacii aceia îmi dau atunci răspunsul… Mi se pare că ţi-am spus. Sunt câţiva tei bătrâni. Când au fost sădiţi acolo, omul nu putea zbura şi nici nu putea culege din văzduh, cu o antenă, concertul de la Paris… Toate s-au înfăptuit deci în mai scurtă vreme decât ciclul unei vieţi. Şi vârsta planetei se numără doar cu milioanele de ani! Atunci, mi se lămureşte singura explicaţie a acestei nemulţumiri de care suferă omenirea… Omul e nemulţumit şi suferă, fiindcă n-a avut vreme să se deprindă cu felul de viaţă creat tot de el… Se urcă în avion să parcurgă cinci sute de kilometri în două ore, mâine poate într-o oră, dar sufletul lui e încă vechi, ca atunci când străbătea distanţa aceasta, în căruţă de poştă, în opt zile… Şi mă întorc iar de la fereastra cu tei, la masă şi la microscoapele mele. Mă întorc împăcat! Nu vreau să-mi trădez, trândăvind, miile de tovarăşi pe care nu-i cunosc, din toată lumea, care nu se îndoiesc şi nu se opresc din munca lor de furnici… Criza de acum e trecătoare! Tot ce-a câştigat vreodată omenirea a fost cu un sacrificiu şi a început printr-o catastrofă. Creştinismul a dărâmat imperiul roman. Şi religia noastră dărâmă pentru moment, ca să reconstruiască…

Radu Comşa gândi: „Acesta, în imbecilitatea lui, crede că fericirea omenească are să iasă dintr-o eprubetă”. Şi îl compătimi.

Dinu veni de la ţărmul apei. Pierduse nădejdea că se va mai întoarce barca în care au plecat fiii Căpitanului Grant. Sub fruntea rotundă, ca fruntea Mariei, acum ochii castanii cu fire de aur aduceau mai deplin aminte ochii Mariei.

Dar Radu Comşa nu-i văzu decât mâinile lungi şi mişcările dizgraţioase, de copil în vârsta când creşte. Şi copilul

presimţi că omul acesta cu semn urât în obraz nu-l priveşte cu simpatie. Pentru aceasta se întristă, fiindcă întotdeauna copiii sufăr când nu se simt iubiţi.

Virgil Probotă îşi încheie logosul cu mâna pe umărul lui Dinu:

— Să nădăjduim că aceştia au să fie mai fericiţii… Noi stăm cu jumătate de viaţă într-o epocă şi cu jumătate în cealaltă. Ne întoarcem cu gândul numai îndărăt! Ei au viaţa numai înainte… N-au ce regreta, fiindcă n-au cunoscut ce-am ştiut noi. N-au ce să-şi amintească… Poate au să ne dispreţuiască puţin pentru sentimentalismul nostru, care, mânân-du-ne mereu în trecut, nu ne îngăduie să trăim prezentul… Pentru ei totul va fi firesc! Se vor simţi bine în veac, cum noi nu mai suntem capabili să ne simţim.

Copilul ridică ochii castanii la amândoi, neînţelegând:

— Dar mă simt foarte bine! Păcat numai că marea e atât de urâtă în astă-seară… „Are acelaşi glas. Glasul Mariei, ca sunetul mat al bilelor de fildeş ciocnite”, gândi Radu, iar amintirea moartei îi fu amară.

Apoi îl cuprinse o fricǎ absurdă, o remuşcare de mult aţipită undeva în el. Teama ca nu cumva să-şi amintească Dinu de acea noapte de noiembrie, când i-a părăsit în ploaie, pe legătura lor săracă, în drumul retragerii.

— Cred că mergi cu noi la masă, Radule? îl îndemnă Virgil, nădăjduind să-l dezmorţească aşa din mocnita-i singurătate. Suntem numai noi…

— Nu pot… Mai rămân! se împotrivi Radu Comşa, născocind îndată o prietenie imaginară: Aştept pe cineva.

Dinu se bucură că nu vor sta la masă cu un om atât de posac.

Când se depărtară, Radu îi privi din urmă, rozându-şi unghiile. Virgil ţinea copilul cuprins cu mâna stângă după gât. Dinu întrebă:

— Tăticule, acesta e domnul Comşa, despre care tot îmi spuneai mata?

Dar gândul pentru care întrebase rămase închis în sfiiciunea lui de copil: se mira că cineva va fi putut fi vreodată prieten cu asemenea om.

Radu Comşa rămase iarăşi singur. Îl împresură amurgirea fumurie.

Cerul noros se lăsase pe mare, de unde nu se mai întorcea nici o pasăre albă.

S-ar fi spus că în apa vânătă a murit acum, lăsându-se la fund, tot ce fusese însufleţit.

Cetatea de nisip era numai o movilă de nisip, boţind o cicatrice pe plaja netedă.

Îl scutură frigul.

Strânse scaunul. Îl târî la baraca de scânduri. Se îndreptă spre birtul lui cu miros de untură sfârâită, ocolind lumina.

Se încrucişă în drum cu o pereche rezemată în braţ, cu frunţile apropiate: doamna cu părul oxigenat, stăpâna lui Pikiki, şi domnul Pastion. Pe urmă, după zece paşi, întâlni soţul fără mână, cu Pikiki legat în cureluşă, păşind cu ochii în pământ, în înnoptare, pe poteca prăfoasă…

N-avu nici simpatie, nici înduioşare pentru el. Ba îşi spuse că un om care acceptă aceasta nu merita să fi pierdut cândva o mână „acolo”.

Se izbi cu pieptul într-o împrejmuire de sârmă. Ocoli pe-o alee. O fereastră luminoasă îi atrase ochii. Vru să privească în altă parte, dar ochii erau chemaţi de căldura bună şi intimă, a luminii aprinse. Fereastra era deschisă. Lampa atârna deasupra mesei. Doi copii, doi părinţi, o familie: ceea ce se află în ceasul acela după toate ferestrele luminate.

Înainta încă şi se opri cu ochii lărgiţi, cu mâna sprijinită în trunchiul unui salcâm.

Era fereastra lor.

Luminiţa, cu un copil la dreapta şi altul la stânga, le împărţea în farfurie. Celălalt, întors, cu spatele spre întunericul de afară… Mihai înălţă ochii, clătinându-şi cârlionţii părului: fără să se audă vorbele, se înţelegea că Luminiţa îl mustră pentru ceva şi că el se apără. Mimi, cu

şervetul după gât, se uita la lampă prin scăunaşul de cristal…

Omul întors cu spatele vorbi ceva, Luminiţa a râs uşor… Pe urmă, rămase cu ochii uitaţi în înnoptarea de afară; a mutat vasul de cristal cu flori, din calea privirii.

Gândeşte ceva străin; o clipă e absentă dintre ceilalţi. Bărbatul i-a pus mâna pe mâna ei. A tresărit şi râde:

— Nimic! Nu ştiu la ce gândeam! Mimi, lasă scăunaşul şi mănâncă…

Mimi numai frunzăreşte. Mihai a terminat şi a pus furculiţa alături. Explică ceva gesticulând aprins, cu mâinile deasupra mesei. Degetele Luminiţei îi mângâie părul, s-au întâlnit cu degetele bărbatului pe creştetul copilului, care e al lor.

Mâna lui Radu Comşa s-a înfipt într-un ghimpe din trunchiul salcâmului, dar nu o mişcă. Durerea îi face bine.

Priveşte la o viaţă a lui. Care i-a fost furată.

Luminiţa a vorbit. I-a auzit cuvântul rostit, numai după mişcarea buzelor:

— Radule!

A răspuns celălalt.

Ce uşor i-a fost! „Radule!” – numai a schimbat ceva şi viaţa durează! Cât o urăşte! Cum a putut să creadă vreodată în ea? Luminiţa iar râde. E abia mai femeie decât atunci… Peste ea n-au trecut anii. N-au lăsat nici un semn… Îşi dezmiardă copilul: cum poate dezmierda copilul altuia? Dar ce gânduri stupide! E numai copilul ei, al lor, al acelora… El e cel străin, care stă aici şi nu se poate desprinde, ca un cerşetor privind la fereastra unde e lumină şi cald înlăuntru şi unde n-a fost primit, fiindcă nu pentru dânsul era vreun loc.

Lampa a clipit, s-a clătinat.

Sunt nenorociri care pot veni neaşteptat, să curme cea mai calmă şi durabilă fericire; explodează o lampă, cade de sus şi se aprind toţi, se sfarmă automobilul într-un zid… Mişună gazetele în fiecare zi de asemenea fapte diverse…

Dacă s-ar aprinde toţi, ar sări el oare în flăcări să salveze unul? Dacă i-ar găsi sub maşina sfărâmată, s-ar pleca el oare să ridice unul?

Dar lampa revarsă înainte lumina ei caldă şi bună. Cei dinlăuntru n-au presimţit că s-ar putea întâmplă vreodată ceva să rupă tihna lor fericită. Totul e sigur şi simplu.

Se zbate un fluture împrejurul luminii şi a căzut cu ari-pile dogorâte pe faţa de masă. Mihai a întins mâna după zvârcolirea lui, iar Mimi îl vrea ea. Luminiţa l-a luat ca să facă pace. L-a ridicat în vârful degetelor şi s-a dus la fereastra deschisă, să-l arunce afară.

L-a pus în palmă şi a suflat asupra lui. Fluturele şi-a palpitat aripile cu restul de viaţă. Şi Luminiţa s-a oprit, cu mâinile rezemate în pervaz, să privească pe întuneric.

E înrămată de lumina molcomă dinlăuntru; în fund se văd buclele copiilor; un cap bălan, unul negru…

Luminiţa s-a aplecat încruntându-şi sprincenele ca să străbată mai adânc întunericul: Parcă e cineva: o umbră… Un necunoscut rezemat de un copac… Un cerşetor, un vagabond… A fost numai o părere… Nu mişcă. S-a clătinat o creangă şi a crezut că e un om. O părere şi alt nimic.

Se întoarse aşezându-şi din mers firele de păr în care luceşte lumina.

Când înoată cineva prea departe, în larg, cum înoată imprudent Luminiţa, se poate uşor întâmpla să-şi piardă respiraţia şi să nu se mai întoarcă niciodată!

Gândul s-a ales din ultima drojdie de umilire, de ruşine şi de dezgust.

Radu Comşa a dus mâna plină de sângele rănii la ochi, la obraz… Ce-a mai gândit? Până unde a ajuns? Ce fiară odioasă piroteşte în el? Tot ce-a făcut astăzi a fost numai să urască. În bucuria tuturor, a adus sufletul lui înveninat. Pe nimeni nu l-a cruţat. Pe nimeni nu l-a iertat! Nici pe copii… Bucuria lui a fost să le strivească bucuria lor. Şi acum a dorit şi aceasta!

Mâna astupă ochii. Întâlneşte semnele tăiate în carne, ca un stigmat în afară, a hâzeniei dinlăuntru.

Şi mâna s-a retras de atingere cu oroare.

Acesta e tot adevărul pe care îl înţelege acum: rana a venit numai ca să pună în afară semnul hâzeniei care dormita în el. Dinainte. Să-l deosebească între toţi…

— A gemut cineva afară?

Copilul Luminiţei, ridicat în vârful picioarelor ca să ajungă până la pragul ferestrei, priveşte cu ochii lui mari şi nevinovaţi în întunericul unde cutreieră duhurile urâte şi rele.

— Un om fuge!

Da, un om fuge cu obrazul ascuns în mână, printre spinii care-l plesnesc.

Fuge spre margine, dincolo de tot, de ziduri, de oameni şi de lumină, unde întunecarea a pus stăpânire. Fuge alungat de el însuşi, cu inima zvâcnind în gratiile coastelor unde s-a deşteptat durerea. Iar când a ajuns în câmp, îl cheamă lucirea lacului cu apă sleită şi neagră, ca lacul pustiu şi blestemat. Asfaltit… Se împleticeşte, se ridică şi fuge între spini, până ce cade undeva cu sângele obrazului în nămolul plin de duhoare.

Iar apa de acolo e atât de grea şi blestemată, încât nu primeşte trupul nici unui înecat.

REPERE ISTORICO-LITERARE.

POMPILIU CONSTANTINESCU: Epopeea războiului nostru nu şi-a găsit cântăreţul. Pretext de literatură oratorică sau de proză onestă şi mediocră, cu intenţii patriotice şi moralizatoare, evocarea clipelor de încordare supremă a neamului n-a fost fixată într-o operă reprezentativă. Este şi explicabil; trăim încă legaţi, cu unde invizibile, de un trecut prea apropiat; simţim evenimentele înşiruite, pe acelaşi plan de cronică succesivă. În genere, evocăm sugestiv numai întâmplări care au lunecat din plasa atmosferei ambiante; războiul intră în literatură după ce a intrat definitiv în istorie; altfel, plutim la o încrucişare de

căi, între istorie şi ficţiune; arta trăieşte însă din mirajul reconstituirii integrale.

Trecerea de la nuvelă şi schiţă la roman a d-lui Cezar Petrescu pune problema între romanul-cronică şi romanul-ficţiune. Pictor al monotoniei provinciale, elegiac al iluziilor prăbuşite, d. Petrescu încearcă să îmbrăţişeze un complex de personaje şi evenimente în construcţia unui roman cu dimensiuni epopeice. Istoria psihică a eroilor din Întunecare este evoluţia unei mentalităţi sociale, între epoca neutralităţii şi război. Cadrele în care se petrece acţiunea sunt copios oferite de realitate; d. Petrescu n-a avut decât s-o înregistreze; din memorie a copiat un aspect pe care l-am trăit recent: paralelism, până la identificare, între realitate şi artă. Jocul închipuirii e neînsemnat în acest repertoriu contemporan; predomină exactitatea relatării, în dosul căreia se pierde reconstituirea artistică. Realismul descriptiv şi anecdotic, amănuntul umil şi cunoscut imprimă romanului un caracter pe care l-am putea numi sociologic. În acest cadru, benevol oferit de materialul abundent, nu mai căutăm un suflet, o vibraţie personală; recompunem, prin simplă memorie, un jurnal de evenimente pe care l-am trăit, sau îl cunoaştem indirect. Impresia determinantă din Întunecare se desprinde din document: romanul-cronică, domină ficţiunea. D. Petrescu lucrează cu date; înseşi caracterele personajelor sunt date verificate de experienţă. Putem defini un erou de la primele pagini: va fi acelaşi, va reacţiona identic la examenul împrejurărilor. Alexandru Vardaru, om de acţiune energică, îşi schimbă câmpul de activitate, dar nu evoluează; se schimbă viaţa externă, el rămâne însă identic cu sine; tot astfel colonelul, fratele lui, îşi plimbă plictiseala şi slăbiciunile într-un decor mai precipitat, fără ca să-şi accelereze şi ritmul interior; apoi Vesbianu, care-şi plasează simţul de afaceri în alt cadru; soţia lui, Luminiţa şi Comşa – toţi sunt epuizaţi de orice posibilitate de a se depăşi.

Evenimentele înaintează, ei rămân la punctul iniţial. Neşovăit static, descriptiv, Întunecare purcede din matca romanelor sociale ale d-lui Sadoveanu şi din Vlahuţă. În concepţia literară a d-lui Petrescu dormitează încă tendinţa; sociologul e prezent cu o vigilenţă ce depăşeşte pe artist; oamenii sunt, mai întâi categorii sociale, apoi psihice; de aci monotona identitate cu ei înşişi.

Războiul se estompează în perspectiva fumurie a faptelor neprevăzute şi absurde; epopeic e numai materialul. Suflul romanului e scurt şi înăbuşitor; structura socială a vieţii trece pe primul plan; destinul din timpul războiului coincide perfect cu destinul din vremea de pace. Racliş (ce asemănare de situaţie şi de nume cu eroul lui Vlahuţă) îşi exercită funcţia de cartofor statornic; Zoe îşi înşală bărbatul, în ambele ipostaze; Maria şi Virgil Probotă duc, paralel, greul sacrificiului şi al resemnării; Comşa e ocrotit, involuntar, cu egală bunăvoinţă. În pietrificarea situaţiei lor sociale se ascunde rechizitorul satirei.

Documentar şi descriptiv, construit pe amănunte realiste, învăluit de un destin meschin (aci găsim tragicul provincial din opera d-lui Petrescu), Întunecare nu aduce un suflu epopeic, ci un fragment sociologic, prin care romanul-cronică îşi sporeşte numărul cu un nou exemplar. (Cezar Petrescu: „Scrisorile unui răzeş”, „Întunecare” cartea I, în „Viaţa literară”, an. II, nr. 54, 4 ianuarie 1927, p. 3.)

Când istoria literară va căuta să fixeze fizionomia de prozator a d-lui Cezar Petrescu, va putea stabili mai amănunţit obsesia marilor umbre de scriitori sub care s-a dezvoltat. Desprindem încă de pe acum un spirit de adaptare la diferite metode şi formule artistice, în compoziţia temperamentului său nelimpezit. Debutul d-lui Petrescu, în Scrisorile unui răzeş, pornise din atmosfera unor modele locale, ca o fâşie desprinsă din lirismul evocator al d-lui Sadoveanu. Povestirile sale aveau aspect de poem, iar nuvelele oscilau între document şi sensul simbolic. În Drumul cu plopi, substanţa lirică începe să fie

subordonată unei afabulaţii, întreruptă şi de frecvente abateri descriptive. Din stare de suflet, descrierea evoluează spre cadrul social şi ambianţa morală. Liricul se îndreaptă spre observaţie şi analiză a obiectului, anunţând trecerea spre realism. Noua sa formulă o afirmă romanul Întunecare, conceput pe dimensiuni de frescă, de un realism prea minuţios în documentarea descriptivă. Eroii păşesc după logica intimă a faptelor, se plasticizează, dar nu ne mărturisesc totdeauna o viaţă independentă de intenţiile prestabilite ale scriitorului. Aspectul de fantoşă pe care-l găsim în figura lui Comşa, evidenţa de copie de pe natură a altor personaje ascund încă pe liric convertit în căutarea de situaţii satirice şi melodramatice. Truda laborioasă de aplicare la obiect dă totuşi rezultate satisfăcătoare, în noua evoluţie a d-lui Cezar Petrescu. (Cezar Petrescu: „La Paradis General”, în „Vremea”, an. III, nr. 107, 27 martie 1930, p. 5.)

AL. A. PHILIPP1DE: În romanul Întunecare Cezar Petrescu a trecut în revistă toate categoriile sociale româneşti. S-a servit pentru aceasta de un eveniment social care să fie în stare să răscolească toate straturile societăţii şi anume războiul. A condus timp de zece ani… soarta a zeci de personagii, trecându-le pe toate prin război şi deformându-le pe toate cu ajutorul războiului, lăsând, mai bine zis, războiul să le transforme şi să le deformeze. Întunecare este un roman social nu prin destinaţia pe care i-o dă autorul (nu există nici o teză pe care ar dori s-o demonstreze), ci prin vastul material omenesc tratat. Este un larg panou de „Comedie umană” pe care ni-l oferă. Intriga romanului nu se grupează toată în jurul unui personaj central. Este un personaj principal Radu Comşa, dar acesta nu acaparează întreaga acţiune. Aş fi dispus să afirm că personajul principal din Întunecare este războiul, care trăieşte şi evoluează în sufletul tuturor personagiilor din roman. O nevoie izvorâtă din tehnica tradiţională a romanului l-a silit pe Cezar Petrescu să ofere un loc mai

larg la câteva personagii. Într-un rezumat li se cuvine deci locul întâi.

1916, vara. Radu Comşa, tânăr avocat, secretarul deputatului Alexandru Vardaru, e logodit cu fiica acestuia din urmă, Luminiţa, care îl iubeşte şi pe care o iubeşte. Radu Comşa e o fire energică şi perseverentă. Fiu de ţăran, singur şi-a croit drumul şi singur a izbutit în viaţă. O fire cinstită şi hotărâtă. Războiul îl găseşte mobilizat pe loc la un minister. E o situaţie pe care i-a impus-o viitorul lui socru şi pe care o suportă greu. Suferă de a se vedea ocrotit în astfel de condiţii şi, după ce face la adăpost retragerea, la Iaşi cere trimiterea pe front. În luptele de la Oituz este rănit. O rană la piept şi una la faţă. Se vindecă dar rămâne desfigurat. Schije de obuz i-au sfârtecat obrazul şi a rămas cu două cicatrici hidoase, la tâmplă şi la colţul gurii. Logodnica lui se sileşte să-l iubească mai departe, dar Comşa îşi dă seama de tot ce e forţat în afecţiunea ei. Îşi dă seama că tinereţea ei e mai egoistă decât datoria pe care vrea să şi-o impună şi că nu poate iubi un infirm. Primul pas spre dezagregare. Radu Comşa desface logodna şi rupe legăturile cu protectorul lui, deputatul Vardaru. De aici înainte dezagregarea sufletească a lui Radu Comşa continuă de-a lungul unei serii întregi de experienţe. Îşi dă seama că războiul n-a învăţat nimic pe nimeni. Ticăloşia socială e tot mai mare. Îmbogăţiţii de război, politicianii venali, exploatatorii de tot felul mişună mai mulţi ca niciodată în România Mare. Singurul om de treabă din roman, afară de Comşa, profesorul de liceu Vasile Mogrea, e un revoltat fără putere şi un om care renunţă la luptă, scârbit. De altfel e un suflet amestecat şi turbure, amestec de ţopârlănism speriat şi resemnare filosofică. Din pricina „ideilor înaintate” Mogrea e exilat într-o provincie. Comşa se găseşte din ce în ce mai singur. Întunecarea din sufletul lui se face tot mai mare. Nu găseşte în jurul lui un singur lucru frumos şi bun de care să se agaţe. A făcut războiul cu nădejdea că din tot zbuciumul va ieşi, poate, un adevăr

luminos la iveală, că oamenii îşi vor da în sfârşit seama după atâta suferinţă de nevoia unei schimbări. Radu Comşa trebuie să se resemneze să vadă că s-a înşelat şi asupra oamenilor şi asupra lui. Nici societatea nu s-a schimbat, nici el nu are puterea s-o schimbe. Întunecare. Pe lângă asta, rana de la piept l-a lăsat bolnav. La Techirghiol, unde se duce ca să se caute, în 1926, revede aproape pe toţi cei pe care i-a văzut trăind şi evoluând de zece ani. Printre aceştia e şi fosta lui logodnică, acum măritată, fericită. Priveliştea acestei fericiri, pentru el, care nu se ştia nici invidios, nici rău, este o durere. Îşi simte desfigurarea de pe obraz căzându-i în suflet şi făcându-l tot mai întunecat şi mai turbure.

Romanul lui Cezar Petrescu e crud şi trist. E crud şi trist pentru că, înainte de toate, are caracterul de-adevăr iremediabil. Veracitatea lui îi dă o rară putere sugestivă. Toate personagiile trăiese cu o mare intensitate. Nu e numai viziunea despre viaţă a eroului Radu Comşa. Este o descripţie imparţială a societăţii româneşti din ultimii cincisprezece ani, descripţie complectă şi strictă. Cezar Petrescu întruneşte un puternic spirit de observaţie cu o mare putere de exprimare. Se mişcă cu aceeaşi uşurinţă în toate situaţiile, făcând să vorbească cu aceeaşi plauzibilitate oameni din toate categoriile sociale, din toate clasele. E acasă la el oriunde. Însuşiri de gazetar utilizate de un veritabil talent de romancier. Bănueisc că admiră pe Balzac, că a fost la şcoala lui şi că a învăţat bine. În literatura noastră ocupă un loc unic. E singurul nostru romancier care are curajul de a aborda subiecte de felul acelora din Întunecare. Mulţimea personagiilor pe care le conduce este prodigioasă. Nu lasă pe niciunul nedeterminat şi neterminat.

Radu Comşa este un revoltat. Dacă nu prin fire, prin împrejurări. Este, în orice caz, în literatura noastră, unul din rarii tipi de revoltaţi. Asta îi constituie şi originalitatea. Într-o literatură ai cărei eroi sunt în mare parte abulici şi

şovăitori, el este o excepţie. Dar Radu Comşa este în acelaşi timp şi un ratat – şi ratat numai din pricina împrejurărilor. Într-un mediu ca cel românesc el nu mai este, din acest punct de vedere, o excepţie. Şi aici, în descrierea şi analiza acestui mediu, stă cruzimea şi tristeţea romanului. Autorul a plasat lângă Comşa pe prietenul acestuia Mogrea, alt revoltat, dar de altă natură. Mogrea este tipul, foarte specific românesc, al revoltatului cu gura, care vorbeşte mereu, înjură tot, pe toţi, pe toată lumea, totul fiind pentru el „mofturi”. Revoltă pur verbală, indignare care nu se manifestă decât în vorbă şi înjurături fără eficacitate. Un criticism inactiv, foarte românesc, şi un tip naţional, tot aşa de naţional ca şi celelalte personagii ale romanului, începând cu Sofron Vesbianu, „om de afaceri” şi om de învârteală şi sfârşind cu domnul Lică Cartojan, mare „elector politic” şi îmbogăţit de război, guvernamental mereu, chiar şi în opoziţie.

Cu astfel de personagii şi cu astfel de atmosferă, romanul lui Cezar Petrescu este menit să ofere societăţii româneşti o oglindă credincioasă. Este înainte de toate un document de foarte bună calitate.

Ca realizare de artă, este un roman realist desăvârşit. Mediul burgheziei noastre mari şi mici este tratat fără sentimentalism şi îngăduinţă, văzut cu un ochi ager şi nemilos. Dar nu este numai o copie fidelă. Pluteşte peste tot şi te pătrunde un suflu de adâncă simţire, un suflet larg, încăpător şi puternic, al autorului. Această impresie te face să treci cu vederea anumite şovăieli, foarte rare, şi oarecare grabă în redactarea anumitor pasagii. S-ar putea de asemenea reproşa personagiilor că vorbesc prea mult, că pe alocurea replicile lor sunt prea mult discursuri sau dizertaţii. Personagiile au poate câteodată prea multă elocvenţă. Dar este, iarăşi, drept, că sunt voit construite astfel. Vorba prea multă le înlocuieşte lipsa de voinţă şi puterea de a acţiona. Poate prin asta sunt şi mai veridice.

Se vorbeşte mult în România. Cum se vorbeşte mult şi în romanele ruseşti pe care simţi că autorul le cunoaşte bine.

Întunecare e un roman din genul lui Război şi pace. Un roman care nu se grupează în jurul unui erou central, fiind oarecum viziunea de viaţă a acestui erou central. Îmbrăţişând un interval de timp mare şi cuprinzând o sumă întreagă de existenţe, nu i se poate cere rapiditate şi construcţie clasică. Tot aşa cum nu se poate cere vieţii să curgă strict şi sobru ca o tragedie de Racine. Nu este cu alte cuvinte un roman de tip francez, repede înnodat şi dezlegat, cu eleganţă, măiestrie şi sobrietate cam stearpă. E un roman de tip englez sau rus. Amplu, complex, amestecat, ca însăşi viaţa. Este şi cea mai mare laudă care i se poate aduce. Iar, plasat în literatura noastră, el umple un gol, îmbogăţind proza noastră cu o operă masivă şi tare. De-abia acum, după ce îl cunoaştem, ne dăm seama că această operă ne lipsea şi cât de mult ne lipsea. („Întunecare”, roman de Cezar Petrescu, în „Viaţa românească”, an. XXI, nr. 2-3, 1929, p. 269-271.)

IZABELA SADOVEANU: Nu se poate vorbi cu sânge rece de acest roman al d-lui Cezar Petrescu. Retrăim în el cu prea multă ascuţime tragedia fără nume prin care numai o dată poate trece sufletul omenesc.

În aceste două volume, autorul nu ne înfăţişează numai tulburările morale şi materiale ale războiului în generaţiile româneşti din timpul şi din preajma lui, ci enigma întreagă, enigma morală şi socială a unei generaţii.

Problemele pe care le pune desfăşurarea evenimentelor sunt răsfrânte în sufletele cele mai deosebite, în modurile sociale cele mai variate şi prezintate sub unghiurile de vedere cele mai neaşteptate. Ele sunt analizate cu o luciditate crudă, tratate cu o fineţă, o neîntrecută justeţă şi precizie de judecată, într-o coloratură potrivită fiecărui suflet, fiecărui moment. Trăim în lumea aceasta variată şi multiplă toate etapele intermediare între viaţa de toate zilele din vremea neutralităţii şi dezlănţuirea catastrofei.

Simţim toate nuanţele gradate pe care le-a stabilit războiul între civil şi combatant, între cei dindărătul, din jurul frontului şi cei de pe front. Războiul e redat mai mult în efectele lui secundare, în ecourile din sufletul populaţiei din toate păturile sociale. Aceste ecouri devin sub condeiul d-lui Cezar Petrescu reactive arzătoare care fac să iasă la iveală componentele cele mai tăinuite ale sufletului omenesc.

În preziua războiului, nimic nu tresare încă în viaţa obişnuită, în prevederea furtunii. Chiar lui Radu Comşa „viaţa îi apare simplă, limpede şi fără primejdii". Câtăva vreme oamenii continuă a trăi după vechile norme, în puterea inerţiei. În curând însă, realitatea disproporţionată a evenimentelor nu mai intră în cadrele mărunte şi bine orânduite ale vieţii lor de vietăţi de apă stătătoare, sufletele se turbură şi se descompun deformându-se.

În lupta cu primejdia, durerea şi moartea, tensiunea excesivă a fiinţii scoate din adâncuri aspecte neaşteptate. Personalitatea se reconstituie pe alte planuri, decăzând până la instinctele primitive, sau atingând exaltarea eroismului şi expresiunea sa în valori etice supreme.

Drama în jurul căreia centrează romanul e drama vieţii interioare a lui Radu Comşa. E o dramă de conştiinţă, cu atât mai puternică în încadrarea ei tragică, cu cât se ascunde mai mult în adâncimile sufleteşti.

Ceva ce nu mai putea răbda „strivit şi asfixiat" în el îl împinge să meargă pe front. Acel ceva e sufletul său adevărat aşa cum i-a fost dat de „părinţii din părinţi" şi care, sub reactivul suferinţii din jurul său, apare în lumina sa adevărată […].

Personalitatea, refăcută pe acest nou plan, e fixată violent şi dureros într-o înfăţişare fizică nouă. Radu Comşa nu mai e bărbatul frumos şi voinic al cărui viitor era temeinic şi precis croit înainte de război. Rănile l-au desfigurat şi i-au luat dreptul la iubire şi căsnicia visată. După război, în sufletele simple şi primitive coeziunea se stabileşte fără rezistenţă. De cum a încetat furtuna ele reintră în real, cu

unele nuanţe noi şi unele rezonanţe neaşteptate, dar fără importanţă. Sufletele cu elemente complexe, de un echilibru mai nestabil, oscilează însă multă vreme până să-şi găsească anumite condiţii de stabilitate, iar dacă nu găsesc nicăieri tonalitatea sufletească pentru rezonanţele lor, se deformează complet, se dizolvă şi se nimicesc.

Radu Comşa se găseşte în faţa „frontului intern” singur şi complect dezarmat, prin însăşi calitatea nouă a personalităţii sale şi diapazonul prea înalt al tonalităţii sufleteşti. El intră în conflict cu viaţa şi viaţa îl răpune.

În total – o operă de o bogăţie, de o amploare, de o alură şi o calitate nebănuită în literatură obişnuită. […]

Povestirea se desfăşoară în ritmul vieţii, cu fapte mărunte şi întâmplări ce depăşesc covârşitor puterile fiinţei noastre. Personagiile sunt vii până la halucinaţie, în colţuri de lume evocate pictural, din câteva trăsături. Episoadele se succed sau se încrucişează, complectându-se şi înlănţuindu-se, pare-se, la întâmplare, dar integrându-se într-un tot bine închegat şi construit, într-o sinteză vie şi organizată.

Stilul dezbrăcat de pitoresc şi de orice sentimentalitate e sec şi rece, uneori ca stilul unui hronic vechi, dar poate din această cauză dă o impresiune de sinceritate simplă şi cumpătată, trimiţând emoţia, sub forma ei vie şi înfiorată, ca o săgeată fină, în partea cea mai sensibilă, a inimii. Analiza rece, crudă şi neiertătoare a sufletului său propriu, tonul de mărturie şi mărturisenie a lui Radu Comşa din ultimile pagini ale romanului, ard şi dor ca un corosiv. Sfârşitul său tragic şi neîmpăcat, în apa lucie, neagră şi blestemată, care nu vrea să primească nici trupul înecaţilor, e de un pesimism iremediabil, aspru şi amar, care e singura tonalitate sufletească ce se potriveşte în această întunecare.

O operă „tare” ca gândire, ca concepţie, ca atitudine sufletească, în aceste vremuri moi şi fără consistenţă, în care înotăm fără vlagă, acum, după război. (Cezar Petrescu:

„Întunecare”, în „Adevărul literar şi artistic”, an. IX, nr. 9, 3 martie 1929, p. 5.)

CEZAR PETRESCU: Primele mele volume, până la romanul Întunecare, inclusiv acest roman, n-au fost altceva decât lichidarea acestui proces de degajare, care a mers încet, fiindcă în fiecare carte subliniam o realitate spirituală, veche de zece ani, măcar. Niciodată n-am scris pe o emoţie sau un subiect sau o experienţă umană proaspete. Între geneza unui volum şi realizarea lui materială au trecut întotdeauna câţiva ani. Timp în care prelucram materialul brut, interior, fără nici un plan pe hârtie şi fără nici o fişă, pentru ca mai apoi, povestirea, nuvela sau romanul să fie scris direct şi trimis tiparului în prima şi singura versiune. […]

Romanul Întunecare a fost conceput în primii ani după război. Contemporan cu Scrisorile unui răzeş, îl purtam cu mine, ca amănunte şi atmosferă, tipuri şi episoade, aşteptând doar să mi se lămurească linia centrală. Mi-a precizat-o destinul generaţiei mele, pe care insist să o numesc: generaţia semănătoristă. Am lucrat la roman trei vacanţe de vară, câte două luni, şi se afla gata pentru tipar încă de acum patru ani. Toţi editorii l-au refuzat socotindu-l prea întins şi riscat. (Aceiaşi editori care solicitau pe întrecutele, mai deunăzi, cedarea ediţiei a doua.)

Astfel, deşi apărut în acest an, Întunecare reprezintă pentru mine încheierea unui proces spiritual situat cam între anii 1920-1924. Scriind romanul generaţiei semănătoriste, care mă împiedica să văd altceva, să scriu altceva şi să mă regăsesc, m-am degajat de o prezenţă tiranică.

Numai atunci m-am simţit purificat de vechile influenţe, pentru a scrie Omul din vis, Omul care şi-a găsit umbra, Simfonia fantastică, toate concepute, cred, sper, dincoace de canoanele, Sămănătorului. […]

Socot tot ce am publicat până la romanul Întunecare dibuieli de ucenicie. N-am fost niciodată prea grăbit. Şi, mai

ales, am avut oroare de literatura livrescă. Cred că un romancier trebuie mai întâi să trăiască viaţa, lăsând la o parte teoriile estetice şi toate preocupările deformate ale breslei. Numai după aceea va folosi, brut sau stilizat, după temperament, un capital tezaurizat, care se enfişează de curente estetice, de canoane şi de tot ce, o dată cu modelele, e trecător şi perisabil. Eu am trăit viaţa, parcurgând toate categoriile sociale şi toate situaţiile, încât am învăţat să o văd cu ochii dezbăraţi de convenţiunile livreşti. (F. Aderca: De vorbă cu d. Cezar Petrescu, în „Adevărul literar şi artistic”, an. IX, nr. 30, 11 august 1929, p. 1.)

PERPESSICIUS: Dacă se poate vorbi de un roman, nu atât, rechizitoriu, dar icoană a războiului nostru, cu toate stările lui, de suflet, de variaţii ale societăţii, cu pervertiri sau eroisme anonime ale neamului nostru, este desigur vastul roman Întunecare al d-lui Cezar Petrescu. E adevărat că uneori aceste discursuri par oarecum prea minuţioase, prea stilizate, dar totul se datoreşte artei literare, unităţii de ton, îngrijirii cu care d-l Cezar Petrescu a tratat evenimentele şi oamenii din Întunecare. Dar şi aici, cată să fim atenţi. De pildă, când pe front, pe frontul de care îl ferise, o vreme, grija de ginere a deputatului Alexandru Vardaru, tatăl logodnicei sale, Luminiţa, locotenentul Radu Comşa cunoştea realitatea, el tot mai continuă să fie acelaşi apărător al necesităţii războiului, şi lucrul este prea firesc pentru că Radu Comşa este o conştiinţă curată şi el nu poate admite că din toată această seismică zguduire de suflete ar putea să iasă viermii neajunsurilor ulterioare, decepţiile, ca şi revoltele care, de altfel, pe el îl vor prinde mai aprig, ca pe o pradă fără de scăpare, pentru că el crezuse mai neprihănit în idealuri şi lui îi zâmbiseră, cu atâta puritate, ochii şi sufletul Luminiţei Vardaru.

„Războiul a apărut să scoată din lumea aceasta veche, obosită, nesatisfăcută noţiuni noi, pentru un veac de acum înainte, cum din fructul putred scoţi de la mijloc sâmburele

sănătos, care conţine germenul altei vieţi”, perorează ofiţerul Radu Comşa la sindrofia cu joc de cărţi a camarazilor lui ofiţeri, pentru ca, fără să-şi dea seama, sub prognosticurile subjacente ale viitorului, pe care n-avea de unde să-l bănuiască aşa de crud cu dânsul, să încheie cu această sentinţă, răsturnată şi caricaturizată aşa de violent de ce avea să urmeze: „Cum putem crede că din război ne vom întoarce tot cum am fost?”

Crez, nu numai dezminţit de realitate, dar şi prezis, fie de bonomia căpitanului Pleşea: „Să ne mulţumim cu toţii dacă ne-om mai regăsi vreodată cafeaua noastră şi ţigările Regale”, fie mai ales de bunul-simţ al minunatului locotenent Ghenea: „Cum adică, îţi închipui serios d-ta că Ionescu se află aci fiindcă aşteaptă din război să ţâşnească cine ştie ce ideal pentru umanitate? Dar numai pomeneşte de aceasta, şi are să te întrebe îndată: „Ce e aia ideal? Ce e aia umanitate?” Ori maiorul a venit să comande batalionul aşa cum îl comandă ţinând lăturile, pentru asemenea baliverne? Sau eu, sau noi toţi? Şi fac excepţia pentru Minea, el e filosof. Dacă-i aruncă cineva o piatră în cap, în loc să o ridice de jos şi s-o trăsnească la mirul individului, se opreşte îndată şi ne ţine o alocuţiune despre…” Teze şi antiteze, la prima vedere artificioase, dar la prima analiză – organice şi integrate naraţiunii cu toată naturaleţa. Discursuri, palavre şi glume, periferice în definitiv, pentru că toţi flecarii aceştia, fiecare cu hazul şi şartul lui, cu acel Ionescu în frunte, minunată creaţie de ofiţer obtuz, pre cât şi viteaz (fără cauzalitate, negreşit), sunt nişte bravi bieţi oameni, călcaţi, deopotrivă, în picioare de roatele şi copitele carului istoric.

La fel ne-am putea înşela dacă, nesocotind psihologia de război a soldatului român de obşte, am privi taifasurile de pe front ale soldaţilor şi mai ales figura aceea de mistic al apocalipselor, pe soldatul Mucenicu, ca pe o creaţie hibridă. Nu înseamnă că de la numele pe oare d-l Cezar Petrescu i l-a ales şi până la amănuntele povestirii lui cu vedenia

semnului ce s-a arătat nu este oarecare literarizare, oarecare retuşare, dar acestea sunt ale artei, şi d-l Cezar Petrescu nu le putea nesocoti de îndată ce a năzuit să dea în Mucenicu un tip al marei obşti anonime. Fără să spunem că psihologia nu suferă şi că într-adevăr ţăranul soldat, oricât de viteaz, n-a fost mai puţin sensibil la suferinţele altora, şi la oroarea de război: „Drept să vorbesc, parcă nici pentru nemţii aceia şi pe unguri nu mai simţeam atâta duşmănie, nici pentru dânşii, nici pentru toate seminţiile care s-au ridicat cu gând vrăjmaş împotriva legii noastre. N-au şi dânşii casele lor? N-au şi dânşii neveste şi copii şi necazuri de vai de mama lor?”

Poate cu mult mai literarizat şi de o necesitate oarecum de simetrie arhitectonică să fie Mihai Vardaru, care de la expansiunea juvenilă a războinicului cu orice preţ, îl vizitează pe Radu Comşa pe front ca să se confeseze de crima de a fi omorât un om, un semen, un ungur doctorand în litere, care tocmai lucra la o teză asupra lui Petofi. Caracterizarea tipică şi stilizarea strică, aici, ceva din autonomia naturală a eroilor.

Am desprins aceste trei aspecte din ideologia legată de război a romanului d-lui Cezar Petrescu pentru a le pune în marginea, sau dacă voiţi, înaintea ideologiei romanului lui Remarque. – pentru ca să se vadă cât de actuală şi de plină semnificaţie este, prin cutia de rezonanţă pe care se aplică, vasta frescă a războiului nostru din romanul d-lui Cezar Petrescu.

Însă nici recentul Nimic nou pe frontul de est, al lui Remarque, nici Focul lui Barbusse, nici Crucile de lemn ale lui Dorgeles, nici Civilizaţia şi Martirii lui Duhamel nu interesează şi mai ales nu fac apel la posteritatea, pe care se pare că şi-au scontat-o de pe acum, numai graţie acestei scorburi de ecouri a războiului, ideologiei sau tincturei umanitariste. Este ceva mai presus de aceste derivate periferice artei, care cel mult pot să-i strice într-o doză necumpătată. Şi acel ceva ce se întâlneşte în toată

literatura de război, pe bază de viaţă nefalsificată de imagină verosimilă a vieţii, este şi în Întunecare a d-lui Cezar Petrescu, construcţie de minuţioase proporţii, în tiparele căreia autorul a turnat o substanţă prin excelenţă epică şi o lume multiplă şi diversă, pe care o regizează cu abilitatea unui romancier consumat.

Dacă ar fi să luăm din literatura noastră un punct de reper, pentru a da o imagine mai precisă de efortul epic săvârşit de d-l Cezar Petrescu în Întunecare, am aminti pe Ion al d-lui Liviu Rebreanu şi, până la un punct, Arhanghelii părintelui Ion Agârbiceanu. Dar d-l Cezar Petrescu aduce, parcă (fără să ne gândim, încă, la o ierarhizare), un element în plus. Este caracterul de mai largă semnificaţie ce-l are canavaua pe care se brodează evenimentele. Şi ea nu este, cum s-ar crede, războiul. Cât prefacerea sufletelor şi stărilor sociale stârnite de ciclonul războiului. Şi Ion, şi Arhanghelii, cu toată multiplicitatea figuraţiei ce populează aceste vaste arene epice, subordonează totul – aşa cum în Întunecare totul se subordonează eroului Radu Comşa – câte unui erou torturat de demon; Ion, de foamea de pământ, notarul Rodean de setea de aur, numai că aceste două instincte, raportate la canavaua din Întunecare, sunt de dimensiuni mai mici.

Aici e istoria unei epoce, a epocei dintre 1916-1925 (ba chiar şi după aceea). Aici cutremurul războiului a dărâmat nu numai aşezările gospodăreşti, dar şi suflete, şi în măsura în care autorul va fi reuşit să preumble printre ruine oameni ai cutremurului, cu spaima, deznădejdea şi înstrăinarea în suflete, în măsura aceea arta lui va fi izbutit să ne dea ceva mai mult decât simpli indivizi. Şi Întunecare izbuteşte să scrie istoria romanţată a apocei războiului nostru cu toate reacţiunile inerente.

Istorie romanţată, pentru că toate evenimentele, destul de familiare contemporanului (dar care vor câştiga în semnificaţie cu cât vor trece anii), sunt integrate în acţiuni principale sau episodice şi în eroi principali sau de figuraţie,

aşa de autonomi însă şi mişcându-se după legile celei mai personale creaţiuni literare, că ies din marea masă a anonimilor de toate zilele şi se înscriu cu starea lor civilă mai presus de starea civilă a muritorilor. Şi între ei, între primii, eroul din Întunecare, avocatul şi locotenentul Radu Comşa. Rănit grav, pe urma exploziei unei granate în unul din asalturile la care ia parte, Radu Comşa, ameninţat să-şi piardă vederea, zace în spital, pachet de bandaje, însoţit de atenţiile din ce în ce mai rare ale logodnicei sale Luminiţa Vardaru şi familiei ei, pentru ca în ziua însănătoşirii să se aleagă, desfigurat, cu dizgraţioase cicatrice pe faţă. E începutul declinului. Un cerc de izolare se strânge în jurul său, şi repulsia pe care o provoacă duce în chip firesc la desfacerea logodnei.

Şi aici trebuie să notăm cât de dificilă este o astfel de situaţie şi cu câtă justă intuiţie a sufletului omenesc a abordat d-l Cezar Petrescu scena aceasta a despărţirii celor doi logodnici. Zbaterea logodnicei între repulsia fatală şi între deznădăjduita nădejde că-şi va putea înfrânge această repulsie este de mare şi impresionant adevăr psihologic. După cum tot atât de just intuită este şi împotrivirea lui Radu Comşa, care înţelege, din cuvinte, din întreruperi, din tăceri, că iubirea Luminiţei s-a stins şi că tot ce ar mai dura ar fi o fericire „din resturi”, cum spune dânsul, în care ar fi să se regăsească logodnicul „de altădată”, cum ar dori Luminiţa.

Scena, de brutală sinceritate, dintre Radu şi Alexandru Vardaru încheie definitiv raporturile lui Radu Comşa cu trecutul. Cu acel trecut pentru frumuseţile căruia fusese, pare-se, predestinat şi din care l-a smuls mai puţin idealismul său, cât fatalitatea inexorabilă a războiului, care l-a exilat din culcuşul fericirilor şi care de astăzi înainte îl va mâna, neînduplecată, din decepţie în decepţie.

E adevărat că, scriind aceste lucruri, reduse la această linie descărnată de orice fibră epică, noi înşine ne surprindem cu o uşoară bănuială. Ca nu cumva cetitorul,

care n-ar fi experimentat cu lectura sa proprie darurile nefalsificate ale acestui roman, să aibă impresia că este în linia descendentă a eroului Radu Comşa ceva artificios. Ca nu cumva cetitorul să creadă că Radu Comşa e mai curând victima romancierului, care l-ar voi pradă simbolică a decepţiilor, cât victima vieţii însăşi. Or, d-l Cezar Petrescu are în privinţa aceasta marele merit de a fi aglomerat, aşa de firesc, evenimentele în jurul lui Radu Comşa şi de a fi reconstituit aşa de tiranică această lume, şi această societate, că procesul de izolare, de nedreptate şi de înveninare a lui Radu Comşa se desfăşoară fără cea mai vagă impresie de silnicie din partea autorului.

Mai mult chiar. Înveninarea aceasta, întunecarea sufletească a lui Radu Comşa nu se petrece fără de împotrivire din parte-i. Dacă valurile de fiere se revarsă de atâtea ori şi-i întunecă conştiinţa, de atâtea alte ori Radu Comşa se surprinde în această inferiorizare animalică, se urăşte, pentru că sufletul lui originar cunoscuse frumosul, şi când la sfârşitul romanului, după un scurt popas întretăiat de gânduri negre, sub fereastra fostei sale logodnice, fericită în mijlocul familiei sale, Radu Comşa se îndreaptă spre lacul negru „asfaltit” ca să-şi pună capăt zilelor, încheierea nu este decât foarte firească.

Ajuns la capătul înveninării şi degradării lui sufleteşti, asediat de pretutindeni, trădat de însuşi sufletul său, pe care nu şi-l mai poale stăpâni şi care-l îndurerează mai mult ca toate, Radu Comşa se va purifica prin moarte. Sfârşit cu atât mai impresionant, cu cât victima e mai nevinovată, pentru că Întunecare ţese în jurul acestei vieţi decepţii peste decepţii, ca o serie de porţi la care Radu Comşa bate zadarnic, înainte de a i se deschide singura, cea din urmă, izbăvitoarea vamă a morţii.

Decepţii pe care le vom aminti, în trecere, mai mult pentru perspectivele ce se deschid în romanul d-lui Cezar Petrescu, dovedind cetitorului cât de adevărată este afirmaţia ce

făceam adineaori, că Întunecare este o veritabilă istorie romanţată a ultimilor noştri zece ani.

Demobilizarea a adus o stare de spirit haotică. Nemulţumirile îşi fac drum în toate sufletele, zvonurile prind consistenţă, întruniri se decid între foştii camarazi, o sete după prefaceri aşa cum juraseră cu toţii în tranşee îi stăpâneşte pe toţi, şi Radu Comşa ia parte cu fostul său tovarăş de suferinţă în spital, cu profesorul Mogrea, la o consfătuire din capătul Păcurarilor.

Prilej pentru d-l Cezar Petrescu ca să portretizeze o serie de foşti ofiţeri, care umanitarist, care sceptic, sau pe acest Mogrea, admirabit suflet de răzvrătit şi de revoluţionar, care visează la „răfuiala cea mare”, sau pe acel expresiv căpitan Simion, brav peste fire în luple, simplu şi pătrat, lipsit de elocinţă, dar opunând cu o încăpăţânare eroică şi impresionantă tuturor pledoariilor pentru revoluţie un lacedemonian: „eu aceasta nu o fac”. Consfătuirea ratează pentru că din efervescenţa aceasta neliniştitoare nu se poate alege nici o linie de conduită, decât un mic concurs de elocvenţă, culminând cu excelent-caricaturala conferinţă, refugiată în compilaţii de enciclopedie politică, a voluminosului căpitan-conferenţiar universitar, logoreic pedant, căruia îi vine de hac francheţa brutală a căpitanului Mogrea. Şi consfătuirea se sparge, mergând fiecare, singur cu sine, în întunericul de afară, cum merge şi Comşa, gândindu-se la întunericul în care a vegetat când era cu ochii legaţi: „Dar atunci lumina era înăuntru. Se temea ca de o bucurie prea mare de ceastălaltă de afară… Iar când venise, pentru ce venise?” Pentru ca din frunzărirea înstrăinărilor succesive să conchidă, ibsenian: „numai omul singur e tare”.

Şi alte decepţii se urmează. În politică, ia parte la înjghebarea proaspătului partid „al României Mari, care vrea să fie nouă”, cunoaşte moravuri noi, care sunt tot aşa de vechi ca şi ale celorlalte partide, cunoaşte pe şireata vulpe moldoveană, mare om politic în Iaşi şi mare om de

afaceri la Bacău, pe d-l Lică Cartojan, ia parte la campania electorală (delicioasă serie de portrete) din care avea să fie fraudat şi se întoarce cu o experienţă dureroasă mai mult în sihăstria lui din Bucureşti.

La o scrisoare a surorii sale, rămasă în satul lor de naştere, Hârtoapele, văduvă de război, harnică altminteri, dar cerând sprijin pentru copilul de şcoală cel mare, ce urmează să fie dat mai departe, porneşte înviorat, cu gândul că renaşterea lui sufletească de acolo va veni, din împlinirea datoriilor faţă de ai săi, cei mai de aproape. Înstrăinarea se dovedeşte tot aşa de adâncă, de pleacă la miez de noapte înapoi, spre bucuria abia stăpânită a surorii şi gălăgioasă a concubinului ei, sergentul de jandarmi, şeful de post, Iftodiu Dumitru, cu care are o întâlnire, savuroasă şi de un comic pe cât de omenesc pe atât de dureros. O vizită pe front, în regiunea păduroasă a Oneştilor, la locul unde au fost jurămintele şi unde acum operează d-l Lică Cartojan, căruia îi susţinuse la Casaţie procesul cu obştea ţăranilor, proces pe care-l câştigă şi căruia îi urmează invitaţia, îl pune pe Radu Comşa în faţa realităţii celei mai triste şi-l duce pe dealurile cu mormintele părăginite ale foştilor săi camarazi. O vizită la fosta sa gazdă, din satul de pe front, o curmă la timp să nu mai vadă pe Catrinel, iubirea instantanee şi idilică din vremea războiului, astăzi gospodină, care s-ar teme de hâzenia lui. Şi-apoi urmează înstrăinarea de Vasile Mogrea, caracter neînduplecat şi bănuitor şi care nu iartă nici abnegaţiile cele mai curate, o vizită la fostul revoluţionar Ieronim Pacu, astăzi un bătrân cuminte şi fericit că poate să înjghebe un cărucior rudimentar pentru bucuria nepotului, şi-apoi, după o scurtă şedere la Agapia, o cură de alungat reumatismele la Techirghiol, cu întâlniri (afară de aceea a Luminiţei), dureroase, mortifiante, o plasă de amărăciuni şi o înveninare progresivă şi devastatoare, care-l duc la rezoluţia finală, pe care am amintit-o deja, a suprimării de sine.

Peregrinare care va fi arătat, poate, câteva din secţiunile câte se pot opera în straturile bogate de substanţă epică din Întunecare. Dar care e departe de a putea da o imagine reală de bogăţia şi multiplicitatea de tipuri din toate straturile societăţii, ţărani, orăşeni, oameni politici, de afaceri, militari etc., etc., galerie vivantă, şi nu numai de nume proprii, la care am adăuga cele două capitole de creaţii în care d-l Cezar Petrescu se vădeşte maestru: femeile, de la Luminiţa şi Elena Bilbor la bacanta Zoe Vesbianu, şi copiii, păpuşi amuzante şi teribile, ale căror resorturi sufleteşti d-l Cezar Petrescu le cunoaşte aşa de bine.

Întunecare este desigur – şi prin procesul urmărit cu minuţiozitate, al înveninării lui Radu Comşa, şi prin canavaua amplă pe care se brodează acest proces, şi care dă romanului acel caracter de istorie contemporană romanţată – o lectură de necontenită crispaţie sufletească. Între viaţa de toate zilele şi aceasta din roman există o sensibilă deosebire de intensitate. De bună seamă pentru că arta fixează ceea ce e trecător în viaţă, încremeneşte destinele şi le dă acel caracter irevocabil şi dăinuitor în memorie. E o potenţare a amărăciunii, aşa cum însuşi Stendhal formula despre una din lucrările sale, când asemuia actualitatea romanţată cu senzaţia omului căre ia chinină, se strâmbă şi, privindu-se în oglinda care-l arată palid şi puţin verde, se repede să o sfarme: „asta va fi soarta volumelor ce urmează. Din nenorocire pentru ele, ele nu povestesc o acţiune de acum o sută de ani, personagiile sunt contemporane şi, dacă nu mă înşel, trăiau acum doi sau trei ani.” (Cezar Petrescu: „Întunecare”, cronică scrisă în 1929, şi reprodusă din Menţiuni critice, seria a Ill-a, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă, 1936, p. 32 – 45;)

E. LOVINESCU: Chiar la apariţia Scrisorilor unui răzeş, s-a recunoscut în literatura lui Cezar Petrescu (n. 1892) o continuare a sămănătorismului şi în scriitor un continuator

al lui Sadoveanu. Deşi urbană şi neîndeplinind, deci, una din condiţiile considerate ca esenţiale sămănătorismului, încadrarea e îndreptăţită, întrucât găsim în această literatură câteva din notele sămănătoriste, cum e, de pildă, poezia amintirii şi a regretului; faptele nu sunt povestite în actualitatea lor, ci refulate în trecut şi brusc reîmprospătate printr-o revedere a locurilor unde s-au desfăşurat odinioară; totul se învăluie, astfel, în poezia depărtării, a nostalgiei şi a regretului (În podgoria de odinioară, Moara lui Iliuţă, Valsul rozelor etc.). Întrebuinţarea tematicei sadoveniste a atras, de altfel, după sine şi asimilarea expresiei lui M. Sadoveanu, în ritm, în topică şi vocabular. Scrisorile unui răzeş (1922) au fost primite cu o necontestată simpatie de publicul rămas încă sămănătorist, adică în faza lirică a povestirilor de dragoste, urmărind cu interes temele sămănătoriste, a dezrădăcinării, a întoarcerii la pământ, a vechei stări de lucruri patriarhale. Rural cel puţin în teorie, bucolic, moldovean, Cezar Petrescu aduce cu sine o stare sufletească firească tuturor scriitorilor moldoveni; flexibil şi plastic, el mai aduce, o dată cu poezia trecutului şi a naturii a lui M. Sadoveanu, şi un spirit vioi, ziaristic, format în redacţii şi în cafenea, cu simţul actualităţii de moldovean bucureştenizat, care nu suspină numai după trecut şi răzăşie, ci pune şi probleme şi, mai ales, ştie să le îngrădească pentru a fi pe gustul publicului grăbit. Prin talentul său mlădios şi fluid, sămănătorismul a prins, astfel, o nouă vitalitate şi a încântat o nouă generaţie de cititori, ce nu aşteaptă decât să fie încântaţi prin mijloace, de altfel, încercate mai de mult ca eficace.

Deşi talentul scriitorului s-a dovedit destul de mlădios şi aparent capabil de evoluţie, e de semnalat, totuşi, în celelalte volume de nuvele predilecţia lui pentru senzaţionalul de fapt divers şi pentru coincidenţa melodramatică. Înjunghierea din Fundătura 13 Septembrie, Inelul cu piatra de rubin, Povestire de iarnă etc. Participă din acest melodramatism exterior. Oricare i-ar fi subiectele,

povestirile scriitorului au prins însă siguranţa mişcării pe axa lor şi o uşurinţă de expresie mereu actualizată; chiar când tematica nu mai e sămănătoristă sau e de un sămănătorism supravegheat şi modernizat, materialul omenesc rămâne tot moldovean şi în celelalte producţii ale scriitorului, prin lipsă de reacţie, specific moldoveană, a sufletului eroilor faţă de mediul social (Cariera lui Vidran, Adevărul etc.). Sămănătorismul cu caracterul său moldovenesc se menţine şi în marile romane ale acestui scriitor, care de la „schiţe” şi „scrisori” a trecut în chip neaşteptat la vaste compoziţii lirico-epice, adevărate fresce sociale, poate cele mai largi – cu excepţia lui Ion – ce s-au scris în literatura noastră. Sămănătoristă e, de pildă, tematica din Întunecare (1927), cel mai bogat şi, într-un fel, mai reuşit roman al războiului nostru de întregire naţională; povestea feciorului de ţăran, pornit cu avânt la război, procesul tuturor deziluziilor întâmpinate pe front, credinţa că totuşi generaţia călită în tranşee se va întoarce alta acasă, succesiunea de decepţii, rănirea, desfigurarea, părăsirea lui de către logodnică, îngrămădirea tuturor amărăciunilor în faţa realităţilor întru nimic schimbate de baia de sânge ce-l împing pe Radu Comşa până la deznodământul sinuciderii, constituie una din marile teme de pesimism social prezentă în toată literatura moldovenească de inadaptare. Romanul dovedeşte o mare putere de amplexiune şi de evocare de grupări sociale, în care, ceea ce e mult mai rar la scriitor, nu lipseşte nici puterea de analiză psihologică. Sămănătoristă e şi tematica din Calea Victoriei, cu declasarea caracterelor în contact cu marele nostru oraş tentacular, căruia eroii nu-i opun nici o rezistenţă morală, nici un fel de reacţiune; după cum sămănătoristă e şi tematica socială din Aurul negru şi Comoara regelui Dromichet cu zugrăvirea ruinii morale şi economice a ţarinii noastre patriarhale prin industrializare; după cum moldovenesc e şi bahismul dizolvant din La Paradis General etc.

E neîndoios că Cezar Petrescu reprezintă o mare forţă materială de producţie şi am putea spune chiar de creaţie, surpată de tot atât de mari defecte. Dezlănţuirea ei se produce în genere extensiv, prin revărsări uriaşe de ape descriptive, de ordin mai mult verbal, cu excrescenţe uluitoare, într-un stil fluent, poetic, dar şi extrem de adipos; lipsă totală de compoziţie în mare şi de economie în mic; belşug şi risipă; senzaţional de carton (voi. I din Baletul mecanic), lipsă de proporţii, de orice incisivitate şi lapidaritate; expresie grasă, flască, fără nerv; purulenţă continuă de carne prea bine hrănită. Totul, de altfel, extensiv, pe pogoane de hârtie, nu fără poezie şi căldură de evocare. Sute de pagini ale primului volum din trilogia lui Eminescu, Luceafărul, sunt pline de poezia naturii din jurul Ipoteştilor, totul admirabil şi inutil, căci, oricât ar fi voit scriitorul să vadă în amănuntele copilăriei temele esenţiale ale viitoarei cariere literare a lui Eminescu, ele se potrivesc aproape oricărei copilării. Rămân, aşadar, ca bucăţi literare lirico-descriptive, fără raportare la subiect. În această cursivitate generală atât de dezolantă şi de inexpresivă se infiltrează şi apele tulburi ale cotidianului ziaristic ce transformă unele romane în cronici actuale sau istorice (Plecat fără adresă, Carmen saeculare) fără relief, sau în satire sociale mai mult facile (Nepoata hatmanului Toma, Kremlin, Greta Garbo etc.). Cezar Petrescu este, aşadar, o mare forţă, pe care nimic n-o poate scăpa de destinul inflaţiei; iar opera lui, o uriaşă revărsare extensivă fără sonde adânci în sufletul omenesc. (Cezar Petrescu, în Istoria literaturii române contemporane, Bucureşti, Editura Socec, 1937, p. 206. – 209.)

G. CĂLINESCU: Întunecare este o astfel de scriere largă în care, toate tumulturile putând să încapă, tonul este liniştit ca al unei ape revărsate în voie. Nu se poate tăgădui că romanul e scris bine. Bine, nu din punct de vedere artistic, ci gramatical. Frazele au rotunzimea, îndemânarea şi spiritul ce un om cult e obişnuit să le pretindă oricărei

pagini literare sau nu. Această distincţie induce de obicei în eroare asupra naturii operei lui Cezar Petrescu. […]

Cea mai mare parte din roman se desfăşură ca o cronică a epocii, făcută din momente caracteristice, cu această observare că metoda e foarte rar descripţia şi aducerea în scenă. În genere, eroii vorbesc despre evenimente şi aceste referinţe şi opinii constituie corpul însuşi al scrierii. Regăsirii pe toţi eroii iniţiali [după izbucnirea războiului]. Alexandru Vardaru îşi continuă existenţa pozitivă. Despre fanfaronul Pavel Vardaru „aflăm” cu intermitenţe că ar fi un foarte bun luptător. Radu Comşa ţine cu orice chip să meargă pe front. Ni se dă şi un fragment de luptă, corect, dar lipsit de dramatism. Comşa e rănit grav, dus la spital, prilej de a asculta acum interminabile dialoguri între răniţi. Pe de altă parte, ofiţeri ruşi, toţi internaţi, beau şi joacă cărţi foarte convenţional. Nimic nu se întâmplă, din punct de vedere epic, în roman. Eroii alunecă, prin convorbiri, spre sfârşitul războiului. Considerat ca o cronică, romanul e superficial, cu toate că nu-i lipsit de o anume eleganţă jurnalistică. Nici o transfigurare, nici un sens nu se ridică deasupra nudelor fapte care luate în individualitatea lor nici nu sunt substanţial exacte. Din cauza revărsării temperamentului scriitorului în fapte, impresia este a unui război vesel, în care suferinţa e fără rezonanţă, în care toţi beau vinuri cu numiri cosmopolite şi ţin pe dinafară minte versuri franceze şi titluri de cele mai pretenţioase cărţi. Comşa iese din spital desfigurat şi în treacăt asistăm la ceea ce ar fi putut deveni un moment dramatic capital. Luminiţa, logodnica lui, îi dă a înţelege că, faţă de neprevăzutul accident, sentimentele ei nu mai pot rămânea aceleaşi. Izolat, acest motiv ar fi putut da naştere la un roman, cu condiţia de a se proporţiona evenimentele. Dar scriitorul este atras de o aplicare mai generală, cu care distruge unica intrigă interioară schiţată. Soarta lui Comşa e a oricărui combatant. Acum începe ancheta prin toate mediile. În preajma armistiţiului toţi discută şi meditează

asupra învăţămintelor ce sunt de tras. Din marea tragedie, asupra cercetării noii societăţi. Romancierul „studiază” psihologia epocei. Şi soldaţii ţin lungi dizertaţii, pe pagini întregi. […]

Cronica ia dar coloare umanitaristă şi pacifistă. Războiul se încheie şi în încă un volum autorul, din ce în ce mai prolix, caută să studieze urmările lui. El anchetează mergând la ţară, vizitând pe câte o văduvă de combatant, înregistrând schimbările politice, la care ia într-o măsură parte, spiritul noii societăţi şi ajunge lu încheierea că sacrificiul eroului este uitat. Şi ancheta aceasta cu alte personagii, nebizuită pe nici o întocmire epică, ar putea merge la infinit. Ca să poată încheia romanul, Cezar Petrescu e nevoit să reînvieze un moment de mult stins. Comşa zăreşte, tot la Constanţa, pe Luminiţa cu copilul ei, pe plajă. Mâhnit de această continuare a vieţii în afara lui, face un gest imprudent şi se înţeapă cu nişte spini în obraz şi poate chiar în ochi (textul e sibilin). Gest patetic cu înţelesul: era mai bine ca eroul să nu supravieţuiască.

Romanul ca roman este eşuat. Nimic etern omenesc nu se poate memora. Ca simplă cronică e superficial şi n-ar putea nicidecum înlocui substanţialitatea unei opere istorice. Totuşi, o uşurinţă agreabilă, o distincţie în stil şi o indiscutabilă răbdare arhitectonică, ajutată din când în când de norocul efemer al unui creion îndemânatec, îi dau o oarecare personalitate şi oricine era îndreptăţit ca după acest exerciţiu să aştepte de la autor opere mai închegate care n-au venit. A rămas însă, după dezamăgirea de mai târziu, ideea că în orice caz Întunecare reprezintă adevăratul roman al lui Cezar Petrescu, idee eronată, dedusă din împrejurarea fără putere de constrângere asupra criticei că opera a obţinut o aprobare academică.

De aci înainte formula „mare romancier” însoţeşte cu frenezie numele scriitorului, pus totdeauna alături de M. Sadoveanu şi de L. Rebreanu. Scriitorul însuşi capătă un suflet optimist, impermeabil la critică. Uneori intenţia de a

vinde cu orice chip cărţile pare aşa de neîndoielnică, încât cel puţin asupra unor anume opere s-ar crede că interesul artistic al autorului a căzut pe al doilea plan. Şi totuşi scriitorul îşi apără aceste producţii înfocat. E limpede că el îşi bănuieşte o putere creatoare excepţională, în stare să înnobileze subiectele cele mai hazardate. În prefeţe de volume, el îşi arată intenţia de a construi un tot ciclic „într-o succesiune de 15-20 romane ale epocii, unele de investigaţie orizontală în realităţile şi în procesele sociale, altele de investigaţie verticală, în realităţile şi în procesele psihologice ale individului”. […]

Sunt suficiente semne că Cezar Petrescu a urmărit, nici mai mult nici mai puţin, să refacă opera lui Balzac. Luciditatea intelectuală îi lipseşte, spre a înţelege complexele probleme ale genului. El e un cititor de lucrurile cele mai amestecate, îndeosebi de romane, răsfoite izolat, abstrase de literatura organică din care fac parte. Cărţile sale abundă în citate din toate limbile, fără a da impresiunea unei minţi care profită de lecturi. Este învederat că oricare ar fi fost intenţia lui Balzac, elementul tipologic covârşeşte în Comedia umană materialul istoric. Balzac studiază omul general, nu omul epocal. Indus în eroare de anume romane ciclice moderne care sub propunerea de a studia o epocă ascund mai degrabă intenţii politice (Jules Romains, Roger Martin du Gard) şi sunt o degenerare a naturalismului, scriitorul român, adânc înrâurit de altfel şi de tehnica cinematografului, tinde să „studieze” societatea română pe o porţiune de timp, să definească mentalitatea claselor sociale (boierime, burghezie, ţărănime), să determine raporturile politice între sat şi oraş, să înregistreze stadiul nostru cultural, să stabilească izvoarele unor mişcări. Acesta e în fond program de istoric, cu totul fără interes într-un roman, chiar dacă s-ar admite că un romancier ar fi în stare să intuiască excelent unele relaţii. În orice caz, este de reţinut că observaţia lui Cezar Petrescu se simbolizează în câteva

profesii caracteristice (proprietar, răzeş, ţăran, preot, învăţător, ministru, prefect, profesor universitar, romancier, poet, jurnalist) şi în câteva nume care, ca şi la Balzac, revin: prefectul Emil Sava, bancherul Iordan Hagi-Iordan, ofiţerul Muţi Leonardescu, romancierul Teofil Steriu etc. În fond, oricare ar fi estetica scriitorului, fundamentală rămâne numai chestiunea realizării. În privinţa aceasta modeste apar mijloacele cu care Cezar Petrescu înţelege să înfăptuiască o arhitectură aşa de vastă. „Incontestabilul talent" apare de la început ca o facultate foarte onorabilă de a ocupa câteva sute de pagini cu promisiuni şi indicaţii de procese epice şi analitice, într-un limbaj jurnalistic, tumultuos, niciodată însă înjosit, ba chiar cu multe digresiuni de uşoară erudiţie. (Istoria literaturii române, de la origini până în prezent, Bucureşti, Fundaţia pentru literatură şi artă, 1941, p. 682-684.)

TUDOR VIANU: Dacă romanele lui Ionel Teodoreanu sunt construite cu o largă întrebuinţare a dialogului, care strâmtează în proporţie spaţiul pe care şi-l rezervă comentarul şi povestirea autorului, acest spaţiu este mult dilatat la Cezar Petrescu, care îşi analizează personagiile când strămutându-se în interiorul lor, când privindu-le din afară. Dialogul joacă la acest scriitor primul dintre rolurile pe care le-am distins mai sus, acela de a reliefa imaginea unui ins sau a unei situaţii. Întinsul loc destinat comentarului şi naraţiunii acordă unui roman ca Întunecare, 2 volume, 1928, acela în care Cezar Petrescu ajunge la plinătatea măsurii lui, caracterul unei lucrări de analiză şi de reconstrucţie a unui moment important al societăţii noastre, Războiul Întregirii, cu epoca de înfrigurare care l-a precedat şi cu dezamăgirile apărute mai târziu. Printre autorii care au contribuit la înflorirea contimporană a romanului, Cezar Petrescu este fără îndoială acela care dispune de cel mai întins câmp de observaţie. Nimeni altul, alături de el, n-a erijat o frescă la fel de completă a societăţii noastre. Aproape nu există

categorie care să nu fie reprezentată în vasta şi stufoasa construcţie a Întunecării, unde un mare număr de personagii, cu fizionomii individualizate, îşi trăiesc drama lor. Efortul de integrare al Întunecării este unul din cele mai diligente ale literaturii noastre. Mulţimea detaliilor, forfota omenească în care apar tot alte şi alte figuri dau un caracter oarecum nelimitat construcţiei lui Cezar Petrescu, pentru care modelul diriguitor pare să fi fost epopeea naturalistă a lui Tolstoi, Război şi pace, sau Comedia umană a lui Balzac, nu romanul francez după formula mai nouă a lui Flaubert în Madame Bovary, operând cu un număr restrâns de personagii şi construind pe axa unei intrigi unice, ca în compoziţiile dramatice ale tradiţiei clasice. Dar pe când şi la Balzac, şi la Tolstoi, şi la Flaubert, creaţia în întregime obiectivată dă poetului un fel de indiferenţă demiurgică faţă de creaturile sale, aşa încât rămâne totdeauna o problemă oarecum insolubilă a criticii să identifice printre acestea pe autorul însuşi, cu atitudinile şi sentimentele lui, în romanul lui Cezar Petrescu, figura lui Radu Comşa îndeplineşte incontestabil acest rol, şi prezenţa lui de-a lungul întregii compoziţii o subliniază liric în întregime. Pe de altă parte, analizele lui Cezar Petrescu, foarte întinse în suprafaţă, îmbrăţişând un mare număr de situaţii şi reacţii sufleteşti, este drept a spune că nu coboară niciodată în adâncimi. Ceea ce ni se arată că trece prin sufletul eroilor săi, nu depăşeşte uneori nivelul unor generalităţi ale reflecţiei, sub care simţim că pot fi straturi mai profunde, mai inedite. […]

Într-un chip destul de surprinzător, printre mijloacele sale stilistice, Cezar Petrescu foloseşte adeseori pe acele ale estetismului modernist, cu multele elemente puse la dispoziţie de aluzia literară, de arte, de ştiinţe, feluritele asociaţii pe care i le procură o curiozitate cam răspândită. Iată, la cazinoul din Constanţa apare o portugheză: „O portugheză – exclamă Luminiţa citând Larousse-ul – o femeie din Portugalia, fost imperiu colonial, actualmente

modestă republică situată la extrema Ibericei! Capitala: Lisabona, în provincia Estramadura, arhibanalizată de poeţii simbolişti. Oraş însemnat: Porto, cu vinuri vestite, despre care poate să ne spună ceva mai pe larg unchiul Pol. Portugalia, în sfârşit, patria apei de păr, a lui Camoëns şi donei Ines de Castro! Pentru rest şi detalii precise, adresaţi-vă domnului, care-o face pe mironosiţa. Vă poate delecta şi cu un Fado do amor, din repertoriul popular…" Un alt personagiu îşi aminteşte vizita sa la Muzeul Oceanografic din Monaco: „E o clădire foarte frumoasă, explică el, cu privelişte la cincizeci de metri deasupra mării şi cu minunate decoraţi uni de mozaic şi vitralii. Ce crezi că am descoperit, etichetat cu cele mai poetice numiri din mitologia greacă? Nereis, Hermione, Meduza, Astarte, Argonauţi… Tot felul de larve urâcioase, viermi păroşi, crustacei dezgustători şi gângănii, să nu le vezi! Bietul Omer, nu şi-ar mai recunoaşte divinităţile!" Ştiinţele, foarte mult puse la contribuţie, dau explicaţiilor lui Vasile Probotă caracterul unei adevărate dizertaţii doctorale, debitată însă cu zelul unui şcolar. Este oare ştiinţa imorală? „Nu e morală, nici imorală, zârnbi dascălul de ştiinţe, de astă dată el cu compătimire şi ironie faţă de asemenea erezii comune. Nu e morală, nici imorală, fiindcă nici natura nu e morală ori imorală. E indiferentă! Nimeni nu s-a indignat fiindcă sulfura de carbon miroase neplăcut, ori fiindcă acidul prusic ucide fulgerător. Sunt realităţi, pe care ştiinţa le constată, le verifică şi câteodată încearcă să le explice. Omul e o oxynitrocarbură de hidrogen coloidal cu câteva impurităţi, atâta ştim sigur" etc. Atâtea elemente ale culturii, strecurate în vorbirea personagiilor, în lipsa unei imaginaţii care vede mult, trebuie să dea varietate stilului, o însuşire mai cultivată, după cum s-a văzut şi mai sus, de către autor. (Arta prozatorilor români, Bucureşti, Editura Contemporană, 1941, p. 374- 378.)

MIHAI GAFIŢA: Apariţia romanului Întunecare a marcat începutul unei noi etape în dezvoltarea lui Cezar Petrescu,

cea fundamentală, care dă măsura personalităţii sale literare.

Originea romanului e mai veche. Cea mai îndepărtată mărturie a preocupărilor autorului de a scrie despre „drama generaţiei războiului” o avem în fragmentul Sângele din Hiena […]. De asemenea, schiţe şi nuvele din ciclul Scrisorile unui răzeş (Şoseaua, Prietenul meu Jan, Pe Arieş în sus, Lângă o piatră veche de hotar, Fugarul, Întoarcerea eroului, elaborează motive care vor intra în compunerea romanului. După apariţia volumului de nuvele Drumul cu plopi, proaspătul scriitor, care avea în cartoane şi alte lucrări, unele chiar apărute în reviste, aşteptând volumul, se încumetă la construcţii ample şi începe Întunecare. Retras trei veri la rând la una din căsuţele din jurul mănăstirii Agapia – unde se adunau de obicei scriitorii moldoveni – el scrie romanul, a cărui primă parte începe, să o publice în Gândirea, o dată cu toamna anului 1924, şi în Viaţa românească, din vara anului următor. Ultimele capitole apar, de asemenea, în Viaţa românească din 1926, când romanul se afla în întregime scris. […]

Cronologic, Întunecare este unul dintre primele romane, de la noi şi din Europa, consacrate războiului din 1914 – 1918. Focul de Henri Barbusse îl premerge, întrucât apăruse în 1916. Jurnalul lui Rudolph Georg Binding, intitulat Despre război şi publicat în 1925, făcând în Occident un mare zgomot la apariţie, îi este însă contemporan. La fel Cazul sergentului Grişa (1921) de Arnold Zweig, ca şi Omul este bun de Leonhardt Frank, sau Oameni în război de Andreas Latzko. Însă Pe frontul de vest nimic nou (1929) de Erich Maria Remarque, romanul despre război de cea mai mare circulaţie la apariţie, îi este ulterior. Romanul european al războiului abia se scria în 1924, când Cezar Petrescu publica începutul cărţii sale. Dintre scriitorii altor ţări care vor fi avut o influenţă puternică asupra sa, orientându-i proiectul acestui roman, trebuie să-l situăm la un loc important pe Alexei Tolstoi,

atunci în emigraţie la Paris, unde l-a şi cunoscut Cezar Petrescu în 1922 şi a avut cu el numeroase şi lungi discuţii. Alexei Tolstoi încheia prima carte a trilogiei Calvarul, romanul Surorile, început în 1919, iar dezbaterile cu tânărul gazetar şi scriitor român, aflat la începutul nuvelisticii şi fără nici un volum apărut, s-au purtat, după cum povesteşte Cezar Petrescu1, şi despre intenţiile apropiatei întoarceri în Rusia Sovietică, dar şi despre chestiuni mai ample, privind situaţia generală de după război şi, concret, problemele literare. Întunecare trebuie, de asemenea, comparat cu acele cărţi care oglindesc decepţiile omenirii după război, ca de exemplu mai multe nuvele ale lui Jakob Wassermann, romanele Karl şi Anna de Leonhardt Frank, Hotel Savoy şi Goană fără sfârşit de Joseph Roth şi Întoarcerea de pe front, de acelaşi Erich Maria Remarque.

Dintre romanele consacrate războiului şi epocii din preajma lui, apărute până atunci, singurul cu caracteristici de amplă frescă socială, cu o vastă galerie de personaje şi cu intenţie de cronică a războiului cămine primul volum din Calvarul, din care apărea o ediţie germană în 1922 la Berlin, imediat după publicarea în franţuzeşte. Acest roman îi era cunoscut lui Cezar Petrescu în perioada când începea lucrul la Întunecare. Discuţiile cu autorul Calvarului au putut să limpezească unele din liniile proiectului pe care tânărul romancier aspirant îl purtase cu sine. Explorarea în diferite straturi şi categorii ale societăţii mărturiseşte înrudirea, dacă nu chiar unul din exemplele care i-au stat în faţă. Originalitatea romanului Întunecare este însă incontestabilă. După Ion al lui Liviu Rebreanu, apărut în 1920, este primul roman românesc dintre cele două războaie conceput pe planuri diferite şi multiple, cu o problematică foarte cuprinzătoare şi cu o valoare literară care i-a asigurat durabilitatea. În literatura românească de război, care l-a precedat, trebuie menţionate nuvela amplă, aproape un roman, Catastrofa (1921) şi romanul Pădurea

spânzuraţilor (1922) de Rebreanu. Pădurea spânzuraţilor este însă romanul unui singur erou; problematica sa îl situează mai degrabă între romanele psihologice, aşa cum va fi mai târziu, în special în prima sa parte, Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război de Camil Petrescu, apărut la trei ani după Întunecare, în 1930; cea de-a doua se apropie de structura cărţii lui Barbusse, fiind, cu alte cuvinte, jurnalul de campanie al unei mici unităţi.

Roşu, galben şi albastru (1924) de Ion Minulescu era mai mult o satiră a spatelui frontului; scene de front, ca şi o problematică mai complexă aducea romanul Strada Lăpuşneanu (1923) al lui Mihail Sadoveanu.

Balaurul (1923) de Hortensia Papadat-Bengescu se apropie şi el de formula romanului psihologic, caracteristică autoarei la data respectivă. Structura lui rămâne, ca şi la Camil Petrescu, aceea a unui jurnal de război. Întunecare însă se constituie social, cu problemele complexe ale unor întregi clase şi categorii, cu o desfăşurare pe o arie geografică largă, vădind de pe acum ambiţia autorului de a da lucrări de proporţii, fresce şi cronici ample ale evenimentelor, de a dezbate mari probleme politice, sociale şi umane. […]

Geneza şi liniile romanului Întunecare şi ale episoadelor corespunzătoare din alte cărţi ale scriitorului se explică prin următoarea afirmaţie dintr-o scrisoare: „Eu am asistat la drama generaţiei care a aşteptat de la război o purificare şi o justă valorificare a umanităţii şi cu disperare a văzut că nimic nu s-a schimbat în lume”.

„Romanul generaţiei semănătoriste”, „roman sumbru – ca realităţile din timpul războiului şi de după război”, roman despre „drama generaţiei care s-a trădat” – cu astfel de cuvinte îşi caracterizează Cezar Petrescu acest prim roman al său. Capitolele de început sunt consacrate speranţelor pe care diferitele categorii, şi în special reprezentanţi ai intelectualităţii tinere şi generoase, şi le puneau în război. Unii au crezut că în felul acesta slujesc un „ideal naţional”,

că îşi dau contribuţia la aducerea Ardealului între hotarele ţării. Alţii au avut în faţă obiective de ordin social sau etic – îmbunătăţirea soartei celor mulţi, un nou tip de relaţii între oameni, o nouă scară de valori morale.

Speranţele acestea se prelungesc între ţăranii purtaţi pe front ca soldaţi, între ofiţerii care au plătit tribut greu în bătălii, dar care erau încă însufleţiţi de ideea că au datoria, faţă de ei înşişi, faţă de morţi, ca şi faţă de cei rămaşi în viaţă, să întreprindă ceva, să încerce o schimbare. Unii au purtat această credinţă mult după război – aceasta va fi drama lui Radu Comşa, eroul romanului Întunecare, iar, mai târziu, a lui Bogdan Cernegură, din Ochii strigoiului.

Autorul urmăreşte cum o răsturnare continuă ucide toate bunele intenţii. Căci intenţiile celor mai mulţi din eroi erau bune, chiar dacă premisele lor erau false, argumentele limitate, concluziile greşite. Contrastul amintit face ca din aspiraţiile lor generoase să se nască tot atâtea drame, prăbuşiri şi înfrângeri, fie că eroii respectivi îşi păstrează ideile cu care au pornit sau şi le părăsesc, fie că mor în război sau scapă, fie, în sfârşit, că după război îi caracterizează mulţumirea sau nemulţumirea.

Care sunt cauzele adânci ale acestor contraste, parte reieşind chiar din elementele cărţii, parte neînţelese nici de autor?

Eroii pornesc la drum, toţi, în vălmăşagul războiului, cu câte o eroare – am spune o „vină tragică” – a cărei amprentă o poarta întregul lor destin. Ei speră că războiul cu toate nenorocirile lui va aduce o însănătoşire a vieţii sociale, o trezire a conştiinţelor. […]

Aceasta e în realitate adevărata înfăţişare a dramei pe care o străbate tânărul intelectual, capabil, dar derutat, Radu Comşa, eroul romanului Întunecare. O străbat şi alţii ca el, alcătuind „generaţia războiului”: agitatul ardelean Onisfor Sachelarie, filosoful bergsonian Stelian Minea, tânărul fiu de moşier şi nepot de ministru Mihai Vardaru, Gabriel Ghenea, Bogdan Cernegură, apoi insurgentul

zgomotos, cu aere de revoluţionar intransigent Vasile Mogrea şi alţii. Lipsa de bază reală a poziţiei lor este cauza derutei şi dezechilibrului moral care-i aşteaptă pe toţi, care determină drama lor.

„Simt că am să săvârşesc o faptă bravă – spune Mihai Vardaru, cel mai tânăr dintre cei menţionaţi mai sus. Numai să nu sfârşească războiul până îmi vine rândul şi mie… Trăiam ca un imbecil! Mi se părea un act de curaj să îndrăznesc a fuma înaintea tuturor ţigara pe care o fumam pe ascuns. Şi mie mi se părea evenimentul cel mai formidabil examenul care îmi dădea diploma de opt clase de liceu… Acum, abia, îmi dau seama ce sens are viaţa şi ce mare fericire mi-a rezervat destinul, să trăiesc o catastrofă, care va trece prin văpăi umanitatea! Cei care ne vom întoarce de acolo avem să fim alţi oameni…” Psihologia fiului de moşier este explicabilă: el priveşte războiul ca o aventură, care va aduce schimbări în viaţa lui, îl va emancipa de tutela măruntă a vieţii şi a familiei şi-i va deschide câmp larg în faţă. În ce scop? Mihai Vardaru nu are un ideal concret, deşi e la vârsta când ar putea avea unul. Îl deducem drept un fel de liberal nedecis, dar bine intenţionat la început – şi pentru aceasta personajul ne e apropiat; dacă n-ar fi murit, el ar fi devenit, desigur, după legile clasei lui, o făptură mai mult sau mai puţin asemănătoare unchiului său, ministrul Alexandru Vardaru. Dar tânărul Vardaru pleacă voluntar pe front şi moare curând într-o luptă, împuşcat, prăbuşindu-se cu cu faţa în jos într-o băltoacă. Comşa îl va descoperi, privind cu oroare cum o lipitoare vâscoasă i se prelinge din orbita golită. Soarta acestui tânăr impresionează, firește, şi el rămâne în amintirea cititorului cu aureola unui entuziasm curat, deşi irosit zadarnic – superior însă capitulărilor în care-i vom vedea pe cei ce au supravieţuit.

Stelian Minea, tânăr învăţat, filosof, face parte dintre aceştia. Ardelean, el concretizează în problema Ardealului tot sensul vieţii lui. Nu-i pasă, nu-l interesează lupta altora

pentru libertate, nu-l mişcă ideile şi nevoile lor. „Nu-i cunosc, nu ştiu cine sunt; admit că or fi având dreptate, ba încă nu numai din punctul lor de vedere, ci şi din cel al întregii umanităţi… Dar ce să fac dacă nu pot participa sincer la suferinţele, la idealurile, la lupta lor? Când e vorba însă de Ardeal, e altceva! Pentru mine, Ardealul devine o chestiune vitală! A sunat mobilizarea – las tot, cărţi, examene, dragostea, liniştea mea, risc tot ce am, şi viaţa, adică tot ce am mai scump, dar nu pentru triumful ideii de libertate ori de dreptate! ci fiindcă de astă dată, ideea de libertate şi de dreptate o văd şi o simt prin sufletul celor câtorva milioane de oameni cu care mă ştiu solidar…” Stelian Minea va ajunge un acrit, dascăl de provincie, în Târgul Călimanului, cu o nevastă arţăgoasă şi autoritară, cu copii şi ticuri, renunţând la nuanţările şi subtilităţile foarte în spiritul ucenicului cărturar din 1915, dar cu totul nefolositoare în adormitul târg de provincie, unde îşi are catedra. „Solidaritatea cu milioanele de oameni”, îndrăzneala de „a risca tot ce are” pentru Ardeal s-au topit de mult într-o chiverniseală măruntă de funcţionar speriat, care face şi puţină politică, atâta cât să-şi păstreze tihnită, în continuare, existenţa vegetativă, larvară. Acestea le vom afla în Ochii strigoiului.

Acestor poziţii asemănătoare, dar distincte, totuşi, Radu Comşa o adaugă pe a sa, nuanţată de o idee nouă: aceea a contribuţiei la o pace veşnică. „Şi eu cred în forţa morală a războiului – spune el adresându-se celorlalţi ofiţeri ai regimentului, pe front. Aci toţi ştiu că au venit la moarte. Că accidentul, excepţia, anormalul, e să scapi, nu să mori. Prin ce mister oamenii au acceptat oare această sinucidere în masă? Eu cred… că toţi au venit de bună voie… Fiindcă omul are încrederea nestrămutată că sacrificiul lui din acest război va răscumpăra pacea pentru copiii, nepoţii, strănepoţii noştri, împiedicând orice alte războaie viitoare. De fapt, luptă fiecare pentru pace…” Iar de la această justificare a războiului pe care ducea el, la care venise

voluntar să participe, smulgându-se din biroul unde-l adăpostise Vardaru ca să-şi cruţe viitorul ginere – de la îndreptăţirea războiului său, Comşa ajunge repede la justificarea războiului în genere: el crede că au dreptate egală şi atacatorii şi atacaţii, pentru că războiul ar fi apărut ca „să scoată din lumea aceasta veche, obosită, nesatisfăcută noţiuni noi, pentru un veac de acum înainte… Războiul general coincide cu o revoluţie care aşteaptă să se dezlănţuie în afară, în milioanele mulţimilor, cât şi în fiecare om.”

Aceasta era şi poziţia autorului însuşi, nu numai înainte de război, ci chiar în perioada când publica în Hiena articolul Peste ruini, adică la începutul lui 1919. Existau încă oameni, atunci, care doriseră războiul şi îl străbătuseră plătind un sângeros tribut, dar încă nu deschiseseră bine ochii, nici după ce masacrul se încheiase. Ei tot credeau că jertfele nu fuseseră inutile, mai sperau că guvernanţii vor avea conştiinţă şi inimă şi aşteptau de la ei înşişi foarte mult, nu-şi pierduseră iluziile. Mai târziu, scriitorul va înţelege că, dacă astfel de amăgiri mai erau cu putinţă în perioada de pregătire a războiului şi la începutul lui – în orice caz nu mai erau justificate la încheierea păcii. El şi-a construit romanul pe aceste planuri.

Comşa devine un decepţionat încă pe patul de spital, când nu-şi scosese bandajul care-i astupa faţa oribil mutilată. Onisfor Sachelarie înţelege acestea în timpul refugiului din Moldova; la fel Stelian Minea. Mogrea mai păstrează o vreme aerul insurgent, putând să-l ducă deopotrivă la extrema dreaptă ca şi la anarhism. Mihai Vardaru murise pe front, alţii se consolaseră curând şi trecuseră la mărunte aranjamente şi afaceri, ca tata Pleşea, colonelul brav pe front, nutrind speranţa unor satisfacţii călduţe, casnice – pe care şi le realizează de altfel, pentru că nu se puneau în calea mărimilor.

Încolo, războiul, în care armata e victorioasă pe front, devine pentru toţi o înfrângere când soseşte pacea – o

înfrângere morală sau una fizică. De aici drama lor.

Dezbaterea amplă a acestei probleme introduce în opera lui Cezar Petrescu o alta, de mare importanţă în epocă şi care antrena numeroşi scriitori: aceea a destinului intelectualului. (Cezar Petrescu, Bucureşti, Editura pentru literatură, 1963, p. 93-96, 205-210.)

Romanul Întunecare s-a constituit în conştiinţa scriitorului, a crescut în imaginaţia sa de-a lungul unei perioade mai lungi, care cuprinde şi anii războiului, şi prima jumătate de deceniu care i-a urmat. Deşi el a fost scris numai în anii 1924-1925, zămislirea lui este rodul unor frământări şi tribulaţii întinse pe o durată mai lungă, petrecute pe un fond general de convulsii, înălţări şi prăbuşiri, acte sublime şi armări dramatice ale lor, care 1-au impresionat profund pe tânărul Cezar Petrescu, abia trecut de treizeci de ani atunci când a început romanul. […] Cu drept cuvânt, scriitorul îşi plasa acest roman la confluenţa tuturor albiilor din proza sa de până atunci şi la punctul de pornire a „Cronicii" care se zămislea. Întunecare este un bilanţ şi schiţa unui program pentru construcţia ce avea să urmeze şi care, iniţial, în 1929 şi 1932 – când scriitorul îi indica dimensiunile, în interviuri şi alte confesiuni publice – trebuia să cuprindă primele trei decenii ale secolului, secţionate, exact la mijlocul lor, de cataclismul războiului. Cronică a acestuia, Întunecare fusese conceput şi considerat mult timp după aceea pivotul unei opere, romanul în care se adună şi din care se desprind cele mai multe din firele amplei construcţii care avea să fie „Cronica românească a veacului XX" de Cezar Petrescu. […]

După cum se observă numaidecât, Cezar Petrescu. Întreprinde în romanul Întunecare şi o multilaterală dezbatere în jurul problemei intelectualului.

Cartea întreagă, cu excepţia paginilor, puţine la număr, privitoare la ostaşii ţărani purtaţi pe front, este o abordare din cele mai diverse unghiuri a acestei chestiuni.

Problema intelectualului a constituit una dintre atracţiile permanente ale literaturii noastre. Romanele lui Bolintineanu au fost cele dintâi care au aşezat-o în preocupările centrale ale prozei. Geniu pustiu de Eminescu, Linişte şi Trubadurul de Delavrancea, Dan de Vlahuţă, Budulea taichii de Slavici, Păcat de Caragiale, Viaţa la ţară şi În război de Duiliu Zamfirescu sunt numai câteva din nuvelele şi romanele secolului trecut, care marchează poziţii fundamentale în această dezbatere. Poporanismul şi semănătorismul îşi creaseră teorii proprii despre rolul şi relaţiile omului de carte faţă cu societatea. Scriitorii noului secol au abordat-o din plin, începând, de exemplu, cu Însemnările lui Neculai Manea de Mihail Sadoveanu, şi continuând cu toţi autorii romanului citadin. Toate principalele opere de proză apărute până la Întunecare sunt, într-o parte a lor, cel puţin, contribuţii şi ilustrări ale aceleiaşi probleme. Oameni din lună de Sadoveanu aparţine perfect categoriei, ca şi, în anumite limite, Arhanghelii de Agârbiceanuşi, ulterior, componentele „Cronicii” sale transilvane. Proza lui Galaction cu substrat ecleziastic este o continuă dezbatere a problemei intelectualului, în ipostaza optării lui între acţiune şi inacţiune socială; Ion şi Pădurea spânzuraţilor abordează chestiunea prin Herdelea şi Apostol Bologa, de asemeni Catastrofa şi, într-o privinţă, aceeaşi problemă o dezbate chiar naraţiunea autobiografică din Calvarul […].

Ipostazele cele mai importante ale intelectualului, în termenii prozei din perioada dinainte de primul război mondial, sunt două: dezrădăcinatul şi inadaptabilul. Cea de a doua a caracterizat mai cu seamă literatura secolului XIX şi, de exemplu, I. Al. Brătescu-Voineşti aduce în aproape toate nuvelele sale drame ale incapacităţii de adaptare. Este o literatură de respingere a contactului cu noua societate, burgheză, în plină ascensiune, respingere în numele unor virtuţi omeneşti eterne, sălăşluind în conştiinţele pure, acestea descoperite de autor în

categoriile sociale cele mai diferite – de la moşieri până la umili funcţionari. […]

Personajul central din Întunecare este o interesantă sinteză, un început al mai multor serii de personaje ulterioare ale operei lui Cezar Petrescu. Analiza lui mai aprofundată se impune în primul rând pentru aceste considerente. Drama lui, dezechilibrul lui ating o limită maximă faţă de a tuturor celorlalţi eroi ai romanului şi prefigurează direcţiile tipologice principale din operele de mai târziu ale scriitorului, pentru că drama categoriei întregi se complică, se amplifică la acest personaj, cu retezarea bruscă, de către război, nu numai a carierei sale profesionale şi politice, dar şi a căilor de întoarcere către cei din rândurile cărora plecase. Radu Comşa e ros de neputinţa de a regăsi fie şi un singur crâmpei din împăcările la care s-au resemnat colegii de generaţie; lui îi e imposibil de a mai putea gândi la fel cu profitorii războiului, alături de care-l poartă paşii un timp, dar nu ştie cum să se alinieze celor ce încearcă să lupte, să caute o zare de lumină. (Studiu introductiv la Întunecare, Bucureşti, Editura Tineretului, colecţia „Lyceum”, 1969, p. 5-36.)

OV. S. CROHMĂLNICEANU: Romanul cu care s-a impus atenţiei [Cezar Petrescu] e Întunecare (1927). El aparţine ciclului Război şi pace, dar, de fapt, deschide perspectiva întregii „cronici româneşti a veacului XX”, prezentând evenimentul aflat la originea societăţii pe care Cezar Petrescu a descris-o, adică lumea apărută după marea conflagraţie mondială din 1914-1918. Romanul, aşa cum va fi conceput şi Întoarcerea de pe front a lui Remarque, luminează contrastul între experienţa combatanţilor, tragică, amară şi reacţiile celor rămaşi acasă şi reveniţi automat la preocupările lor curente, după încetarea măcelului.

Ambiţiile cărţii sunt însă mai mari; ea vrea să fie rechizitoriul pe care-l face societăţii româneşti postbelice o

generaţie înşelată. Reprezentantul acesteia e Radu Comşa, eroul principal al romanului.

Băiat frumos, cu o „gură de cadână”, el se numără printre puţinii tineri care, în ciuda originii lor umile, sunt pe cale de a face, datorită norocului, o carieră strălucită. A urmat dreptul, a devenit secretarul domnului Vardaru, mare moşier, avocat, om de afaceri şi politician, e logodit cu fata acestuia, Luminiţa. Lui Radu Comşa i se deschid aşadar, la izbucnirea războiului, toate căile; ginere al unui om influent, a pătruns în înalta societate, e preţuit, simpatizat, împins înainte. Dar, eroul nu s-a rupt încă definitiv de ai lui, se mai simte solidar cu lumea satului pe care l-a părăsit, cu colegii printre care a înfruntat mizeria din anii studenţiei, cu idealurile generaţiei sale. Când sună mobilizarea generală, refuză situaţia de ambuscat. Şi, cu toate protestele Vardarilor, pleacă pe front, Aici, trăieşte din plin tragedia războiului, e rănit şi desfigurat. Urmează întoarcerea. Plin de scrupule, Comşa, care are acum o faţă ca „un măr stricat”, se oferă să rupă logodna cu Luminiţa, întâlneşte doar nişte proteste formale şi înţelege repede că familia Vardaru aştepta o astfel de propunere. Comşa încearcă să-şi refacă viaţa, dar peste tot, infirmitatea lui îl împinge la izolare. În jurul său, vechea societate, cu apucăturile ei egoiste, se reface repede; jurămintele din tranşee sunt uitate şi goana după căpătuire reîncepe mai sălbatică decât înainte, Comşa trăieşte o ultimă deziluzie: eşuarea într-o tristă combinaţie politicianistă, a mişcării foştilor combatanţi. Toate stau pentru erou sub semnul „întunecării”, sacrificiile s-au dovedit zadarnice, jertfa de sânge a unei întregi generaţii n-a schimbat structura societăţii. Comşa o reîntâlneşte pe Luminiţa la mare, căsătorită, fericită. Imaginea fericirii pierdute îl otrăveşte; aleargă disperat prin noapte şi, ca să-şi ucidă gândurile duşmănoase, se aruncă în lacul negru de asfaltit. Dar acesta are apa „atât de grea şi blestemată, încât nu primeşte trupul nici unui înecat”.

Romanul reuşeşte să ne familiarizeze, cu diferitele medii sociale angrenate în răsturnările războiului.

Intersecţiile de planuri sunt ingenioase şi denotă o remarcabilă putere fabulatorie. Prin familia Vardaru, pătrundem în lumea aristocraţiei româneşti şi a marii finanţe, prin prietenii lui Comşa de la pensiunea Cimbru, unde eroul lua masa ca student, avem prilej să cunoaştem intelectualitatea mic-burgheză, cu veleităţile, credinţele şi visurile ei. Pe front apar ţăranii, care povestesc la focuri ce-i doare. În sfârşit, prin Zoe Vesbianu, fosta amantă a lui Comşa, luăm contact cu lumea profitorilor de război, a cartoforilor, speculanţilor, tripoteurilor şi prinţilor decavaţi. Acţiunea, bine condusă, dă sentimentul multiplicităţii de destine împletite prin capriciul hazardului; fauna personajelor e bogată: unchiul Pol, bon viveur-ul familiei Vardaru, plecat pe front cu provizii de cafea veritabilă şi de coniac franţuzesc; profesorul Virgil Probotă, omul integru, cu drama lui conjugală; poetul Dan Scheianu, victimă a mizeriei, alcoolului şi stupefiantelor; felina Zoe Vesbianu, soţul ei paralitic, ofiţerii de pe front, soldaţii, politicienii apăruţi după război etc.

Romanul posedă, ca şi alte scrieri similare, o apreciabilă forţă critică. Însăşi drama lui Comşa ilustrează incapacitatea unei societăţi de a reintegra în sânul ei pe cei distruşi, luptând ca s-o apere, sau, mai grav, rămaşi credincioşi idealului care i-a făcut să se sacrifice, spre a o clădi.

Supără însă o anume viziune simplificatoare a raporturilor umane. Ea va reveni în celelalte cărţi ale lui Cezar Petrescu sub forme şi mai evidente. Romancierul e înclinat să substituie conflictelor de clasă opoziţii ireductibile între medii omeneşti deosebite, fiindcă îl obsedează neconcordanţa lumilor închise, omogene. Aşa îi apar satul, oraşul sau târgul de provincie. Sunt uşor de recunoscut în aceste reprezentări tiparele viziunii tradiţionaliste.

În Întunecare, frontul şi spatele frontului tind să devină două universuri ireductibile, care fac să se şteargă antagonismul de clasă din interiorul lor sub efectul altei contradicţii, pentru autor mai puternică, mai definitorie. Se creează impresia că războiul a împărţit ţara în două: cei de pe front, cei buni, care au primit botezul purificator al focului, şi cei rămaşi acasă, cei ticăloşi, cei care urmăresc să profite de pe urma măcelului. De aici, o stranie unitate reciprocă. Pe front, ofiţerii se împrietenesc cu soldaţii ţărani, ascultă necazurile lor şi, dincolo de poziţiile sociale opuse, între combatanţi se naşte o solidaritate profundă. Desigur că ea apare, dar romancierul îi exagerează forţa transformatoare. De îndată ce intră în linia de bătaie, toate personajele suferă o miraculoasă prefacere morală. Un colonel de operetă, ca unchiul Pol, devine subit erou şi se comportă vitejeşte. La fel Mihai, odrasla alintată a Vardarilor, îşi descoperă o tărie de caracter nebănuită.

Toate destinele fiinţelor necorupte încă de civilizaţia modernă burgheză se reduc practic la cel al lui Comşa. Asemenea personaje sunt înzestrate cu un fond ancestral „sănătos”, care sau le împinge pe front, sau iese la iveală în atmosfera de acolo. (Literatura română între cele două războaie mondiale, I, Bucureşti, Editura pentru literatură, 1909, p. 344-347. Reprodus din ediţia revăzută, Editura Minerva, 1972, p. 318-320.)

ION ROTARU: Întunecare, primul roman din ciclul „Război şi pace”, este şi cel mai valoros din toată creaţia lui Cezar Petrescu, putând sta cu onoare alături de Pădurea spânzuraţilor al lui Rebreanu sau de Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război de Camil Petrescu. Fără a fi prea complicat, subiectul se încheagă aproape perfect: Radu Comşa, un tânăr deosebit de înzestrat, are în faţa sa un viitor strălucit, este coasociatul marelui avocat, moşier şi om de afaceri Alexandru Vardaru, pe a cărui fiică, Luminiţa, urmează a o lua în căsătorie. Există chiar un clan al Vardarilor, în care tânărul, deşi provenind dintr-o familie de

ţărani, ar putea pătrunde fără dificultăţi, prejudecăţile de clasă fiind puse cu totul în umbră de calităţile eminente ale omului. În momentul declarării războiului, Radu Comşa nu admite însă să devină un ambuscat, să profite adică de înaltele „relaţii” ale viitorului socru spre a se pune la adăpost. Întors de pe front desfigurat, în urma unei grele răniri, eroul se vede pus în situaţia de a cere desfacerea logodnei cu Luminiţa, lucru ce fiica lui Alexandru Vardaru părea a-l dori, deşi la mijloc fusese o iubire sinceră de ambele părţi. Drama lui Radu Comşa se accentuează şi într-alt chip. Pe front avusese prilejul să lege prietenii cu o serie de oameni care nu erau de acord cu orânduirea, cu nedreptăţile şi abuzurile de tot felul, mai ales cu obijduirea de către clasele exploatatoare a ţărănimii şi a unei părţi din intelectualitate, oamenii care duceau pe umerii lor greul războiului. Căutând a-şi reface existenţa, a-i găsi un sens în direcţia luptei pentru mai binele societăţii, Comşa încearcă o nouă deziluzie, ca toţi foştii combatanţi care se văd acum înlăturaţi din arena politică de către noii îmbogăţiţi. Romancierul are ştiinţa de a îmbina drama pasională a eroului cu dezamăgirile profunde pe care le încearcă pe plan social, într-o vară, întâlnind la mare pe fosta-i logodnică, acum căsătorită, cu copii. Şi fericită în modul burghez obişnuit, Radu se sinucide aruncându-se în „lacul asfaltit”, care, simbolic, avea apa „atât de grea şi blestemată, încât nu primea nici trupul unui înecat”. Simbolic este şi titlul romanului, întunecarea semnificând zădărnicia oricăror jertfe, chiar şi a celor de sânge, într-o societate alcătuită nedrept. Mulţi comentatori găsesc exagerată transformarea personajului în contact cu realităţile grave ale războiului, mai ales contradicţia pe care autorul o pune între combatanţii din tranşee şi cei rămaşi în spatele frontului, contradicţie ce ar umbri adevăratele conflicte de clasă. Se cuvine totuşi să observăm că primul război mondial a fost un eveniment de o asemenea amploare, angajând spiritele la o încercare

istorică atât de hotărâtoare, încât e de presupus că a fi sau a nu fi combatant pe front definea o atitudine cetăţenească şi umană, cu totul caracteristică pentru epocă, pentru oamenii din generaţia lui Radu Comşa, Apostol Bologa, Ştefan Gheorghidiu. Într-un fel sau într-altul, a existat o „înfrăţire” a celor care înfruntau moartea în tranşeele Mărăşeştilor, opusă celor ce se ţineau la adăpost, cu atât mai mult afaceriştilor de soiul lui Alexandru Vardaru sau Nae Gheorghidiu, care nu se dădeau în lături de a livra furnituri de război inamicului, conform legilor negustoreşti lipsite de orice scrupul. Atunci, în vremea primului război, existau – lucru ce n-a mai fost cu putinţă în timpul celui de al doilea – realmente un front şi un spate al frontului, fatal opuse, contradictorii. Nemulţumirea cititorului de azi ar putea proveni, într-o măsură, din viziunea uşor simplificatoare a romancierului, care conduce destinele eroilor după o schemă oarecum prestabilită, nu lipsită nici acum de tenta sămănătoristă-poporanistă. Romanul se constituie totuşi rotund, printr-o bună ştiinţă a compoziţiei. Traversarea mediilor (lumea „bună” a Capitalei, încrâncenările frontului, suferinţele oamenilor simpli, tragediile din spitalele cu răniţi şi mutilaţi etc.) şi suita caracterelor (Alexandru Vardaru, politicianul şi afaceristul fără scrupule, fiica sa Luminiţa, o burgheză inconştientă şi superficială, Zoe Vesbianu, fosta amantă a eroului, femeia iubitoare de plăceri uşoare, nepăsătorul şi uşuratecul Paul Vardaru, tipul de ofiţer din vechea armată căruia i se întâmplă să fie câteodată şi viteaz, Mihai Vardaru, adolescentul care mai crede în simţul onoarei pentru un moment, profesorul Virgil Probotă, tipul intelectualului lucid, sfâşiat de contradicţiile sociale la care asistă, poetul Dan Şcheianu, boemul de epocă, pradă mizeriei şi alcoolismului etc.) sunt executate cu multă măsură, fără încărcăturile laterale, parazitare, obişnuite în aproape toate celelalte romane, ceea ce-l făcuse pe E. Lovinescu să exclame, cu dreptate, în a sa Istorie a literaturii române

contemporane: „Cezar Petrescu este aşadar o forţă pe care nimeni n-o va putea scăpa de destinul inflaţiei”. […]

Lui Cezar Petrescu îi lipseşte însă cunoaşterea exactă a realităţii, experienţa de viaţă ca atare, imperios cerute de proza modernă, de la Hemingway până la Camil Petrescu, cu deosebire în romanul de război. Mărturisit sau nu, modelul său este Tolstoi. Războiul modern, de mase, dar şi de mare tehnicitate, implică însă coordonate sufleteşti noi, deosebite, şi accentul se pune în primul rând pe faptul trăit, în foarte mică măsură pe imaginaţie, care la Cezar Petrescu este, de cele mai multe ori, debordantă, barocă. (O istorie a literaturii române, vol. II, Bucureşti, Editura Minerva, 1972, p. 670-673.)

ION BĂLU: Denominaţia ciclului, împrumutată după titlul epopeii lui Tolstoi, îi sugerează coordonatele: destinul individului şi al colectivităţii în zilele de pace şi în încleştarea cu duşmanul pentru păstrarea fiinţei naţionale. Pe pânza epocii, recreată în liniile esenţiale, Cezar Petrescu aşază problematica ce a preocupat generaţia sa: dezamăgirea, cu adânci ramificaţii în conştiinţe, că războiul, dus în numele unui ideal patriotic, nu a avut drept urmare o valorificare mai dreaptă a umanităţii, „o purificare”. Societatea nu s-a schimbat; existenţa „nemernică pe care a dus-o mulţimea zgomotoasă de furnizori lacomi, de cocote luxoase, de politicieni venali, pletora aceasta de paraziţi care furnica pe străzile neîndestul de încăpătoare, alergând târâtă de viciile, de plăcerile, de pasiunile ei, avidă şi nervoasă…”2 – a rămas aceeaşi. Combatanţii, neputând crede că jertfele lor fuseseră inutile, se trezesc într-o lume ce nu semăna cu aceea făurită romantic, în tranşee, între două lupte. […]

Fără a egala Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război, Întunecare rămâne o carte viabilă a literaturii interbelice şi neîndoielnic scrierea fundamentală a lui Cezar Petrescu. Din mulţimea romanelor incluse în „Cronica românească a veacului XX”, puţine se apropie valoric de

Întunecare. Prozatorul însuşi şi-a considerat cartea – a afirmat-o în multe interviuri – opera sa de maturitate, considerând-o într-un anume sens drept prefaţa întregii sale creaţii.

Romanul a fost gândit în primii ani de după război. […] Publicistica risipită în „Chemarea”, „Hiena”, „Bucovina” stă dovadă. Numeroase sunt „scrisorile unui răzeş” a căror substanţă a fost ulterior trasă în roman. Destinul lui Radu Comşa pare să fi fost inspirat de un caz real, relatat de un burghez căruia „războiul i-a rotunjit averea şi i-a dăruit două case, cu venituri cât două moşii în mijlocul capitalei” şi din care reproducem paragraful ce ne interesează: „cu cealaltă fată am greşit-o… I-am ales un bărbat cum nu credeam să găsesc altul. Cine putea bănui ce gărgăuni ascunde-n cap? Cuminte, nu zic; nici un viciu. Citit, nevoie mare, toată ziua căra acasă vrafuri de cărţi, reviste, broşuri, parcă vrea să cântărească lumea de la început. Când s-a declarat mobilizarea ce crezi c-a făcut? Nu, că se duce pe front – la datorie… M-am închis în birou cu el, l-am descântat, a plâns nevastă-sa de se ofilise în două zile, cu cearcăne la ochi ca o văduvă. Ce să-ţi mai spun după aceea, de grijă, de plânsul fetii, de scrisorile care veneau tot mai rar? Mi-a venit înapoi cu trei degete tăiate, de întorc şi acum privirea când dau cu ochii de mâna lui ciungă. Şi mai rău decât asta; s-a întors reformator, mă rog, apostol, om care o să prefacă ţara. Două luni nu mi-a vorbit decât de justiţie socială, de tranşee, de lumea cea nouă”.

Lucrul a început în anul 1923. „O dată cu cartea – ne-a mărturisit doamna profesoară Smaranda Chčhata, sora scriitorului – autorul a încheiat o lungă şi grea convalescenţă în urma unui t.b.c. Osos. Redactase romanul în cele două vacanţe de vară, 1924 şi 1925, strămutându-se de la mare la munte şi de la munte, la mare, după cum îi dictau prescripţiile medicilor. Scria deci pe unde apuca, pe ce hârtie se nimerea, cu ce cerneală se găsea…” După ce încredinţase fragmente revistelor „Gândirea”, „Viaţa

românească” şi „Adevărul literar şi artistic”, primul volum a văzut, lumina tiparului în foiletonul ziarului „Universul”, în 1926; el a fost editat în anul următor de acelaşi ziar sub titlul: „Întunecare, roman, ediţia I-a, partea I-a, Bucureşti, 1927, Biblioteca ziarului Universul”. În asemenea condiţii, romanul a avut un slab ecou. Editurile bucureştene refuzându-i editarea integrală, Cezar Petrescu se adresează „Scrisului românesc” din Craiova, unde romanul va apare în două volume, în 1928. De la apariţia integrală, cartea cunoaşte un apreciabil succes de public. […]

Capitolele ce au în centrul lor imaginea războiului sunt pozitiv influenţate de Război şi pace. Scenele de pe front se împletesc, ca şi în romanul lui Tolstoi, cu prezentarea amplă a vieţii societăţii, multe personaje din Întunecare reluând problematica eroilor romancierului rus. Destinul lui Petea Rostov i-a slujit drept model în crearea lui Mihai Vardaru; reacţia lui Comşa, când îi găseşte cadavrul pe câmpul de luptă, este identică cu durerea încercată de Denisov. Personalitatea lui Radu Comşa în timpul războiului, şi parţial după aceea, este tributară într-o oarecare măsură lui Andrei Bolkonski şi Pierre Bezuhov. De ultimul îl alătură neistovita căutare a unui ideal moral; de cel dintâi, inteligenţa lucidă, atracţia către oamenii caracterizaţi prin nobleţe sufletească, înclinaţia spre autoanaliză. Ca şi prinţul Andrei, Comşa e rănit şi înstrăinarea de Luminiţa pare a fi fost inspirată de ruptura lui Bolkonski de Nataşa.

În mijlocul lumii contemporane lui, Comşa apare de la început drept un om echilibrat. Calităţilor native, cinstea, inteligenţa în primul rând, li se alătură capacitatea de muncă, încrederea în viitor, dorinţa de a face o carieră după modelul lui Alexandru Vardaru. Unica plictiseală o constituie dragostea împovărătoare a Zoei Vesbianu. Şi, deodată, intervine neprevăzutul. Izbucnind războiul, Vardaru obţine mobilizarea pe loc a viitorului ginere. Gestul său trezeşte în Comşa sentimentul frustrării personalităţii; hotărând mobilizarea pe loc, Vardaru nu l-a consultat, a

trecut nepăsător peste voinţa lui. Prezentarea la biroul special unde nu avea obligaţii precise, întâlnirea cu alţi tineri „învârtâţi” este hotărâtoare. În mintea lui Radu Comşa încolţeşte ideea că faţă de sine însuşi, faţă de colegii săi are o datorie de îndeplinit. Sentimentul datoriei îi consolidează convingerea că şi-a găsit un ideal, incompatibil cu mediul artificial creat în familia Vardaru. În conştiinţa eroului prinde contururi o dramă ce se amplifică şi se desăvârşeşte pe măsură ce se va întoarce la matcă. Ascensiunea anterioară este pusă în antiteză cu coborârea de acum spre clasa de jos a ţării, ţărănimea, de care se înstrăinase. Când va avea revelaţia fondului imens de omenie ce sălăşluieşte în inima ţăranilor îmbrăcaţi în haină ostăşească, drama interioară a eroului atinge apogeul. Comşa se întoarce spre sine, analizându-şi critic, ascensiunea în înalta societate: trăise o viaţă falsificată.

Drama lui Comşa este integrată dramei generaţiei în ansamblu şi amândouă proiectate pe pânza societăţii româneşti postbelice. Perspectiva asupra realităţii se schimbă. Înainte de a pleca pe front, îi mărturiseşte lui Vardaru: „nu mă cunoşteam încă. M-am descoperit acolo! Acum suntem mulţi care am învăţat că am fi dezertori, dacă după război nu ne-am întoarce să continuăm lupta aici, pe frontul intern”. Desfigurat de explozia unei grenade, Comşa nu se mai poate întoarce în lumea căreia îi aparţinuse. Intuieşte în acelaşi timp că prezenţa lui nu mai e dorită de nimeni şi cu disperarea omului ce şi-a văzut speranţele prăbuşite, îi aruncă lui Vardaru în faţă nemulţumirea, reproşându-i că l-a înstrăinat de sat. Într-o anume măsură, Radu Comşa este un străin. Nimic nu-l poate ajuta să-şi găsească liniştea, dezechilibrul fiindu-i sporit de numeroasele eşecuri şi dezamăgiri întâlnite la fiecare pas. Generaţia lui trădase jurămintele pentru care luptase în tranşee, dar nici Radu Comşa nu găseşte în el energia de a lupta pentru impunerea şi realizarea idealurilor de odinioară. Nu se afirmă ca o forţă, în jurul căreia partizanii

să se strângă ca sub faldurile unui steag. Pe erou îl caracterizează o anume pasivitate, de aceea sinuciderea apare ca singura soluţie de salvare.

Radu Comşa prefigurează destinul viitorilor eroi ai lui Cezar Petrescu, oameni cu sentimentul acut al dezrădăcinării, deasupra cărora fumegă concluzia generală a cărţii: societatea, rău întocmită, grăbeşte ratarea celor mai înzestraţi fii ai ei. (Cezar Petrescu, Bucureşti, Editura Albatros, 1972, p. 50-53, 56-58.)

NICOLAE MANOLESCU: La noi romanul romanesc trebuie căutat în câteva din operele de succes ale genului epic în deceniile postbelice, în care se află deghizat în pictura de moravuri sau chiar psihologică, în zugrăvirea societăţii, a războiului, a lumii bune, a adolescenţilor etc. Poate lua orice înfăţişare. Îl recunoaştem după faptul că, în loc să dezvăluie mecanismele unei lumi, se dovedeşte mai curând un creator de mitologie. Apariţia lui, într-un anumit moment, arată legătura strânsă care-l uneşte cu publicul. Romanul şi-a creat la noi adevăratul public după 1920; la rândul lui, publicul începe să-şi creeze romanul preferat. Niciodată înainte, în timpul domniei povestitorilor şi memorialiştilor, romanul n-a avut un public al său atât de numeros şi de fidel; şi niciodată înainte cititorii nu au impus romanului într-o măsură atât de mare gustul lor. Fidelitatea aceasta sfâşie practic romanul nostru în două: de o parte acele cărţi ce se adresează marelui public, format în spiritul foiletoanelor din secolul XIX, şi care recunoaşte în spiritul romanesc un avatar evoluat al spiritului de aventură; de alta, romanele pentru, să zicem aşa, scriitorii înşişi (ori pentru acea parte din public capabilă să admită noul), care-şi devin şi cei mai calificaţi cititori, romane în care se încearcă modernizarea epopeii naturaliste şi a psihologismului. Între Ionel Teodoreanu şi M. Blecher, între Cezar Petrescu şi Camil Petrescu este exact această deosebire. O cauză importantă a întârzierii romanului la noi G. Ibrăileanu o descoperea în „lipsa unui număr suficient de

cititori, care să facă posibilă scriitorului o viaţă liberă, consacrată exclusiv literaturii” (După război). Când, după 1919, acest număr se înfăptuieşte, putem constata că el ajută, în adevăr, pe unii romancieri să trăiască din scrisul lor, dar cu condiţia să scrie romanele pe care le citeşte publicul larg. E instructiv să vedem din ce se compune acest public, cum arată aceste romane.

Vorbind de best-sellersurile vremii: ele sunt în fond romane romaneşti, chiar dacă nu pure, ca Rusoaica, oferind surogate de descripţie socială şi de analiză psihologică. Numărul autorilor e greu de precizat. Trei sunt totuşi în atât de mare măsură reprezentativi, încât îi putem utiliza ca eşantioane: mai întâi, desigur, chiar Gib Mihăescu. Apoi Cezar Petrescu şi Ionel Teodoreanu. În ei gustul care le dă naştere şi gustul pe care-l întreţin se află în stare pură. Ei constituie cea mai bună dovadă că, o dată cu societatea, s-a schimbat şi cititorul, şi o dată cu cititorul, literatura. Vorbind de cititor: el se recrutează acum (fireşte, nu exclusiv) din profesiunile liberale ce înfloresc în marginea lumii industriei şi finanţelor. Aparţine vârfurilor micii-burghczii. Iubeşte confortul şi înlesnirile tehnicii; umblă cu automobilul, cu trenul şi cu avionul; e un spirit practic, pozitiv: afacerile înainte de toate. Are o singură latură vulnerabilă: e mândru de poziţia socială recent dobândită şi, de aceea, foarte vanitos şi snob. Şi este mai ales un cititor de romane. Cezar Petrescu (admirator al lui G. Duhamel, Jules Romains ţi Glande Farrčre) îţi datorează, cel puţin în parte, succesul literaturii lui faptului de a fi speculat această vanitate snobă. El zugrăveşte epoca şi oamenii ei în chip foarte direct, uneori, jurnalistic; mulţumeşte nevoia cititorului de a se recunoaşte în opera de ficţiune; dar totodată îl flatează, căci romanele lui în fond oferă noii burghezii, sub aparenţa de imagine realistă, o mitologie. În plus, romanele lui sunt confecţionate abil, dând totuşi impresia de autenticitate, au o intrigă condusă limpede, tipuri clare, psihologie rezonabilă. S-a vorbit cu

oarecare uşurinţă de frescă şi de realism social în Calea Victoriei sau în Întnnecare: ciclul proiectat, pe model balzacian şi zolist, de Cezar Petrescu, reprezintă de fapt un triumf al romanescului, în latura picturii exterioare. Bucureştiul e în aceste romane o mare metropolă, trepidantă, modernă (chiar încă privită destul de des cu anxietate, din unghiul dezrădăcinatului, al omului vechi, din aceeaşi plămadă cu eroii sadovenieni); mijloacele de locomoţie, barurile de noapte, luxul dau senzaţia de civilizaţie occidentală; starurile de cinematograf, eroii şi aventurierii vremii, Greta Garbo şi Guynemar, intră, prin Cezar Petrescu, în existenţa cotidiană a burghezului mijlociu, onorat de o companie atât de ilustră. Nu e vorba de romanesc de evaziune propriu-zisă, de acea funcţie a imaginaţiei, analizată de G. T. Chesterton în eseul despre Dickens, care face ca normalul să pară extraordinar, ci, din tocmai contra, de arta de a face ca lucrurile insolite să pară comune, de a aduce excepţionalul la nivelul banalului.

Putem ilustra acest romanesc – unit cu un realism cumpătat, economie – prin Întunecare. Primit contradictoriu la apariţie (1927) – cu elogii de către unii, cu mari rezerve de către alţii – primul roman al lui Cezar Petrescu justifică deopotrivă ambele atitudini. Împrejurarea este uşor de explicat astăzi. Elogiile, romanul le merita datorită gradului neaşteptat de profesionalizare a autorului, într-un gen ce părea (şi, până la un punct, era) de dată recentă la noi. Romanul nu era doar bine scris, pasabil, viu, ci şi actual. Pentru generaţia care făcuse războiul mondial era întâiul roman de război realist. Pădurea spânzuraţilor putea părea prea specific ardelenesc, iar Strada Lăpuşneanu, doar o nuvelă dezvoltată. Dar şi rezervele, erau întemeiate: romanul n-avea adâncime şi semăna destul de bine cu un reportaj al evenimentelor încât să dea lui Pompiliu Constantinescu impresia că-i lipeşte orice transfigurare artistică. Citit astăzi, Întunecare ne apare ca un document notabil: nu atât pentru epoca pe

care o zugrăveşte, cât pentru stadiul genului ca atare la noi. Întâia parte este spiritual-sentimentală; a doua, numai melodramatică. Cezar Petrescu este un pictor alert al mondenităţii şi unul ceva mai stânjenit al altor medii şi mai ales al frontului. Tipurile sunt fixate uşor, în câteva ace, neamănunţite. Lumea aceasta există, e vie, neîndoielnic, chiar dacă ne face impresia de déja vu, de absenţă a ineditului. Romanescul se demodează cel mai repede tocmai pe latura de insolit. Personajele se epuizează de obicei în momentul intrării în scenă; nu au evoluţie. Să ne amintim o clipă de perifericul Virgil Probotă, profesorul stângaci şi şters, când îşi face apariţia pe terasa Cazinoului din Constanţa: totul despre el e spus într-un scurt paragraf: paharul răsturnat pe masă, mărul rostogolit cu cotul în poala unei doamne şi celelalte semne ale stângăciei lui. Defectul acestui roman (al romanelor lui Cezar Petrescu în general) este reversul însuşirii lui principale: uşurinţa de a zugrăvi o scenă, un om, un gest, dialogul vioi, evocarea melancolică. Un condei abil şi fără profunzime compune rapid atmosfera, mişcă tipurile, încheagă conflictele.

Şi încă: Radu Comşa, tânăr frumos, ambiţios şi cuceritor, destinat unei cariere strălucite, nu rezistă vocii morale şi se duce din proprie iniţiativă pe front (deşi putea să scape); se întoarce desfigurat de o urâtă cicatrice; în condiţiile de după război, când rănile se închid repede şi viaţa îşi reia cursul, nu mai reuşeşte să se adapteze şi ajunge în pragul sinuciderii. Aceasta fiind problema etică din Întunecare, putem nota două lucruri: întâi, că ca este oarecum problema-tip a generaţiei lui Comşa, şi o întâlnim în numeroase romane sau piese de teatru de după 1920, în variante apropiate; în al doilea rând, că Cezar Petrescu îi dă o rezolvare sumară şi exterioară. Procesul în care sufletul personajului se preface radical, îmbătrânit de cruda experienţă a războiului, nu este nicăieri dezvoltat. Cezar Petrescu zugrăveşte doar efectele unor cauze ce rămân subînţelese. Aici întrevedem o limită a romanescului.

Psihologia este eludată (din raţiuni de „economie”: cititorul mediu de romane al epocii se plictisea de psihologie), totul rămânând la nivelul orizontal al descrierii evenimentelor superficiale. Mondenitatea în zugrăvirea căreia Cezar Petrescu îşi consumă talentul lui fragil, de reporter iute de picior, n-are suflet adânc, ci doar comportament, caracteristic.

Şi iată soluţia: figurarea, oarecum facilă, a crizei spirituale prin ceea ce poate părea o metaforă (sau mai degrabă o metonimie): cicatricea. Radu Comşa s-a întors de pe front cu obrazul mutilat. Această schimbare la faţă, în sens propriu, înlocuieşte cu totul schimbarea interioară. E o substituire de planuri. Analiza crizei e figurată de cicatrice, rezumată printr-o stereotipie. Comşa desface logodna cu Luminiţa Vardaru şi îşi ratează cariera, din cauza cicatricei care-l marchează. Cicatricea face din arivist un inadaptat. Nu poate fi continuitate între cuceritorul (de inimi şi de poziţii sociale) de dinainte de război şi dezabuzatul, slabul individ, de după război: cicatricea e semnul unei rupturi. Ea absoarbe toate sensurile etice şi psihologice. Devine o pseudomotivare. Ţine de mitologizare, nu de explicarea resorturilor intime. Ne-am putea imagina o clipă romanul în două variante: ca pe unul al dezadaptării, printr-o experienţă ce a rupt punţile între două lumi şi în care cicatricea ar fi trebuit să rămână un pretext, un semn, un indiciu; sau, ca altul, al obsesiei, în care cicatricea ar fi fost, ea, generatorul dezechilibrului şi al demenţei. Cezar Petrescu nu e pregătit pentru cea de a doua, care cerea o vocaţie a sondării subconştientului, în manieră Gib Mihăescu din nuvele; dar nu e consecvent nici în prima, căci nu coboară niciodată cu adevărat în straturile conştiinţei etice. Întunecare avea de ales între un roman al conştiinţei (ca Pădurea spânzuraţilor) şi unul al subconştientului obsesiv (ca Vedenia): a preferat o cale de mijloc, a melodramei romaneşti. Totul petrecându-se „pe faţă”, în ambele sensuri ale expresiei, cicatricea devine tema părţii a

doua a romanului, aşa cum mondenitatea a fost tema întâii părţi. Legătura dintre ele se vede uşor: cicatricea este în definitiv semnul alterării mondenităţii, care, în acest fel pătată, îşi pierde imaculatea caracteristică. Melodrama din Întunecare se joacă într-o mondenitate voioasă şi inconştientă, de dinaintea marii conflagraţii şi cicatricea care o desfigurează. (Arca lui Noe – eseu despre romanul romanesc, vol. I, Bucureşti, Editura Minerva, 1980, p. 237-241.)

AL. PIRU: Fără să fie ieşite din comun, aceste trei volume [de nuvele] anunţau un prozator ce promitea îndeosebi în linia tradiţiei. Cezar Petrescu avea ambiţii mai mari. Pe de altă parte, literatura fructifica tema războiului care tocmai zguduise lumea şi în care fusesem angajaţi. Semnalul îl dăduseră, încă din 1916, Maurice Génevoix cu Sous Verdun şi Henri Barbusse cu Le Feu, Journal d'une escouade, urmaţi de Georges Duhamel cu La Vie des martyrs (1917), Civilisation (1918), Possession du monde (1919), ţi Roland Dorgelčs cu Croix de bois (1919). După francezi vin americanii, John Dos Passos cu Man's initiation 1917 (1920) şi Three soldiers (1921), şi germanii, întâi cu Ernst Jünger (In Stahlgewittern, 1920; Der Kampf als inneres Erlebnis, 1922; Das Wäldchen 125, 1925; Feuer und Blut, 1926), apoi cu jurnalele lui Hans Carossa (Rumänisches Tagebuch, Kriegserlebnisse, 1924) şi Rudolph Binding (Aus dem Kriege, 1925). La noi apăruseră doar Pădurea spânzuraţilor (1922) de Liviu Rebreanu, Strada Lăpuşneanu de Mihail Sadoveanu, Balaurul (1923) de Hortensia Papadat-Bengescu, Roşu, galben şi albastru (1924) de Ion Minulescu. Dacă putem presupune că citise pe cele româneşti, nu e sigur că Cezar Petrescu cunoscuse, când a început să scrie Întunecare, romanele străine, nici măcar pe cele franceze. Vagile idei umanitariste şi pacifiste nu veneau din literatură, erau ale epocii. În momentul apariţiei (1927-1928), Întunecare a fost, în genere, bine primit, chiar elogiat (între alţii de Liviu Rebreanu), cu excepţia lui

Pompiliu Constantinescu, care obiecta primului volum (despre al doilea n-a mai scris), lipsa de reconstituire artistică, confuzia dintre realitate şi artă, aspectul de reportaj al prezentării eroilor şi faptelor. Adevărul este că autorul a avut un plan şi că ficţiunea nu lipseşte, în discuţie putând fi doar proporţiile expunerii şi aglomerarea de lucruri exterioare. Radu Comşa, tânăr avocat de ispravă, se îndrăgosteşte de fata maestrului său, politician, om de afaceri şi moşier, Alexandru Vardaru, pe nume Luminiţa. Nu e ceea ce se înţelege de obicei printr-un arivist, ci mai curând un idealist care în nici un caz nu pune emanciparea socială mai presus de dragoste, mai ales că Alexandru Vardaru nutreşte speranţe în el pentru odrasla sa. Suntem în faza neutralităţii, şi Alexandru Vardaru n-are scrupule, pentru că vinde grâu germanilor, în vreme ce Radu Comşa nu evită relaţiile cu femeile de lume, de felul soţiei altui om de afaceri, Sofron Vesbianu, Zoe, fiica, unui aristocrat ruinat la jocul de cărţi, Dumitraşcu Racliş. Autorul e îndemânatic în creionarea figurilor, abil în prezentarea unor medii mondene (unde profesorul Virgil Probotă e stânjenit) sau obscure (unde poetul Dan Şcheianu se droghează). Alexandru Vardaru are un frate colonel, Pavel, om galant, cu un fiu, Mihai (ecou din Duiliu Zamfirescu). Cunoaştem şi o gazdă de studenţi, pe madam Cimbru. Scenele sunt derulate repede, intriga fiind înlocuită prin descrieri şi conversaţii, în spatele eroilor ghicindu-se mai totdeauna autorul. În locul romanului de dragoste între Radu şi Luminiţa, suntem pe nesimţite purtaţi pe front, vedem o scenă de luptă, ofiţeri români şi ruşi, soldaţi, tot ce aduce războiul, răniţi şi morţi. Moare Mihai Vardaru, iar Radu Comşa, înrolat şi el voluntar, ca să nu se ruşineze de semeni, se alege desfigurat. Autorul nu izolează momentul spre a urmări, în continuare, devotamentul sau ingratitudinea Luminiţei; are loc doar o scurtă întâlnire, din care eroul înţelege că, în aceste condiţii, logodna se rupe. Drama rămâne mai departe în plan exterior. Cu o cicatrice

pe faţă, Radu Comşa trăieşte mutilarea sa sufletească, e revoltat ca războiul nu a adus nici o prefacere socială sau morală, regăseşte mizeria din lumea rurală, constată dezamăgirea foştilor camarazi de arme şi, revăzând la Constanţa pe Luminiţa măritată şi cu un copil, se sinucide înecându-se. S-au făcut unele analogii cu eroii din Război şi pace de Tolstoi. Înstrăinarea Luminiţei de Comşa reproduce pe aceea a Natașei de Andrei Bolkonski, psihologic mult mai puţin adâncită de Cezar Petrescu, care a repurtat priu specularea sfârşitului tragic al eroului său un mare succes printre cititori. Amănunt semnificativ: mulţi părinţi au dat fiicelor lor, după lectura romanului Întunecare, numele Luminiţa, foarte răspândit până azi. G. Călinescu vedea în Întunecare o cronică de o anume eleganţă ziaristică, expediind însă tipologia în favoarea studiului social. Adevărul e că, o dată cu romanul lui Cezar Petrescu şi mai târziu nu au apărut în alte literaturi romane de război mai bune, indiferent de ecoul lor contemporan. În această categorie întră Im Westen nichts Neues (1928) de Erich Maria Remarque, Krieg (1928) de Ludwig Renn, Oameni în război de Andreas Latzko, A Farewell to Arms (1929) de Ernest Hemingway, Les Thibault, VII, L'Éte 1914 (1936) de Roger Martin du Gard. Cel mai bun roman pe tema războiului din 1916 – 1918 l-a scris la noi Camil Petrescu: Ultima noapte de dragoste, întâia noapte de război (1930). […]

Unele personaje ale Cronicii româneşti a veacului XX se repetă dintr-un roman în altul, din păcate nu cele de prim-plan. Bogdan Cernegură din Ochii strigoiului e secundar în Întunecare. Teofil Steriu din Calea Victoriei reapare în Oraş patriarhal. Iordan Hagi-Iordan revine în Aurul negru, iar Zaharia Duhu trece din Comoara regelui Dromichet în Aurul negru, unde însă e personaj secundar. Grigore Panţâru figurează în Oraş patriarhal şi 1907. Eleazar din Baletul mecanic e reluat în Greta Garbo. Emil Sava apare în Oraş patriarhal, Aurul negru, Apostol, Războiul lui Ion

Săracu şi nuvela Ai noştri ca brazii. Dinu Grinţescu din Plecat fără adresă 1900 e mai consistent în Comoara regelui Dromichet. Ion Lenş din Ochii strigoiului, alter ego al autorului, revine în Adăpostul Sobolia. Deşi unii eroi se ţin minte prin nume după lectură, precum Radu Comşa, Alexandru şi Pavel Vardaru, Constantin Lipan şi Ion Ozun, Ionel Florinel, Bibia, Guguf şi Eleazar, Zaharia Duhu, Adrian Sântion, Tudor Stoenescu-Stoian, Sandu Buhuş şi Atanasie Blându, Nicolae Apostol, Sergiu Miclăuş, Paul I. Năgară, Jordache Cumpătă, Lalu Măldărescu, Neagu Tomaziu, cu greu s-ar putea vorbi la Cezar Petrescu de tipologie, mai toate personajele sale întruchipând figura inadaptabilului, învins chiar când e ambiţios, arivist, aventurier, potentat, bogat sau sărac. Autorul nu izbuteşte să iasă din propria-i piele, să dea eroilor săi o existenţă de sine stătătoare, obiectivă. Lucrul e cu atât mai supărător în Romanul lui Eminescu. O greşeală e şi aceea de a prezenta în romanele sale tipuri de scriitori care, nefiind evocaţi prin creaţia lor, rămân goale nume. Multe personaje reprezintă doar profesiuni caricate în chip convenţional. Analiza psihologică se opreşte la suprafaţă, Radu Comşa nu mai e la sfârşit decât cicatricea sa. În general, autorul ne oferă în loc de oameni vii, măşti. Bogdan Cernegură nu e decât o fantomă. Se reţin câteva portrete de femei.

Sunt şi alte carenţe ale prozatorului. Adeseori naraţiunea sa trenează, fiind înlocuită de lungi divagaţii, relaţiuni parazitare de fapt reflecţii gazetăreşti, interminabile conversaţii, demonstraţii erudite, expoziţii de peisaje sau decor, aglomerare de personaje, anecdote, reportaje, silind pe cititor să sară paginile, să găsească mai repede sfârşitul. În ciuda vioiciunii şi uneori chiar eleganţei frazelor, o impresie de prolixitate şi redundanţă nu se poate evita. Romanele în trei volume puteau fi scrise într-un singur volum, la fel cele în două volume. Cu toate acestea, Cezar Petrescu are fantezie, ştie să construiască (poate face o carte din orice, zicea fără maliţie G. Călinescu), posedă

darul evocării, sentimentul tragicului şi al comicului, se pricepe să întreţină curiozitatea lectorului, să-l convingă de adevărul întâmplărilor, să-i ofere iluzia realităţii. E un scriitor realist, cum îi plăcea să se recunoască singur, un realist critic până în 1947, cu aspiraţii în direcţia realismului socialist, după aceea, începând cu volumul de nuvele Vino şi vezi, din păcate confecţionat, artificial. Substanţial, dovadă romanul rămas în manuscris Vladim sau drumul pierdut, editat postum numai în parte, Cezar Petrescu rămânea la reprezentarea subiectivă, dezamăgită, a unei lumi crepusculare.

Corespondenţa întâmplătoare sau prin contagiune cu scrieri contemporane de ecou ale unor autori reputaţi precum Hardy, Bourget, Barres, Romain Rolland, Gide, Roger Martin du Gard, Giraudoux, Duhamel, Benoit, Morand, Remarque, Dos Passos, Romains a făcut din Cezar Petrescu un scriitor modern sau lăsând impresia de modernitate. În acelaşi timp, el a satisfăcut şi încă mai satisface gustul consumatorului de literatură curentă, de roman popular. În perioada interbelică, numai Ionel Teodoreanu, din scriitorii de merit, l-a concurat în această privinţă. S-au citit mai ales Întunecare (opt ediţii până în 1944, şapte din 1953 până în 1966), Calea Victoriei (şase ediţii până în 1944, încă două din 1957 până în 1965), Fram, ursul polar (opt ediţii până în 1944, încă trei din 1948 până în 1955), Apostol (cinci ediţii până În 1944, încă trei din 1955 până în 1963), Comoara regelui Dromichet – Aurul negru (cinci ediţii până în 1944, încă trei la un loc din 1949 până în 1961), Romanul lui Eminescu (şapte ediţii până în 1945, ediţia a opta în 1968, în timp ce Viaţa lui Mihai Eminescu de G. Călineseu era în 1964 la a patra ediţie, abia după această dată întrecând numărul de ediţii al romanului lui Cezar Petrescu). […]

Traducerea franceză a lui Iosif Igiroşanu din Întunecare (3 vol., 1956) a permis editorilor Laffont-Bompiani s-o insereze în Dictionnaire des oeuvres contemporaines de tous les

pays, Paris, 1968, sub cuvintele: „Acest roman are vigoarea unei mărturii asupra societăţii româneşti din timpul şi de după primul război mondial. Personajele, prin reacţiile lor faţă de împrejurările locale, lărgesc subiectul şi-i dau o dimensiune universală…”

Credem că, într-o mare parte a operei sale, Cezar Petrescu este un scriitor viabil. Se vor citi, desigur, în continuare, nuvelele lui, îndeosebi cele din Aranca, ştima lacurilor, şi romanele Întunecare, Calea Victoriei, Baletul mecanic, Comoara regelui Dromichet, Oraş patriarhal. Apostol, Dumineca orbului, Cheia Visurilor, Carlton, Tapirul şi romanul pentru copii (recent ecranizat) Fram, ursul polar (Cezar Petrescu, azi, studiu introductiv la Cezar Petrescu: Opere, I, Bucureşti, Editura Minerva, 1985, colecţia „Scriitori români”, p. XI-XIII, XLIII-XLVI.)

SFÂRŞIT

1 Alexei Tolstoi, în Despre scris şi scriitori, Editura de stat pentru literatură şi artă, 1953

2 Cezar Petrescu: Literatura după război, în „Hiena”, an, I, nr. 3, 3 februarie 1919, p.14.